

T.C.

MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

Doktora Tezi

19. YÜZYILIN İLK YARISINDA

HAKKÂRÎ'DE İDÂRÎ VE SOSYAL YAPI (1800-1850)

Cemal ÜLKE

Tez Danışmanı

Prof. Dr. İbrahim ÖZCOŞAR

Mardin-2022

T.C.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Doktora Tezi

19. YÜZYILIN İLK YARISINDA
HAKKÂRÎ'DE İDÂRÎ VE SOSYAL YAPI (1800-1850)

Cemal ÜLKE

Tez Danışmanı

Prof. Dr. İbrahim ÖZCOŞAR

Mardin-2022

MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz Tarih Anabilim Dalı 14757001 numaralı doktora programı öğrencisi Cemal ÜLKE'nin hazırladığı “**19. Yüzyılın İlk Yarısında Hakkâri’de İdârî ve Sosyal Yapı (1800-1850)**” başlıklı DOKTORA tezi ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 09.05.2022 Pazartesi günü saat 11:00’da yapılmış, tezin onayına OY BİRLİĞİYLE karar verilmiştir.

Başkan

Prof. Dr. İbrahim ÖZCOŞAR (Danışman)

Üye

Doç. Dr. Hatip YILDIZ

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Ramazan TURGUT

Üye

Doç. Dr. Zekai ERDAL

Üye

Doç. Dr. Ziya POLAT

ONAY

Bu tezin kabulü, Enstitü Yönetim Kurulu’nun.....tarih ve.....sayılı kararı ile onaylanmıştır.

.....

Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içindeki bütün bilgileri etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tez çalışmasının hazırlık, bilgi, belge, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarda bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun davrandığımı,
- Tez çalışmada kullanılan tüm eserlere eksiksiz atıf yaptığımı ve kullanılan tüm eserlere kaynaklar/kaynakçada yer verdiğimi,
- Tez çalışmasının özgün olduğunu,
- Tez çalışmasının Mardin Artuklu Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programı” ile tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan eder, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabullendiğimi bildiririm.

Cemal ÜLKE

2022

ÖZET

Doktora Tezi

19. Yüzyılın İlk Yarısında Hakkâri’de İdârî ve Sosyal Yapı (1800-1850)

Cemal ÜLKE

Mardin Artuklu Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

2022: 281 Sayfa

Hakkâri ve çevresinin içinde bulunduğu bölge, Çaldıran Savaşı’nın ardından 1548 yılında Osmanlı hâkimiyetine girmiş ve Van Eyaleti’ne bağlı hükûmet sancaklar statüsünde Osmanlı idârî yapısı içerisinde yer almıştır. Daha sonra bölgenin kontrolü Van beylerbeyi aracılığıyla yerel güç unsurlarından Şenbu hanedanına verilmiştir. Şenbu hanedanı, 19. yüzyılın ilk yarısına doğru uygulanmaya çalışılan Tanzimat’ın merkezîleşme politikalarına kadar Hakkâri’nin kontrolünü ellerinde bulundurmıştır. 19. yüzyılın ilk yarısında başlayan merkezîleşme çabaları, Osmanlı Devleti’nin uç bölgelerindeki yerel beyler/mîrler tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Merkezîleşme politikalarının ısrarlı bir şekilde uygulanması, devletin uç bölgesinde hâkimiyeti elinde bulunduran mîrlerin isyanına neden olmuş ve bu süreç emirliklerin tasfiye edilmeleriyle sonuçlanmıştır. Emirliklerin lağvedilmesinin hemen ardından 1847 yılında; Diyarbekir, Cizre, Van ve Hakkâri’yi kapsayan bölgede “Kürdistan Eyaleti” kurulmuştur. Eyaletin tesis edilmesiyle birlikte Hakkâri’nin de içinde bulunduğu bölgede Tanzimat uygulanmaya başlanmıştır. 1849 yılında bölgede ikamet eden son Hakkâri Mîri Nurullah Bey’in de sürgüne gönderilmesinin ardından, aşiretli-aşiretsiz Kürt ve Nasturilerin yoğun bulundukları Hakkâri, Kürdistan Eyaleti’nden ayrılarak “Hakkâri Eyaleti” olarak yeniden teşkilatlandırılmıştır. Hakkâri Eyaleti’nin kurulmasıyla beraber bölgede Tanzimat’ın uygulanma alanı daha da genişlemiş ve Hakkâri’ye ilk defa merkezden memurlar gönderilmeye başlanmıştır. Osmanlı Devleti, memurların “dirayetli ve vukufî” olmalarına özen göstermiş ve yerel güçleri de Hakkâri yönetimine dahil etmişse de sorunlar/çatışmalar son bulmamış, idârî bir boşluk meydana gelmiştir. Kürt beylerinin/mîrlerinin tasfiye edilmelerinin ardından ortaya çıkan bu idârî boşluk, seyyidler/şeyhler tarafından doldurulmaya başlanmıştır. Bu bağlamda, “19. yüzyılın ilk yarısında Hakkâri’nin idârî ve sosyal yapısı”na odaklanan çalışma, Osmanlı arşiv belgeleri ışığında Tanzimat sonrası merkezîleşme politikalarının Hakkâri ve çevresine etkilerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. 19. yüzyılın ilk yarısında Hakkâri, tarih disiplini içerisinde şimdiye kadar bir bütün olarak incelenmemiş ve bu yönde bir boşluğun olduğu görülmüştür. Bu yöndeki boşluğu doldurmayı hedefleyen çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Hakkâri Emirliği’nin tarihçesi; ikinci bölümde Tanzimat Fermanı’nın Hakkâri ve çevresinde etkileri ve sonuçları; üçüncü bölümde ise Hakkâri’nin etnik, sosyal ve dini kimliğini oluşturan aşiretler/konfederasyonlar ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Aşiret, Hakkâri, Merkezîleşme, Sınır, Tanzimat.

ABSTRACT

Dissertation

Administrative and Social Structure in Hakkari in the First Half of the 19th Century (1800-1850)

Cemal ÜLKE

MARDIN ARTUKLU UNIVERSITY

The Institute for Graduate Studies

Department of History

2022: 281 Pages

Hakkâri and its vicinity came under Ottoman rule in 1548, a while after Chaldiran War between Ottomans and Safavids. Hakkâri, took its place within Ottoman administrative structure as a “Hukümet (Government) Sanjak” under Van Eyaleti (Ottoman Provincial Administrative Unit). The rule of Hakkari and its vicinity given to one of the local mir families, the Shanboo (Şenbu) dynasty, via Van Beylerbeyi (Governor-General). The Shanboo dynasty ruled Hakkâri until the first half of the 19th century. From the beginning of the 19th century, centralization policies had begun to be applied in the far regions of the state and as a result of reaction of local mirs and bags (local landlords) to these policies some revolts took place in the region. Those insurgencies crushed by Ottoman State and centuries old Kurdish Emirates dissolved and their leaders (Mirs) sent to exile. After the abolishment of Emirates, in 1847, a new legal identity, “Kurdistan Eyaleti” was formed in the region containing Diyarbakır, Cizre, Van and Hakkâri. Thus, Hakkâri region that were opposing to the implementation of the Tanzimat rules were included within the Tanzimat jurisdiction. In 1849, Nurullah Bey who was the last Mir of the Hakkâri living still in Hakkari, also sent to exile and the same year “Hakkâri Eyaleti” established as an independent Eyalet. The region was populated by tribal and non-tribal Kurds and Nestorians. By the establishment of this Eyalet, the implementation of Tanzimat further expanded and for the first time Ottomans sent civil servants of the central government to the Hakkâri. Ottomans were careful about qualities of these civil servants such as knowledge about region and to be skilful. Ottomans also included some local power holders to the administration of the Eyalet. But despite these efforts, the problems and clashes between local powers and central government authorities continued to exist. After the abolishment of Kurdish Emirates, local Seyyids and Sheikhs -who had limited power before- began to rise and to fill local power gap. This work, titled “Administrative and Social Structure in Hakkâri in the First Half of the 19th Century” focuses on the reflections of centralization policies applied in Hakkâri and its vicinity after the declaration of Tanzimat Ferman (Edict). This work is consisting three chapters. In the first chapter the history of Hakkâri Emirate and its roots, in the second chapter the effects and results of Tanzimat Edict in and around Hakkâri and in the third chapter the tribes who constitutes the ethnic, religious and social identity of Hakkâri, had been analysed.

Keywords: Border, Hakkâri, Tribe, Tanzimat, Ottoman Centralization

ÖN SÖZ

Türkiye’deki şehir tarihi çalışmaları akademik disiplin içerisinde elli-altmış yıllık bir geçmişe sahiptir. Tarih disiplini içerisindeki ilk çalışmalar, şehir veya kent adı verilen yerleşme alanının planı ve plana egemen unsurların niteliği üzerine olmuştur. Ömer Lütfü Barkan, Halil İnalçık ve Mustafa Akdağ gibi tarihçilerin öncülüğünde başlayan sosyal ve iktisat alanlarıyla ilgili çalışmalar Osmanlı şehir tarihini gündeme getirmiş ve bu sayede Osmanlı şehir tarihçiliği dikkat çekmeye başlamıştır. Münferit çalışmalarla beraber şehir tarihi, literatür içerisinde yer edinmiş ve bu bağlamda İslam/Osmanlı şehir teorileri üretilmiştir. Dönemin hâkim anlayışları üzerinden gelişen şehir tarihi yazımı; sınırlı, dar bir alana sıkıştırılmış ve daha çok Balkan şehirleri gibi çalışmalar akademik disiplin içerisinde yer almıştır. Uzun yıllar boyunca Osmanlı Devleti’nin hakimiyeti altında bulunan diğer şehir ve bölgeler ancak son yıllarda araştırma konusu olmuştur. Bu kapsamda, Osmanlı Devleti’nin doğu sınırında bulunan ve devlet-toplum arasındaki ilişkilerin merkezileşme siyaseti çerçevesinde, 19. yüzyılın ilk yarısında Hakkâri’nin idâri ve sosyal yapısına odaklanmıştır.

Çalışmanın hazırlanma safhalarında birçok kişinin yardım ve desteğini aldım. Özellikle bu çalışmanın konusunu belirlemede ve beni teşvik ederek araştırmanın her safhasında, akademik ve idâri yoğunluğuna rağmen gerekli desteği sağlayan değerli danışman hocam Prof. Dr. İbrahim Özcoşar’a sonsuz şükranlarımı sunarım. Osmanlı Arşiv Belgelerini beraber transkript ettiğimiz kıymetli hocam Dr. Ekrem Akman’a, tez izleme komitesi üyeleri; Doç. Dr. Zekai Erdal’a, Doç. Dr. Ziya Polat’a ve tez jüri üyeleri Doç. Dr. Hatip Yıldız’a, Dr. Ramazan Turgut’a minnettar ve müteşekkirim. Her araştırmacının karşılaştığı problemlerin başında kaynaklara ulaşma sıkıntısı olmuştur. Kaynaklara ulaşmam noktasında yardımlarını esirgemeyen Dr. Yaşar Kaplan’a, Dr. Mehmet Sabri Deniz’e ve Dr. Fasih Dinç’e teşekkür ederim. Mesai ve oda arkadaşım, aynı zamanda yurt dışında bulunduğu bir dönemde tezimi okuma nezaketi gösteren Dr. Caner Yelbaşı’na, Dr. Remzi Avcı’ya teşekkürü borç bilirim. Tezin her safhasında ihmal ettiğim sevgili oğlum Ali Haydar ve biricik kızım Zeynep Erva’ya da teşekkür etmeden geçemeyeceğim.

Cemal ÜLKE

Mardin-2022

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN	ii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ	vi
TABLolar LİSTESİ	ix
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
A. SINIRLILIKLAR.....	10
A.a. Çalışmanın Konu Sınırı	10
A.b. Çalışmanın Mekân Sınırı	10
A.c. Çalışmanın Zaman Sınırı	11
B. YÖNTEM ve KAYNAKLAR.....	11
C. LİTERATÜR.....	12
D. KAVRAMSAL ÇERÇEVE	15
D. a. Şehir.....	15
D. b. Sınır	17
D. c. Aşiret.....	18
1. HAKKÂRİ EMARETİ	24
1.1. Hakkâri’de Osmanlı İdaresinin Tesisi.....	26
1.1.1. Hükûmet Sistemi: Yurtluk-Ocaklık Sancakları.....	33
1.1.2. Hakkâri emirliği	39
1.2.3. Osmanlı-emirlik ilişkileri	46
1.2.3.1. Zeynel bey dönemi.....	48
1.2.3.2. Zekeriya bey dönemi	51
1.2.3.3. Yahya bey dönemi	52
1.2.3.4. Şerefhan, mîr imadeddin ve sonrası hakkârî	54
1.2. İran ve Hakkâri Emirliği	60
1.3. On Dokuzuncu Yüzyıl’da Hakkâri’de Osmanlı İdaresi	64
1.3.1. Osmanlı’da merkezîleşme ve modernleşme çabaları	70
1.3.2. Tanzimat fermanı ve tepkiler	75
1.3.2.1. Han mahmud isyanı	81
1.3.2.2. Bedirhan bey isyanı	87
1.3.2.3. Nurullah bey isyanı	102
1.4. Değerlendirme: Mîrliğin Sonu	113
2. EMARETTEN EYALETE: HAKKÂRİ	115
2.1. Yeni Bir İdari Sistem: Yeni İki Eyalet.....	118
2.1.1. Kürdistan eyaleti	125
2.1.2. Hakkâri eyaleti	136
2.2. Eyalet Yönetimi	155

2.2.1. Valilik kurumu ve hakkâri valileri	157
2.2.2. Hakkâri kaymakamları	163
2.2.3. Hakkâri müdürleri	165
2.2.4. Hakkâri müftüleri	168
2.3. Değerlendirme: Değişenler-Değişmeyenler Emirlikten Eyalete.....	169
3. HAKKÂRÎ'DE ETNİK VE DİNİ KİMLİKLER	173
3.1. Toplumunu Oluşturan Unsurlar	175
3.2. Aşiretler.....	177
3.2.1. Pinyanişîler.....	178
3.2.2. Ertuşîler	188
3.2.3. Tiyarîler.....	196
3.2.4. Tuhubîler	202
3.2.3. Bağımsız Aşiretler.....	205
3.3. Cemaatler	206
3.3.1. Nasturiler.....	209
3.3.2. Ermeniler.....	215
3.3.3. Yezîdiler.....	217
3.3.4. Yahudiler.....	224
3.4. Seyyidler	226
3.5. Değerlendirme: Kimlik, Din ve Toplum.....	230
SONUÇ.....	233
KAYNAKÇA	238
EKLER.....	277
ÖZGEÇMİŞ.....	282

TABLÖLAR LİSTESİ

Hakkâri Mîrleri.....	59
Kürdistan Eyaleti Valileri	136

KISALTMALAR

A.AMD	: Âmedî Kalemi Belgeleri
A.DVN	: Sadaret Divan-ı Hümâyûn Kalemi Evrakı
A.DVN.MHM	: Sadaret Divan-ı Hümâyûn Mühimme Evrakı
A.MKT	: Sadaret Mektubî Kalemi Evrakı
A.MKT.MHM	: Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı
A.MKT.MVL	: Sadaret Mektubî Meclis-i Vâlâ Evrakı
A.MKT.NZD	: Sadaret Mektubî Nezaret Devair Evrakı
A.MKT.UM	: Sadaret Mektubî Umum Vilayat Evrakı
BOA	: Başkanlık Osmanlı Arşivi
C.DH	: Cevdet Dâhiliye
DH.MKT	: Dâhiliye Mektubi Kalemi
HAT	: Hatt-ı Hümâyûn
HR.MKT	: Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi
HR.TO	: Hariciye Nezareti Tercüme Odası
İ. DH	: İrade Dâhiliye
İ.HUS	: İrade Hususi
İ.MMS	: İrade Meclis-i Mahsus
İ.MSM	: İrade Mesail-i Mühimme
İ.MVL	: İrade Meclis-i Vâlâ
MVL	: Meclis-i Vâlâ
T.K.A.E	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
Y.EE	: Yıldız Esas Evrak
Y.PRK.DH	: Yıldız Perakende Dâhiliye Nezareti Maruzatı

GİRİŞ

Şehirler, bulundukları yerlerin coğrafi ve tarihi özelliklerine göre sınıflandırmaya tabi tutulurlar. Avrupa şehri, liman şehri, sınır şehri gibi her bir şehir bulunduğu coğrafyaya göre farklı sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Maurice Cerassi'nin deyiimiyle şehirlerin biçimlerini; karşı karşıya kaldığı dağ sistemi, şehrin coğrafyası ve tarihi mirası belirlemektedir. Bu bakımdan coğrafya ve tarih, şehirlerin “alın yazısını”¹ oluşturmaktadır. Dağlar arasında sıkışıp kalan Hakkâri; doğusunda İran Dağları, kuzeyinde Van Gölü kıyıları, batısında Cizre-Botan, güneyinde Mezopotamya ile güneydoğusunda Zap Suyu ile çevrilmiştir². Hakkâri, Van Gölü'nün güney kıyıları yakınından başlayarak, günümüzde Türkiye sınırları dışında kalan dağlık kesimleri de içine alan engebeli, ana yollardan uzak, ekonomik olanakları sınırlı ve çepeçevre dağlık bir bölgedir³. Güneydoğu Torosları ile Zağros silsilesinin birleştiği yüksekliği dört bin metreyi bulan günümüzdeki Hakkâri ise; Reşko, Cilo, Karadağ ve şehir merkezinde bulunan Sümbül Dağı ile çevrili küçük bir çanak içerisinde kurulmuştur⁴. Hakkâri coğrafyasının sahip olduğu su kaynakları, derin vadiler ve yabani hayvanlar sayesinde eski çağlardan günümüze kadar insanların; barınma, korunma, yeme ve içme gibi temel ihtiyaçları karşılayan uygun bir yerleşim alanı olmuştur⁵.

Bu çalışma, Osmanlı-İran sınırında stratejik bir yerde bulunan Hakkâri'nin 19. yüzyılın ilk yarısındaki idârî ve sosyal yapısına odaklanmakta ve üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; Osmanlı-İran sınırında bulunan ve 19. yüzyıla kadar varlığını devam ettiren aşiret üstü sosyo-politik bir yapı Hakkâri Emirliği mercek

¹ Maurice M. Cerasi, *Osmanlı Kenti, Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, Çev: Aslı Ataöv, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 81.

² Derviş Yusuf Hüseyin, *Hirorî Bilâd-ı Hakkâri (945-1336)*, Dar Spirez, Duhok, 2005, s. 17.

³ Thomas A. Sinclair, *Eastern Turkey an Architectural and Archaeological Survey*, Cilt. I, The Pinder Press, London, 1987, s.250-251; Veli Sevin, *Hakkâri Taşları Çıplak Savaşçıların Gizemi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s.16.

⁴ Veli Sevin, *Hakkâri Taşları II Gizemin Peşinde*, TTK Yayınları, Ankara, 2015, s. 1.

⁵ Yaşar Kaplan, “Hakkâri Tarihi”, *Hakkâri*, Hakkâri Valiliği Yayınları No: 6, Van 2015, s. 20.

altına alınmıştır. Osmanlı hakimiyetinden önce bölgede etkin ve geniş bir alanın kontrolünü sağlayan Hakkâri Emirliği'nin; tarihçesi, konumu, etki alanı, yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklar sistemi içerisindeki yeri ve önemi, Osmanlı-İran ile ilişkileri ve emirliğin iç işleyişi bölümün ilk konusu oluşturmıştır. Bölümün ilerleyen aşamalarında Hakkâri'nin Osmanlı hakimiyetine dâhil edilmesi, Tanzimat Fermanı'nın Hakkâri ve çevresinde uygulanması, Tanzimat'a tepkiler/isyenlar ve emirliklerin tasfiye edilip mîrlerin sürgüne gönderilmesi irdelenmiştir. İkinci bölümde, mîrlerin sürgüne gönderilmesinin ardından Osmanlı Devleti'nin Hakkâri ve çevresinde Tanzimat'a bağlı olarak merkezîleşme politikalarını nasıl hayat geçirmeye çalıştığı ve bu noktada Osmanlı'nın bölgedeki yerel güç unsurlarına ihtiyacı olup olmadığına değinilmiştir. Hakkâri'nin toplumsal yapısını oluşturan etnik, sosyal ve dini kimliklerden; Kürt, Nasturi aşiret ve konfederasyonlarının yanı sıra bölgede sayıca az Yezîdî, Ermeni ve Yahudiler çalışmanın üçüncü bölümünü oluşturmaktadır.

İslam tarihçileri ve coğrafyacıları, Musul'un yukarı kesimlerinde, çoğu dağlık ve Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgeyi "Hakkâriye" kabilesine nispetle bölgeyi; "Hakkâri/Zevezân/Zozan/Zuzan" ve "Hakkâriye"⁶ olarak isimlendirmişlerdir. Fransız seyyahlardan Jean-Baptiste Tavernier, "Cusmark" olarak belirttiği Hakkâri ve çevresinin Kürt bölgesinin en kalabalık toprakları olduğunu aktarmıştır⁷. Çölemerik; Süryani kaynaklarda "Gûlamark", Ermeni kaynaklarda "Gordyana-Kürtlerin Ülkesi", İlmar, Djghma, Asur kaynaklarında "Hubuşkia", Arap kaynaklarda "Hakkâriye", Batı kaynaklarında "Julamerik-Hakkariya"⁸, Osmanlı coğrafya kitaplarında ise "Hekkâri" şeklinde zikredilmiştir. Bölge için genellikle "Hakkâriye"⁹ kullanılmıştır. Osmanlı-

⁶ Yakut el-Hemavî, *Mu'cemu'l Buldan*, Daru Sadr Yayınları, Cilt. III, Beyrut, 1977, s. 158; İbn Hevkal, *Kitabu'l 'Arz*, Menşurat Daru Mektebe Malu'l Hayat, Beyrut, 1996, s.297. Ahmed bin Yahya bin Cabir el-Belâzurî, *Futuhu'l Buldan*, Daru'l Fikr, Beyrut, s.209; Kâtip Çelebi, *Cihânumâ*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2010, s.507-508; Hüseyin Güneş, "Beytüşşebap Tarihi Üzerine Bazı Notlar", *Beytüşşebap ve Molla Hüseyin Baleyi Sempozyum Bildiriler Kitabı*, (20-21 Eylül 2014), Ed. İbrahim Baz, Şırnak Üniversitesi Yayınları, Şırnak, 2014, s. 30.

⁷ Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 297.

⁸ Besim Darkot, "Çölemerik", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, Cilt. III, İstanbul, 1977, s. 441.

⁹ Kâtip Çelebi, *Cihânumâ*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 507-508; Ebü'l Fida, *Takvimü'l Buldan*, Çev. Ramazan Şeşen, Yedi Tepe Yayınları, İstanbul 2017, s.232; Metin Tuncel, "Hakkâri", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt. 15, İstanbul,

İran arasında sınır sorunlarını görüşmek üzere komisyonda bulunan ve Osmanlı Devleti'nin önemli kademelerinde görev alan Mehmed Hurşîd Paşa, **Seyâhatnâme-i Hudûd** adlı eserinde;

“...Van ve Hakkâri eyaleti etrâf-ı selâseden Musul ve Harput ve Erzurum eyaletleriyle ve taraf-ı İran memâlikinden Âzerbaycan kıt'asında vâki' Urmiye ve Hôy hükûmetleri arâzisiyle mahdûd nefsi-i Van ve Hakkâri ve Muş sancaklarından ve tevâbi'ât-ı sâ'resinden mürekkep âtiy'z-zikr mahâlleri hâvi bir eyâlet...”¹⁰ olduğunu belirtmektedir.

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında sahip olduğu alan daralmış ve bir kısmı sınırlarımız dışında kalmış bölge/vilayet için “Hakkâri”, bu bölgenin/vilayetin merkezî için de “Çölemerik”¹¹ adı kullanılmıştır. Zamanla Çölemerik adı kullanılmayarak hem il hem de bölgeye Hakkâri denmiştir.

Hakkâri ve çevresinde yapılan araştırmalar, MÖ 100.000 ile 40.000 arasında Paleolitik dönemden itibaren yerleşim yerlerinin olduğunu kanıtlamaktadır. Eski Çağ uzmanlarından Kılıç Kökten, 1961 yılında Yüksekova'daki bir saha araştırması sonucunda bulduğu Obsidyen-Volkanik camlardan yapılmış gereçlerden yola çıkarak bölgenin Paleolitik dönemde yerleşim alanı olduğunu belirtmiştir¹². Ayrıca Beytüşşebap, Yüksekova, Çukurca ile Çölemerik'te (Hakkâri merkezde) bulunan steller, mağara duvarlarına kazılmış resimler ve çevrede bulunan kaya üzerindeki figürler bölgenin tarih öncesi çağlarda yerleşim yeri olduğunu göstermiştir. Bu görsel öğeler, bölgenin tarih öncesi çağlarını anlatması bakımından önemli olduğu gibi insanlık tarihinin geçirmiş olduğu gelişim devrelerini zenginleştiren bir unsur olarak

1997, s. 205-207; İbn Hevkal, *Kitabu'l 'Arz*, Menşurat Daru Mektebe Malu'l Hayat, Beyrut, 1996, s. 297; Ahmed bin Yahya bin Cabir el-Belâzurî, *Futuhu'l Buldan*, Daru'l Fikr, Beyrut, s. 209; Besim Darkot, “Çölemerik”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt. III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1977, s. 441; Rêne Grousset, *Başlangıcından 1071'e Kadar Ermenilerin Tarihi*, Çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.136-205; el-Hemavî, Cilt. V, s.408; Yurt Ansiklopedisi, Cilt. V, s. 3305.

¹⁰ Mehmed Hurşîd Paşa, *Seyâhtnâme-i Hudûd*, Çevrimyazı Alaattin Eser, Simurg Yayınları, İstanbul 1997, s. 231.

¹¹ Reşat İzbirak, *Cilo Dağı ve Hakkâri ile Van Gölü Çevresinde Coğrafya Araştırmaları*, Anıl Matbaası, İstanbul, 1951, s. 56; Komisyon “Hakkâri” *Yurt Ansiklopedisi*, Anadolu Yayınları, İstanbul, 1982, Cilt. V, s. 3305.

¹² Komisyon, “Hakkâri”, *Yurt Ansiklopedisi*, Cilt. 5, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982, s. 3305-3306.

da önümüze çıkmaktadır¹³. MÖ 9. yüzyılın başlarından itibaren Asur krallığının güneyden gelen saldırılara karşı Uriatri ve Nairi aşiretlerinin birleşmesi sonucu Urartu Devleti kurulmuştu¹⁴. Ordu Yolu adı verilen askeri güzergâhın Hakkâri'den geçmesi Urartuların buraya büyük bir önem vermesini sağlamıştı¹⁵. MÖ 9. ve 6. yüzyıllar arasında, Hakkâri çevresi Urartu Devleti'nin kurulmasıyla savaş arenasına dönmüş ve Medlerin (MÖ 585-550) saldırıları sonucu Urartu Devleti yıkılmıştı. Medlerden sonra bölgeye; Persler, (MÖ 550-331), Büyük İskender (MÖ 331-323), Antropates Satraplığı (MÖ 331-312), Selökidler (MÖ 312-82), Tigranlar (MÖ 82-66), Romalılar ve Partlar (MÖ 66-MS 193), hâkim olmuş; fakat etkileri uzun süreli olmamıştı. MS 3. yüzyıl başlarında Partların yerini Sasaniler alınca, Hakkâri ve çevresinde yoğunlaşmış olan Roma-Part çatışması yerini Roma-Sasani savaşına bırakmıştı. Yüz elli yıl kadar süren bu çatışmalar, MS 387'de yapılan bir antlaşmayla bir süreliğine kesilmiş; fakat Roma'nın ikiye bölünüp, Ön Asya'nın Doğu Roma sınırları içinde kalmasından sonra MS 395 yılda çatışmalar yeniden alevlenmişti. Söz konusu çatışmalar MS 7. yüzyıla kadar devam etmişti. Doğu Roma üzerine saldırılarda bulunan Sasanilerin bu etkinliği 7. yüzyılda Müslüman-Arap akınlarıyla azalmaya başlamıştı¹⁶.

Hiz. Ömer döneminde İyaz b. Ganem komutasındaki İslam orduları Siirt'i aldıktan sonra Cizre ve çevresine yönelmişlerdi. Cizre ve çevresi hâkimiyet altına alındıktan sonra Hakkâri mîrine İslam dinini kabul etmesi için elçi gönderilmişti. Hakkâri'nin ileri gelenleri tarafından İslam dinine davet teklifi kabul edilmiş ve Hakkâri savaş yapılmadan Müslümanların denetine girmişti. Hakkâri'nin güney ve batı bölgeleri ise 640-641 yıllarında Atabe b. Furked es-Sülemî tarafından

¹³ Veli Sevin, "Doğu Anadolu'da Orta ve Son Tunç Çağı", *Arkeo Atlas Dergisi*, İstanbul, 2004, S.3, s.122-129; Belli, Oktay, "Van Gölü'nün Güneydoğusu ile Hakkâri Bölgesi'nde Bulunan Tarih Öncesi Döneme Ait Kayaüstü Resimleri, III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (6- 8 Haziran 2007)", Ankara 2008, s. 2, 9. Arif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, TTK Yayınları, Ankara, 1992, s. 13-14.

¹⁴ Yurt Ansiklopedisi, Cilt. V, s. 3306; Yaşar Kaplan, "Tarihte Hakkâri, Şemdinani Bahdınan ve Nehri", *Uluslararası Seyyid Tâhâ-i Hakkâri Sempozyumu Bildirileri*, (24-24-26 Mayıs 2013) 2014, s. 109.

¹⁵ Dündar Alıkcı, *Hakkâri*, Hakkâri Valiliği Yayınları, Ed. Mehmet Top, No: 6, Van, 2015, s. 56.

¹⁶ Yurt Ansiklopedisi, 3305-3309; Tuncel, s. 205-207.

fethedilmişti¹⁷. Bölgenin Müslüman Araplar tarafından fethedilmesinden sonra Arap askerlerin iklim koşullarına dayanamamaları üzerine, bölgenin ileri gelenleriyle cizye antlaşması yapılmış ve bölgenin hâkimiyeti Melik Salih el-Hakkâri'ye verilmişti¹⁸.

11. yüzyıla kadar Hakkâri ve çevresi ile ilgili kaynaklar oldukça sınırlı kalmıştır. Özellikle bölge ile ilgili az sayıda arkeolojik çalışmanın yapılması, Hakkâri'nin bulunduğu coğrafi yapının engebeli olmasına bağlı olarak seyyah ve tarihçilerin rahat bir şekilde araştırma yapamaması, Hakkâri tarihine ilişkin bilgilerin sınırlı olmasına neden olmuştur. Ayrıca bölgeye hâkim olan devletlerin egemenliklerinin geçici olması Hakkâri tarihine ilişkin bilgilere ulaşmamıza engel teşkil etmiştir. 12. yüzyıldan itibaren İslam dünyasındaki hareketlilikle birlikte Hakkâri Beyliği'nin kurulup bölge siyasetinde yer alması Hakkâri ile ilgili bilgilerin artmasını sağlamıştır¹⁹.

Emeviler döneminde Hakkâri ve çevresiyle ilgili bilgiler yok denecek kadar az olmakla birlikte; bu dönemde Hakkâri'nin Musul'a bağlı olduğunu İbn-i Kesir'den öğreniyoruz. İbn-i Kesir, bölgenin Emevi ailesinden Said b. Abdulmelik Muhammed b. Mervan b. Hakem'in kontrolünde olduğunu ve bölgede bulunan Kürt bir kadın ile evlendiğini aktarmıştır²⁰. Abbasîlerin tarih sahnesine çıktığı dönemlerde Kürt aşiretleri etkinliklerini Musul'a kadar artırmıştı. Bermekoğlu Halid'in Musul Valiliği'ne getirilmesiyle bölgede huzursuzluk baş göstermiş ve birçok Kürt aşireti isyan etmişti²¹. Abbasîlerin merkezî otoritelerinin zayıflamasıyla beraber Hamdaniler bölgede etkin güç haline gelmiş ve Şîî Büveyhilerin Bağdat'ı ele geçirmelerinin ardından Hamdaniler üzerine sefer düzenlemişlerdi. Bu seferler

¹⁷ Belazuri, *Futuhü'l- Buldan*, Mektebet'ul- Hilal, Beyrut 1983, s. 323; Ferset Mer'i, *Kürdistan fi'l-karni Sabii Miladi*, Dar'uz- Zaman Dimeşk, 2011, s. 198- 199.

¹⁸ Kaplan, "Tarihte Hakkâri, Şemdinani Bahdinan ve Nehri", s. 110-111. (Melik Salih el-Hakkâri'ye başka bir kaynakta rastanılmadı)

¹⁹ Lale Yalçın-Heckmann, *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 48.

²⁰ İbn'i Kesir, İsmail b. Ömer el- Kuraşi, *el-Bidaye ve 'n-Nihaye*, Cilt. X, Mektebetü'l- Mearif, Beyrut, 1981, s. 49.

²¹ Hirorî, s. 89-98.

sırasında Hakkâri Emirliği, Hamdanilere yardım etmiş; Büveyhiler, Kürtlerin bulunduğu kalelere saldırmış ve Hakkâri Emirliği'nden birçok kişi öldürülmüştü²².

11. yüzyılın başlarından itibaren Hakkâri ve çevresi Selçuklu akınlarına sahne olmuştur. Selçukluların Anadolu'ya geldikleri dönemde Hakkâri ve çevresi, Bağdat'taki Abbasî halifelerine bağlı durumdaydı. 1040 yılından itibaren yöreye yerleşmeye başlayan Selçuklular, Azerbaycan üzerinden hareketle Urmiye civarında diğer Türkmenlerle birleşerek Tuğrul Bey komutasında 1054 yılında Hakkâri ve çevresini hâkimiyetleri altına almışlardı²³. Selçuklular, hâkimiyet alanlarını genişleterek 1127 yılına kadar Cizre'yi alıp Musul'a kadar olan bölgeyi yönetmişlerdi²⁴. Fakat Selçukluların bölgedeki hâkimiyetleri uzun süreli olmamıştı²⁵. 1142 yılında Zengi Sultanı İmadeddin Zengi (1085-1146), Hakkâri'ye bağlı Aşup, Zavzan/Zevezân kalelerini ele geçirmişti. Zengilerin bölgeyi hâkimiyet altına almalarından sonra İmadiye Kalesi/Şehri kurulmuştu. Fakat Hakkâri mîrlerinin/beylerinin direnişiyle karşılaşan Zengiler, şehrin tamamını ele geçirememişlerdi²⁶.

Hakkâri ve çevresi hakkında ilk bilgi veren kaynaklardan ibn'ul Esir el-Cezerî; İmadeddin Zengi'nin Kürtlerin elindeki el-Akr, Şuş ve diğer bütün kaleleri ele geçirdiğini ve daha sonra Musul'a geçerek bölgenin hâkimiyetini Musul Hâkimi Mîr İsa Hamidiye bıraktığını aktarmaktadır. Mîr İsa, Memlûk el Müsteşrid'in Musul'u muhasara etmesi üzerine bölgedeki Kürtleri yanına alarak kuvvet toplamıştı. Ayrıca Memlûk Sultanı el-Müsteşrid'in Musul'dan ayrılması üzerine Kürtlerin bulunduğu yöredeki kaleler muhasara edilmiş ve kaleler Kürtlerin elinden alınmıştı. İsa el-Hamidi, Cell-Sûrâ, Herûr, el-Malâsi, Mâbermâ, Bâbûhâ, Bâkizâ, Nisbâs ve İmadiye

²² Kerevan Amêdî, *el- Kurd fî Kitabat'il- Muerrihi ibn-i Esir el- Cezeri*, Sipîrêz Yayınları, Duhok 2006, s. 303.

²³ Abu'l-Farac, Bar Hebraeus Gregory, *Abu'l-Farac Tarihi Cilt. II*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, 3. Baskı Ankara, 1999, s. 507.

²⁴ İmadeddin Al-Kâtip, *El-İsfahanî, Zübdetü'l Nusra ve Nuhbatu'l Usra*, Çev. Kıvameddin Burslan, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943, s. XLIV-XLV. Hirorî, s.149, 150.

²⁵ Nazmi Sevgen, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Haz: Şükrü Kaya Seferoğlu-Halil Kemal Türközü, TKA E yayınları, Ankara 1982, s. 16.

²⁶ Abu'l-Farac, s. 507.

Kalesi hâkimi Karaca Zengi'nin öldürülmesinden sonra bu kaleleri ele geçirmiş ve Hakkâri bölgesini Emir Karaca'ya ikta etmişti²⁷. Zengilerin bölgeye hâkim olmalarının ardından Lulu hanedanı bölgede egemen olmuştu. Hakkâri ve çevresindeki Kürt beyleri hem Zengilere hem de Lulu hanedanına her yıl düzenli olarak vergilerini vermişler ve savaşlarda asker göndermişlerdi²⁸.

Lulu hanedanının hâkimiyetinden sonra bölge İlhanlıların eline geçmişti. İlhanlı hükümdarı Hülâgû (1218-1265) 1258'de Bağdat'ta adeta katliam yaparak Abbasi Devletine son vermişti²⁹. Halifeyi katlederek hanedan mensuplarının büyük bir bölümünü de öldürten Hülâgû, Irak'ta halifenin ordusunu yenilgiye uğrattıktan sonra Bağdat'ı alarak kuzeye doğru yönelmişti³⁰. Hülâgû, Erbil Kalesi'ni ve çevresini ele geçirdikten sonra yönetimini Şerafettin Celali adlı bir Kürt beyine vermesi üzerine bölge halkı Celali Bey'in askerlerine saldırarak onu ve birçok askerini öldürmüştü. Hülâgû'nun adamlarının öldürülmesinin ardından 1260 yılında Hülâgû Hakkâri'ye gelerek şehir halkından birçok kişiyi katletmişti³¹. Daha sonra bölgenin ileri gelen yöneticileri Hülâgû'ye bağlı kalmak şartıyla tekrar Hakkâri'ye gelerek yönetimini geri almışlardı³². İlhanlılardan sonra Karakoyunlular (1351-1469) bölgeye hâkim olmuşlardı. Ortadoğu uzmanı Stephen Hemsley Longgrigg; 15. yüzyılda Hakkâri'nin bir dönem Bahdinanlıların egemenliğine girdiğini; “o dönemden sonra yönetimin babadan oğula geçtiğini”³³ aktarmaktadır. Fakat araştırmalarda Hakkâri ve çevresinin Bahdinanlıların hâkimiyetine girdiğini belirten başka bir kaynağa rastlanmadı.

²⁷ İbn'ul Esir, İzzeddin ebu'l Hasan Ali, *el Kâmil fi't Tarih*, Çev. Abdülkerim Özeydin ve diğerler, Bahar Yayınları, İstanbul, 1985, Cilt. XI, s. 24-25.

²⁸ Gülay Ögün Bezer, “Zengiler”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt. XLIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 271; Kaplan, 2014, s. 109.

²⁹ Abdulkadir Yuvalı, “Hülâgû”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt. XVIII, İstanbul, 1998, s. 473-475.

³⁰ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, Çev: Cemal Köprülü, TTK, Ankara 1957, s. 62; Hakkı Dursun Yıldız, Abbasiler. DİA, Cilt. I, İstanbul, 1998, s. 38.

³¹ Yurt Ansiklopedisi, s. 3310.

³² Metin Tuncel, “Hakkâri”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, Cilt. XV, s. 205-207.

³³ Stephen Hemsley Longgrigg, *Four Centuries of Modern Iraq*, Garnet Publishing 2002, s. 7.

15. yüzyılın başlarında Hakkâri Emirliği'nin başında Melik Muhammed adında bir yönetici bulunmaktaydı. Timur'un oğlu Şahruh ile Karakoyunlu Kara Yusuf'un oğlu İskender Bey arasındaki savaşta Timur'un oğlu Şahruh'un tarafını tutan Melik Muhammed, 1423 yılında İskender Bey tarafından öldürülmüştü. Melik Muhammed'in öldürülmesinde iki yıl sonra kardeşi Sultan Ahmed de aynı kaderi yaşamıştı. Melik Bey'in diğer kardeşi Bahaeddin Bey'i de öldüren Kara Yusuf'un oğlu İskender Bey neredeyse Hakkâri beylerinin tümünü ortadan kaldırmıştı. İskender Bey, 1425 yılında Van Kalesine saldırmıştı. Kalede bulunan I. İzzeddin Şir'in oğlu Piri Bey kaleden kaçarak Hakkâri mîrlerinin tarihten silinmesine engel olmuş, 1431 yılında Van ve çevresini Karakoyunlulardan geri almayı başarmıştı. Karakoyunluların yıkılmasından sonra bölgeye Akkoyunlular hâkim olmuşlardı. Bu dönemde Hakkâri Emirliği'nin başında bulunan II. İzzeddin Şir, Akkoyunluların kendi aralarında yaptıkları taht kavgalarına müdahil olmuş ve Akkoyunlu sultanı Yakup Bey'in oğlu Baysungur'u desteklemişti. II. İzzeddin Şir, kısa bir süre sonra Akkoyunlu komutanlarından Bijenoğlu Süleyman tarafından 1491 yılında esir alınmış ve öldürülmüştü. II. İzzeddin Şir Bey'in ölümünden sonra Hakkâri Emirliği'nin başına Zahid Bey geçmişti. Aşağıda da anlatılacağı üzere Zahid Bey'in Hakkâri Emirliği'nin başına geçmesinden sonra Hakkâri Emirliği Osmanlı Devleti'ne tabi olmuştu³⁴.

Erken modern olarak adlandırılan (1453-1789) dönemde³⁵ dünyanın önemli bir kısmı Müslüman devletlerin hâkimiyeti altındaydı. Dönemin güçlü ve görkemli devletlerinden Osmanlı Devleti, yenilmez olduğu düşünülen Doğu Roma'yı ortadan kaldırarak Kuzey Afrika'dan Avrupa'ya, İran'dan Adriyatik Denizi'ne kadar büyük

³⁴ Nizar Eyup Guli, "Hakkâri Beyliğinin Şeceresi", *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyum Bildirileri (14-14-15 Kasım 2014 Hakkâri)*, Editörler; Yaşar Kaplan, Murat Adıyaman, M. Xalid Sadînî, Cilt. I, Ankara, 2016, s. 267-281.

³⁵ Erken modern dönem; Osmanlı Devleti'nin Bizans İmparatorluğu'nu fethettiği 1453 ile başlatılır ve Tanzimat Fermanı'nın 1839'da ilan edilmesiyle bitirilir. Ayrıca Bkz: Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman, "Erken Modern Osmanlı Dünyasının Resmini Çizmek", *Erken Modern Osmanlılar, Timaş Yayınları*, İstanbul, 2011, s. 12.

bir coğrafyaya hâkim olmuştu³⁶. Patrimonyal³⁷ ilişki ağlarının yoğun olduğu dönemlerde hâkimiyet alanını geliştiren Osmanlı Devleti³⁸, “kutsal savaş ideolojisi gaza” faaliyetleri ile “serhad” bölgelerde bulunan nüfuzlu Müslüman ve Hristiyanlarla hanedanlar arası “evlilik stratejileri” sayesinde hakimiyet alanını genişletmişti³⁹.

16. yüzyılın başlarına kadar batıya doğru büyük bir hızla ilerleyerek hâkimiyet alanını genişletmek amacıyla politikalar geliştiren Osmanlı Devleti, Doğu’da baş gösteren ve militarist propagandalarla hareket eden Şîî tarikat lideri Şah İsmail ile karşı karşıya gelmişti⁴⁰. 1501 yılında Şah İsmail tarafından; Afşar, Dulkadirli, Ustacalu, Şamlu, Rumlu, Tekeli, Varsak, Kaçar, Karadağlı, Çepni oymaklarının desteği alınarak Akkoyunlu Devleti’nin yıkıntıları üzerinden “şeyhlikten şahlığa” geçmek suretiyle büyük ceddi Şeyh Safiyüddin Erdebili’ye izafeten Şîî Safevî Devleti kurulmuştu. Kısa bir sürede İran coğrafyasının önemli bir bölümünü ele geçiren Şah İsmail, batıya yönelerek Erzurum, Erzincan, Elbistan ve Diyarbakır’ı hâkimiyeti altına almayı başarmıştı. 1510 yılına doğru Bağdat’ta, Hûzistan’da ve nihayetinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin tamamında hâkimiyet kuran Şah İsmail böylece Safevî Devleti’nin sınırlarını Fırat’tan Ceyhun’a kadar genişletmişti. Şah İsmail’in dini referanslarla ortaya çıkması ve siyasi/mezhebi girişimleri hem bölgede meskûn Kürtleri hem de Osmanlı Devleti’ni rahatsız etmeye başlamıştı. Şah İsmail’in Osmanlı

³⁶ Merry E. Wiesner-Hanks, *Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789*, Çev. Hamit Çalışkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 1-5; Baki Tezcan, “Tarih Üzerinden Siyaset: Erken Modern Osmanlı Tarihyazımı”, *Erken Modern Osmanlı Tarihyazımı İmparatorluğun Yeniden Yazımı*, Ed. Vırgına H. Aksan-Daniel Goffman, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 12; Gábor Ágoston, *Osmanlı’da Strateji ve Askeri Güç*, Çev. M. Fatih Çalışır, Timaş Yayınları, İstanbul, 2005, s. 79-85.

³⁷ “Geleneksel toplumlarda görülen ve yönetici erkek ile yönettiği ev halkı arasındaki iktidar-itaat ilişkisinin nitelik olarak değiştirilmeden geniş toplumsal kesimlerin idâre edilmesinde kullanılmasıyla ortaya çıkan yönetim tarzı. Bu sistemde bütün iktidar kullanım biçimleri yönetici şefin inisiyatifindedir. Tebaa şefe sadakatle itaat eder, şef de tebaasını ayırım gözetmeksizin korur. Yasama, yürütme ve yargı erkleri şefte toplanmıştır.” Bkz: Ömer Demir Mustafa Acar, Sosyal Bilimler Sözlüğü, “Patrimonyalizm” Vadi Yayınları, Ankara, 2005, s. 328.

³⁸ Karen Barkey, *Eşkîyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, Çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016, s. 109.

³⁹ Cemal Kafadar, *İki Cihan Âresinde Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu*, Çev. Tunç Şen, Metis Yayınları, İstanbul, 2018, s. 38, 242.

⁴⁰ Gábor Ágoston, *Osmanlı’da Strateji ve Askeri Güç*, Çev. M. Fatih Çalışır, Timaş Yayınları, İstanbul, 2005, s. 49.

Devleti'ne karşı ideolojik bir hareket oluşturması ve bu durumun giderek Osmanlı'yı tehdit eder hale gelmesi Osmanlı Devleti'nin yönünü doğuya çevirmesine neden olmuştu.

Osmanlı Devleti'nin Safevî tehdidine karşı yönünü doğuya çevirmesiyle Osmanlı-Kürt ilişkileri başlamış oluyordu. Osmanlı-Kürt ilişkilerinin başlamasıyla beraber Kürtlerin yoğun olduğu bölge iki devlet arasındaki mücadelenin odak noktası haline gelmiş ve özellikle sınırında bulunan; Van ve Hakkâri adeta tampon görevi görmüştü. Tez konusunu teşkil eden ve hem Osmanlı'nın hem de İran'ın sahip olmak istediği bu stratejik yerlerden Hakkâri Emirliği, 1514 yılında Osmanlı-Safevî arasında meydana gelen Çaldıran Savaşı'ndan otuz beş yıl sonra 1548 yılında Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmişti. 16. yüzyılda Hakkâri ve çevresinin Osmanlı Devleti'ne tabi olmasından 19. yüzyılın ilk yarısına kadar geçen dönemin iyi bir şekilde anlaşılması ve aktarılması için tez; konu, zaman ve mekân açısından sınırlandırılmıştır.

A. SINIRLILIKLAR

A.a. Çalışmanın Konu Sınırı

Bu çalışmanın konusu, 19. yüzyılın ilk yarısında Hakkâri'nin idârî ve sosyal yapısı ile sınırlandırılmıştır. Fakat Hakkâri ve çevresini anlamak ve kavrayabilmek amacıyla birinci bölümde de detaylandırıldığı gibi Hakkâri'nin Osmanlı Devleti'ne tabi olmadan önceki tarihine de değinilmiştir. Çalışmayı daha sistematik bir duruma getirmek ve çalışmanın sınırlarını belirlemek amacıyla; 19. yüzyılın başlarından ortalarına doğru; yerel güç unsurları aşiretler, mîrler ve aşiretlerin bileşenleri konfederasyonların tasfiyesi ve Osmanlı Devleti'nin bölgedeki tutumu ele alınmıştır.

A.b. Çalışmanın Mekân Sınırı

Bu çalışmanın mekân sınırı 19. yüzyılın ilk yarısına kadar Hakkâri ve çevresinin yanı sıra, 19. yüzyılın ilk yarısına kadar Osmanlı Devleti sınırları içerisinde bulunan, şimdi ise İran topraklarına ait; Somay, Selmas ve Hoy ile sınırlandırılmıştır.

A.c. Çalışmanın Zaman Sınırı

Çalışma 19. yüzyılın ilk yarısını kapsamaktadır. Ancak 19. yüzyıldaki olayların kavranması ve temellendirilmesi amacıyla çalışma; 16. yüzyılda Hakkâri ve çevresinin Osmanlı Devleti hakimiyetine dâhil edilmesiyle başlamış ve 19. yüzyılın ilk yarısı ile sınırlandırılmıştır.

B. YÖNTEM ve KAYNAKLAR

Osmanlı Devleti'nin merkezinden uzak bir noktada bulunan Hakkâri'nin belli bir dönem aralığını irdeleyen bu çalışma, Osmanlı merkezileşme politikaları çerçevesinde şekillenmiştir. Geçmişe ait verileri bulmak, tasnif etmek ve verileri o dönemin koşullarına göre yorumlamak tarih yazıcılığının önemli unsurlarının başında gelmektedir. Bu çerçevede çalışmanın temel kaynaklarını Osmanlı Arşiv belgeleri oluşturmaktadır. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda⁴¹ bulunan ve tezin birinci elden kaynaklarını teşkil eden belgeler taranmış, Hakkâri ve çevresiyle ilgili olanlar temin edilmiştir. Belgelerin temin edilmesinin ardından konular bağlamına ve kronolojiye göre tasnifi yapılmıştır. Tasnif edilen belgeler transkript edilmiştir.

Kronolojiye göre tasnifi yapılan konuların başında ilk dönem Osmanlı kayıtları içerisinde önemli bir yer tutan mühimme defterleri olmuştur. Mühimme defterlerinde -özellikle- Osmanlı-İran sınırında bulunan, Hakkâri ve çevresinin idâresini elinde bulunduran “mîr”, “bey”, “hâkim”, olarak geçen Hakkâri hakimlerine gönderilen hükümler olmuştur. Hakkâri mîrlere gönderilen hükümlerin yanı sıra, Van Beylerbeyine gönderilen hükümler de ilk dönem Hakkâri'nin idârî yapısı hakkında önemli ipuçları vermiştir. Osmanlı sultanlarının buyruklarını içeren ve Tanzimat Fermanıyla beraber son bulan Hatt-ı Hümayûnlardan da istifade edilmiştir. Tanzimat Fermanı'ndan sonra merkezden Hakkâri ve çevresine, Hakkâri ve çevresinden de merkeze gönderilen belgelerin tasnif edildiği; Meclis-i Vâlâ (İ.MVL), İrade-i Mesâil-

⁴¹ Eski adı Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

i Mühimme (İ.MSM) ve Mektubî Kalemünde bulunan (A.MKT), Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM), Mektubî Kalemi Umum Vilayet (A.MKT.UM) fonları önemli başvuru kaynaklar olmuştur.

Şerefhan tarafından 16. yüzyılın sonlarında kaleme alınan ve Kürt tarihi çalışmalarında hemen hemen tüm araştırmacıların istifade ettiği, Kürt tarihine ilişkin detaylı bilgiler içeren ve ilk eser olma özelliği taşıyan “**Şerefname**”den istifade edilmiştir. Muhammed Emin Zeki Beg’in, “**Kürtler ve Kürdistan Tarihi**” de aşiretler ve aşiretlerin hangi bölgede etkin olduklarını, sayılarıyla beraber vermektedir

Geniş bir coğrafyaya yayılan ve Osmanlı merkezinden uzak bir noktada bulunan Hakkâri ve çevresi, 19. yüzyılın başından itibaren Batılıların ilgi odağı haline gelmişti. Birçok misyoner, seyyah, coğrafyacı, arkeolog ve araştırmacı Hakkâri ve çevresini ziyaret etmiş ve önemli notlar almışlardı. Osmanlı arşiv belgelerine yansıyan bazı olayların detaylarını tezin yabancı literatürünü teşkil eden; misyoner, seyyah ve araştırmacıların notlarında bulmak mümkün olmuştur.

C. LİTERATÜR

19. yüzyılda Hakkâri merkez-taşra ilişkilerini sosyal, ekonomik, idârî ve politik anlamda doğrudan inceleyen derli toplu akademik bir çalışma mevcut değildir. Ayrıca bu çalışmanın kapsamını oluşturan tartışmalara mevcut literatür, hazır cevaplar vermekten oldukça uzaktır. Genellikle çalışmalar sosyal ağırlıklı olup bir bütünlük teşkil etmeyen, sınırlı ve paçalar şeklinde olmuştur. Mevcut çalışmaların büyük bir bölümü sosyal bilimlere ağırlıklı olmakla beraber; sınırlı, parçalar halinde, tarihi arka plana dayanmayan ve akademik kaygıdan uzak oldukları görülmüştür⁴².

Akademik kaygılarla yazılan veya belirli bir düzen içerisinde başvuru kaynakları da olmuştur. Yakın dönem çalışmaları arasında Martin van Bruinessen’in “**Ağa, Şeyh, Devlet**”, “**Kürdistan Üzerine Yazılar**” adlı eserleri, direk olarak Hakkâri

⁴² İhsan Colemergi’nin kaleme aldığı “Mezopotamya Uygarlığında Hakkâri” adlı hacimli çalışmada birçok iddiada bulunulmuş; fakat birçok hususa kaynak gösterilmemiştir. Hakkâri Valiliği tarafından yayınlanan “Hakkâri” kitabı konu itibarıyla kapsamlı olmasına rağmen, kitap içindeki çalışmalar konulara yüzeysel bir şekilde yaklaşmıştır.

üzerine yoğunlaşmamış olsa da Hakkâri ve çevresinin idâresi, Kürt aşiretleri, emirlik gibi konulara değinmiş ve tez ile ilgili önemli ipuçları vermiştir. Wadie Jwaideh, **“Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi”** adlı çalışmasında her ne kadar Kürt milletçiliğinin kökeni ve gelişmesi hakkında bilgiler sunmuşsa da Kürtlerin geleneksel yaşamlarını, sosyal ve idârî anlamda geçirdikleri evreleri anlatmaktadır. Sinan Hakan’ın **“Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri 1817-1867”** çalışması Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak; Kürt isyanları, aşiretlerin ve emirliklerin Osmanlıyla ilişkilerine vurgu yapmıştır.

Tanzimat Fermanı’nın ilan edilmesinin ardından; Diyarbekir, Van, Cizre, Hakkâri ve çevresinde bir dizi isyan baş göstermişti. Bu isyanları konu edinen çalışmalar birbirinden değerli olmakla birlikte çalışmalarda Hakkâri’nin idârî ve sosyal yapısına detaylı bir şekilde değinilmemiştir. Bedirhan Bey isyanı ve Nasturiler ile ilgili yüksek lisans ve doktora çalışmalarında da Hakkâri’nin idârî ve sosyal yapısına kısaca değinilmiştir. Bu çalışmalardan; Fatih Gencer’in **“Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamda Bedirhan Bey Olayı”**, Cabir Doğan’ın, **“Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802 – 1869)”** doktora çalışmaları ve Hatip Yıldız’ın **“Bedirhan Bey Vak’ası (1842-1848)”** adlı yüksek lisans tezi Bedirhan Bey ile Hakkâri mîrlerinden Nurullah Bey ilişkilerine kısa bir şekilde değinmiştir. Lale Yalçın-Heckmann’ın antropolojik çalışması **“Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri”** ve Ferhat Tekin’in **“Hakkâri Örneğinde Aşiret, Cemaat ve Akrabalık Örüntülerinin Modernleşme ve Kırsal Çözülme Sürecindeki Siyasal ve Toplumsal Sonuçları”** yüksek lisans tezinde Hakkâri toplum yapısı bağlamında akrabalık ilişkileri irdelenmiştir. Tuncay Ay’ın titiz çalışması **“Tanzimat’ın Hakkâri’de Uygulanması”** yüksek lisans tezi, Tanzimat’ın Hakkâri’de uygulanmasına değinmiş; fakat konfederasyon/aşiret arası ilişkilere ve sınır konularına derinlikli bir şekilde değinmemiştir. Mehmet Sabri Deniz’in **“XIX. Yüzyıl Hakkâri ve Çevresinde Kürt-Nasturi İlişkileri”** adlı doktora tezi ağırlıklı olarak 1840 sonrası Kürt-Nasturi ilişkilerini farklı bir bakış açısıyla ele almış; fakat konu bağlamı gereği Hakkâri’nin idârî yapısına, Hakkâri’deki diğer etnik ve dini kimliklere ve sınır konularına fazla eğilmemiştir.

19. yüzyılın başlarından itibaren; Austen Henry Layard, Cuinet, Asheel Grant, Dwight Whitney Marsh, William Francis Ainsworth, Wilhelm Bachmann, Moritz Wagner, Eduard Sachau gibi doktor, coğrafyacı, arkeolog ile seyyahlar Hakkâri ve çevresinde arkeolojik çalışmalarla beraber misyonerlik faaliyetlerde de bulunmuşlardır. Ayrıca başta Nasturiler ve Kürtler olmak üzere bölgenin coğrafî, etnik, antropolojik ve etnografik yapısı hakkında detaylı bilgiler aktarmışlardır. Özellikle Hakkâri’de cereyan eden dönemin olayları hakkında kapsamlı betimlemeler sunmuşlardır. Ancak üretilen/iddia edilen bilgilerin Osmanlı arşiv belgeleri ve diğer kaynaklarla karşılaştırılması sonucunda yazılanların objektif bir şekilde kaleme alınmadıkları görülmüş ve yazılanlara kuşkuyla bakılmasına neden olmuştur. Örneğin, Cizre Mîri Bedirhan Bey ve Hakkâri Mîri Nurullah Bey’in Nasturilere karşı giriştiği harekât sırasında hayatını kaybeden Nasturi sayısını Layard tarafından abartılı bir şekilde aktarılmıştır. Layard’ın iddiasına göre öldürülen Nasturi sayısı 10 bin kişiydi⁴³; fakat dönemin İngiliz “**The Sunday Times**” gazetesinin 1844 tarihli makalesinde öldürülen Nasturi sayısı 3800 olduğunu belirtilmiştir⁴⁴. Fredrik Barth, “**Kürdistan’da Toplumsal Örgütlenmenin İlkeleri**”nde, Kürt aşiret yapısının toplumsal örgütlenme açısından en büyük birim olduğunu ve her aşiretin kendi içerisinde farklılıklar olduğunu aktarmıştır. Barth ayrıca Batı terminolojisindeki aşiret yapısı ile Kürt aşiret yapısını karşılaştırmış, aşireti oluşturan bileşenlerin kan bağından ziyade siyasi bir organizasyon olduğunu iddia etmiştir.

Şehir tarihi literatürü içerisinde zikredilen birinci elden kaynaklar arasında seyahatnameler önemli yer tutmaktadır. Seyyahların ziyaret amaçları birbirinden farklı olmakla birlikte genel olarak; emperyal devletlere bilgi sağlamak, misyonerlik faaliyetleri, ajanlık veya meraktan kaynaklanmaktaydı. Seyyahın yolculuğu esnasında gözlemleri sonucu elde ettiği ve notlar halinde sunduğu; yer adları, kronikler, krokiler, haritalar, resimler, farklı dini ve etnik unsurlara ait bilgiler, çalışmalarda boşlukları doldurmaktadır. Hakkâri ve çevresini gezen ilk seyyah İtalyan Pietro Della Valle

⁴³ Austen Henry Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, Çev. Zafer Avşar, Avesta Yayınları, İstanbul, 2000, s. 131.

⁴⁴ Hacer Yıldırım Foggo, *Kırmızı Püskül 1843-1846 Nesturi Katliamı*, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 87.

olmuştur. Della Valle, 17. yüzyılda Osmanlı-İran savaşları, Nasturi-Kürt ilişkileri hakkında bilgiler vermektedir. 19. yüzyılın başlarından itibaren de Hakkâri ve çevresi seyyahların ilgi odağı olmuş ve birçok seyyahın bölgeye geldiği görülmüştür. 1800-1850 yılları arasında Hakkâri ve çevresine gelen seyyahlar; Rich Claudius James, Brant Jame, Hamilton, William John, Ainsworth William Francis, Badger George Percy, Layard Austin Henry, Millingen Fredrick'tir.

D. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

D. a. Şehir

Şehri tanımlamak oldukça zor ve karmaşık bir olgudur. Farklı anlamlar yüklenen şehir; tarımın yapılmadığı, kontrol fonksiyonlarının toplandığı, belirli bir büyüklükte heterojenlik ve bütünleşme düzeyine varmış, bireysel düzeyde çözülemeyecek sorunların üstesinden gelmesine olanak sağladığı, etnik ve dini unsurların karşılaştığı, insan hayatını düzenlemek üzere meydana getirdiği önemli, fiziki, toplumsal ve siyasi⁴⁵ mekân olarak tanımlanmaktadır.

Şehir-mekân bağlamında önemli çalışmalar olmakla beraber, şehir çalışmaları disiplin olarak elli altmış yıllık bir geçmişe sahiptir. Genellikle şehirlerin geçirdiği uzun tarihi süreçleri yeterli düzeyde okunmadığından bu çalışmalar kısır döngüye hapsolmuş ve belli bir şablon çerçevesinde ele alınmıştır⁴⁶. Ayrıca şehirlerle ilgili metin analizleriyle beraber yorum düzeyinin zayıf kalması, disiplinler arası okuma ve karşılaştırmalı yöntemler yeterli derecede irdelenmediğinden bu çalışmalar istenen düzeyde olmamaktadır. Daha somut bir biçimde ifade etmek gerekirse şehir tarihi

⁴⁵ Rana A. Aslanoğlu, *Kent, Kimlik ve Küreselleşme*, Asa Kitapevi, Bursa, 1998, s. 13; Henri Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, Sel Yayıncılık, 4. Baskı, İstanbul, 2016, s. 25; Jean-Louis Hout Jean Paul Thalmann Dominique Valbelle, *Kentlerin Doğuşu*, İmge Yayınları, Ankara, 2000, s. 33; Maurice. M. Cerasi, *Osmanlı Kenti Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2001, s. 11; Turgut Cansever, *Osmanlı Şehri*, Timaş Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 1999, s. 17; Köksal Alver, *Kent Sosyolojisi*, Editör: Köksal Alver, Hece Yayınları, İstanbul, 2012, s. 11.

⁴⁶ İbrahim Özcoşar, "Yerel Güç Dengeleri Arasında Bir Osmanlı Şehri Mardin", *Uluslararası Osmanlı Medeniyetinde Şehir Sempozyumu*, (25-27 Kasım 2011) Ed. Salih Karşlıoğlu, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum, 2012, s. 113.

yazmak, bir mekânın tarihini yazmanın ötesinde, bu mekânla bağlar kuran insanların; sosyoekonomik, siyasal, kültürel, toplumsal örgütlenişini ve o mekânın oluşumunda temel belirleyici unsur olan bu değişkenlerin başka mekânlarla benzerlik ve farklılıklarını ortaya koymaktır. Şehirler, parçası oldukları coğrafyanın; siyasal, sosyal ve ekonomik sistemlerin tarihinden ayrılmazlar. Şehri şekillendiren bu temel unsurlar, şehrin bağlı bulunduğu sosyal sistemin/devletin iç ve dış dinamikleri doğrultusunda ortaya çıkmaktadır. Bu bakımdan şehir üzerine yapılacak araştırmalar ve incelemeler; şehrin kimliği, şehrin mekânsal dönüşümü, şehrin işlevleri, üst idâre ile ilişkisi, şehrin sınırı, şehrin komşu devlet ile olan ilişkileri gibi temel konular ve ortaya koyulan değerlendirmeler büyük önem taşımaktadır. Şehirler çok fonksiyonlu merkezî yerleşmelerdir. Her bir fonksiyon şehrsel mekâna farklı şekillerde biçim vermektedir. Bu çalışmada bir şehrin fonksiyonel alanları şehir, sınır, aşiret bağlamında 19. yüzyılda bir Osmanlı sınır şehri Hakkâri'nin idârî ve sosyal yapısı irdelenmektedir.

Tezin temel kaynaklarını teşkil eden Osmanlı arşiv belgelerinde Hakkâri ve Van'da; "...çarşı ve pazar olmaması cihetiyle müdür bulunanlar lüzumu olan erzak ve saireyi mahalli meclisleri marifetiyle fiyat katı' olunup ahaliden..." aldıkları görülmektedir. Bu durum Hakkâri'nin bir şehir olup olmadığı sorusunu beraberinde getirmektedir. Müslüman/İslam şehirlerinde bulunan unsurlar ile "eski şehirlerde bulunanlara benzetmek", yüzeysel olarak bakmak ve şehirleri; sadece, "mabet, kale, pazar" üzerinden tanımlamak yanlış değerlendirmelere yol açabilmektedir. Ayrıca İslam şehirlerinde bulunan pazar ve çarşılar, genel olarak örnek alınan Romalılara ait çarşı ve pazar formuna benzememektedir⁴⁷. Özer Ergenç, bir mekânın/yerin şehir olabilmesinin koşulu olarak "görkemli" yapılar üzerinden değerlendirilemeyeceğini, "teorik temellerinin aksine... Osmanlı şehrinde de kente özgü kurumların" varlıklarında aranmasını gerektiğini vurgulamaktadır⁴⁸. Ergenç ayrıca şehirlerin

⁴⁷ Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziksel Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, Cilt. 7, 1968, s. 54.

⁴⁸ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", *VIII. Türk Tarih Kongresi* (11-15 Ekim 1976), Ankara, 1981, s. 1265-1267.

belirleyici özelliklerinin şehirlerde ortaya çıkan faaliyetler, demografik yapı ve ekonomik faaliyetler olduğunun altını çizmektedir⁴⁹. İbrahim Özcoşar'ın da belirttiği gibi; Batı şehirleri referans gösterilerek yapılan araştırmalar, “İslam/(Osmanlı) şehirlerini anakronik bir düzleme çekmiş” ve “belli bir baskılamanın altında şehir(in) tahayyül”⁵⁰ edilmesine ve şehir incelemeleri/teorileri neredeyse tekel oluşturmuş aşırı oryantalist bir bakış açısına hapsedilmiştir⁵¹.

Bu çalışmada 19. yüzyılın ilk yarısına kadar Hakkâri'nin idârî, siyasi ve toplum yapısı irdelenmiştir. Osmanlı Devleti'nin merkezîleşme politikaları bağlamında Hakkâri ve çevresi örnek alınarak seçilmiştir. Hakkâri'nin Osmanlı hakimiyetine girmesinin ardından bölge, Osmanlı-İran savaşlarında adeta bir üs haline gelmiş ve İran'a yapılan seferlerde önemli rol oynamıştır. Bu nedenle Hakkâri için bir “kale/sınır” şehir diyebiliriz. Mühimme defterlerine de yansıyan ve Osmanlı'nın İran'a karşı yaptığı seferlerde, Hakkâri mîrlerinin asker ve askeri teçhizat temin etme yanında sınırları koruma zorunluluğu da bulunmaktadır. Bu zorunluluğa karşın Osmanlı Devleti de sınır şehirlerindeki mîrleri “cömert” bir şekilde hilat ve murassa kılıçlar hediye ederek ödüllendirmiştir.

D. b. Sınır

Sınır(lar), tarih boyunca toplum/devlet varlığının ve coğrafi konumlarının belirlenmesinde önemli bir etken olmuştur. Yerleşik hayata geçişin ilk evrelerinden günümüze kadar bütün toplumlar/devletler; sosyal, siyasi ve ekonomik düzenlerini birbirinden ayırmak amacıyla belirli belirsiz işaretlerle sınırlar oluşturmuşlardır. Eskiçağlarda sınır, devletin egemenliğinin korunmasından ziyade dış saldırılara karşı savunma amaçlıydı⁵². Örneğin; Mezopotamya'daki Sümerlerin sınırları ya “sınır

⁴⁹ Özer Ergenç, “Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler”, *Belleten*, Cilt. 52. S. 203, 1988, s. 669.

⁵⁰ İbrahim Özcoşar, İslam Osmanlı Şehir Bağlamında Modern Şehir Teorilerinin Çöküşü”, *Şehir Tarihi Yazarları Çok Dilli Çok Kültürlü Şehirler*, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Ed. Ömer Bozkurt, Mehmet Tuğrul, Yahya Aydın, Mardin, 2021, s. 1-3.

⁵¹ André Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Çev. Ali Berktaş, İstanbul, 1995, s. XI.

⁵² Owen Lattimore, *Studies in Frontier History*, Oxford University Press, London, 1962, s. 484

taşları”yla ya da “ağaç kazıklar”yla⁵³ belirlenmişti. Romalılar ise şehir ya da kolonilerinin sınırlarını genellikle sabanla sürerek tespit ederlerdi. Ancak site devletlerinden geniş topraklara dayanan devlet biçimine geçilmesiyle beraber, sınır çizgilerini daha ciddi ve kesin olarak işaretlemek ihtiyacı doğmuş⁵⁴ ve sabanın yerini bentler ve kaleler almaya başlamıştı⁵⁵.

Modern öncesi dönemde hemen her yerde devletlerin sınırlardan ziyade sınır boyları geçerliydi. Sınır boyları; bir devletin merkezî otoritesinin zayıf olduğu çeper bölgelerindeki siyasî coğrafyalarının esasını teşkil etmiştir. Ayrıca sınır boyları; krallıkları, prenslikleri ve aşiretleri birbirinden ayıran bir özelliğe sahipti ve istilalara karşı da set görevi görüyordu⁵⁶. Bu bağlamda Osmanlı Devleti’nin uzun bir dönem sınır boyunda bulunan ve bu çalışmanın konusunu oluşturan Hakkâri bu tanıma uygun bir özellik göstermiştir. Tarihin eski dönemlerinde birçok medeniyetin hâkimiyetine giren Hakkâri ve çevresi, çeşitli kültür ve uygarlıkların kavşak noktasında bulunması, çevrede kurulmuş devletlerin/toplulukların özelde ise Osmanlı ve İran’ın egemenlik mücadelesine adeta davetiye çıkarmıştı. 16. yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı-İran sınır komşusu olmuş ve Hakkâri iki ülkenin savaş, kargaşa ve çatışmanın merkezî haline gelmişti⁵⁷. Özellikle Hakkâri ve çevresinde bulunan aşiretlerin zaman zaman saf değiştirmesi ve kural tanımayan tavırları, Osmanlı-İran sınırının belirlenmesinde en büyük engeli teşkil etmişti.

D. c. Aşiret

Akademik çalışmaların yanı sıra entelektüel, ideolojik ve daha birçok nedenle “aşiret” kavramı üzerine yapılan araştırma ve incelemelerden oluşan dikkate değer bir

⁵³ Abdulla Nejat, *İmparatorluk Sınır ve Aşiret Kürdistan ve 1843-1932 Türk Fars Sınır Çatışması*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010, s.159-161.

⁵⁴ Kamil Günel, *Coğrafyanın Siyasal Gücü*, Çantay Kitabevi, İstanbul, 1997, s. 85.

⁵⁵ Ferhat Tekin, *Sınırın Sosyolojisi, Ulus, Devlet ve Sınır İnsanları*, Açılım Kitap, İstanbul, 2014, s. 26.

⁵⁶ Antony Giddens, *Ulus, Devlet ve Şiddet*, Çev: Cumhur Atay, Devin Yayınları, s.73-81; Abdurrahman Saygılı, Modern Devletin Çıplak Sureti, *Anakara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 59, s. 84.

⁵⁷ Abdulla, s. 19.

literatür mevcuttur. Aynı konuyu irdeleyen akademisyenler/araştırmacılar, farklı olmayan disiplinin perspektifinden baktıkları halde birbirinden farklı zihin dünyalarına ait metinler üretebilmişlerdir. “Aşiret”in ne olduğu veya ne olmadığı ile ilgili çalışmalar/tartışmalar incelendiğinde birçok farklı tanım göze çarpmaktadır. Aşiret kavramı başta tarih olmak üzere; sosyoloji, antropoloji, siyaset bilimi gibi birçok alanın çalışma konusu olmuş ve aşiret kavramına farklı yorumlar getirilmiştir. Aşiret kavramını açıklamadan önce Giddens’in ifadesiyle; “sınıflara bölünmüş toplumun -ki açık bir biçimde bir dizi alt türü de içermektedir⁵⁸ bağlamında aşireti oluşturan alt birimlere kısa bir şekilde değinmek, karmaşık bir yapıya sahip aşiret(ler)in anlaşılması için faydalı olacaktır.

Cumhuriyet öncesi ve sonrası toplum tarihi içinde aşiret ve aşireti oluşturan alt birimler önemli bir yer tutmuştur. Genel olarak Kürt aşiretlerinin en küçük birimini oluşturan ve Farsça’da “hane”; ev, bina, ikametgâh, kısa parçalara bölünmüş bir şeyin “en küçük” parçası olarak kullanılan bir kavramdır⁵⁹. Ev ile aynı anlamda kullanılan “hane” bir “mal”ı yani evi meydana getirmektedir. Bir “mal” birden çok evden ibaretse yine “hane” kavramı kullanılmaktadır⁶⁰. Hane, aşirete bağlı ailelerin hayatları sürdürdüğü en somut ve en küçük birimdir. “Mal”ın sülale anlamında da kullanıldığını, atadan gelen babasoylu bir akraba topluluğu olduğunu tanımlayan Heckmann, kökenlerini belli bir ortak ataya dayandıran bir grup olduğunu belirtmektedir. Bir aşirete mensup olmanın “ilk şartı” bir “mal”a sahip olmaktır. Bu sayede aşirete mensup kişi akrabalarını, sülalesini, kimlerin baba tarafında akraba olduğunu öğrenebilmektedir⁶¹. Aşiret sistemi içerisinde “hane”den ve “mal”dan sonra en az iki “mal”dan oluşan birim “malbat”tır. “Malbat”ın oluşabilmesi için en az beş kuşağın

⁵⁸ Antony Giddens, *Toplumsal Kuruluşu*, Çev. Hüseyin Özel, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999, s. 243.

⁵⁹ Nejat Göyünç, “Hane Deyimi Hakkında”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, Sayı 1, s. 331.

⁶⁰ Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, Haz. Yalçın Toker, Toker Yayınları, İstanbul, 2013, s. 38.

⁶¹ Lale Yalçın-Heckmann, *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, İstanbul, 2012, 3. Baskı, İletişim Yayınları, s. 133-134.

evlenmesi veya yüzyıllık bir zaman diliminin geçmesi gerekmektedir⁶². Malbat, ezbet⁶³ içerisinde birbirlerine en yakın akraba gurubu teşkil etmektedir. Aşiret sistemi içerisinde birden fazla “malbat”ın birleşmesiyle “bavik/ber” meydana gelmektedir. “baba” kelimesinden türetilen “bavik” sülaleden küçük, aşiret sisteminin bir birimidir. Hakkâri’de bulunan ve büyük bir aşiret konfederasyonu olan Ertoşî konfederasyonunu meydana getiren her bir aşiret için “bavik” kullanılmıştır⁶⁴. Mardin’de bulunan Omeryanlılar aşireti arasındaki köyler de aşiretten küçük “bavik”lara ayrılmıştır⁶⁵. Bruinessen, “bavik” içerisinde akraba olmayanların da bulunabileceğini, alt düzeyde bir topluluk olduğunu ifade etmiştir⁶⁶.

Aşiretin alt birimlerinden biri de “kabile”dir. Arapça’da bir şeyi karşısına almak, önüne almak anlamına gelen “kabl”den türetilen “kabile”, “kafatasını oluşturan ve karşılıklı duran dört kemikten her biri”ne verilen isimdir. İnsanlar tarafından meydana getirilen topluluklar, insan vücudundaki bazı organlara benzetilmiş ve büyük insan toplulukların bir kısmına “kabile” denmiştir⁶⁷. Aşiret sisteminin alt birimi olan “kabile/ocak”, “mal”ları oluşturan erkek veya amcaoğullarının bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Abdulhaluk Çay, “kabile”yi; aşiretin alt birimlerinden biri olarak saymakla beraber aşiretten ayrı alt politik birimleri olduğunu ifade ederek kabileyi “klan”a benzetmiştir⁶⁸. Bruinessen, bazı kişilerin zamanla kendilerini bir sülaleye izafe ederek o sülaleyle birlikte tavır alarak o sülalenin bir üyesiymiş gibi kendilerini nitelerler. Bir iki kuşak sonra bu kişilerin torunları o sülalenin gerçek üyesi gibi algılanır ve yabancı bir soydan veya aileden geldiklerini anımsayan pek olmaz. Bu tür

⁶² Her bir kuşak için yirmi hesaplanmıştır. Bkz: Ercan Gümüş, Siirt ve Çevresinde Aşiretler, *Uluslararası Siirt Sempozyumu Bildiri Kitabı* (19-21 Eylül 2006), Ed. Mehmet Bilen, Ahmet Erkol, Abdurrahman Adak, Veysel Gürhan, Diyaeddin Temiz, Birleşik Matbaa, İzmir, 2007, s. 715.

⁶³ “Ezbet: Gurmaçlar, baba tarafından akraba ve yakınlarla “ezbet” adı verirler. Kürtlerde bir adamın gücü ve yüceliği onun ezbetinin çokluğuna bağlıdır”. Gökarp, s. 38.

⁶⁴ Yaşar Kaplan, “Aşireti Ortaya Çıkarıcı Temel Etmenler”, *Türkiye’de Aşiret Tartışmaları*, Haz. Suvat Parin, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 279.

⁶⁵ Martin Van Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, Çev. Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 94.

⁶⁶ Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, s. 211-214.

⁶⁷ Casım Avcı ve Recep Şentürk, “Kabile”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt. 24, İstanbul, 2001, s. 30.

⁶⁸ Abdulhaluk Çay, Her Yönüyle Kürt Dosyası, Turan Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 321

klan veya sülaleler, izafe edilen diğer sülalenin politik veya askeri başarılarından dolayı oluşmuştur. Bruinessen, Rondot'un yaptığı araştırmayı örnek vererek Mardin'deki Omeriyan aşiretini meydana getiren Etmankan ve Mahmudkan klanlarının aslında birbiriyle bağlantılı olmayan iki farklı aşiret olduğunu iddia etmektedir⁶⁹

Yukarıda da belirtildiği gibi aşiret(ler)i oluşturan nsurları kesin çizgilerle birbirinden ayırmak oldukça güç ve karmaşıktır. Zikredilen aşiretin alt birimlerin dışında; kavim, uruk, hoz, kol, şa'b, il, boy, kâhile, amare, bölük, oba, taife, semiye, tire, yarı tire, fasile, batın, ayal vb. birçok kavram bulunmaktadır. Arapça ve Farsça'dan Türkçeye geçen bu kavramlar, Bruinessen'in de belirttiği gibi "tek bir yöre için bulanık biçimde kullanılmakla kalmamış aynı zamanda Kürdistan'ın çeşitli bölgelerinde değişik biçimlerde"⁷⁰ kullanılmış ve ciddi anlamda kavram kargaşasına neden olmuştur. Özellikle Ziya Gökalp tarafından Kürt aşiretlerinin "cahil"⁷¹ ve "sömürülmeye hazır sosyal yapı"⁷² olarak değerlendirilmesi kavram kargaşasının en bariz örneğini göstermektedir. Aşiretlerin bir üst birimi konfederasyonlar, birkaç aşiretin birleşmesiyle oluşmakta ve genellikle sağ ve sol olarak ikiye ayrılmaktadır.

⁶⁹ "...Rondot'a bilgi veren yaşlılar, Mahmud ve Etman'ın birbiriyle pek de bağlantısı olmayan iki aşiret reisi olduklarını, izleyicilerinin ise kendilerini sonradan adlandırdıklarını hâlâ hatırlıyorlardı. Etman'ın ona muhalif olan küçük oğullarından biri Mahmudkan'ın yanında yaşamaya başlamış, yiğitliğinden dolayı daha sonra Mahmudkan onu reis yapmıştı. Böylece de iki grubun aynı (Etman) aileden gelen birer reisi olmuş oluyordu. Sonunda ailenin iki kolu uzlaşarak birleşince iki grup da birbirleriyle kaynaşmıştı; sonradan pek çok kişi Mahmud ve Etman'ın (en azından klandaki merkezî ve prestiji yüksek sülalelere) klana isimlerini veren iki kardeş olduklarını ileri sürdü." Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 83-84.

⁷⁰ Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 82.

⁷¹ "Kürt aşiretlerinin ağaları, aşiretlerine karşı pek hırçın ve kötümserdiler. Hükümleri ağırdır. Zulüm ve azaplan çoktur. Aynı zamanda Kürtlerde sabırlı bir boyun eğme vardır. Bunların adetleri aynı Arap adetleri gibi olup ancak Arifeleri yoktur. Davaları ağalar çözümlerler. Ağanın çözümleyemediği bir davayı, Hükümete müracaatla resmen sonuçlandırır. Esasen Kürt aşiretleri, aşiret şeklinden çıkmış yerleşik düzene girmiştir. Bunlar bir ağa, bey, efendi baskısından da kurtarılacak olurlarsa, tamamiyle yerli halkın düzenine girerler. Tümü de bu baskıdan şikayetçilerdir. Ancak selamet yolunu bulmaktan hem aciz ve hem de cahildirler." Bkz: Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, Haz. Yalçın Toker, Toker Yayınları, İstanbul, 2013, s. 85.

⁷² İbrahim Özcoşar, "Sultan ve Mir: Osmanlı Kürt İlişkilerine Giriş", *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, Ed. İbrahim Özcoşar ve Shahab Vali, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 9.

Konfederasyon, aşiretlerden güçlü ve bir üst yapı olmasına rağmen konfederasyon için de aşiret kavramı kullanılmaktadır⁷³.

Yukarıda anlatılan alt küçük unsurların birleşmesiyle oluşan -büyük ve kapsayıcı- birime aşiret denilmektedir. Arapça “aşira” kelimesinden üretilen/türeyen aşiret kelimesi, Türkçe’de “kabile” için kullanıldığı gibi kableden daha küçük toplulukları ifade etmektedir⁷⁴. Kamus-i-Türki’de aşiret, “bir asıldan münşe‘ib (dallardan, kollardan çıkmış) olub birlikte yaşayan ve birlikte konup göçen, bedeviler, halk, oymak, kabile”⁷⁵ biçiminde tanımlanmış ve aşiret ile oymak aynı anlamda kullanılmıştır. Sosyoloji biliminin kurucusu sayılan⁷⁶ İbn Haldun’a göre aşiret, aynı soydan gelenlerin kurduğu ortak bir topluluktur⁷⁷. Giddens de kabile toplumlarında baskın yapısal ilkenin akrabalık bağı üzerine olduğunu söylemektedir⁷⁸. İzady ise aşireti tanımlarken akrabalık/soy bağından ziyade ekonomik bir örgütlenme biçimi olduğunu ve bu biçimlenmenin aşiret liderine getireceği ekonomik ve politik kazanımlara bağlı olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca aşiretler, ekonomik ve politik kazanımlara bağlı olarak dilediği zaman konfederasyondan ayrılabilirdi⁷⁹. Kan bağıyla aşirete bağlı olmayan aileler de sonradan bir aşirete mensup olabiliyorlardı. “yekmale” adı verilen bu aileler aşiret içerisindeki bir sülaleye yakın olurlardı⁸⁰. Genel bir tablo çizildiğinde aşiret; bir veya birden fazla klandan oluşan, -genellikle- kan birliğinin olduğu, göçebe, primordiyal ilişkilere ve ekonomik bir örgütlenmeye

⁷³ Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 102.

⁷⁴ Yusuf Halaçoğlu, “Aşiret”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt. 4, İstanbul, 1991, s. 9.

⁷⁵ Şemseddin Sami, “Aşiret” *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 988.

⁷⁶ Süleyman Uludağ, *Mukaddime* (giriş bölümü), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005, s. 75.

⁷⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005, s. 338.

⁷⁸ Antony Giddens, *Toplumsal Kuruluşu*, Çev. Hüseyin Özel, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999, s. 243.

⁷⁹ Mehrdad R. İzady, *Bir El Kitabı Kürtler*, Çev. Cemal Atila, Doz Yayınları, İstanbul 2004, s. 334.

⁸⁰ Yaşar Kaplan, “Aşireti Ortaya Çıkaran Temel Etmenler”, *Türkiye’de Aşiret Tartışmaları*, Haz. Suvat Parin, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 286.

dayanan kendine özgü bir içyapıya sahip politik, başarılı bir şef etrafında toplanmış⁸¹ bir birim şeklinde tanımlanabilir.

⁸¹ Edmund Ronald Leach, *Rewanduz Kürtleri Toplumsal ve İktisadi Örgütlenme*, Çev. Sinan Birwan-Hişyar Özsoy-Serap Ruken Şengül, Aram Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 34; Bazil Nikitin, *Kürtler*, Çev. Hüseyin Demirhan-Cemal Süreyya, Deng Yayınları, İstanbul 1991, s. 214; Richard Tapper, *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler*, Çev. F. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, İstanbul, 2004, s. 9; Hakan Özoğlu, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, Çev. Nilay Özok (Gündoğan) ve Azat Zana Gündoğan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 90; Bruinessen, Ağa, *Şeyh, Devlet*, s. 82; İzady, *Bir El Kitabı Kürtler*, s. 334; Richard Tapper, *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler*, Çev. F. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, İstanbul, 2004, s. 51

1. HAKKÂRİ EMARETİ

16. yüzyılın başlarında Şîîliği bir devlet inancı ve mezhebi olarak tesis etmek isteyen Şah İsmail, egemenliği altındaki herkesi Şîîleştirmek amacıyla yoğun çalışmalara başlamıştı. Dönemin bütün İslam devletlerine ve özellikle Anadolu'daki Türkmenlere “fermanlar” ve “dâiler” gönderen Şah İsmail hem Şîîlik propagandası yapmış hem de Safevî Devleti'nin hizmetinde bulunmak için davette bulunmuştu⁸². Şîîlik propagandasıyla, Anadolu Türkmenlerinin hem coğrafya hem de mezhep yakınlığından yararlanılarak -Alevi Türkmenlerinin bir kısmının- Safevî Devleti'ne gitmeleri sağlanmıştı. Ayrıca Anadolu'nun değişik yerlerinde yaptıkları propaganda sayesinde birçok taraftar toplayan Şah İsmail, bir yandan kısa sürede tüm İran vilayetleri ile Doğu Anadolu Bölgesi'nin büyük bir kısmını hâkimiyeti altına almış bir yandan da Şîîliği yaymıştı⁸³.

Anadolu'nun belli bölgelerindeki meskûn ve göçebe kesimlerden taraftar toplayan Safevîler, kısa bir sürede güçlü bir siyasi organizasyona dönüşmüş ve Osmanlı Devleti'ni tehdit edecek bir duruma gelmişti. Şah İsmail Anadolu dışından başta Azerbaycan olmak üzere İran (Akkoyunlu Devleti'nden arta kalanlardan) ve Suriye bölgesinden taraftar toplamıştı⁸⁴. Safevîlerin kısa sürede bu kadar gelişmesi ve Osmanlı'yı tehdit edecek bir duruma gelmesi, Osmanlı'nın dikkatini çekmiş ve

⁸² 14. yüzyılda Şeyh Safiyüddin tarafından Sünnî/Şafîî olarak kurulan Dergâh, Şah İsmail'in dedesi Şeyh Cüneyt'ten sonra Şîî mezhebinin hâkim olduğu bir dergâha dönüşür. Bkz: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt. II, TTK Yayınları, Ankara, 1998, s. 222-224; Remzi Kılıç, XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasi Anlaşmaları, Tez Yayınları, İstanbul 2001, s. 15; Mehmet Çelenk, *Safevîler Döneminin Şîî-Sünnî İlişkileri Üzerindeki Etkisi, Ortadoğu'nun Geleceği Açısından Şîî-Sünnî İlişkileri Sempozyumu Bildiriler, (27-29 Eylül Çorum)* Ed. Mesut Okumuş-Cemil Hakyemez, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum, 2013, s. 53.

⁸³ Şah İsmail'e sığınan Anadolu Türkmenleri Osmanlı Devleti'nin baskıları sonucu Şah'a sığındıklarını belirtiyorlardı. “Şah İsmail'in hizmetine giden Türkmenlerin Osmanlı yönetiminden rahatsız oldukları, devlet idâresinin merkezîleşmesiyle birlikte geri plana atıldıkları ve yerleşik hayata geçmeye zorlandıkları; buna bütün güçleriyle direndikleri için baskı ve zulme uğradıkları, bu yüzden mehdici propagandadan kolayca etkilendikleri, kendilerine makam, mansıp vaat eden Şah İsmail'i tercih ettikleri yolundaki yaygın görüşün de cidden gözden geçirilmesi gerekmektedir...” Bkz: Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 56.

⁸⁴ Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 56.

birtakım tedbirler almaya sevk etmişti⁸⁵. Osmanlı Devleti, tehdit altında kalmayacağı ya da en azından maruz kaldığı tehditleri kesin bir biçimde nasıl savuşturabileceği yoluna gitmiş ve tahtta bulunan II. Bayezid, Safevî Devleti'ne gidilmesini yasaklamış ve İran'a giden yolların tutulmasını istemişti. Fakat bu yasağa rağmen Safevî Devleti'ne göçler devam etmişti. Göçler, ekonomik ve toplumsal düzeni tarıma dayalı olan Osmanlı ekonomisini zor durumda bırakmıştı⁸⁶.

Aynı dine sahip iki devlet Osmanlı ile Safevî, geçmişteki siyasi/dini nedenlerden dolayı farklılaşan iki mezhebin temsilcileri olarak karşı karşıya gelmiş, iki devlet arasındaki bu durum düşmanlık derecesine ulaşmıştı. Bu durum iki devlet arasında sonu gelmeyen savaflara neden olmuştu. Ayrıca Şîî Safevî Devleti'nin yükselişiyle beraber Safevî Devleti adeta Sünnî Müslüman devletler tarafından kuşatılmıştı. Safevîler; doğusunda Özbekler, batısında Osmanlılar ve güneybatısında ise Memlûkler tarafından çevrelenmişti⁸⁷.

Bu bölümde, Osmanlı-İran arasında meydana gelen Çaldıran Savaşı'ndan sonra komşu iki devletin sınır/hudut boyunda bulunan Hakkâri'nin Osmanlı hakimiyetine dâhil olması ve Hakkâri ve çevresini kontrolünde bulunduran Hakkâri Emirliği incelenmiştir. Bu çerçevede Osmanlı öncesi Hakkâri Emirliği'nin yapısı, emirliğin kendi içerisindeki taht kavgaları irdelendi. Ayrıca Çaldıran Savaşı'ndan sonra bölgede meskûn yerel güç unsurlarından Kürt bey ve aşiretlerin İdris-i Bidlisî'nin çabaları sonucu başlayan Osmanlı-Kürt ilişkilerine değinildi. Kürtlerin yoğun olduğu bölgelerin Osmanlı'ya dâhil olmasının ardından yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklar sistemine dâhil edilerek uzun yıllardan beri hakimiyeti ellerinde bulunduran yerel güç unsurlarına/emirliklere verilmişti. Bu sisteme bağlı mîrler belirli şartlar altında bölgelerindeki hakimiyetlerinin devamını sağlamışlardı. Mîrlerin

⁸⁵ Bayram Kodaman, *Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu*, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, S. I, Samsun 1986, s. 5.

⁸⁶ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi*, Tekin Yayınevi, Ankara, 1979, s. 403

⁸⁷ "...Bu üç devletten Osmanlılar ve Özbekler, birbirlerinden farklı zamanlarda Safevîlerle çok şiddetli çatışmaların yaşandığı bir sürece girdiler. Safevîleri, Özbeklerle karşı karşıya getiren çatışmanın asıl nedeni, Horasan eyaletinin kontrolü konusundaki rekabetin yol açtığı düşmanlığın bir sonucuydu..." Bkz: Adel Allouche, *Osmanlı-Safevî İlişkileri*, Anka Yayınları, İstanbul, 2001, s. 11.

kontrolündeki bölgeler Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesine kadar devam etmişti. Tanzimat'ın merkezîleşme politikaları, Osmanlı'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi Kürt beylerinin/mîrlerinin kontrolü altındaki bölgelerde de uygulanmak istenmiş ve bu politikalar Kürt beylerinin tepkisiyle/isyanıyla karşılaşmıştı. Bu bölümde, Tanzimat Fermanı'nın bölgede uygulanmasıyla yerel güçlerin/emirliklerin, tepkileri/isyanları, isyanların nedenleri, isyanların sonuçları ve emirliklilerin tasfiye edilip mîrlerin sürgüne gönderilmesiyle son bulan Hakkâri Emirliği mercek altına alınmıştır.

1.1. Hakkâri'de Osmanlı İdaresinin Tesisi

16. yüzyılın hemen başında şahlığını ilan ederek bölgedeki hâkimiyet mücadelesine katılan Şah İsmail, Akkoyunlu Devleti'ni ortadan kaldırdıktan sonra mutaassıp bir şekilde, yayılmacı ve saldırgan bir anlayış benimsemiş ve İslam dünyasında dönemim en kudretli Sünnî otoritesi olan Osmanlı ile zorunlu bir çatışma düzlemine girişmişti. Çatışmanın birinci nedeni belirtildiği gibi Şah İsmail'in yayılmacı bir siyaset izlemesi ve Şiîliği yaymasıydı. İkinci ve önemli neden ise Osmanlı topraklarındaki Türkmen gurupları ve bölgedeki Kürtleri yanına çekmek ve Anadolu üzerinde güçlü bir siyasi hâkimiyet kuran Osmanlı Devleti'ne ait toprakları ele geçirmekti⁸⁸. Şah İsmail'in bu düşüncesi iki devlet arasında sonu gelmeyen savaşlara neden olacaktı.

Şah İsmail'in Akkoyunlulara son vermesinin ardından baskıdan kurtulan Kürt beyleri muhtemelen etkinliklerini tekrar kazanacaklarını düşünmüş ve eski miras hakkı olan topraklarını kendilerine bırakacaklarını tahmin etmişlerdi. Kürt beyleri bu amaçla Hoy'da bulunan Şah İsmail'in kışlığına gitmişlerdi. Aralarında Bidlîs mîri Şeref'in bulunduğu Hısnıkeyf hâkimi Melik Halil, Hizan hâkimi Mîr Davud, Cizre hâkimi Şah Ali Bey olmak üzere on dört kişi Şah İsmail tarafından iyi bir şekilde karşılanmıştı. Fakat Diyarbekir hâkimi Han Muhammed Ustaclu'nun kışkırtmaları neticesinde on dört Kürt beyi tutuklanmıştı⁸⁹. Şah İsmail, tutuklanan beylerin yerlerine kendi

⁸⁸ Remzi Kılıç, s.12.

⁸⁹ Vural Genç, *Acem'den Rum'a Bir Bürokrat ve Tarihçi İdris-İ Bidlîsî (1457-1520)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, s. 326-327.

komutanlarından Şîî yönetici ve valiler atamıştı⁹⁰. Şah İsmail'in bu tavrı, Kürt mîrlerinin Şah İsmail'den yüz çevirip Osmanlı sultanı Yavuz ile ittifak kurmasını sağlamıştı⁹¹. Kürt mîrlerinin kendi politik güçlerini tekrar elde etmek istemeleri, Şiilik ve Alevi Türkmenlerin sosyoekonomik baskısı, Sünni Kürtlerin Şîî Safevîlere karşı, Bidlisî'nin ifadesiyle mübalağa derecesindeki tepkilerinin en önemli nedeni olmuş ve Kürt mîrlerini Safevîlere karşı müttefik arayışına itmişti⁹². Müttefik arayışı içindeki Osmanlı Devleti, Kürt aşiretlerine bir tampon olarak ihtiyaç duyması kadar, bir hayli parçalı ve savunmasız Kürt aşiretler/mîrler de Osmanlı Devleti'ne muhtaçtı. Kürt mîrler, İdris-i Bidlisî aracılığıyla sultandan yerel yöneticiler olarak kendi otoritelerini tanımasını ve onları Osmanlı himayesi altında teşkilatlandırmasını istemişlerdi⁹³.

Osmanlı-Kürt ittifakının kurulmasında önemli rolü olan İdris-i Bidlisî, Osmanlı Sultanı II. Bayezid'in Memlûklulara karşı zafer kazanmasının ardından Akkoyunlu hükümdarı Yakup Bey adına II. Bayezid'e zafer tebriknâmesi göndermişti. İdris-i Bidlisî'nin tebriknâmede kullandığı edebi ve diplomatik dil hem Yakup Bey'in ve hem de II. Bayezid'in ilgisini çekmiş ve İdris-i Bidlisî iki hükümdarın teveccühünü kazanmıştı. Söz konusu tebriknâmeden etkilenen II. Bayezid, Bidlisî'yi sarayına davet etmişti. 1501 yılında Safevîlerin Akkoyunlu Devleti'ni yıkarak Tebriz'i işgal etmesi Bidlisî'nin Tebriz'den ayrılmasına neden olmuştu. II. Bayezid'in davetine icabet ederek II. Bayezid'in yanına gitmeye karar veren Bidlisî, Mekke ve Medine üzerinden

⁹⁰ Şerefhan, s. 102; M. Törehan Serdar, Mevlâna Hakîmuddin İdris-i Bitlisî, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008, s. 89.

⁹¹ İdris-i Bidlisî, *Selim Şah-nâme*, Haz. Hicabi Kırancıç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, 261.

⁹² İbrahim Özcoşar, *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, s. 15-16.

⁹³ Hakan Özoğlu, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, Çev. Nilay Özok (Gündoğan) ve Azat Zana Gündoğan, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 95.

İstanbul'a gitmişti⁹⁴. Sultan II. Bayezid tarafından memnuniyetle karşılanan Bidlisî, saraya alınmış ve çeşitli hediyelerle taltif edilmişti⁹⁵.

Osmanlı tahtına geçen ve kısa bir sürede savaş hazırlıklarına başlayan Sultan Selim, başta İstanbul Kadısı Sarıgörez Nûreddin Efendi ve Kemal Paşazade olmak üzere birçok âlimden Safevîlere karşı; "...şu bilinmelidir ki; onlara karşı cihat etmek, onlarla savaşa gücü yeten bütün Müslümanlara farz-ı ayındır..." fetvası almıştı. Daha sonra Eflak, Boğdan, Venedik, Macar ülkeleriyle görüşüp barış antlaşmalarını yenilemişti⁹⁶. Müslüman devletlerin desteğini de alıp Edirne'den hareket ederek Çaldıran'a doğru hareket etmişti⁹⁷. 23 Ağustos 1514 yılında Çaldıran Ovası'nda meydana gelen savaşta Şah İsmail'in ordusunu mağlup eden Yavuz, Tebriz'e kadar ilerleyerek Şîî tehlikesini geçici olarak durdurmuş ve Erzurum'dan Diyarbekir'e kadar olan bölgeyi Osmanlı hâkimiyetine almayı başarmıştı⁹⁸. Osmanlı Devleti, Yavuz Selim döneminde, eski adıyla Şam olarak bilinen; Suriye, Filistin ile Hicaz ve Mısır'ı hâkimiyetine almasının ardından Ágoston'un ifadesiyle Sünnî bir İslam imparatorluğu haline gelmiş⁹⁹ ve bu savaşla başlayan Osmanlı-Safevî/İran mücadelesi, Osmanlı'nın 1905-1912 yılındaki Kuzeybatı İran'ı ilhak etmesine kadar devam etmişti¹⁰⁰.

⁹⁴ Mehmed Cemaleddin, *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri -Ayine-i Zurefa-*, Haz. Mehmet Aslan, 39; Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çev. Coşkun Üçok, Ankara 1992, s. 51-52; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, (Yay., Ali Aktan/ Abdülkadir Yuvalı/Mustafa Keskin), I, İstanbul 1995, 300-301; M. Törehan Serdar, *Mevlâna Hakîmuddin İdris-i Bitlisî*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008, s. 64.

⁹⁵ Mehmet Bayraktar, *Kutlu Müderris İdris- i Bitlisî*, Biyografi Net Yayınları, İstanbul, 2006, s. 7; Serdar, s. 73.

⁹⁶ M.C. Şahabettin Tekindağ, Yeni Belgeler Işığında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C.XVII, S. 22, 1967-68, s. 53; Mustafa Çetin Varlık, "Çaldıran Savaşı, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt. 8, İstanbul 1993, s. 193.

⁹⁷ Bidlisî, s. 116-117; Hoca Saadeddin, Cilt. IV, s. 169.

⁹⁸ Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 15; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s. 38.

⁹⁹ Gábor Ágoston, *Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç*, Çev. M. Fatih Çalışır, Timaş Yayınları, İstanbul, 2005, s. 84-85.

¹⁰⁰ Sabri Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri, Bir Sınır Yapmak*, Küre Yayınları, İstanbul 2020, s. 19.

Yavuz Sultan Selim, İdris-i Bidlisî'yi Kürt mîrlerini Osmanlı'ya katılmaya ikna etmek için görevlendirmişti¹⁰¹. Doğu siyasetinde müşavirlik görevi üstlenen Bidlisî, adeta diplomasi mekiği dokuyarak Kürt beylerinin Osmanlıya itaatlerini sağlamaya çalışmıştı. Safevîlere tabi olan sınır boylarındaki Kürt mîrlerini itaate davet etmekle görevlendirilen Bidlisî, Botan/Bohtan (Cizre), Şirvan, Muş, Sason, Erbil, Ahlat, Zırki, İmadiye, Behti, Musul, Bidlis, Hizan, Garzan, Siirt, Nerman, Midyat, Hasankeyf beylerini Osmanlı safında yer almaları için ikna etmeyi başarmıştı¹⁰². Böylece Bidlisî, Osmanlı ile Kürt beyleri/mîrleri arasındaki ilişkiyi başlatmış oldu. Osmanlı-Kürt ilişkilerinin başlamasının ardından Kürt mîrler, Bidlisî'nin aracılığıyla Yavuz Sultan Selim'e biat ettiklerine dair bir mektup göndermişlerdi¹⁰³.

¹⁰¹ Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, Cilt I, Haz. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1979, s. 83.

¹⁰² Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Çev. Vahdetin İnce vd., İstanbul 2010, s. 163-167; Uzunçarşılı, s. 263.

¹⁰³ “Can u gönülden Sultan-ı İslam’a bî’at eyledik ve Kızılbaş-ı zâhir’ül-ilhaddan teberri eyledik. Memalik-i Kürdistan ki, bir aylık yola karîb memleketlerdir, bid’at ve dalâlet-i Kızılbaş kaldırıp gerü âyin-i sünnet-i cemâ’at ve mezheb-i Şafi’îyi icra eyledik. Sultan-ı İslâm ile müşerref edüb hutbede çihar-ı yâr-ı izâmı yâd edüb kudüm-ı mevkib-i hümayûna intizâr üzere idük ki, ... ü leşker zafer-şi’ârolub meyân-ı meydan-ı cihâddasa’y ü içtihad göstere idik. Çünkü Sultân-ı İslâmın Alâüddevele memleketine avdetleri mesmû’umuz oldu; müttefik’ül-keâm olubdâ’î-i devletleri olan Mevlânâ İdris’i rikâb-ı kâmyâblarına gönderdik. Cümlemizin matlûbı budur ki, bu muhlis bendelere takviyet ve imdad buyurular. Zira ki, bizim mesâkin ve bilâdımızın bilâd-ı Kızılbaş kurb-i civarı vardır; belki muhtelittir. Nice yıllardır ki, bu mülhidler, şimşir-i sitem ile bünyâdımız kazmışdır. On dört sene bizimle azîm cenk ü cidal ederler. Mücerred Sultân-ı İslâma muhabbet üzere olduğumuz için eğer bu tâife-i pâk-i’t kadı ol zâlimlerin cevri ü sitemlerinden halâs-ı inâyetleri olmazsa, kendümüz istiklâl üzere ol kavme mukâvemeti tâkat edemeyüz. Zira ki, Ekrâd-ı mülûktavâif ve akvâm ve aşâir-i muhtelifâtdır. Allah Te’âlâ’yı bir bilüp Muhammed ümmeti olduğumuzda müttefikleriz. Sâirhusûsda birbirlerimize mütâba’at mümkün değildir. Sünnetullâh böyle câri olmuşdur. Lakin ümidvarız ki, Hüdâvendigâr’danîmdâd olursa, Bilâd-ı Irak-ı Arab ve Acem ve Azerbeycan’dan ol sitemkârların elleri kesilüb intizâ’ oluna. Hususan Âmid-i Mahrûse ki, kilid-i fütûh-ı Memâlik-i İran ve pay-ı taht-ı Selâtîn-i Bayındırhânî’dir, şimdi bir yıldır ki, ol şehrin ahali Sultân-ı İslâmın merhameti ümidiyle mahsûr-ı leşker-i Kızılbaşdır ve elli binden mütecâviznüfus anda helâk olmuşdur. Eğer bu sene de Sultânın nazarı bizim hâlimize olub bu bilâd-ı müslümanîyei’âne ve iğâseleri erişürse, ümidir ki, mesûbât-ı uhrevî ile envâ’-ı fütûhât ve fevâid-i dünyeviyyeye müsta’kib ve mestetbi’ olacaklardır ve cemâhîr-i mü’minân andan müstefid ve müntefi’ olacaklardır. Bâkî ferman Dergâh-ı Mualla’nındır.” (Mustafa Nuri Paşa, *Netayic’ul-Vukuat*, Cilt. I, TTK Yayınları, Ankara, 1987, s. 83; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, Cilt. III, Yavuz Sultan Selim Kanunnameleri, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 245- 246.); Hoca Sadettin Efendi, *Tacü’t-Tevarih*, Haz: İsmet Parmaksızoğlu, Cilt. IV, İstanbul 1979, s. 242-248.

Osmanlı Ordusunun Tebriz’den Anadolu’ya¹⁰⁴ dönüşü sırasında İdris-i Bidlisî; Kürdistan beyleri adına yüce Osmanlı sultanına bir rapor sunarak, sultanın merhametinden, atadan gelen/irsi görevlerini eskiden olduğu gibi kendilerine vermek lütfunda bulunmasını ve onun komutası altında hep birlikte Diyarbekir’e gidip Safevî Valisi Kara Han’ı oradan çıkarmak için başlarına beylerbeyi rütbesinde olacak büyük birinin gönderilmesini istemişti. İdris-i Bidlisî’nin teklifini olumlu karşılayan Sultan Selim cevaben; Kürtlerin kendi aralarından bulunan Kürdistan beylerinden ve hükümdarlarından, beylerbeyi görevini üstlenebilecek ve bütün Kürt beylerinin boyun eğecekleri, (seçilecek kişi)) komutasında, Kızılbaşlarla çarpışmaya ve onları bölgeden çıkaracak birini seçmelerini bildirerek bölgenin Şiîlerden temizlenmesini istemişti.

Sultan Selim’in cevabı üzerine tekrar rapor yazan Bidlisî;

“...Burada öznel birlikten fazla çokluk vardır; herkes yalnız ben olayım, benden başkası olmasın diyor ve kimse kimseye itaat etmiyor. Yüce amaç, Kızılbaşların topluluğunu parçalamaya ve birliğini darmadağın etmeye yol açacak tedbirleri almak olduğuna göre, bu durumda, Sultanlık Sarayının adamlarından, bütün Kürd beylerinin itaat edecekleri ve emirlerine boyun eğecekleri birinin tayin edilmesi daha iyi olur; böylece bu iş en hızlı ve en iyi şekilde tamamlanır...”¹⁰⁵

şeklinde bir ifade ile Kürtlerin kendi arasında böyle birini seçmelerinin mümkün olmadığını belirtmişti. Hatta Selimname’de de bu duruma değinen Bidlisî, Kürtlerin kendi aralarında uzlaştıkları tek konunun “Allah’ın sünneti tevhid kelimesinde ortak bulunmak ve yüce peygamberin ümmeti olmak dışında hiçbir işte ittifak etmeleri konusunda cari...”¹⁰⁶ olmadıklarını belirterek Kürtlerin hiçbir şey üzerinde ittifak edemedikleri çarpıcı bir dille anlatmıştır. Kürtlerin kendi aralarında birini beylerbeyi olarak kabul etmeyecekleri anlaşıncı, Yavuz Sultan Selim tarafından Bıyıklı Mehmed Paşa’nın beylerbeyi olduğuna dair bir emirname

¹⁰⁴ Eskiden Bizanslılara “*Rum*” denildiği için İran ve Arap ülkelerinde, eski alışkanlıkla Osmanlılara da bu ad kullanmışlardır. Kürtler ise buraya “*Rom*” demişlerdir. Bazen de “*Roma Reş*” yani “*Kara Rom*” da denmiştir. Bkz: Şerefhan, *Şerefname Kürt Tarihi*, Çev. M. Emin Bozarslan, 3. Baskı, Deng Yayınları, İstanbul 2006, s. 320.

¹⁰⁵ Şerefhan, s. 320.

¹⁰⁶ İdris-i Bidlisî, *Selim Şah-nâme*, Haz: Hicabi Kırlangıç, Ankara, 2001, 261-262; İbrahim Özcoşar, *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, “Sultan ve Mir: Osmanlı-Kürt İlişkilerine Giriş”, Ed: İbrahim Özcoşar, Şahab Vali, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017, s. 13.

çıkarılmıştı¹⁰⁷. Böylece Bıyıklı Mehmed Paşa Diyarbakır Beylerbeyi olarak atanmış ve Diyarbakır Eyaleti kurulmuştu¹⁰⁸.

Osmanlı Devleti'nin Çaldıran'daki zaferine rağmen bölgedeki Safevî ve Şîî tehlikesi bertaraf edilmemişti. Osmanlı hâkimiyetinin bölgede kesin olarak kurulması, bölgenin Şîî tehlikesinden tamamen arındırılması ve Kürt mîrlerinin tamamen Osmanlı safına çekilmesi gerekiyordu. Çaldıran Savaşı'ndan sonra Osmanlıların Güney ve Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmını egemenliği altına almaya başladığı dönemde; Erzurum, Van, Hakkâri, Ağrı ve çevresi Safevî Devleti'nin kontrolünde bulunmaktaydı¹⁰⁹. İdris-i Bidlisî'nin çabaları, Hakkâri'nin Osmanlı'ya bağlanmasını sağlayamamıştı. Hem Osmanlı Devleti hem de Safevî Devleti bölgedeki yerel güç unsurları olan aşiretlere çeşitli ödünler vererek bölgeyi ellerinde tutmak istemişlerdi. Bu nedenle Hakkâri ve çevresi iki devlet arasında birkaç kez el değiştirmişti¹¹⁰. Aynı dönemlerde Hakkâri beylerinin yanı sıra Bıradost¹¹¹, Sason¹¹² ve Pazukî¹¹³ beyleri de Şah İsmail'e bağlılıklarını devam ettirmekteydiler. Hakkâri mîrlerinden Zahid Bey, Kürt mîrlerine kılıç ve taç hediye ederek Şah İsmail'in safına dâhil etmeye çalışmaktaydı¹¹⁴.

Çaldıran Savaş'ından yaklaşık olarak yirmi yıl sonra¹¹⁵ Osmanlı-İran mücadelesi yeniden başlamış ve Kanuni Sultan Süleyman, Safevî tehlikesini tamamen

¹⁰⁷ Şerefhan, s. 160-161.

¹⁰⁸ İbrahim Yılmazçelik, “Diyarbakır Eyaletinin Yeniden Teşkilatlandırılması (1848-1864)”, Osmanlı Ansiklopedisi, Cilt. VI, Ankara, 1999, s. 223.

¹⁰⁹ Remzi Kılıç, *Kanunî Devrinde Osmanlı İran Münasebetleri...*, 127, s. 44.

¹¹⁰ Halil İnancık, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İSAM Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2017, s.84; Zeki Tekin, Hakkâri Hâkimi Zeynel Bey ve Ailesi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Erzurum, 2007, Cilt. X/2, s.121.

¹¹¹ İran ve Irak sınırında bulunan bölge ve aşiret adı.

¹¹² Günümüzde Batman'a bağlı bir ilçe

¹¹³ İran'ın Hoy şehrinde hakimiyet kurmuş Alevi/Şîî/Zaza bir beylik.

¹¹⁴ Genç, s. 323-333.

¹¹⁵ “...Çaldıran Savaşı ardından Safevîlerin Anadolu'daki faaliyetlerinde de gözle görülür bir azalma olmuştu. Sultan Süleyman'ın İran karşısında takip etmiş olduğu kuşatma politikası iki ana dayanağa yaslanmaktaydı: Birincisi; muhtemel Kızılbaş hücumlarına karşı Doğu Anadolu'yu koruma amacıyla özellikle Van gölü çevresindeki kaleler başta olmak üzere, Ermenistan ve Kürdistan'ın kontrolünü sıkı tutmak. İkincisi; Fırat nehrini, Osmanlı ve Safevî dominyonları arasında doğal bir sınır haline getirmek. Bu iki unsur, Osmanlı'da Sultan Süleyman ve İran'da da Şah Tahmâsb

ortadan kaldırmak ve devletin doğu sınırını korumak amacıyla İrkayken seferi düzenlemişti. Kanuni'nin İrakeyn seferinin sadece bu nedenle olmadığını dile getiren Feridun Emecen; "...aynı zamanda Osmanlıların devralmış oldukları Sünni dünyasının temsilcisi olma misyonlarını dini zeminde sarsmaya ve kendileriyle üstünlük yarışına girişemeye kararlı..."¹¹⁶ Şii Safevîleri tamamen ortadan kaldırmak olduğunu belirtmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın İrakeyn seferi sırasında Hakkâri ve çevresi Osmanlı hâkimiyetine girmesine rağmen, 1535 yılında bölge Safevîler tarafından tekrar ele geçirmişti. 1548 yılında Van ve çevresinin hâkimiyet altına alınmasıyla beraber Van, eyalet olarak teşkilatlandırılmış ve Hakkâri kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine dâhil olmuştu¹¹⁷. Van Eyaleti sınırları içerisine dâhil olan Hakkâri ve çevresi, bu dönemden itibaren Osmanlı-İran arasındaki gerginliklerin kilit noktası haline gelmişti¹¹⁸. 1548 yılındaki savaştan yedi yıl sonra Osmanlı ile İran arasında yapılan Amasya (Barış) Antlaşmasıyla Bağdat ve tüm Mezopotamya Osmanlı hâkimiyeti altına alınmıştı¹¹⁹.

Hakkâri ve çevresi, Osmanlı sınırlarına katılmasından sonra "hükûmet" sistemine dâhil edilerek yönetim babadan oğula geçmek suretiyle "Şenbu" ailesine verilmişti¹²⁰. Hakkâri Bey'i Nurullah Bey'in Girit'e sürgün gönderilmesine kadar geçen sürede Şenbu hanedanı Hakkâri yönetiminin başında bulunmuştu.

dönemlerinde yaşanmış olan Osmanlı-Safevî ilişkilerinin genel karakterini yansıtan başlıca özelliklerdi..." Bkz: Allouche, s. 115.

¹¹⁶ Emecen, Feridun, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, Timaş Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2014, s. 217.

¹¹⁷ Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Güven Matbaası, Ankara, 1976, s.67; Remzi Kılıç, *Kanunî Devrinde Osmanlı İran Münasebetleri...*, s. 289.

¹¹⁸ BOA, HAT, 772/36215, 1826 tarihli hat; Sıtkı Uluerler, *Osmanlı-İran Sınır ve Aşiret*, Sonçağ Yayıncılık, Ankara 2015, s. 9.

¹¹⁹ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 5. Baskı, Cedit Neşriyat Yayınları, Ankara 2016. s. 123.

¹²⁰ "Bölgedeki Hristiyanlarının geleneklerinden biri de özel işlerini tatil ettikleri cumartesi günü yiyecek, odun ve diğer gereç ve besin maddelerini Diz Kalesine taşımaktı. Mübarek cumartesi günlerinden birinde, aşiretin yiğitlerinden bir grupla birlikte, Esedüddin'e Hristiyan elbisesi ve kıyafeti giydirdiler. Silahlarını ve teçhizatlarını saman ve odun yükleri içinde sakladılar ve her zamanki gibi hep birlikte kaleye girdiler. İçeri girer girmez hemen yüklerini attılar, silahlarını aldılar ve kale muhafızlarına karşı kesici kılıçlarla aniden yıldırım gibi saldırdılar; öyle ki onlara hiç savunma ve direnme fırsatı vermediler. Muhafızlar, bu Dumbuliler'in bir kısmının öldürülmesi, bir kısmının yaralanması ve kendinden geçmiş olarak yere düşmesiyle darmadağın oldular. Asurlular böylece kalenin içini düşmanların pisliğinden temizlediler ve onu, seher vakitlerinde tövbe

1.1.1. Hükûmet Sistemi: Yurtluk-Ocaklık Sancakları

Osmanlı Devleti, idârî bakımdan hâkimiyeti altına aldığı bazı bölgelerin siyasî ve idârî statülerini merkezîyetçilik yerine, Selçuklulardan ve Anadolu beyliklerinden geçen toprak sistemini devam ettirerek belirlemişlerdir¹²¹. Fethedilen bölgeler, ya fetihten önceki mevcut yöresel/bölgesel yöneticilere bırakılıyor ya da doğrudan kendi eyalet yönetimlerine dâhil edilerek büyüklüğüne göre sancak beyinin idâresine veriliyordu¹²². Daha çok askeri amaçlar gözetilerek oluşturulan Osmanlı sancakları eyaletlerin bir alt birimiydiler¹²³. Osmanlı Devleti'nin klasik idârî taksimatı; Beylerbeylik (Eyalet, Vilayet), Sancak (Liva), Bucak (Nahiye), Köy (Karye) ve Mezra birimlerinden oluşuyordu¹²⁴. Eyalet yönetimini beylerbeyi denilen üst düzeyde bir yöneticiye bırakılırdı¹²⁵. Sancakların yönetimi ise sancak beyinin denetimine verilirdi. İlk dönemlerde beylerbeyinin sancak beyi üzerinde, idârî, askerî denetimi söz konusuydu. Beylerbeyi, eyalet sınırları içerisinde bulunan bütün sancaklardaki tımarlı sipahilerin birinci derecede yöneticisi ve komutanıydı¹²⁶. Osmanlıdaki bazı sancakların idârî yapısı farklılık göstermekle beraber genel olarak bütün sancakların

edenlerin yaptıkları kutsal ibadethaneler, zaviyeler ve halvet yerleri gibi tertemiz, duru bir hale getirdiler. Uzak yakın, herkesçe, hey göz sahipleri, ibret alınız! çağrısını duyurdular ve Diz Kalesi üzerinde yeniden Abbasîlerin bayrağını dalgalandırdılar. Bundan sonra Eseddin günden güne ülkeyi bütün düşmanlardan temizlemeye başladı. Sonunda, eskiden giymekte olduğu askeri elbiseyi Abbasi kıyafetiyle değiştirdi. Zamanın gidişinin dili, bu ilginç hikâyeye uygun düşen şu iki beyti söyledi: "Kilisenin Şenbu yani cumartesi günü, Abbasîlerin köyleri arasına kurdu çadırını kurdu. Düşmanlarını ve dağıttı topluluklarını Sonra gönül rahatlığıyla serdi yaşama yaygısını" Hakkâri Devleti'nin ikinci defa kuruluşunun başlangıcı, yukarıda da geçtiği gibi, "Şenbe" günü olduğu için ve bu sözcük bu kavmin diyalektinde "Şenbu" şeklinde telaffuz edildiği için, hükümdarları da "Şenbu" adıyla tanındılar. Ayrıca Bkz: Şerefhan, s. 79-80; Zeki Tekin, Hakkâri Hâkimi Zeynel Bey ve Ailesi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Erzurum, 2007, Cilt. X/2, s. 120.

¹²¹ Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s. 901; Şerafettin Turan, *XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdarî Taksimatı*, Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı, Ankara, 1963, s. 210-227.

¹²² Nejat Göyünç, "Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, 1991, s. 272.

¹²³ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara 1997, s. 8.

¹²⁴ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2015, s. 21- 42.

¹²⁵ İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalet 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 26-27.

¹²⁶ Çadırcı, s. 10.

statüleri aynıydı. Yöneticileri doğrudan merkezden atanıyordu ve birtakım yükümlülöklere tabiydiler. Bunlar için herhangi bir özerklik söz konusu değildi ve tımar sistemine bağılydılar. Tahrire tâbi tutulan bu sancaklar, merkezden gönderilen bir Sancakbeyi tarafından idâre ediliyordu. Sancak beylerinin başarısız olmaları durumunda görevden azledilir veya başka bir göreve tayin edilirdiler¹²⁷. Yukarıda da değinildiğı gibi bazı eyaletlerdeki sancak sistemi değışiklik göstermekteydi.

Şîi Safevî Devleti'ne karşı kurulan Osmanlı-Kürt ittifakının en önemli sonucu idârî ve siyasi açıdan yurtluk-ocaklık gibi daha önce var olan sistemlerin yeniden ortaya çıkmasıdır¹²⁸. Yurtluk ve ocaklık sancaklar, fetih zamanında, hizmetleri ve itaatlerine karşılık “berveçh-i te'bid” (kaydı hayat) şartıyla bazı ümeraya verilmesiydi¹²⁹. Bu sistemle beraber daha önce bölgede hüküm süren Karakoyunlu, Akkoyunlu, Moğol gibi devletlerin ve büyük güçlerin çekişmesinin doğurduğu istikrarsızlık ve siyasi boşluk, ortaya çıkan yeni dönemde kısmen de olsa bir süreliğine durdurulmuştu. Siyasi boşluğun sona ermesiyle Kürt beylikleri, yarı bağımsız bir idârî sisteme kavuşmuş ve bu sistem, Tanzimat Fermanı'nın ilanına kadar devam etmişti.

Osmanlı'dan önceki devletlerde de uygulanan yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklar sistemi Yavuz Sultan Selim zamanında;

“...Kızılbaşlara karşı cephe alarak müspet ve hayırlı hizmetlerde bulunan şimdi de devlete doğrulukla hizmetler ifa eden, bilhassa... İran seferine katılarak Kızılbaşların yenilmesinde yararlıklar gösteren Kürt beylerine, gerek devlete karşı gösterdikleri öz kulluk ve dilaverlikleri karşılığı olarak ve gerek kendilerinin vaki müracaat ve istirhamları göz önüne alınarak, her birinin öteden beri ellerinde ve tasarruflarında

¹²⁷ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Devleti Üzerine Makaleler-Araştırmalar*, Kardelen Kitabevi, Isparta, 1999, s. 170.

¹²⁸ “...mülkü mevrusları olduğu anlaşılan bir mülk çiftlik, sahiplerine yurtluk tarikiyle tımar kaydolunmuştur. Birçok yerlerde Karaman oğlu İbrahim Bey'in eşkincülü mülklerinin kayıtlarına da tesadüf edilmektedir...” Bkz: Barkan, s. 901.

¹²⁹ “...Kürdistan beyleri ve hakimleri bu kabildendir; yine sancak itibar olunur; sair ümera gibi tabi u alem sahibleri gibidir; selatin-i selef ve haleften ellerinde nişan-ı hümayunları (beratları) vardır ve temessukatları mucibince bunlar azl ve nasbı kabul eylemezler; amma bazı elviyenin sair sancaklar gibi kura ve mezarının mahsulatı tahrir ve defter olunmuştur...”; içlerinde zeamet ve tımarları vardır; sefer-i hümayun vaki oldukça zuama ve erbab-ı tımarı ve alay beyleri ile kendileri sancaklar gibi kangı eyalete tabiler ise beylerbeğleri ile maan sefere eşerler; bunlardan birisi fevt olsa veyahut eday-ı hizmet etmese yurdu ve ocağı olmağla sancağı ve hasları oğluna ve akrabasına verilir; hariçten kimseye virilü gelme-miştir; meğer ki evlad ve akrabası münkariz ola; ol zamanda sancak tasarruf etmiş umur-dide kimseye verilür amma yurtluk ve ocaklık itibarı olmaz; sair elviye gibi tasarruf olunur...”

bulunan eyalet ve kaleler geçmiş zaman beri yurtları ve ocakları olduğu gibi ayrı ayrı beratlarla ihsan edilen yeri de kendilerine verilip musarrf oldukları eyaletleri, kaleleri, şehirleri, köyleri ve mezarları bütün mahsulleriyle, oğuldan oğula intikal etmek şartıyla kendilerine temlik ve ihsan edilmiştir. Bu münasebetle aralarında anlaşmazlık ve geçimsizlik çıkmamalı, dışarıdan müdahale ve taarruz edilmemelidir. Bu emr-i celile riayet edilecek, hiçbir suretle üzerinde kalem oynatılmayacak ve hiçbir yeri değiştirilmeyecek...”¹³⁰

hükümü gereğince, İran’a karşı Osmanlı safında yer alıp yararlılık gösteren beyler için toprak sistemi yeniden ihdas edilmiş ve mîrlerin hüküm sürdüğü yerler onlara tekrar geri verilmişti. İlber Ortaylı da bölgenin sancaklara ayrıldığını ve bölgedeki etnik guruplar arasında çatışmanın meydana gelmemesi ve dengenin sağlanması için bu sistemin uygun görüldüğünü belirtir.

“...Doğu’da Şafii-Sünni aşiret reislerine Ekrad Beyi unvanı verilmiştir. Bunların malikâne ve mülkleri ocaklık ve yurtluk adı altında ellerinde bırakılmıştır. Bitlis, Hakkâri gibi bölgeler sancaklara ayrılmış, serbest mirimiranlık olarak adlandırılmıştır. Bu sancaklar babadan oğula geçer, sefere, bağlı oldukları velayetin beylerbeyi ile katılırlardı. Burada aşiret düzeni hâkimdir. Özellikle isyanların bastırılmasında ve etnik guruplar arasındaki çatışmalarda dengenin sağlanmasında bu düzen uygun görülmüştür...”¹³¹.

Osmanlı idârî anlayışının tezahürü olan “Yurtluk-Ocaklık” ve “Hükûmet” sancaklar, farklı iki şekilde taşra idârî sisteminde içinde yerini almış ve bu sistem Tanzimat Fermanı’nın ilanına kadar devam etmişti. Tanzimat’tan sonra bu sancakları ellerinde bulunduran bazı ailelere maaş tahsis edilmişti. Osmanlı elinde bulunan bölgelerin özelliklerine göre farklı idârî sistemler uygulamasının doğal bir sonucu olarak beylerbeyliklerinin yanı başında ve bunlara bağlı olarak yurtluk-ocaklık, hükûmet ve “mir aşiretlik”¹³² diye anılan bir tür irsi sancak beylikleri de bulunmaktaydı. Bu tür sancakların varlığı bilinmesine rağmen, sadece risalelerdeki ve bazı kanunnamelerdeki bilgilere itibar edilerek bunların idârî statüleri anlatılmaya

¹³⁰ Nazmi Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, Haz: Şükrü Kaya Seferoğlu-Halil Kemal Türközü, Ankara 1982, s. 42; Orhan Kılıç, “Ocaklık”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt. 33, İstanbul 2007, s. 317.

¹³¹ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 5. Baskı, Cedit Neşriyat Yayınları, Ankara 2016. s. 120.

¹³² “Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet sancak uygulamasının yanında bölgedeki bazı aşiret beylerine de imtiyazlı timarlar verilmiştir. Mîr-i aşiret sistemi Güneydoğu Anadolu’nun fethiyle ortaya çıkmıştır. Diyarbakir eyaletinin ilk tahriri olan 1518 tarihli mufassal tahrir defterinde bununla ilgili uygulamalara rastlanmaktadır”. Bkz: Mehmet Ali Ünal, Ünal, “XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu’da Tımar Tevcihleri- Mîr-i Aşiret ve Cebelü Tımarları.” *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (2006) İstanbul. S. 281-299.

çalışılmış; ancak idârî, adli, mali, askeri, iktisadi ve sosyal bakımdan uygulamanın nasıl olduğu henüz tam olarak açıklığa kavuşturulamamıştır. Bu sancakların işleyişi konusunda detaylı bir çalışmanın yapılmamasının yanı sıra, çoğu araştırmacı kavramları da yanlış kullanmış, bugüne kadar bu konuda bir kavram kargaşası yaşanmıştır. Bazen hükûmet sancaklar ile yurtluk-ocaklık sancaklar terimleri birbirine karıştırılmıştır¹³³.

Yurtluk-ocaklık sancaklar, bir bölgenin veya arazinin idârî anlamda kullanım hakkının bir kişiye veya aileye kaydı hayat şartıyla verilmesiydi. Yurtluk-ocaklık sahibi bu arazileri; hiçbir şekilde satamaz, devredemez ve vakfedemezdi. Tımar sisteminden farkı ise bu arazilerin bir daha geri alınmamasıydı ve yurtluk-ocaklık ile hükûmet sancaklar arasındaki en belirgin fark, hükûmetlerde tahrir yapılmamasına karşılık yurtluk-ocaklık sancaklarda ise tahrir yapılmaktaydı. Bulundukları toprakları gelirlerini de ellerinde bulunduran beyler/mîrler, sınırı korumak ve ordunun sevk ve idâresinde yardımcı olacaktı.

Osmanlı idârî yapısında en fazla farklılık gösteren “hükûmet”lerdi. Bu bölgeler “mefrûzü’l kalem” ve “maktû’l kadem”¹³⁴ adı verilen bir yapıda olup belirli bir otonomiye sahiptiler. En önemli özellikleri, bu yerlerde ne Osmanlı memurları tahrir yapmakta ne de Osmanlı askeri bulunmaktaydı. Bu tür idârî yapılarda tımar ve zeametden ayrılmakla beraber adli işlerinde de bölgelerin örfi hukuku geçerli olmuş ve gelirlerinin tamamı bölgesel yöneticilere aitti¹³⁵. Bu sancaklarda asker ve memur bulunmaz kendilerine ait olup ahitnamelerine, yani devletle aralarında olan antlaşmaya ve bu suretle sahip oldukları imtiyazlara göre azil ve nasbı kabul etmezlerdi. Yani ne bulundukları durumdan uzaklaştırılabilirler ve ne de başka veya benzeri bir göreve atanabilirlerdi¹³⁶. Fakat bazı istisnai durumlarda bir bölge birden fazla kişinin

¹³³ Orhan Kılıç, *XVI ve XVII yüzyıllarda Van (1548- 1648)*, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, Van, 1997, s. 135-136.

¹³⁴ Nüfus sayımı yapılmayan ve devlet yöneticilerinin işlerine müdahale etmediği yerler.

¹³⁵ Halil İnalcık, *Osmanlı İdare ve...*, s. 142.

¹³⁶ Nejat Göyünç, *Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında*, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan, İstanbul, 1991, s. 270.

tasarrufuna verilebiliyordu. Örneğin, Livane sancağından iki hisse Ferhad Paşa'ya, bir hisse de Sefer Paşa'nın oğluna verilmişti¹³⁷.

Hükûmet sancaklarda Osmanlı beylik yöneticisini değiştirememekle beraber resmi yerel yöneticiler de bu beyliklere hiçbir şekilde müdahalede bulanamıyordu. Hükûmetin idârî birimlerinin başında bulunan idârecilerin ölümü veya ihaneti halinde yerlerine evlat veya akrabalarından veya “atadan oğula mansıb miras” biri tayin edilmek şartıyla değiştirilebilmekteydi¹³⁸. Ancak hükûmet idâresinde bulunan ailenin soyu tükendiği takdirde bu yerlere ümeradan bir kişi devlet tarafından idâreci olarak tayin edilebilirdi. Soyları tükenmedikçe hariçten bir kimse tayin edilemezdi. Osmanlı'nın bu idârî yönetim şekli sayesinde, doğuda bulunan sınırlarını güvenlik altına alırken, eskiden olduğu gibi bölgedeki Kürtler de mevcut geleneksel yapıları kendi iktidarlarını devam ettiriyorlardı. Aslında sınır boylarındaki güç dengeleri karşılıklı bağımlılığı yansıtan siyasi bir anlaşmanın sonucu olarak önceki sahiplerinde kalmaya devam ediyordu. Nitekim Şenbu hanedanı ve Mahmudiler uzun yıllar boyunca Osmanlı-İran sınırında bulunan bölgeleri kontrolleri altında bulundurmışlardı. Evliya Çelebi de “...Sultan Süleyman ahitnameleriyle bunlara kendi vilayetleri sancak yoluyla verilmiş ve sancak itibar olarak ve diğer beyler gibi azl ve nasb kabul etmezlerdi ve biri ölse yerini oğluna veya hak eden yaşlı bir yakınma verilir, başkasına verilmezdi”¹³⁹ diyerek hükûmet sistemin Hakkârî’de uygulandığı belirtmektedir. Yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancakların başındaki beylerin tümü, Padişahın yani devletin emir ve fermanlarına bağlıydılar ve diğer sancakbeyleri gibi hangi eyalete bağlı iseler, onun beylerbeylerinin emrinde savaşa giderlerdi¹⁴⁰.

¹³⁷ Şerafettin Turan, XVII. “Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdari Taksimatı”, *Atatürk Üniversitesi 1961 Yılığ*, Ankara, 1963, s. 223; Orhan Kılıç, *Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler*, Elâzığ 1997, s. 124.

¹³⁸ Nejat Göyünç, *Yurtluk-Ocaklık Deyimleri*, ... s. 271.

¹³⁹ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu Dizini, Yapı Kredi Yayınları. Haz: Seyyid Ali Kahraman, Y. Dağlı., Cilt 4, 1. Kitap, İstanbul 2010, s. 256.

¹⁴⁰ Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Tasarruf Sistemi'nin Hukuki ve Mâli Müeyyede ve Mükellefiyetleri*, Haz. Midhat Sertoğlu, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1992, s. 19.

Osmanlı Devleti'nin doğudaki hükûmet sancaklarını tesis etmesinin başlıca nedeni bölgedeki Müslüman Sünni Kürt beylerinin İran'a karşı yapılacak seferlerde hazır bulundurmak ve Kürt beylerinin nüfuzundan faydalanarak bölgeyi merkezi otoriteye tabi kılmaktı¹⁴¹. Hakkâri Sancağı'nın/Emirliğinin yönetimi yaklaşık olarak dört yüz yıl boyunca "Şenbu" ailesinde kalmıştır. Şenbulu mirler, zaman zaman İran saflarında yer alsalar da genelde Osmanlı safında yer alıp Osmanlı ile arasında tampon görevi görüp Osmanlı'nın doğu sınırında bir nevi set oluşturuyorlardı. Osmanlı, sadece sınırı korumanın dışında, ihtiyaç hissettiği durumlarda beylerbeylerine gönderdiği hükümlerle Kürt beylerinin hem lojistik destek hem de askeri destek vermeleri istenebiliyordu¹⁴². Nitekim 20 Şubat 1571 tarihli Mühimme defterinde Kıbrıs'a yapılacak sefer sırasında "...Cezîre-i Kıbrıs mühimmi için Diyârbekir'e tâbi' olan Ekrâd beglerinden her biri hâllü hâllerince birer mikdâr yarar tüfenk-endâz ü kavvâs ihrâc eyleyüp..." denilerek destek talep edilmişti¹⁴³.

Kanunname ve risâlelerde hükûmet ve yurtluk-ocaklık sancakların belli başlı özellikleri:

1. Hükûmet ve yurtluk-ocaklık sancaklar fetih sırasında hizmeti görülen mahalli beylere veya ümerâyaya tevcih edilmiştir.
2. Hükûmet sancaklar mülkiyet, yurtluk-ocaklık sancaklar ise arpalık ve sancak hâssı yoluyla tevcih olunmuştur.
3. Hükûmet sancaklarda tahrir yapılmamaktadır. İçlerinde tımâr ve ze'amet yoktur. Sancak gelirinin tamamı hâkimlere aittir.
4. Hükûmet sancaklarda ümerâdan ve kul taifesinden hiçbir fert bulunmamaktadır. Kendi özel askerleri mevcuttur.

¹⁴¹ Gábor Ágoston, 'A Flexible Empire: Authority and its Limits on the Ottoman Frontiers', *International Journal of Turkish Studies* 9.1-2 (2003), pp, s. 6-8.

¹⁴² İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 5. Baskı, Cedit Neşriyat Yayınları, Ankara 2016. s.252.

¹⁴³ BOA, 12 Numaralı Mühimme Defteri, Hüküm No: 71.

5. Yurtluk-ocaklık sancaklarda tahrir yapılmaktadır. İçlerinde tımâr ve ze'amet vardır.

6. Azl ve nasb kabul eylemezler. Beyler öldüklerinde veya hizmette kusurları görüldüğünde, sancaklar evlâd ve akrabalarına verilir, aile dışından kimseye tevcih yapılmaz.

7. Sefer zamanında bağlı bulundukları beylerbeyinin emri altında sefer hizmetini eda ederler¹⁴⁴.

1.1.2. Hakkâri emirliği

Emirlikler, “aşiretler üstü bir sosyo-politik” yapılanma modeliyle bir dizi aşiretler konfederasyonundan teşekkül edilmiştir. Bu idârî yapılar, küçük bir orduya ve kendi içerisinde bürokratik ağıta sahip başında mîr olarak adlandırılan bir yöneticiye sahipti. Emirliğin başındaki mîr; soylu bir ailenin içinden seçilir, idârî ve askeri gücü elinde bulundurmaktadır. Mîre ve veya mîrin başında bulunduğu konfederasyona bağlı aşiretler, soylu ve yönetici aileden gelen bir mîre ihtiyaç duymuşlardı; çünkü aşiretler kendi aralarındaki anlaşmazlıkları çözecek ve barış ortamını sağlayacak bir otoriteye ihtiyaç duymaktaydılar. Mîrin aşiretler arasındaki arabulucu fonksiyonun yanı sıra emirliği dış saldırılara ve tehditlere karşı koruyacak “karizmatik” bir yapıya sahip olması gerekiyordu. Bir mîrin gücünü ve otoritesini sürdürebilmesi için iki temel özelliğe daha ihtiyacı vardı. Birincisi, aşiretler arasındaki dengeleri korumak, ikincisi ise bütün aşiretlerin saygı duyduğu, saygın ve sözü geçen bir liderlik sergileyebilmektir¹⁴⁵. Wadie Jwaideh'nin iddiasına göre emirliğin başına geçecek kişinin aşiret reisleri tarafından seçilmesi gerekiyordu¹⁴⁶; fakat hem Osmanlı arşiv belgelerinde hem de diğer kaynaklarda emirliğin başına geçecek kişi daha çok

¹⁴⁴ Orhan Kılıç, “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler”, *OTAM*, Sayı 10, Ankara 1999, s. 122.

¹⁴⁵ Martin van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, s. 210-268; Hakan Özoğlu, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, Çev. Nilay Özok (Gündoğan) ve Azat Zana Gündoğan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 90.

¹⁴⁶ Wadie Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, Çev. İsmail Çekem ve Alper Duman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 72.

“patrimonyal” düzen sistemi içerisinde babadan-atadan kalma miras yoluyla yürütüldüğü görülmektedir. Nitekim Cizre Mîri Bedirhan Bey ve Hakkâri Mîri Nurullah Bey de mîrliği kendi atalarından devralmışlardı.

Moğol istilası, Akkoyunlu ve Safevî devletlerinin Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgede yağma hareketleri sonucunda uzunca bir süre siyasi istikrarsızlık ve otorite boşluğuna meydana gelmişti. Buna bağlı olarak bölgedeki emirliklerin önemli ölçüde güçlerini yitirdiğini belirten Nazmi Sevgen, bir dönem “Kürdistan’ın en büyük emirliklerinden” Hakkâri Emirliği’nin de meydana gelen siyasi boşluktan etkilendiğini belirtmiştir¹⁴⁷.

Hakkâri Emirliği’nin kökeni hakkında çelişkili görüşler savunulmaktadır. Hakkâri Emirliği’nden ilk defa bahseden tarihçilerden İbnü’l Esir; Zengilerin, Kürt mîrlerinin hâkimiyetindeki “Hakkâri’deki; Bâbûhâ, Bâkizâ Cell-Sûrâ, Herûr, Mâbermâ, el-Malâsi, ve Nisbâs gibi diğer yerleri”¹⁴⁸ alarak Emir Karaca’ya ikta ettiklerini aktarmaktadır. Fadlullah el-Ömeri ise 1339 yılında kaleme aldığı “et-Ta’rifu bi- Mustalih’iş- Şerif” adlı eserinde Hakkâri mîrinin Mucella b. Eseduddin Musa bin Seyfeddin Mengelan olduğunu aktarıp kökenlerinin Emevilere dayandığını¹⁴⁹, Pierre Rondot ise Hakkâri Emirliği için “Süryani ve Kürtlerden oluşan İslam-Hristiyan konfederasyonu” olduğunu belirtmektedir¹⁵⁰.

1262 yılında Erbil yakınlarında Moğollarla yapılan savaşta ölen Mîr Seyfeddin’in yerine oğlu Esededdin Musa Akta I geçmişti. Akta I, babasının ölümünden sonra Çölemerik’deki kalesine çekilmiş ve birçok kaleyi Moğollardan geri almıştı. Akta I ile baş edemeyeceğini anlayan Moğollar antlaşma yapmak zorunda kalmışlardı. Timur’un bölgeye geldiği dönemde beyliğin başında olan I. İzzeddin Şîr,

¹⁴⁷ Sevgen, s. 36; Şerefname, s. 18.

¹⁴⁸ İbnü’l- Esir, s. 24-25.

¹⁴⁹ Fadlullah el-Ömeri, et- Ta’rifu bi- Mustalih’iş- Şerif, Daru’l Kitabu’l ‘İlmiye Yayınları, Beyrut 1988, s. 58.

¹⁵⁰ Pierre Rondot, “Les Tribus Montagnardes de l’Asie Antérieure Quelques Aspects Sociaux des Populations Kurdes et Assyriennes”, *Bulletin d’Etudes Orientales*, S. 7, 1936, s. 8.

Hakkâri ile beraber Van ve Vestan¹⁵¹ bölgelerini yönetiyordu¹⁵². Emirliğin kökenini Abbasilere dayandıran Şerefhan bu konudaki görüşlerini aşağıdaki şekilde aktarmaktadır:

“...bu büyük vilayetin hükümdarlarının soyu, Abbasi halifelerine ulaşmaktadır. Bu aile ve hükümdarlar Kürdistan hükümdarları arasında soy yüksekliği ve sop yüceliğiyle, övülecek hasletlerle ve güzel davranışlarla tanınmışlardır. Bu da ulu sultanları ve alicenap hakanları, bu alicenap aileye karşı birçok münasebette güven duymaya ve ilgi göstermeye itmiştir. O kadar ki ülkelerini istila etmeye ve ellerinden almaya hiçbir zaman göz dikmemişlerdir. Gerçi bazı sultanlar, bunların ülkesinin bir kısmını bazı vakitlerde istila etmişlerse de mülk yoluyla onlara geri vermiştir...”¹⁵³

Emirliklerin, İslam tarihinde seçkin yerleri olan Peygamber’in soyuna ve Arap fetihleri sırasında önemli rol oynamış kahramanlara ya da büyük hanedanların kurucularına dayandırılmalarının birçok nedeni bulunmaktadır¹⁵⁴. Hakkâri mîrlerinin Safevîler gibi güçlü dini yapılanma karşısında ayakta kalmak için idârî ve siyasi nüfuzlarını korumaya/artırmaya yönelik yöntemler geliştirmeleri gerekiyordu. Bu bağlamda halkın desteğini almak ve meşruiyetlerini ispat etmek amacıyla pek çok mîr “seyyid” olduğunu iddia etmiş ve Abbasi, Halidi veya Eyyubi ve benzeri aidiyeti temsil eden tabirler kullanmışlardır. Emirliklerin kendi siyasi ve dini nüfuzlarına yönelik ilk tedbirleri, kendilerini kutsal bir soya dayandırmak şeklinde gerçekleşmiştir. Mîrler, bu sayede konumlarına sadece dinî açıdan meşruluk kazandırmakla kalmayarak siyasi bir meşruiyet de kazandırmışlardır¹⁵⁵.

Mahmud Beyazidi de Hakkâri mîrlerinin soyunun Kürtlerin en kadim ve en soylu üç hanelerinden biri olduğunu belirtmiştir. Hakkâri mîrlerinin soy ve yücelik bakımından övünülecek özelliklere sahip olduğunu aktaran Şerefhan da sosyo-politik hiyerarşik sistem içerisinde önem bakımından Erdelan Emirliği’nden sonra ikinci sırada Hakkâri Emirliği’ni saymaktadır¹⁵⁶. Hakkâri Emirliği’nin soyu, 13. yüzyılda

¹⁵¹ Günümüzde Van’a bağlı bir ilçe.

¹⁵² Kaplan, s. 110.

¹⁵³ Şerefhan, *Şerefname*, Çev. M. Emin Bozarıslan, Deng Yayınları, İstanbul, 2009, 76.

¹⁵⁴ Martin van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, s. 113.

¹⁵⁵ Fasih Dinç, “Osmanlı-İran Ara Coğrafyasında Din İktidar İlişkileri Cizre Hükümeti Örneği (16-19. YY)”, *Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri*, (14-16 Mayıs 2010 Şırnak), ed. Nesim doru, Şırnak Üniversitesi Yayınları, Ankara 2010, s. 520-521.

¹⁵⁶ “Gerçek şudur ki, bu aile ve bu hükümdarlar, Kürdistan hükümdarları arasında soy yüksekliği ve sop yüceliğiyle, övülecek hasletlerle ve güzel davranışlarla tanınmışlardır.” Bkz: Şerefhan, s.86;

Moğollarla yapılan savaşta ölen Mîr Seyfeddin Mengelan b. Ali el- Hakkâri'ye dayandığı iddia edilmektedir¹⁵⁷. Erbil yakınlarında Moğollarla yapılan savaşta ölen (1262) Mîr Seyfeddin'in yerine oğlu Akta I geçmişti. Yukarıda da değinildiği gibi Akta I, babasının ölümünden sonra Çölemerik'deki kalesine çekilmiş ve Moğolların ele geçirdiği birçok kaleyi geri almıştı. Moğollar Akta I ile uzun mücadeleler sonucunda antlaşma yapmak zorunda kalmış ve bölgeyi Akta I'e vermişti¹⁵⁸. Bu antlaşmayı aktaran el-Ömerî; savaş meydanında Moğolların çoğunun öldürüldüğünü ve kalanların ise kaçarak savaş meydanını terk etme zorunda kaldığını belirttikten sonra Moğolların onları yenme konusunda büyük umutsuzluğa kapıldığını ve mecburen onlarla antlaşma yolunu seçtiklerini belirtmiştir. Akta I'in ölümü üzerine yerine oğlu I. İmadeddin Mecli geçmişti. Mecli'nin ölümü üzerine de Mecli'nin oğlu II. Esededdin Musa, Hakkâri mîri olmuştu. II. Esededdin Musa hakkında bilgi veren el- Ömerî, onun zamanında ülkenin çok genişlediğini ve çağdaşı olan hükümdarlar tarafından kendisine büyük önem verildiğini; hatta Mısır Memlûklerinin kendisine danıştığını aktarmaktadır. II. Esededdin Musa'nın da ölümü üzerine II. İmadeddin Mecli geçmişti. II. Mecli dönemi Hakkâri Emirliği'nin en parlak dönemlerinden bir haline gelmişti. el Ömerî, II. Mecli'nin sözü bir şahın sözü gibi dinlendiğini ve Hakkâri'de "kadılıkudât"¹⁵⁹ kurumunu kurduğunu ve birçok hayrat yaptırdığını aktarmaktadır¹⁶⁰.

M.S. Lazarev; Ş.X. Mihoyan, *Kürdistan Tarihi*, Çev. İbrahim Kale, 3. Baskı, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010, s. 82.

¹⁵⁷ el-Ömerî, s. 58; Nizar Eyup Guli, Hakkâri Beyliğinin Şeceresi, *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyum Bildirileri (14-15 Kasım 2014 Hakkâri)*, Editörler; Yaşar Kaplan, Murat Adıyaman, M. Xalid Sadîni, Cilt. I, Ankara, 2016, s. 272.

¹⁵⁸ Derviş Yusuf Hirori, Hakkâri Beyliğinin Kuruluşu, *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyum Bildirileri (14-14-15 Kasım 2014 Hakkâri)*, Editörler; Yaşar Kaplan, Murat Adıyaman, M. Xalid Sadîni, Cilt. I, Ankara, 2016, s. 479-525; Sevgen, s. 140.

¹⁵⁹ "Sözlükte "kadılar kadısı" anlamına gelen bir terkiptir; başkadı olarak da geçer. Kādılıkudât, III. (IX.) yüzyılın sonlarına kadar umumiyetle başşehirin kadısına verilen bir şeref unvanı..." Şükrü Özen, "Kādılıkudât", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, Yayınları, Cilt 24, İstanbul, 2001, s. 77.

¹⁶⁰ el- Ömerî, Fadlullah, *Mesalik'ul-Ebsar fi Memalik'il-Emsar*, (Tahkik: Kamil Salman el- Cuburi), Dar'ul- Kutub'il- İlmiyye, Beyrut 2010, Cilt. 3, s. 200; İbn-i Şeddad, s. 333

II. İmadeddin Meclî'nin ölümünden sonra Hakkâri Emirliği'nin başına oğlu I. İzzeddin Şîr geçmişti. Moğolların batıya seferler düzenlediği sıralarda beyliğin başında, yukarıda da belirtildiği gibi I. İzzeddin Şîr bulunmaktaydı. Hakkâri'nin yanı sıra Van ve Vestan bölgeleri de I. İzzeddin Şîr'in yönetimindeydi¹⁶¹. I. İzzeddin Şîr döneminde Hakkâri ve çevresinde sükûnetin sağlandığı, birlik ve beraberliğin yaşandığı bir dönem olmuştu. I. İzzeddin Şîr'in ilk yirmi beş yıllık mîrliği sürecinde Hakkâri Emirliği daha da güçlenmiş ve Van ile Vestan (Gevaş) Hakkâri Emirliği'ne bağlanmıştı¹⁶². Timur'un Doğu Anadolu'da etkinliğini artırması üzerine Hakkâri Emirliği içerisindeki barış döneminin son bulmasına neden olmuştu. 1386'da Van ve Vestan kaleleri kuşatılınca I. İzzeddin Şîr savunmaya daha elverişli olan Van kalesine çekilmek zorunda kalmıştı. Üç günlük bir savunmadan sonra I. İzzeddin Şîr Timur'a teslim olmuştu. Ancak, I. İzzeddin'in akrabalarından Nasreddin teslim olmayı reddedip direnmeyi sürdürdüyse de başarılı olamamıştı. Timur, yirmi yedi gün sonra kaleyi ele geçirip Nasreddin'i öldürmüş ve ardından I. İzzeddin ile antlaşmıştı. Hakkâri mîrlerinin topraklarının pek çok kere istilalara uğradığını; ancak Hakkâri mîrlerinin soylarına gösterilen saygıdan dolayı bu mîrlerin topraklarının tekrar kendilerine verildiğini belirten Şerefhan, kendisinin de gördüğü ve Moğollar tarafından Hakkâri ve çevresinin Hakkâri mîrlere verildiğini gösteren Uygurca yazılmış bir emirnameye sahip olduklarını belirtmektedir¹⁶³.

Timur, Hakkâri'den ayrılarak Azerbaycan'a yöneldikten kısa bir süre sonra Hakkâri mîrinin Kürt beyleri nezdinde çok yüksek bir mevkiye sahip olduğunu, adeta Kürtlerin temsilcisi olduğunun farkına varmıştı. I. İzzeddin'in aracılığıyla diğer Kürt beylerini kendi safına çekebileceğini ve bağılıklarını kazanabileceğini anlayan Timur; ayrıca I. İzzeddin'i "Kürdistan Meliki" ilan ederek bu yönde bir emirname çıkarmıştı. Bundan sonra I. İzzeddin Şîr, "Kürdistan Şahı" ve "Kürdistan'ın tanınmış en büyük emiri" olarak anılmıştı. Alexander Khachatrian Hakkâri'nin Kürt Prenslığı makalesinde; I. İzzeddin Şîr'in bu dönemde beyliğin sınırlarını; Büyük Zap Nehrinden

¹⁶¹ Şerefhan, s. 76.

¹⁶² Doktor Friç, *Kürdler Tarihi ve İctimai Tedkikat*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s. 74-76.

¹⁶³ Şerefhan, s. 76.

Van ve Bitlis'e kadar, doğu tarafında da Hoy, Salmas Urmiye Gölü'ne, batı ve güneyde ise Dicle Nehri'nin doğusuna kadar uzandığını belirtmektedir¹⁶⁴. I. İzzeddin Şîr'in Memlûk sultanlarıyla "üst düzey bir diyalog" halinde olması politik anlamda birçok avantaj elde ettiğini göstermektedir. Nitekim, Memlûk sultanının Celayir sultanı Ahmet Ahmed Celayiri'nin veziri ve Bağdat kadısına mektup gönderdiği gibi I. İzzeddin Şîr'e mektup göndermesi, I. İzzeddin Şîr'in önemli bir konuma sahip olduğunun işareti olmuştur¹⁶⁵.

Timur'un bölgeden ayrılmasıyla beraber Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf bölgeyi denetimi altına almaya çalışmış; fakat 1392 yılında yapılan savaş neticesinde I. İzzeddin mağlup olmuştu. Bu süre içerisinde Hakkâri yağmalanmış ve İzzeddin Şîr Kara Yusuf tarafından esir alınmıştı¹⁶⁶. Timur'un 1405 yılında ölümü üzerine Karakoyunlular bölgeye hâkim olmuştu. 1421 yılında Timur'un oğlu Şahruh Hakkâri'ye gelerek bölgeyi Karakoyunlulardan geri almıştı. Bu arada I. İzzeddin Şîr ve oğlu, Şahruh'a bağlılıklarını bildirmişlerdi. Şahruh'un bölgeden ayrılması üzerine Karakoyunlu İskender Mirza geri gelerek I. İzzeddin Şîr'e savaş açmıştı. I. İzzeddin Şîr 1423 yılında ölünce yerine oğlu Muhammed beyliğin başına geçmişti¹⁶⁷. İskender Mirza; I. İzzeddin Şîr'in oğlu Muhammed'i, kardeşi Sultan Ahmed'i ve amcası Bahaeddin Beyi öldürmüş ve Hakkâri Emirliği'ne son vermek istemişti. Daha sonra İskender Mirza, Van Kalesi'ne saldırmış ve kalede bulunan Sultan Ahmed'in oğlu Melik Esed'in Çölemerik'e kaçmasına neden olmuştu. I. İzzeddin Şîr'in torunu Piri Bey ise 1431 yılında Van ve Vestan'ı Karakoyunlulardan geri almayı başarmıştı¹⁶⁸.

¹⁶⁴ Alexander Khachatrian, "The Kurdish Principality of Hakkâriya (14th-15th Centuries)", Iran & the Caucasus, Vol. 7, No. 1/2, 2003, s. 38.

¹⁶⁵ Zırrar Sadıq Tawfiq, İzzeddin Şîr Hakkâri, *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyum Bildirileri (14-15 Kasım 2014 Hakkâri)*, Editörler; Yaşar Kaplan, Murat Adıyaman, M. Xalid Sadîni, Cilt. I, Ankara, 2016, s. 116-119.

¹⁶⁶ Avedis K. Sanjian, *Colophons*, s. 116; Khachatrian, s. 46

¹⁶⁷ Rumlu Hasan, *Ahsen'üt- Tevarih*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 136; Yusuf Baluken, "Kuruluşundan Osmanlı Hakimiyetine Kadar Şenbû Beyliği", *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyum Bildirileri, (14-15 Kasım 2014 Hakkâri)*, Editörler; Yaşar Kaplan, Murat Adıyaman, M. Xalid Sadîni, Cilt. I, Ankara, 2016, s. 130-133; Khachatrian, s. 52.

¹⁶⁸ Khachatrian, s. 51-58.

1469 yılında Karakoyunluların yıkılmasının ardından Akkoyunlular bölgeye hâkim olmuşlardı. Hakkâri Mîri Piri Bey'in ölümü üzerine emirliğin başına oğlu II. İzzeddin Şîr geçmişti. Akkoyunlu Uzun Hasan ve oğlu Sultan Yakup döneminde hüküm süren II. İzzeddin Şîr, Akkoyunlular arasındaki taht kavgalarında Baysungur'un tarafını tutmuş ve Akkoyunlularla karşı karşıya gelmişti. II. İzzeddin Şîr Bey, Akkoyunlu ile yapılan mücadelede Akkoyunlulara; "...Gurgil, İmadiye, Bay, Bedlis'e bağlı Suy kaleleri biz Kürdlerin elinde kaldıkça, sizlerden korku ya da endişe gönüllerimize sızmayacaktır. Çadırlarınız, otağlarınız ve bunların değeri, gözümüzde pislik, sığır ve manda pisliği niteliğinden başka bir şey değildir..."¹⁶⁹ diyerek gözdağı vermişti. II. İzzeddin Şîr Bey'in mektubundan anlaşıldığı kadarıyla emirliğin sınırları; günümüz Hakkâri ile Irak'ın kuzey tarafları ve İran'ın batıda bulunan bir kısmını kapsamaktaydı. 1491 yılında meydana gelen savaşta Süleyman Bijenoğlu isimli Akkoyunlu komutan, Baysungur'un destekçilerini ortadan kaldırmak istemiş ve II. İzzeddin Şîr Bey'in ordusunu yenerek onu esir almıştı. Daha sonra da II. İzzeddin Şîr Bey'i öldürmüştü. II. İzzeddin Şîr'in ölümü üzerine Van'da bulunan oğlu Zahid Bey Hakkâri Emirliği'nin başına geçmişti¹⁷⁰.

Zahid Bey'in Hakkâri Emirliği'nin başına geçişi Şah İsmail Safevî Devleti'ni kurduğu döneme denk gelmişti. Şah İsmail, Sünni Kürt beyliklerini kaldırmak istemiş, Kürt beyliklerinin yerlerine kendi adamlarını atamayı düşünmüştü. Nitekim Şah İsmail, 1507 yılında Bayram Bey komutasındaki büyük bir orduyu Van ve çevresine göndermişti. Zahid Bey de adamlarıyla beraber bulunduğu Vestan Kalesi'nden çıkarak Bayram Bey'in bulunduğu bölgeye saldırı düzenlemişti. Safevî ordusunun hazırlıksız yakalanması sonucu Safevî ordusundan birçok asker öldürülmüştü. Tekrar toparlanan Safevî ordusu Vestan Kalesi'ni muhasara etmeye başlamıştı. Uzun bir muhasaradan sonra Zahid Bey, ailesini ve hazinesini alarak bir gece kaleden kaçıp Hakkâri dışındaki bir kaleye sığınmıştı. Zahid Bey'in kaleyi terk ettiğini duyan kale halkı Safevî askerlerine haber göndererek şehri teslim edeceklerini bildirmişti. Bayram Bey şehir

¹⁶⁹ Şerefhan, s.116.

¹⁷⁰ Budak Münşi Kazvini, *Cevahir 'ul- Ahbar*, Tah: Muhsin Behram Nejad, Miras Mektub, Tahran 1378, s. 91, Aktaran: Yaşar Kaplan.

yakınlarına gelince halk kale kapılarını açmış ve Bayram Bey kaleye girip şehri teslim almıştı¹⁷¹.

Hakkâri ve çevresine de Div Sultan Rumlu'nun başında bulunduğu bir ordu gönderilmiş ve Hakkâri, Safevîlerin kontrolüne geçmişti. Zahid Bey, Şah İsmail'e itaat ettikten sonra Şah İsmail Hakkâri ve çevresini ona geri vermiş ve bunu teyit için kendisine berat takdim etmişti. Aslında Şah İsmail'in, bölgedeki Kürt mîrleriyle ilişkilerinin farklı nedenleri bulunmaktaydı. Osmanlı-İran sınırında bulunan Kürt emirlikleri, özellikle Hakkâri Emirliği bir nevi tampon bölge görevi görmekteydi. Şah İsmail, Hakkâri mîrlere "beratlar" vermesinin yanı sıra Hakkâri mîrleriyle dostane ilişkiler kurarak batı sınırını koruma altına almak istemişti¹⁷². Nitekim Şah İsmail'in, Zahid Bey'e kimi zaman "amca" diye de hitap etmesi, Şah İsmail ile Zahid Bey arasındaki ilişkinin iyi bir seviyeye geldiğini göstermiştir. Zahid Bey ömrünün son günlerinde ülkeyi iki oğlu Melik Bey ve Seyyid Muhammed Bey arasında paylaştırdıktan kısa bir süre sonra vefat etmişti¹⁷³.

1.2.3. Osmanlı-emirlik ilişkileri

Osmanlı Devleti, 1514 yılındaki Çaldıran Seferiyle Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerin büyük bir bölümünde hâkimiyet sağlamıştı; fakat Hakkâri ve çevresi 1535 yılına kadar İran'a bağlı kalmıştı. Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapılan ikinci İran seferiyle Van ve çevresi 1548 yılında fethedilerek Osmanlı hâkimiyetine geçmişti¹⁷⁴. Van, Beylerbeyi Çerkez İskender Paşa'nın çabalarıyla

¹⁷¹ Catering Zeno, *Travels of a Merchant in Persia*, Ed. Charles Grey, Printed For The Hakluyt Society, London, 1873, s. 161-164.

¹⁷² M.S. Lazarev; Ş.X. Mihoyan, *Kürdistan Tarihi*, Çev. İbrahim Kale, 3. Baskı, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010, s. 82.

¹⁷³ Yaşar Kaplan, "Hakkâri Tarihi", *Hakkâri* 2015, Hakkâri Valiliği Yayınları No: 6, Van 2015, s. 30.

¹⁷⁴ "10 Recep 955 (15, VIII, 1548). Böylece Tebriz'den dönülerek recep ayının onuncu günü padişahın otağı Van ovasına kuruldu ve Sadrazam Rüstem Paşa hazretlerine, kalenin fethine başlanması buyruğu verildi. Hemen o gün metrisler kuruldu ve kaleyi düşürmek için ne gerekirse hepsi yapıldı. Bir hafta süre ile gece ve gündüz dövüldükten sonra İranlılar kendi başlarını kurtarmak derdine düştüler ve dokuzuncu gün kale içinde olan Ali Han birkaç adamını halatlarla surlardan sarkılıp indirerek Elkas Mirza'nın aracılığı ile aman dilediler. Onuncu gün kale zapt edilmiş oldu ve beylerbeyliğine, İstanbul'da Anadolu defterdarı olan Çerkez İskender Paşa atandığı gibi gerekli

Osmanlıya bağlanan Hakkâri Emirliği, yapılan düzenlemeyle Van Eyaleti'ne tabi “ocaklık” haline getirilmişti¹⁷⁵.

Metin Kunt; 1527 yılındaki Osmanlı İdari Düzeni, Osmanlı Ümerası ve Hasları başlığı altında “Vilayet-i Kürdistan”dan bahsederken ve “Mîr Zahid veled-i İzzeddin Şîr”i de Kürt beylerinin büyükleri arasında zikretmiştir;¹⁷⁶ fakat Hakkâri ve çevresi o tarihlerde Osmanlı topraklarına dâhil olmamıştı. Kürt mîrlerinin Osmanlı Devleti'ne bağlanmasıyla Osmanlı bölge hâkimiyeti için müttefikler elde ederken, Kürt mîrleri de Safevîler döneminde kaybettikleri hâkimiyetlerine tekrar kavuşmuş oluyorlardı. Bu birliktelik ile daha geniş ve daha güçlü bir siyasal yapının parçası haline gelen Kürt beyleri, kendi tebaaları üzerindeki siyasal iktidarlarını güvence altına almış ve iktidarlarını pekiştirmişlerdi. Bunun karşılığında Osmanlı Devleti de Safevî tehdidine karşı tampon bir bölge oluşturmuştu¹⁷⁷. Oluşturulan bu tampon bölge, Erzurum ve Sivas'ın güneyinde yeni elde edilen topraklardan başlayarak Diyarbakır'ı de içine alarak Diyarbakır çatısı altında bir araya getirilmişti¹⁷⁸.

Osmanlı Devleti'nin o dönemde bölgede izlediği iki temel politika mevcuttu. Bunlardan birincisi Şii-Sünni ayrımı, ikincisi ise Kürt mîrlerini hâkim oldukları bölgelerde özgür bırakarak kendi yanına çekmeye çalışmasıydı. Bu iki politika ile beraber Osmanlı Devleti, bölgedeki hâkimiyetini sağlamlaştırırken, doğu sınırlarını da Kürt emirlikleri vasıtasıyla emniyete almış oluyordu¹⁷⁹.

ikmal da tamamlandı.” Bkz: Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Cilt. 1, Ankara, 1981, s. 196.

¹⁷⁵ Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Çev. Vahdettin İnce vd., İstanbul 2010, s. 173-175; İbrahim Özcoşar, *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, Sultan ve Mir: Osmanlı-Kürt İlişkilerine Giriş, Ed: İbrahim Özcoşar, Şahab Vali, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017, s. 15; Orhan Kılıç, “Klasik Dönem Osmanlı İdari Sisteminde Hükümet Sancaklar: Hakkâri Hükümeti Örneği”, *XIV. Türk Tarih Kongresi (9-13 Eylül 2002)*, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, II. Cilt. I. Kısım, Ankara, 2005, s. 711.

¹⁷⁶ Kunt, s. 130.

¹⁷⁷ Wadie Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi-Kökenleri ve Gelişimi*, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 44.

¹⁷⁸ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 8.

¹⁷⁹ Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, *BTDD*, S. 7, s. 78; İbrahim Özcoşar, *Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin (1800-1900)*, Şarkiyat Enstitüsü Hazırlık Yay. 1, Mardin 2009, s. 58.

1578 yılında Hakkâri Mîri Zeynel Bey ve Van'da bulun aşiretler, Selmas'ı Osmanlı topraklarına bağlamak için İran içlerine kadar gitmiş ve yaklaşık elli kişiyi öldürdükten sonra on bin atı da ganimet olarak alıp geri dönmüşlerdi. Aynı yıl tekrar Selmas abluka altına alınmış ve Kotur işgal edilmişti. Hakkâri Bey'i ve Van'da bulunan aşiret reisleri hediyeler ve taltiflerle ödüllendirilmişlerdi¹⁸⁰.

Zekeriya Bey ve oğlu Zeynel Bey, Pizan üzerine yürüyünce de Hasan Bey ile Zeynel Bey, Elbak bölgesinin paylaşılması konusunda anlaşmışlardı. Fakat Zeynel Bey, Norduz'a dönünce Hasan Bey tekrar Elbak bölgesini yönetimi altına almış ve Zekeriya Bey'in etkinliğinin azalmasına neden olmuştu. Zeynel Bey, Elbak'ı kendisine vermesi şartıyla abisi Yahya Bey'le birleşerek Çölemerik üzerine yürümeye karar vermişti. Zekeriya Bey bunu duyunca diğer oğlu Şerefhan'ı, Şah Abbas'a göndererek yardım talebinde bulunmuştu. Bunun üzerine Van Beylerbeyi Hakkâri yönetiminin Yahya Bey'e verilmesi için bir hüküm çıkarmış ve 25 Aralık 1613 yılında Yahya Bey, Hakkâri hâkimi atanmıştı¹⁸¹. Yahya Bey ve kardeşi Zeynel Bey, Hakkâri üzerine yürüyünce Zekeriya Bey Urmiye'ye kaçmıştı. Hakkâri kalesini savunan Ertoşiler, bir gün sonra kaleyi Yahya Bey'e teslim etmişlerdi. Yahya Bey, Elbak Bey'i Hasan'ı çağırarak Elbak'ı Zeynel Bey'e vermişti.

1.2.3.1. Zeynel bey dönemi

Osmanlı'nın Hakkâri ve çevresini hâkimiyetine almadan önce Zahid Bey, Hakkâri Beyliğinin başına geçmiş ve bölge uzun bir dönem Safevîlerin nüfuzu altında, kalmıştı. Bölgede etkin bir güç olan Safevîlerin taraftarı bir politika izleyen Zahid Bey, Hakkâri Beyliği'ne ait toprakları iki oğlu arasında paylaştırmıştı. Zahid Bey, oğlu Seyyid Mehmed'e Vestan (Gevaş), diğer oğlu Melik Bey'e ise Bay Kalesi ve çevresini vermişti; fakat anlaşamayan iki kardeş çatışmaya başlamıştı. Çatışmalara daha sonra Melik Bey'in oğlu Zeynel Bey de katılarak babasına karşı isyan etmiş ve bazı bölgelerde yönetimi ele geçirmişti. Melik Bey, daha sonra Zeynel Bey'i ortadan kaldırmak için Pinyanişî aşiretinden ve Şahkulu Bilan Oğullarından destek istemişti.

¹⁸⁰ Abdulla, s. 167.

¹⁸¹ BOA, 80 Nolu Mühimme Defteri, Hüküm No: 509.

Seyyid Muhammed'in oğlu Yakup Bey, Pinyanişî aşiretinin desteğiyle Hakkâri'ye saldırmış ve Zeynel Bey'in bölgeden kaçmasına neden olmuştu. Daha sonra Zeynel Bey, Amêdiye Bey'i Sultan Hüseyin'e sığınmış ve Sultan Hüseyin'in teşviki ile İstanbul'a gitmişti. Vezir Rüstem Paşa, Zeynel Bey'i iyi bir şekilde karşılamış ve ona; şimdi ise sen, aileni İran'dan geri alıp Osmanlı ülkesine getirmek için buraya geldiğinden, Padişah'ın rızası seni kuşatır, sana yeniden güvenir ve Hakkâri Hükûmeti'nin sana verilmesi konusunda Sultanın emirnamesi çıkar..."¹⁸² diyerek Zeynel Bey'i himaye etmişti.

İstanbul'dan Van Beylerbeyine gönderilen bir emirle Yakup Bey'in yakalanması istenmiş, Van Beylerbeyinin yoğun çalışmaları sonucu Seyyid Muhammed Bey yakalanmış ve Van kalesine hapsedilmişti¹⁸³. Zeynel Bey ise İstanbul'dan Hakkâri'ye doğru gelirken Botan Mîri Bedir Bey'in adamları tarafından saldırıya uğrayarak yanındaki muhafızlar öldürülmüş ve kendisi de ağır yaralanmıştı¹⁸⁴. Zeynel Bey olayını detaylı bir şekilde anlatan Şerefhan'ın rivayetine göre; Cizre Mîri Bedir Bey ile Mîr Zeynel Bey'e suikast düzenlenmiş, Zeynel Bey'in birçok adamı öldürülmüş ve başları kesilmişti. Bedir Bey'in adamları Zeynel Bey'e saygıdan dolayı Zeynel Bey'in başını kesmemişler, ölmüş olabileceğini düşünerek onu olay yerinde bırakmışlardı. Bedir Bey'in eşi Hatun Hanım olayı duyduktan sonra Zeynel Bey'in na'şını törenle gömülmesini eşi Bedir Beyden rica etmiş ve birkaç kişiyi olayın olduğu bölgeye göndermişti. Zeynel Bey'in ölmediğini gören Bedir Bey'in adamları, Hatun Hanım'a haber vermiş ve Hatun Hanım, Zeynel Bey'i tedavi ettirerek Hakkâri'ye dönmesini sağlamıştı¹⁸⁵.

Kısa sürede tedavi olan Zeynel Bey, Yakup Bey'in Hakkâri ve çevresinin yönetimini ele geçirdiğini öğrenmiş ve 1553 yılında tekrar İstanbul'a gitmişti. Vezir Rüstem Paşa, Zeynel Bey'e Bosna'da bir zeamet verip onu Bosna'ya göndermişti.

¹⁸² Şerefhan, s. 80-81.

¹⁸³ Şerefhan, s. 80- 86; Nazmi Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Haz: Şükrü Kaya Seferoğlu-Halil Kemal Türközü, Ankara 1982, s. 143- 146; Kılıç, s. 711- 714.

¹⁸⁴ Tekin, 119-133.

¹⁸⁵ Şerefhan, s. 82.

Zeynel Bey'in Bosna'da kalmasından kısa bir süre sonra Osmanlı ile İran arasında yeni bir savaş durumu ortaya çıkmıştı. Hem savaş ihtimali hem de Hakkâri Mîri Yakup Bey'in İran ile yakın ilişki içinde olması bölgenin rahatlıkla güvenebileceği birine verilmesini zorunlu kılmıştı. Van Beylerbeyi (Çerkez) İskender Paşa'nın bu durumu İstanbul'a bildirmesi üzerine, merkezden gelen hükmü şerif gereği, Seyyid Mehmed ve oğlu Yakup Bey Van'da yakalanıp idam edilmiş ve Zeynel Bey tekrar Hakkâri Beyi olarak atanmıştı¹⁸⁶.

Emirlik içindeki taht kavgalarının sürdüğü bu dönemde, Osmanlı idâresinin Hakkâri Emirliği'ni Zeynel Bey'e vermesinin birçok nedeni bulunmaktaydı. Birinci neden; Zeynel Bey, Osmanlı yönetiminin güvenini¹⁸⁷ kazanmıştı. İkinci neden; Osmanlı yönetimi aile içerisindeki taht kavgalarına son vermek istiyordu; çünkü Osmanlı-İran sınırında bulunan bölgede taht kavgalarının devam etmesi sınır güvenliğini tehlikeye sokuyordu. Ayrıca Seyyid Muhammed Bey'in oğlu Yakup Bey, Şah I. Tahmasb ile ilişki içerisindeydi, bu durumdan çekinen Osmanlı idâresi, bölgenin hassasiyetinden dolayı Zeynel Bey'i korumak ve onu tekrar beylik makamına iade etmek zorundaydı. Nitekim Zeynel Bey'e gönderilen hükümde; "...senin kadim yurdun ve ocağın olan yerler, eskiden olduğu gibi zapt ve tasarruf edip serhat hizmetinde dikkatli ve çalışıcı olun..."¹⁸⁸ denilerek sınır güvenliği noktasında daha dikkatli olması istenmişti. Bu arada, Kanuni Sultan Süleyman, İran'a karşı düzenlendiği üçüncü ve son seferi neticesinde Şah Tahmasb barış istemek zorunda kalmış¹⁸⁹ ve 1555 yılında Osmanlı Devleti ile İran Devleti arasında Amasya

¹⁸⁶ Şerefhan, s. 83-84.

¹⁸⁷ Peçevi İbrahim Efendi, Peçevi Tarihi, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Cilt. 1, Ankara, 1981, s. 39.

¹⁸⁸ Sevgen, s. 126.

¹⁸⁹ "...II. Sultan Süleyman'ın (926-974/1520-1566) yönetimi altında Osmanlı'nın İran politikası, Safevîleri coğrafi olarak kuşatma amacından oluşuyordu. Söz konusu politika, bu Osmanlı sultanının, imparatorluğun Avrupa sınırlarında karşılamak zorunda olduğu diğer tehditler tarafından da dayatılıyordu. Aynı sıralarda İran'da Şah Tahmasb (930-984/1524-1576), Safevî tahtının yeni sahibi olmuş ve Osmanlı konusunda gerilimi azaltıcı bir politika benimsemiştir Bunda etkili olan faktörlerden biri de bu Safevî yöneticisinin kendi kabilesinden yandaşları ve aile üyeleri arasındaki kavgaların yol açtığı bir iç huzursuzlukla karşı karşıya olması idi. Bu olumsuz koşullar, yeni toprak kazanımları ile sonuçlanan bir dizi sefere girişen Osmanlılarca kullanılmıştır. Gerçekte, Osmanlı- Safevî çekişmesi, Süleyman ve Tahmasb'ın her birinin yönetimleri döneminde, her iki

Antlaşması imzalanmıştı. Bu antlaşmanın imzalanmasıyla Osmanlı Devleti İran'ı bir devlet olarak tanımaya başlamıştı¹⁹⁰.

Amasya Antlaşması'nın imzalanmasıyla; Irak, Kerkük, Gürcistan'ın büyük bir kısmı ile Van ve çevresi Osmanlı egemenliğinde kalmıştı. Kafkasya'nın orta ve doğu bölgeleri ise İran egemenliğinde kalmıştı. Amasya Antlaşması ile Osmanlı-İran arasında yaklaşık olarak devam eden elli yıllık düşmanlığa son verilmiş ve bu antlaşma ile Osmanlı İran'ı ilk defa resmi anlamda tanımıştı¹⁹¹. Amasya Antlaşması'yla kısa bir süreliğine de olsa bölgede bir sükûnet sağlanmıştı. 1585 yılında, Azerbaycan seferine çıkan Vezir-i Azam Osman Paşa'ya askerleriyle beraber tekrar destek veren Zeynel Bey, sefer dönüşünde Şîî Türkmenlerin saldırısına uğrayarak birçok askeriyle beraber öldürülmüştü. Osmanlı-İran sınırında bulunan Merend şehrinin ileri gelenleri Zeynel Beyi ve arkadaşlarını kefenleyip Merend'teki bir mezarlığa gömmüşlerdi¹⁹².

1.2.3.2. Zekeriya bey dönemi

Zeynel Bey'in ölümünden sonra Hakkâri Emirliği'nin başına Zekeriya Bey geçmişti. Bosna'da bulunan Zeynel Bey'in kardeşi Zahid Bey Hakkâri'nin ileri gelenlerini Van valisi Cafer Paşa'ya göndererek; "Hakkâri Eyaleti yönetimi, Mustafa'nın şeriatının kuralları ve Osmanlı gelenek ve kanunlarının teamülü gereğince, merhum Zeynel Bey'in büyük oğlu Zahid Bey'den başka kimsenin hakkı değildir"¹⁹³ diyerek destek istemişti. Bunun üzerine harekete geçen Zahid Bey, yönetimi ele geçirmek için destek arayışlarına devam etmiş ve bölgedeki diğer aşiret beylerinin de desteklerini alarak Derec Kalesi'ne saldırmıştı. Bunun üzerine Zekeriya

tarafın da Amasya'da 962/1555 tarihinde imzaladıkları anlaşma ile çözmeye can attıkları bir sınır problemi seviyesine kadar azalmıştı..." Bkz: Allouche, s. 12.

¹⁹⁰ Münir Aktepe, *Osmanlı-İran Münasebetleri ve Silahşör Kemani Mustafa Ağanın Revan Fetihnemesi 1720-1724*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970, s.

¹⁹¹ Remzi Kılıç, *Kanunî Devrinde Osmanlı İran Münasebetleri*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2006, s.354; 127, s. 44; Aliyev Salih Muhammedoğlu, "İran" Maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt. XXII, İstanbul, 2001, s. 406.

¹⁹² Şerefhan, s. 85; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Münasebetleri*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1993, s. 44.

¹⁹³ Şerefhan, s. 85-86.

Bey de acele bir şekilde bir grup adamıyla beraber Derec Kalesi'ni¹⁹⁴ kuşatmıştı. Kuşatmada Zahid Bey ve iki oğlu öldürülmüştü. Zahid Bey'in oğlu Melik Bey kuşatmadan kaçarak İstanbul'a gitmiş ve 1588 yılında kendisinin Hakkâri mîri olduğuna dair bir hüküm çıkartmıştı¹⁹⁵.

Hakkâri Emirliği'nin başına Melik Bey'in getirilmesinden sonra Zekeriya Bey Hakkâri'yi terk ederek Bahdinan Mîri Seyithan Bey'in yanına gitmişti. Melik Bey'in Hakkâri'deki yönetimi, bölge halkına kötü davranışlarından dolayı sadece iki ay devam etmişti. Diğer taraftan Bahdinan Beyi arabuluculuk yaparak Vezir Cağaloğlu Sinan Paşa'yı Hakkâri Beyliği yönetiminin yüz bin altın flori karşılığında tekrar Zekeriya'ya verilmesi için ikna etmişti. Zekeriya Bey'in Hakkâri'ye döndüğünü duyan Melik Bey de Hakkâri'yi terk ederek Tebriz'e Cafer Paşa'nın yanına gitmişti. Cafer paşanın telkinleriyle İstanbul'a giden Melik Bey orada veba hastalığına yakalanmış ve 1597 yılında İstanbul'da ölmüştü¹⁹⁶.

1.2.3.3. Yahya bey dönemi

Zekeriya Bey, Hakkâri Emirliği'nin oğulları arasında paylaştırmış ve büyük oğlu Yahya Bey'e Çatak çevresini, Zeynel Bey'e ise Norduz ve çevresini bırakmıştı. Yahya Bey güçlenince babasının yerine geçmek istemişti. Zeynel Bey, Elbak'ı kendisine vermesi şartıyla abisi Yahya Bey'e, babasına karşı destek vereceğini söylemiş ve iki kardeş birleşerek Culemêrg üzerine yürümeye karar vermişti. Zekeriya Bey bunu duyunca diğer oğlu Şerefhan'ı, Şah Abbas'a göndererek yardım talebinde bulunmuştu. Bunun üzerine Van Beylerbeyliği, Hakkâri yönetiminin Yahya Bey'e verilmesi için bir hüküm çıkartmıştı. Çıkan hüküm gereği Yahya Bey, 1613 yılında Hakkâri hâkimi olarak atanmıştı. Yahya Bey'in Hakkâri hâkimi olmasının ardından

¹⁹⁴ Günümüzde Hakkâri'nin Yüksekova ilçesinde bulunan kale.

¹⁹⁵ Temer Yazıcı, Mirnameya Hekariyan, s. 16- 62. Yahya Bey ve Mîr İmadeddin'in kâtibi olan Temer Yazıcı tarafından yazılan ve 1587- 1633 arası Hakkâri Beyliği tarihini anlatan 631 sayfalık Farsça manzum eser. 1692'de bir akrabası tarafından hatime eklenerek tamamlanmıştır. 1914'de Muhammed Tayyar Bey tarafından kopyalanarak yeniden yazılmış ve Başkale'nin Atês köyünde korunmuştur. (Aktaran: Yaşar Kaplan)

¹⁹⁶ Şerefhan, s. 86.

Zekeriya Bey, Elbak'a kaçmış¹⁹⁷, oğlu Şerefhan'ı Şah Abbas'a gönderip yardım talebinde bulunmuştu. Zekeriya Bey'in İran'dan yardım talep etmesi üzerine Van Beylerbeyi, Yahya Bey'in Hakkâri miri olduğuna dair bir hüküm çıkarmıştı¹⁹⁸. Yahya ve Zeynel Bey kardeşler, Hakkâri üzerine yürüyerek Zekeriya Bey'in Urmiye'ye kaçmasına neden olmuştu. İran ile imzalanan Nasuh Paşa Antlaşması'ndan sonra Şah Abbas, Zekeriya Bey'e desteğini kesince Zekeriya Bey ve oğlu Şerefhan, Hakkâri'ye geri dönmüşlerdi. Osmanlı Devleti, 1615 yılında, Öküz Mehmed Paşa komutasında Revan üzerine bir sefer düzenlemişti. Hakkâri Miri Yahya Bey'in de katıldığı bu seferde, Yahya Bey'e bağlı kuvvetler Safevî kuvvetlerine ağır bir darbe vurmuştu. Safevîlere ağır bir darbe vurulması üzerine, Tebriz Beylerbeyi Pir Budak Han da Hakkâri Emirliği'nin içinde bulunduğu Elbak üzerine yürümüş ve büyük bir tahribat yapmıştı¹⁹⁹. Selmas bölgesinde bulunan Gazi Bey'in oğulları da Pir Budak Han'ın üzerlerine doğru geldiğini haber alınca bölgenin güçlü aşireti olan Mahmudilerden ve Yahya Bey'den yardım istemişti. Selmas civarında yapılan savaşta Pir Budak Han öldürülmüştü. Yahya Bey'in askeri gücünü gören Van Valisi Tekeli Mehmet Paşa onu ortadan kaldırmanın yollarını aramaya başlamıştı. Tekrar Revan'a doğru giden Tekeli Mehmet Paşa onun da gelmesi için haber ulaştırmıştı. Revan'a yakın bir yerde aralarında çıkan bir tartışmada Yahya Bey'in adamları Van Valisi Tekeli Mehmet Paşa'yı öldürmüştü. Mehmet Paşa'nın öldürüldüğünü gören askerler de Yahya Bey ile beraberindeki bazı ileri gelenleri öldürmüşlerdi²⁰⁰. Yahya Bey'in ölümünden sonra

¹⁹⁷ Temer, Yazıcı, *Mirnameya Hekariyan*, s.16- 62. Yahya Bey ve Mir İmadeddin'in kâtibi olan Temer Yazıcı tarafından yazılan ve 1587- 1633 arası Hakkâri Beyliği tarihini anlatan 631 sayfalık Farsça manzum eser. Aktaran: Yaşar Kaplan, "Pınyanış Hükümeti", *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyum Bildirileri*, (14-15 Kasım 2014 Hakkâri), Editörler; Yaşar Kaplan, Murat Adıyaman, M. Xalid Sadîni, Cilt. I, Ankara, 2016, s. 495.

¹⁹⁸ BOA, MD, No: 80, hk: 509, Aktaran: Kılıç, Orhan, *XVI ve XVII yüzyıllarda Van (1548- 1648)*, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, Van, 1997, s. 103.

¹⁹⁹ Temer Yazıcı, s. 302.

²⁰⁰ Nizar Eyup Guli, "Hakkâri Beyliğinin Şeceresi", *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyum Bildirileri*, (14-15 Kasım 2014 Hakkâri), Editörler; Yaşar Kaplan, Murat Adıyaman, M. Xalid Sadîni, Cilt. I, Ankara, 2016, s. 286.

Zekeriya Bey Elbak'tan Hakkâri'ye dönerek ikinci defa emirliğin başına geçmiş. Zekeriya Bey'in ikinci kez mîr olması, 1629 yılına kadar devam etmişti²⁰¹.

1.2.3.4. Şerefhan, mîr imadeddin ve sonrası hakkâri

Zekeriya Bey'in ölümü üzerine oğlu İbrahim Bey Hakkâri Emirliği'nin başına geçmişti. Fakat İbrahim Bey'in kardeşi Şerefhan, amcası Yahya Bey'in oğullarının yardımıyla onu yönetimden İbrahim Bey'in uzaklaştırmış, 1629 yılında Hakkâri Emirliği'nin başına geçmişti. Şerefhan'ın yönetimin başında olduğu ilk yıllardan itibaren kendisini babasının varisi olarak gören Yahya Bey'in oğlu ve aynı zamanda yeğeni Mîr İmadeddin'in yoğun direnişi ile karşılaşmıştı. Osmanlı ve Safevî Devletleri de bazen taht kavgalarına müdahil olmuşlardı. Mîr İmadeddin'in askeri nüfusunun daha güçlü olduğunu gören Osmanlı, Mîr İmadeddin'in Hakkâri mîri olması için destek vermişti. Osmanlı'nın Mîr İmadeddin'e destek vermesinin bir diğer nedeni ise Mîr İmadeddin'in Safevîlere karşı Osmanlı'ya yardım edeceği sözü vermiş olmasıydı. Mîr İmadeddin'in Osmanlı-Safevî karşı yardım edeceği sözünü vermesi neticesinde 1633 yılında Hakkâri Emirliği'nin başına geçmişti. Şerefhan ise Mîr İmadeddin'in kardeşleri Süleyman ve Rüstem'i öldürtmüş ve Van'a saldırıp Safevîlerin bölgeye gelmelerine zemin hazırlamıştı. Altı yıl boyunca Hakkâri Emirliği'nin başında bulunan Mîr İmadeddin, sert ve katı mizaçlı olmasından dolayı kendi döneminde kimse ona karşı çıkmaya cesaret edememişti. Hakkâri'nin Osmanlı-İran sınırında bulunması ve Mîr İmadeddin'in bölgede bir güç unsuru olmasından dolayı Osmanlı, Mîr İmadeddin'e oldukça fazla önem vermekteydi. Mîr İmadeddin'in Osmanlıyla ilişkileri IV. Murad'ın Revan seferinden sonra bozulmaya başlamıştı. Yaşar Kaplan'ın Temer Yazıcı'dan²⁰² aktardığına göre; Murtaza Paşa, Şerefhan'a karşı Mîr İmadeddin'i Hakkâri hâkimi olarak atamış ve Van'a gelen İmadeddin çok iyi karşılanmıştı. Mîr İmadeddin, 1633 yılının kış mevsiminde Çölemerik üzerine

²⁰¹ Temer Yazıcı, s. 352-354.

²⁰² 13. yüzyılın ilk çeyreğinde Hakkâri Beylerinin soy kütüğü oluşturması için görevlendirilen kâtip; ayrıca Nizar Eyup Guli bu şecerenin çelişkili olduğunu aktarmaktadır. bkz: Nizar Eyup Guli, Hakkâri Beyliğinin Şeceresi, *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyum Bildirileri (14-14-15 Kasım 2014 Hakkâri)*, Editörler; Yaşar Kaplan, Murat Adıyaman, M. Xalid Sadînî, Cilt. I, Ankara, 2016, s. 269.

yürüyerek Çölemerik merkezdeki kaleyi kuşatmıştı. Kalenin kuşatılması üzerine Mîr Aziz, Somay'dan; Seyyid Muhammed Bey ise Çukurca'dan Şerefhan'ın yardımına gelmişler; fakat yardımları ulaşamadan kale düşmüş ve Şerefhan da öldürülmüştü²⁰³.

Veziriazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın 1635 yılında IV. Murad'a gönderdiği tahriratta, Hakkâri Emirliği'nin başında Mîr İmadeddin'in olduğunu ve onun hakkında; daha önce padişahın Revan Seferi dönüşünde kendilerini ziyaret etmediklerini, Müküs Sancağı'nın eskiden beri Seyithanların kontrolünde ocaklık bir sancak iken Mîr İmadeddin'in Müküs'ü zapt ettiğini bildirmişti. Mîr İmadeddin'in başına buyruk bu hareketleri Osmanlı'nın tepkisini çekmiş ve yönetimi bırakması istenmişti. Sultan IV. Murad da Revan seferi dönüşünde, Mîr İmadeddin'den Hakkâri hakimliğinden alınması ve yerine Zeynel Bey'in Hakkâri hâkimi tayin edilmesi için ferman çıkartmıştı. Fakat Mîr İmadeddin bir süre daha Hakkâri Emirliği'nin başında kalmıştı²⁰⁴. Daha sonra Van Beylerbeyi Hasan Paşa tarafından Hakkâri'ye asker gönderilmiş ve Mir İmadeddin Bey öldürülmüştü. Mir İmadeddin Bey'in yerine Zeynel Bey Hakkâri hâkimliğine getirilmişti²⁰⁵. Nazmi Sevgen, Zeynel Bey'den sonra bölgenin kontrolünün kesin olarak Osmanlıya geçtiğini ve Hakkâri'nin müdürler ve mütesellimler tarafından yönetildiğini belirtmektedir²⁰⁶; fakat bu dönemde bölgeye gönderilen belgelerde/hükümlerde; Hakkâri beyleri için “Hakkâri Hâkimi, Hakkâri Beyi” unvanları kullanılmıştı. 17. yüzyılda Hakkâri Mîri İmadeddin Bey'e gönderilen hükümlerde de “Hakkâri Hükûmeti, Hakkâri Hâkimi” gibi ifadeler yer almıştı. Müdür veya mutasarrıf gibi unvanları ise 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sonra kullanılmaya başlanmıştı.

Hakkâri Emirliği'nin yönetimi İmadeddin'in amcası Zeynel Bey'e verilmişti. Zeynel Bey'in uzun bir dönem Hakkâri Emirliği'nin başında bulunduğunu aktaran Nizar Guli, bu konu hakkında fazla malumat olmadığını belirtmektedir. Zeynel

²⁰³ Yaşar Kaplan, *Piyanişî Hükûmeti, Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyum Bildirileri (14-14-15 Kasım 2014 Hakkâri)*, Editörler; Yaşar Kaplan, Murat Adıyaman, M. Xalid Sadîni, Cilt. I, Ankara, 2016, s.479-525.

²⁰⁴ Sevgen, s. 154-158.

²⁰⁵ Guli, s. 287.

²⁰⁶ Sevgen, s. 158.

Bey'den sonra Hakkâri Emirliği'nin başına Şerefhan'ın oğlu III. İzzeddin Şîr geçmişti. Yaklaşık kırk yıllık bir yönetimden sonra yaşlılık ve hastalık gerekçeleriyle yönetimden el çektirilmişti. Evliya Çelebi Hakkâri'ye gitmemekle beraber, Mîr III. İzzeddin Şîr döneminde Hakkâri ile ilgili önemli bilgiler vermiştir. Evliya Çelebi'ye göre Van Eyaleti'ne bağlı Hakkâri hükûmeti azl kabul etmeyen sancaklardandır. Hakkâri mîrlerinin soyları Abbasîlere dayanmakla beraber; Vestan, Şatak ve Çölemerik'e kadar yayılmış büyük bir hanedandır. Evliya Çelebi'ye göre Hakkâri mîrlere bağlı kırk yedi bin asker bulunmaktaydı ve bu askerlerin tümü cesur ve mîre saygı duymaktaydılar. Bu askerlerin Felemenk askerleri gibi; sadece çenelerinde sakal olduğunu bildiren Çelebi, iyi bir şekilde tüfek kullandıklarını, savaş esnasında ise tüfekli asker sayısının elli bine çıktığını aktarmaktadır²⁰⁷. III. İzzeddin Şîr'in Hakkâri Emirliği'nden el çektirilmesinin ardından onun yerine yeğeni Mîr Han Bey emirliğin başına getirilmişse de kötü davranışlarından dolayı halk tarafından yönetimden uzaklaştırılmıştı. Mîr Han Bey'den sonra emirliğin başına 1691 yılında III. İzzeddin Şîr'in torunu Muhammed Bey'in oğlu İbrahim Bey geçmişti. Osmanlı Arşiv Kayıtlarından anlaşıldığına göre emirliği baba- oğul dönüşümlü olarak yapmışlardı. 1702'de Van valisine gönderilen bir hükümde İbrahim Bey'in Hakkâri mîri olarak devam etmesi emredilmesine rağmen 1718'e ait başka bir belgede babası Muhammed Bey'in bu dönemde beylik yaptığı görülmektedir²⁰⁸. 1732'de Hakkâri Emirliği'nin başına tekrar Hakkâri eski mîri ve Elbak Sancağı'nın başında bulunan İbrahim Bey'e devredilmesini isteyen ayrı bir hüküm Van Valisine gönderilmişti²⁰⁹. Böylece İbrahim Bey ve babası Muhammed Bey dönüşümlü olarak beylik yapmışlardı. İbrahim Bey'in ne zamana kadar emirliğin başında kaldığı bilinmemektedir. Ayrıca İbrahim Bey'in oğlu Abdullah'ın mezar taşında 1780 tarihi yazılmaktadır. İbrahim Bey'den sonra, 1784 yılına kadar emirliğin başına İbrahim Bey'in oğullarından Kerimhan Bey

²⁰⁷ Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, IV. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 123-124.

²⁰⁸ BOA, C.DA, 8613; BOA. Bab-ı Asafı Ruus Kalemi, A.RSK: 1551, s.48, Aktaran: Yaşar Kaplan, Hakkâri Valiliği, Hakkâri İl Yıllığı, Editör. Mehmet Top, Hakkâri 2010. s. 32.

²⁰⁹ BOA, İE. DH, 12/1131, 1702 tarihli belge.

geçmişti. Ondan sonra ise Hakkâri Emirliği'nin başına Kerim Han Bey'in kardeşi Mustafa (Pertev/Perto) Bey geçmişti²¹⁰.

19. yüzyılın hemen başında Hakkâri Emirliği'nin yönetimini elinde bulunduran Mustafa Bey, Van Valisi Derviş Paşa meselesi ve Osmanlı-İran arasında uzun yıllardan beri devam eden sınır anlaşmazlıklarından dolayı karmaşık bir dönem geçirmişti. Bu dönemde, Rusya ile savaştan İran, Hakkâri Emirliği'ni kendi safına çekmeye çalışmış ve Abbas Mirza'nın baskıları sonucu Van Valisi Derviş Paşa'nın Hakkâri Beyliği'ne karşı olan Kürt aşiretlerini de yanına alarak 1816 yılında Hakkâri Emirliği'ne saldırması sonucu Mustafa Bey'in İran'a tabi olmasına neden olmuştu. Hakkâri Beyi Mustafa Bey altı yıl boyunca İran tabiiyetinde kalmıştı. Eski Van Muhafızı Derviş Paşa'nın 1819'da yakalanıp idam edilmesinden sonra Mustafa Bey, Van'a gelerek tekrar Osmanlı Devleti'ne tabi olmuştu. Bu arada, 1822 yılında Mustafa Bey'in oğlu Muhammed Nasrihan, Hakkâri aşiretlerinden ve Hakkâri Emirliği'nin sol bloğunda yer alan Ertoşî aşiretinin desteğiyle babasına karşı isyan etmiş ve babasını yönetimden uzaklaştırmıştı. Hakkâri'deki yönetim boşluğundan faydalanmak isteyen İran ise 1822-1823 yılları arasında Hakkâri'ye yakın bölge olan asker sevk etmiş, Bıradost ve Somay'ı denetimi altına almıştı²¹¹.

Muhammed Nasrihan'ın 1822 yılında ölmesi üzerine Mustafa Bey ikinci defa Hakkâri mîri olmuştu. 1825 yılında Mustafa Bey'in ölümü üzerine İshak Bey Hakkâri Emirliği'nin başına geçmişti. İshak Bey, Hakkâri'nin idâre edilmesinde oldukça başarısız bir siyaset izlemişti. İshak Bey'in siyasi zayıflığını fırsata çevirmek isteyen İran, Hakkâri'yi tekrar istila etmiş ve kısa bir süreliğine de olsa Hakkâri'de denetim kurmuştu. İran'ın Hakkâri çevresinde hakimiyet kurması, idârecilik yönü zayıf görülen İshak Bey'in azledilmesine neden olmuştu²¹². Osmanlı ise İran-Rus savaşını fırsat

²¹⁰ BOA, A. RSK: 1572, s. 31.

²¹¹ "... Hakkâri Beyi Mustafa Bey'in altı sene mukaddem İran tarafına teba'iyeti vukû' bulmuş idiğünden, bu esnâda Van'a geldikde, Van Muhâfızı müşârun ileyhin eylediği nush u pendî, mîr-i merkûm isgâ etmeyüp, Carî Kakası Beyi ile karâbetine-binâ'en, nihâyetü'l-emr ol dahi yine teba'iyet göstermiş..."Bkz: Şani-Zade Mehmed Ata'ullah Efendi, *Şani-Zade Tarihi (1223-1237)*, Haz: Ziya Yılmaz, Çamlıca Yayınları, Cilt .II, İstanbul 2008, s.1015-1016; Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817- 1867)*, Doz Yayınları, İstanbul 2007, s. 40.

²¹² BOA. HAT, 812/37250, 1826 tarihli hat.

olarak değerlendirmiş ve bölgedeki Kürt beylerinin desteğini sağlayarak bazı bölgeleri geri almayı başarmıştı. Ancak bazı bölgelerin geri alınmasına rağmen sınırların tespiti, bazı kaleler hangi devlette kalacağı gibi sorunların büyük bir kısmı, 1823 ve 1847 yıllarında yapılan Erzurum Antlaşmalarıyla çözüme kavuşmuştu²¹³. İshak Bey'den sonra Hakkâri Emirliği'nin başına Mustafa Bey'in torunu ve son mîr olan Nurullah Bey geçmişti. Nurullah Bey ileriki konularda detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

²¹³ BOA. HAT, 801/37091-G, 1826 tarihli hat.

Tablo: 1

Hakkâri Mîrleri²¹⁴

Osmanlı Öncesi Hakkâri Mîrler	Osmanlı Dönemi Hakkâri Mîrler
1- Siracüddin	21- Zeynel Bey
2- İzzeddin Mücella I	22- Zekeriya Han Bey (1. Defa)
3- İmadüddin I	23- Melik Bey
4- İzzeddin Mücella İl	24- Zekeriya Han Bey (2. Defa)
5- Musa I	25- Yahya el-Kiram
6- Muhammed Menkelan	26- Zekeriya Han Bey (3.Defa)
7- İzzeddin Mücella İl	27- Şeref Han Bey
8- İmadüddin II	28- İmadüddin
9- Musa il (Mütevekkil Alellah)	29- (Hacı) İzzeddin Şir Bey IV
10- İbrahim Han Bey I	30- Muhyi Sünne Bey
11- İzzeddin Şir Bey I	31- Muhammed Han Bey (Alai)
12- Muhammed Piri Bey I	32- EI-Munimullah İbrahim Han
13- Esed Bey	33- Abdullah Han Bey (Arif)
14- İmadüddin III (Rekib-i Şüri)	34- Kerim Han Bey
15- İzzeddin Şir Bey II	35- Mustafa Han Bey (Pertev)
16- Kasım Bey	36- Muhammed Nasri Han Bey
17- Muhammed Piri Bey	37- Mustafa Han Bey (2. Defa)
18- İzeddin Şir Bey III	38- İshak Bey
19- Muhammed Zahid Bey	39- Nurullah Bey
20- Muhammed Bey	

²¹⁴ Dündar Alıkcı, *Abbasi Devleti'nden Hakkâri Beyliği'ne İrisan Beyleri*, İstanbul 2006, s. 121-122; Nizar Eyup Guli, Hakkâri Beyliğinin Şeceresi, *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyum Bildirileri (14-14-15 Kasım 2014 Hakkâri)*, Editörler; Yaşar Kaplan, Murat Adıyaman, M. Xalid Sadinî, Cilt. I, Ankara, 2016, s. 296-297.

1.2. İran ve Hakkâri Emirliği

Van ve çevresinin Osmanlı topraklarına dâhil edildiği döneme kadar İran ile Hakkâri Emirliği dostane ilişkilerini devam ettirmişlerdi. Özellikle Şah İsmail'in Hakkâri Mîri Zeynel Bey'in babası Zahid Bey'e diğer Kürt yöneticilerden daha fazla güven beslemesi, Zahid Bey'e "amca" diye hitap etmesi ve ona veraset hakkı da tanıyarak mîr ilan etmesi bunun en açık göstergelerinden biri olmuştur²¹⁵. 1548 yılında Van'ın Osmanlı topraklarına katılmasıyla beraber Hakkâri Emirliği de Osmanlı Devleti'ne dâhil olmuş ve Hakkâri Emirliği'nin idâresi, Van Beylerbeyi İskender Paşa aracılığıyla "Şenbu" hanedanından Zeynel Bey'e "hükûmet" sancak olarak verilmişti²¹⁶. Hükûmet, yurtluk-ocaklık sisteminin temel hedef, Osmanlı ile İran arasında devam eden ve ileride de olabilecek savaşlar karşında askeri ve lojistik açıdan destek sağlamak ve sınır boylarını korumaktı. Bu bağlamda özellikle Hakkâri'deki Kürt emirliklerinin askeri yükümlülüğünün birinci dereceden karşılığı Safevîlerle savaşlarda Osmanlı stratejisi dâhilinde rol almaktı²¹⁷. Osmanlı ve İran gibi büyük gücün kesiştiği coğrafyada bulunan Hakkâri ve çevresi, daha sonraki süreçte iki büyük devletin; siyasi, askeri ve ideolojik mücadelesine sahne olmuştu.

Osmanlı-İran sınırındaki Hakkâri Emirliği, konjonktürel durumu ve çıkarlarını göz önünde bulundurarak değişik politikalar geliştirmişti. Hakkâri Emirliği, Osmanlı'ya bağlı kalsa da şartlara göre bazen İran'a da bağlılığını bildirmişti. Hakkâri Emirliği içerisinde taht kavgalarının sürdüğü dönemlerde İran, taht kavgalarına müdahil olarak bu durumdan pay çıkarmak istiyordu. Bu minvalde Osmanlı'nın bölgedeki hakimiyetinin zayıflamasıyla birlikte Safevîler, Hakkâri'nin bir kısım yerlerini ele geçirmiş ve bir süreliğine de olsa Hakkâri beyleri de İran'a tabi olmuştu. Buna karşılık Osmanlılar Hakkâri beylerini kontrol altına almaya ve

²¹⁵ Şerefhan, s.80.

²¹⁶ Orhan Kılıç, "Klasik Dönem Osmanlı İdarî Sisteminde Hükûmet Sancaklar: Hakkâri Hükûmeti Örneği", XIV. *Türk Tarih Kongresi*, Ankara 2002 Cilt. II, I. Kısım, s.705.

²¹⁷ İbrahim Özcoşar, "Sultan ve Mir: Osmanlı-Kürt İlişkilerine Giriş", *Osmanlı Devleti ve Kürtler* Ed: İbrahim Özcoşar, Shahab Vali, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017, s. 24.

bölgedeki hükümrânlık haklarını İranlılara kabul ettirmeye çalışmıştı²¹⁸. Zahid Bey'in torunu ve Melik Bey'in büyük oğlu olan Zeynel Bey, babasına isyan ederek onu hapsedmişti. Fakat Melik Bey, yeğeni Seyyid Muhammed ve Pinyanişi aşiretinin desteğiyle hapisten kaçmıştı. Zeynel Bey, Hakkâri'yi geri alabilmek ve İran'dan destek almak için Azerbaycan'a geçmiş; fakat İran, Seyyid Muhammed'in Hakkâri mîri olmasını istemişti. Zeynel Bey, İran'dan bir sonuç alamayınca İstanbul'a gitmiş ve kendisine Bosna'da bir tımar verilmişti²¹⁹.

Hakkâri Emirliği'nin sınırları içinde bulunan Şahkulu Oğulları zaman zaman Hakkâri mîrine isyan edip İran'dan destek alması Osmanlı-İran ilişkilerini dolayısıyla Hakkâri Emirliği ile İran ilişkilerini de olumsuz etkiliyordu. Şahkulu Oğullarından Gazi Bey'in İran'a sığınması ve bazı yerlerin ona tevcih olunması üzerine Hakkâri mîrine gönderilen hükümde Şahkulu Gazi Bey'in hakkından gelinmesi istenmişti²²⁰.

Osmanlı Devleti'ne bağlı Kürtler özellikle Hakkâri Emirliği nerdeyse İran'la yapılan bütün savaşlarda öncü kuvvetler rolü üstlenmişlerdi. Ayrıca Osmanlı Devleti, sınırda bulunan beyler/mirler, özellikle Hakkâri mîrleri üzerinden kurduğu istihbarat ağıyla, İran'daki hareketleri yakından takip etmiş ve bütün bilgileri değerlendirmişti. Bu bağlamda Osmanlı'nın diğer eyaletlerine kıyasla Hakkâri hem devletin stratejik hem de ekonomik konumu olan idârî birimdi. Stratejik açıdan değerlendirildiğinde Hakkâri'nin İran sınırında bulunması, İran'a karşı yapılacak olan seferlerde ve bilgi toplamada kilit bir bölgeydi. Nitekim 29 Ağustos 1567 tarihinde Zeynel Bey'e gönderilen bir hükümde; İran tarafından herhangi bir haberin alınması durumunda derhal Osmanlı merkezine bildirilmesi istenmişti²²¹.

Hakkâri'deki bazı Kürtlerin İran tarafında yaptığı yağma faaliyetleri, iki devlet arasında bazen büyük sorunlara yol açabiliyordu. Hakkâri mîri kethüdasına

²¹⁸ Fatih Gencer, "19. Yüzyılın Başlarında Hakkâri Sancağına Dair Bazı Tespitler", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Eylül 2015 Yıl 8, S. XXIII, s. 417.

²¹⁹ Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 224.

²²⁰ BOA, 32 Numaralı Mühimme Defteri, Hüküm No: 657.

²²¹ BOA, 7 Numaralı Mühimme Defteri, Hüküm No: 99.

verilen bir hükümde “...ekrad ta’ifesinden bir mikdar kimesne Selmas ta’ifesinün kethüdası evin yağma itdüklerin bildürmişler olbabda her ne denilmiş ise... ele götürüp haklarından gelmek emr idüp...”²²² şeklinde bir raporla olayın büyümemesi için yağma faaliyetleri yapanların yakalanması emredilmişti.

1575 yılında, Osmanlı Devleti ile İran arasında resmi bir savaş ilanı yapılmamasına rağmen hem İran hem de Osmanlı muhtemel bir savaşın hazırlıklarına başlamıştı. 1576 yılı sonunda, İran’dan gelen istihbarat haberleri üzerine Osmanlı Devleti, başta Bağdat Beylerbeyi olmak üzere; Erzurum, Şehrizar (Kerkük), Van, Hakkâri ve diğer sınır beylerine hükümler göndermişti. Bağdat taraflarında bir hareketlilik olması durumunda durulmayıp hemen hareket geçilmesi ve bu konuda “...yekdil ü yekcihet olup hüsn-i ittif’ak ve ittihad ile vech u münasib olduğu üzre...”²²³ denilerek hudut beylerinin ve bölgedeki aşiretlerin birlik ve teyakkuz halinde olmaları istenmişti. Ayrıca 1577 yılında istihbari bir bilginin doğrulanması üzerine Hakkâri mîrine de hüküm gönderilerek; “...canibe yarar casuslar gönderüp ahval ü etvarlarına tamam ittıla’ tahsil idüp dahı vakıf ve muttali’ olduğun ahbar-ı sahihayı i’lam itmekden hali olmayasın...”²²⁴ hükmü gereğince istihbaratın devam edilmesi istenmişti.

Hakkâri ve çevresinde kükürt ve kurşun madeni bulunmaktaydı ve Babialı gerekli durumlarda Hakkâri beylerine hükümler göndererek ihtiyacı olan yerlere kükürt ve kurşun göndermesini istemekteydi. 1576 yılında Hakkâri Beyi Zeynel Bey’e hüküm gönderilerek Diyarbakir üzerinden “dakika fevt eylemeyesin” denilerek hızlı bir şekilde Basra Vilayeti’ne kurşun gönderilmesi emredilmekteydi²²⁵. Yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklardaki vergi gelirleri sancak

²²² BOA, 21 Numaralı Mühimme Defteri, Hüküm No: 23.

²²³ BOA, 29 Numaralı Mühimme Defteri, Hüküm No: 36.

²²⁴ BOA, 29 Numaralı Mühimme Defteri, Hüküm No: 211.

²²⁵ “Vilâyet-i Basra mühimmatiçün üç yüz kantâr kurşun lâzım olup tedârik olunup ber-vech-i isticâl irsâl olunmak lâzım olmağın, buyurdum ki; Vusûl buldukda bu husûsa mukayyed olup Hakkâri Begi olan kıvedü’l-ümerâi’lkirâm Zeynel dâme izzuhuya mektûbuyla yarar âdem göderüp tenbih ve i’lâm eyleyesin ki vilâyet-i mezbûre mühimmatiçün lâzım olan kurşundan livâ-i mezbûreden mümkün olduğu kadar kurşun tedârik idüp ve Diyarbakir’e irsâl eyleye ki andan mahall-i me’ûre gönderesin kurşun husûsu mühimdir ihmâl etmeyüp mümkün olduğu mikdârı kurşun tedârik idüp

beyine aitti. Basra'ya gönderilmesi istenen kurşunun ücreti hakkında hüküm(ler)de bir bilgiye rastlanılmadı; fakat adı geçen sancaklar savaş dönemlerinde Osmanlı Devleti'ne silah ve asker sağlamak zorundaydılar. Muhtemelen talep edilen bu kurşun, savaşın olduğu bir dönemde istenmiştir.

Aralık 1577 yılında sınır beyleri olan Hakkâri mîri ve Mahmudi mîrlerine gönderilen hükümler savaşın fiilen başladığını ve 1578 yılının baharında İran üzerine sefere çıkılacağı bildirilmişti. Alınan kararlar çerçevesinde daha önce İran ile anlaşmazlık konusu olan bölgelerin belirlenmesi istenmişti. Hakkâri Mîri Zeynel Bey'e sınırının tespitinden sonra İran tarafında kalan atalarının yaptırdığı; camii, tekke ve mezarlıkların bulunduğu Selmas'ı zapt etmesi emredilmişti. Ayrıca Hakkâri Mîri Zeynel Bey ile daha önce aralarında sorun olan Şahkulu Oğullarından Gazi ve Koçi Beylere uygun bir sancak ve kardeşlerine de dirlik verilerek onlardan istifade etme yoluna gidilmişti. Sonraki dönemlerde de zaman zaman sınırda bulunan diğer bazı Sünni Kürt beylerine de istimâletnameler²²⁶ gönderilerek İran'a meyilli olanlara da gönderilmemesi tembih olunmuştu. Van sınırında meydana gelen Çıldır Savaşı sonucunda galip olan Osmanlı Devleti, Van Beylerbeyi aracılığıyla Hakkâri Mîri Zeynel Bey ile Şahkulu Oğulları arasındaki husumeti bitirmek için her iki beyi Van'da ikamet ettirerek sürtüşmenin çatışmaya dönmesini engellemeye çalışarak her iki beyin aralarını düzeltmeye çalışmıştı²²⁷.

Hakkâri Emirliği'nin Osmanlı-Safevî savaşlarındaki rolü sadece Osmanlı ordusunun yanında savaşa katılmak ve istihbarat bilgileri toplamaktan ibaret değildi. Ayrıca mevcut savaş alanlarının dışında, diğer bölgelerde yaşayan Kürtlerin Safevîlere saldırmasıyla oluşan cephelerdeki yükü azaltmak gibi rolleri de vardı.

ber-vech-i isticâl mahall-i mezbûre irsâl etmek babında dakika fevt eylemeyesin..." Bkz: BOA, 3 Numaralı Mühimme Defteri, Hüküm No: 396.

²²⁶ İstimâlet: "Sözlük anlamı "meylettirme, cezbetme, gönül alma" olan istimâlet, Osmanlı kroniklerinde "halkı ve özellikle gayri müslim tebaayı gözetme, onlara karşı hoşgörülü davranma, raiyyetperverlik" mânasında kullanılmıştır." Mücteba İlgürel, "İstimâlet", İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt. XI, İstanbul, 2001, s. 362.

²²⁷ Orhan Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, Van, 1997, s. 56-71.

Yavuz ve Kanuni'yle başlayan Osmanlı-İran savaşlarından sonra Kürtlerin rolünü fark eden Safevîler, Kürtlere yönelik politikalarında değişikliğe gitmişlerdi. Osmanlı Devleti gibi istimâlet politikasının benzeri olan stratejiyi uygulayan Şah Tahmasb, Şah İsmail'in aksine, Kürt mîrleriyle iyi ilişkiler kurmaya başlamıştı²²⁸.

Osmanlı-İran arasında gerginlikler, Hakkâri'deki beylerin bazen İran'a bazen de Osmanlı'ya yakın bir tutum sergilemelerine neden olmuştur. Hakkâri beylerinin bu şekilde ikili bir siyaset izlemesinin temel nedeni, yerel anlamda güçlerini pekiştirme ve Osmanlı'ya karşı İran desteğini alarak denge politikası oluşturmaktır. 19. yüzyılda, Osmanlı'nın içinde bulunduğu krizler ve devletin idârî yapısı içerisindeki problemlerden dolayı devletin merkezinden uzak ve stratejik öneme sahip Hakkâri gereken önemin verememiş ve Osmanlı'nın, Hakkâri'deki gelişmelerin iyi bir şekilde takip edilmesine engel teşkil etmişti. Buna bağlı olarak hem Hakkâri beyleri/aşiretleri hem de İran'dan Hakkâri'ye gelen göçebe aşiretler bölgede istikrarın sağlanmasına engel olmuşlardı.

1.3. On Dokuzuncu Yüzyıl'da Hakkâri'de Osmanlı İdaresi

Osmanlı Devleti, 18. yüzyılda; idârî, askeri ve mali açıdan zayıflamayı durdurmak amacıyla bazı köklü reformlara girişerek birtakım önlemler almaya başlamıştı. Aynı yüzyılın ilk yarısından itibaren ekonomik ve siyasi istikrar sona ermiş, 19. yüzyılda gelindiğinde ise Osmanlı birçok krizle karşı karşıya gelmişti²²⁹. Osmanlı, bir yandan Ruslarla yapılan savaş, bir yandan mağlûbiyet ile sonuçlanan diğer savaşlarda yaşanan toprak kayıplarına bağlı olarak pazar ve vergi kaybıyla uğraşırken bir yandan da çeşitli etnik topluluklar arasında yükselen milliyetçilik ve bağımsızlık hareketleriyle uğraşmaktaydı²³⁰. Osmanlı, bu olumsuz hareketleri ortadan kaldırmak için devletin ve toplumun tüm unsurları ile etkileneceği topyekûn

²²⁸ Özcoşar, "Sultan ve Mir: Osmanlı-Kürt İlişkilerine Giriş, s. 24-26.

²²⁹ Ali Yaycıoğlu, *Partners of the Empire The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*, Stanford University Press Stanford, California 2016, s. 37.

²³⁰ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010, s. 87-88.

bir değişim sürecinin içine girmişti. Devletin yaşadığı dönüşüm eyaletlerdeki idârî örgütlenmeye ve elbette ki Kürt coğrafyasına da yansımıştı. III. Selim ile başlayan ve II. Mahmut’la devam eden yenileşme ve merkezîleşme hareketleri tüm Doğu Anadolu’yu ve Güneydoğu Anadolu’yu etkileyen sonuçlar doğurmuştu. Değişim süreci bağlamında bazı emirlikler ortadan kaldırılmış olmasına rağmen, yüzyılın başlarında halen varlıklarını sürdüren “mîrler/emirlikler” mevcuttu. Baban Emirliği, Soran Emirliği, Behdinan Emirliği, merkezî Cizre olan Bohtan Emirliği ve Hakkâri Emirliği, 19. yüzyılın başlarında Osmanlı idârî sistemi içinde otonom yapılarını sürdüren emirliklerdi²³¹.

Yukarıda adı geçen emirlikler, 19. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı iktidarına asgari düzeyde bağımlı durumda bulunuyorlardı. Çaldıran Savaşı’ndan sonra Kürt emirliklerinin sultanın iktidarını tanıması resmi karakter taşıyordu ve onların iktidarı altındaki bölgelerin Kürt valilerinin -ki bunlar yurtluk-ocaklık veya hükûmet sancaklar yoluyla kendilerine verilen yerlerin tasarruf hakkına sahip kimselerin- temsil haklarına dokunmuyorlardı²³². Mevcut düzen korunuyor ve daha çok muhafazakâr/mevcut statükoyu koruyan bir politika izleniyordu. Osmanlı Devleti’nin uyguladığı bu politika yarı bağımsız yerel güç sahibi elitlerin işine yarıyordu.

Osmanlı Devleti içerisinde bir nevi yarı otonom güçler konumunda olan Kürt mîrleri, bulundukları yörelerde bir hükûmetin yürüteceği işlevleri üstlenmişler ve fiilen bağımsız hale gelmişlerdi²³³. Osmanlı’nın, bu durumu ortadan kaldırmak için yürürlüğe koyduğu uygulamalar, hem yüzyıllardır geleneksel bir şekilde süregelen otonom emirliklerin ortadan kalkmasına yol açmış, hem de bölgede etkileri

²³¹ İbrahim Özcoşar, “Osmanlı Merkezîleşmesi ve Kürt Emirlikleri (Bedirhan Bey İsyanı)”, *Uluslararası Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Bildirileri*, (14-15 Nisan-Cizre), MAÜ Yayınları, İstanbul, 2012, s. 101.

²³² Celile Celil, *XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda Kürtler*, Özge Yayınları, Çev. Mehmet Demir, Ankara 1992, s.51; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA, Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî Evrakı, A.MKT. MHM, Dosya No: 756, Gömlek No:16-11, 1 Nolu Belge, 25 Muharrem 1269/8 1852. (Bundan sonra kullanılan arşiv belgelerinin sadece fon kodları kullanılacaktır.)

²³³ Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 223.

günümüze kadar süren büyük sorunlara neden olmuştu²³⁴. Osmanlı İran sınırında bulunan bölgenin, Osmanlı Devleti'ne sonradan dâhil edilen bazı bölgelerinde yurtluk-ocaklık ve hükûmet sistemiyle idâre olunan Ekrad sancakları Osmanlı'daki diğer sancakların aksine vergiden muaftılar ve savaş durumu dışında merkezî hükûmete asker göndermek zorunda değillerdi²³⁵. II. Mahmud'un tahta geçtiği dönemde sadece Kürt emirlikler yarı bağımsız durumda değildi. Aynı zamanda Balkanlarda ve Anadolu'nun bazı bölgelerinde sözü geçen aileler hükûmetin işlevlerini üzerine almış, fiilen bağımsız yöneticiler haline gelmişlerdi. II. Mahmud döneminde merkezden gönderilen valiler dahi başına buyruk hareket edip, İstanbul'u kâale almıyorlardı²³⁶.

19. yüzyılda bölgeye gelen seyyahların devletin bölgedeki varlığı ve hâkimiyeti hakkında iç açıcı bir tablo çizdikleri söylenemez. Seyyah, M. F. Millingen, Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı coğrafyada, -bu yüzyılda- üç büyük isyanın olduğunu, isyanların daha çok sultanın otoritesine karşı yapıldığını ve Osmanlı tarafından bastırıldığını aktarmaktadır. Millingen ayrıca bölgenin ileri gelenleri, devlet adına vergi toplamaya gelenleri engellemek amacıyla dağlara özel nişancıların yerleştirdiğini bu yüzden vergi toplayan memurların bölgeyi rahat bir şekilde dolaşamadıklarını bildirmektedir²³⁷. Osmanlı ordusunda askeri öğretmenlik yapan ve bölgede uzun süre görev yapmış olan Helmuth von Moltke; bölgedeki emirlerin kendi aralarında sürekli savaş içinde olduklarını, Osmanlı egemenliğine karşı koyduklarını, vergi vermedikleri, Osmanlı'nın asker toplanmasına karşı geldikleri ve Osmanlı ile mücadele ettikleri zaman son çare olarak dağlara

²³⁴ Mehmet Zeydin Yıldız, XIX. Yüzyılda Hakkâri'nin İdari Yapısı, *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyum Bildirileri (14-15 Kasım 2014 Hakkâri)*, Editörler; Yaşar Kaplan, Murat Adıyaman, M. Xalid Sadîni, Cilt. II, Ankara, 2016, s. 189.

²³⁵ Ayn-ı Ali Efendi, *Kavanin-i Al-i Osman Der Hülasa-i Mezamin-i Defter-i Divan*, Sene 1018, 30-31.

²³⁶ Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 269; Yayıncıoğlu, s. 228.

²³⁷ Millingen'in bahsettiği isyanlar muhtemelen Tanzimat'a karşı yapılan; Bedirhab Bey, Han Mahmud ve Nurullah Bey isyanlarıdır. M. F. Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, Çev. N. Mestçi, İstanbul, Doz Yayınları, İstanbul 1998, s. 100-130.

sığındıklarını anlatmaktadır²³⁸. Bu dönemde, bölgede bulunan bir Fransız seyyah, Kürtlerin görünüşte Osmanlı'ya bağlı olduklarını; fakat padişaha ve diğer devlet memurlarına boyun eğmekten kaçındıklarını belirtmektedir²³⁹.

Osmanlı hâkimiyetine dâhil olduğu süreçten itibaren Hakkâri Emirliği neredeyse bağımsız bir şekilde hareket ediyordu. Hakkâri ve çevresindeki Kürt emirlikleri resmi anlamda merkezî idâre tarafından kontrol ediliyor ve emirliklerinin meşruiyeti Osmanlılar tarafından onaylanıyordu. Hakkâri Emirliği'ne seçilen kişi Erzurum'a çağrılır ve hilat giydirildikten sonra eyalet valilerinin huzuruna çıkarılırdı. Çünkü 19. yüzyılda, Hakkâri mîrleri Van muhafızlarına, Van muhafızları da Erzurum valilerine bağlıydılar. Böylece Osmanlı otoritesini Hakkâri Emirliği için emirliğin içinden, devlet açısından en uygun olan seçilir ve beratı hazırlanarak Erzurum'a gönderilirdi. 19. yüzyılın başlarında Hakkâri Mîri Mustafa Bey, Erzurum'a çağırılmış ve Erzurum valisi tarafından hilat "...celb ve hilat-i libas ile cenabı- devlet-i aliyyeden istihdam..."²⁴⁰ olunarak mîr olarak atanmıştı.

19. yüzyılın başlarında Hakkâri Emirliği Mustafa Bey'in kontrolünde bulunmaktaydı. Bu dönemde gerek İran'ın Hakkâri mîrlerini kendi saflarına çekme politikasından dolayı gerekse de Van Valisi Derviş Paşa isyanından dolayı Hakkâri Emirliği çalkantılı bir dönem geçirmekteydi. Derviş Paşa'nın baskıları sonucu bir dönem Hakkâri Emirliği'ne ait bazı topraklar kısa bir süreliğine de olsa fiilen İran hâkimiyetine geçmişti. Van Muhafızı Derviş Paşa'nın İran topraklarına ait bazı bölgeleri yağmalamasına karşılık, İran da sınırda bulunan Mahmudi bölgesindeki bazı yerleri yağmalamış ve daha sonra Osmanlı reayasından yaklaşık dört bin kişiyi İran'a götürmüştü. Hakkâri Mîri Mustafa Bey'in İran'dan yardım istemesi ve daha sonra İran'a sığınması olayları daha da büyötmüştü²⁴¹. Mustafa Bey daha da ileri

²³⁸ Helmuth von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969, s.188-189.

²³⁹ Nihat Karademir, *Osmanlı'nın Son Yüzyılında Kürtler*, Modernleşme Merkezîleşme ve İsyan Nûbihar Yayınları, İstanbul 2017, s. 134.

²⁴⁰ BOA, HAT, 825/37404-Z, 1821 tarihli hat.

²⁴¹ Hakan s. 30.

giderek İran veliahdının kuvvetleriyle birleşerek Van Eyaleti'nin güney kısımlarına saldırmıştı. Daha sonra Erzurum valisinin aracılığıyla Osmanlı safına geçen Mustafa Bey, Derviş Paşa'yı zayıflatmak amacıyla Van'a yakın bölgelere gidilmesi noktasında ikna edilmiş ve çok sayıda askerle birlikte Van üzerine gidilmiş; fakat bir başarı sağlanamamıştı. Derviş Paşa'nın bölgede başına buyruk tavırlarını durdurmak amacıyla harekete geçen Osmanlı Devleti, Padişah II. Mahmud'un emriyle hazırlıklara başlamıştı. Osmanlı-İran ilişkilerinin bozulmasına neden olan ve bölgede birçok huzursuzluğa neden olan Derviş Paşa, Van'da yakalanarak idam edilmişti. Derviş Paşa'nın ortadan kaldırılmasına rağmen Osmanlı bölgede tam olarak nüfuzu sağlayamamıştı²⁴². Bu gelişmelerden anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı Devleti'nin bölgede kurumsal anlamda tam bir hâkimiyet kurduğu söylenemez. Özellikle Osmanlı-İran sınırında bulunan emirlerin ve aşiretlerin İran hâkimiyetini tanımaları hem Osmanlı'nın bölgeye güvensizliğini hem de bölgedeki aşiretlerin birbirilerine olan güvensizliğini artırmıştı. Durumun farkına varan Erzurum Valisi Hüsrev Paşa, Hakkâri Mîri Mustafa Bey'in kesin olarak Osmanlı'ya itaat ettirilmesi durumunda bu sorunun kısmen çözüleceğine inanıyordu. Vali Hüsrev Paşa, durumu Van Muhafızına bildirdiğini belirterek, Hakkâri Beylerinin daha önce "...Erzurum valileri tarafından celb ve hilat-ı libas ile cenab-ı devlet-i aliyeden istihdam olunagelmışken..."²⁴³ itaatleri daha sağlam bir zemine oturtulduğunu ve resmi bir hüviyet kazandığını belirttikten sonra, bu geleneğinin ortadan kaldırılmasıyla bölgedeki beylerin ihmal edildiğini ve beylerin İran saflarına itildiğini belirtmişti. Van Muhafızı ise "...Hakkâri sancağı beyi Mustafa Bey kulları hakkında mir-i mîranlık ita buyrulmasını..."²⁴⁴ bildirerek Mustafa Bey'in bu şekilde Osmanlı'ya daha sadık kalacağını ve İran ile bağlantısını kesmek istemişti. Dersaadet, Mustafa Bey'e mir-i miranlık rütbesinin verilmesinin "...aşâyirden olmaları mülâsebesiyle

²⁴² Fatih Gencer, "19. Yüzyılın Başlarında Hakkâri Sancağına Dair Bazı Tespitler", *Tarih Okulu Dergisi*, Eylül 2015 Yıl 8, S. XXIII, s. 411-422.

²⁴³ BOA, HAT, 825/37404-Z, 1821 tarihli hat.

²⁴⁴ BOA, HAT, 817/37302-Z, 1821 tarihli hat.

devletce kendülerine mîrlivalık veyahud aher vecihle rütbe ve pâye verilmek uymayacağı bedîhî ve bâhir olub...”²⁴⁵ diyerek uygun olmadığını belirtmişti.

Mustafa Bey’in dilediği zaman İran’dan yardım istemesi ve İran’a sığınması; ayrıca onun zamanında bazı bölgelerin İran tarafından ele geçirilmesi üzerine Mustafa Bey azledilmişti. Mustafa Bey’in azledilmesi üzerine Muhammed Nasrihan Hakkâri Emirliği’nin başına geçmişti. Nasrihan’ın vefatı üzerine Mustafa Bey ikinci defa Hakkâri Emirliği’nin başına geçse de kısa bir süre sonra vefat etmişti. Daha sonra İshak Bey emirliğin başına geçmişti. İshak Bey’in başarısızlığından faydalanan İran, Hakkâri ve çevresini tekrar istila ederek bölgedeki Kürt Beylerini kendilerine tabi kılmışlardı. İshak Bey’in de yönetimde oldukça başarısız olması nedeniyle birkaç ay içinde görevinden azledilmiş ve yerine 1826 yılında Mustafa Bey’in torunu Nurullah Bey Hakkâri Emirliği’nin başına geçmişti²⁴⁶. Nurullah Bey’in, emirliğin başına geçmesinden kısa bir süre sonra Osmanlı-Rus Savaşı başlamıştı. Hakkâri Emirliği başta olmak üzere Kürt coğrafyasındaki; Baban, Soran ve Bahdinan emirlikleri tarafsız olduğunu belirtip Osmanlı safında yer almamışlardı²⁴⁷. Dersaadet, Osmanlı-Rus Savaşı’nın sona ermesinden sonra başına buyruk hareket eden ve Rusya ile yapılan savaşta Osmanlı’ya yardım etmeyen Nurullah Bey’in elinden maden ocaklarının alınmasını istemişti. Çünkü yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklar sistemi gereği, savaş durumlarında mîrlerin bulundukları bölgeleri korumaları ve gerekirse asker göndermeleri gerekiyordu. Erzurum Valisi, Van Muhafızı Timur Paşa’dan sınırları koruma karşılığında daha önce Hakkâri mîrlerine verilen kurşun ve kükürt madenlerinin durumu hakkında rapor hazırlamasını istemişti. Timur Paşa; maden ocaklarının işletildiği ve yıllık gelirinin seksen bin kuruş olduğunu belirterek

²⁴⁵ BOA, HAT, 671/32853, 29. Z, 1821 tarihli hat.

²⁴⁶ Nizar Eyup Guli, Hakkâri Beyliğinin Şeceresi, *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyum Bildirileri (14-15 Kasım 2014 Hakkâri)*, Editörler; Yaşar Kaplan, Murat Adıyaman, M. Xalid Sadîni, Cilt. I, Ankara, 2016, s. 293.

²⁴⁷ Michael Eppel, “The Demise of the Kurdish Emirates: The Impact of Ottoman Reforms and International Relations on Kurdistan during the First Half of the Nineteenth Century”, *Middle Eastern Studies*, S. 44, Cilt. 2, Mart 2008, s.247... 238-258; P. İ. Averyanov, *Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler*, Çev. İbrahim Kale, Avesta Yayınları. İstanbul 2010, s.54.

Nurullah Bey'in uhdesinde olup kükürt ve kurşun madenlerini kendi rızasıyla Osmanlı'ya vermeyeceğini rapor etmişti²⁴⁸. Daha sonra Dersaadet, Erzurum Valisine talimat göndererek maden ocaklarının Erzurum Valisi'nin bizzat kontrolünde işletilmesi için talimat göndermişti. Bu doğrultuda Hakkâri'ye giden Erzurum valilik kâtiplerinden Abdulhalim Efendi, Nurullah Bey'le detaylı bir şekilde görüşmüştü. Nurullah Bey'e gelen tahriratı da gösteren Abdulhalim Efendi madenlerin bundan sonra Erzurum Valisinin denetiminde olacağını bildirmişti. Fakat Nurullah Bey; "...maden-i mezkûr selâtîn-i mâziye-i ali Osman mealî unvan cennetmekân firdevs aşıyan-ı efendilerimiz hazerâtı zamanlarında ..." atalarına verildiğini belirterek Abdulhalim Efendi'yi eli boş olarak geri göndermişti²⁴⁹.

19. yüzyılın ikinci yarısına doğru Cizre- Bohtan Mîr'i Bedirhan Bey'in, Müküs Mîr'i Han Mahmud ve Hakkâri Mîr'i Nurullah Bey'in Osmanlı'ya karşı ittifak girişimleri ve yarı bağımsız bir şekilde başına buyruk hareket etmeleri bu emirliklerin ortadan kaldırılmasına zemin hazırlamıştı. Ayrıca Osmanlı'daki batılılaşma hareketleri ve devletin diğer iç meseleleri kuvvetli bir merkezî yönetimi zorunlu hale getirmişti, dolayısıyla bu zorunluluk devletin her yerinde olduğu gibi Hakkâri ve çevresinde de yeni bir yapılanmaya gidilmişti. Hakkâri ve çevresinin büyük ölçüde Osmanlı Devleti himayesine girdiği 16. yüzyılın ilk yarısından itibaren, 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar bölgedeki siyasi ve sosyal yapı büyük oranda mevcut yapısını korumuştur. Tanzimat Fermanı'nın getirdiği merkezîleşme rüzgârıyla beraber tüm Osmanlı'nın girdiği değişim süreci Hakkâri ve çevresinin idâresinde değişikliğe yol açmıştı.

1.3.1. Osmanlı'da merkezîleşme ve modernleşme çabaları

Osmanlı Devleti'nin, bir uç beyliğinden imparatorluğa ve nihayetinde yıkılışına kadar uzanan süreçte kendi iç yapılanmasında karşılaştığı en önemli problemlerden biri "merkezîleşme/modernleşme" sorunu olmuştur. Osmanlı Devleti,

²⁴⁸ BOA, HAT, 810/37204-M, 1831 tarihli hat.

²⁴⁹ BOA, HAT, 794/36840-C, 1832 tarihli hat.

17. yüzyılın sonlarından itibaren hem dış baskılar hem de imparatorluğu çöküşten kurtarma dürtüsü sayesinde, yoğun bir şekilde, güçlü/modern bir devlete dönüşme çabalarına girişmişti. Merkezîleşmenin/modernleşmenin temel amacı; devleti, Osmanlı idârî yapısına, kültürüne ve geleneksel toplumsal yapısına yabancı olan yeni kurumları ve uygulamaları istemeyerek de olsa benimseyerek tahta sadık yeni bir ordu ile ayanlar ve ekonomik kaynaklar üzerinde hükûmetin kontrolünü sağlamaktır. Merkezîleşme/modernleşme, ya da batılılaşma olarak isimlendirilen bu süreç, pratikte aynı anlama karşılık gelmektedir. Nitekim Osmanlı Devleti'nin merkezîleşme hedefinin belirginliği ve devleti modernleştirmenin, merkezîyetçilik anlayışıyla ilişkisi dikkate alındığında, Osmanlı modernleşmesini, idârî anlamda, merkezîleşme ile eş anlamlı tutmak yanlış olmayacaktır²⁵⁰. Osmanlı Devleti'nin kendine özgü olan ve Kanuni'nin son yıllarına kadar iyi işleyen toplumsal, ekonomik ve askeri düzeninin birtakım iç ve dış sebeplerden dolayı bozulmaya ve çürümeye başlaması, 17. yüzyıldan itibaren batılılaşma çabalarının artmasına yol açmıştı. Zaten modernleşme/merkezîleşme, bir tarafta içerdeki ayrılıkçı hareketlere, diğer tarafta Avrupa devletlerinin artan müdahalelerine karşı İmparatorluğun devamını sağlamak yolunda geliştirilmiş etraflı bir politikaydı²⁵¹. Bu bağlamda, Osmanlı modernleşmesinin bir iç kararın ürünü olduğunu ya da dış baskının ürünü olduğunu tarihçiler ve Osmanlı sosyal yapısını inceleyen kişilerce farklı şekillerde dile getirilmiştir.

Osmanlı modernleşmesinin ve toplumsal dönüşümün nedenlerinin 17. yüzyılda Viyana mağlubiyetinin sonrasına dayandıran Karpat, bu dönemlerde; "...merkezî yönetimin otorite kaybına uğradığını yerel ve bölgesel güçlerin yükselişiyle beraber merkezî yönetimin değişen toplumsal düzene karşı yeni bir yaklaşım getirmek..." zorunda kaldığını belirtir. Bu bağlamda Osmanlı modernleşmesini üç temel koşula bağlı gerçekleştirdiğini aktaran Karpat; ilk koşulun,

²⁵⁰ İbrahim Özcoşar, *Merkezîleşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin (1800-1900)*, Şarkiyat Enstitüsü Hazırlık Yay. 1, Mardin 2009, s. 3.

²⁵¹ Yasemin Avcı, *Bir Osmanlı Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentsel Dönüşüm: Denizli (1839-1908)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010, s. 60.

“merkezîleşme güdüsü”, ikinci koşulun; “Avrupalı güçlerin giderek atan siyasi nüfuzu”, üçüncüsü ise “modernleşmenin ideolojik” boyut olduğunu ifade etmektedir²⁵².

Ortadoğu uzmanı Bernard Lewis, Osmanlı modernleşmesinin ilk adımının 18. yüzyılda atıldığını ve bu politika kapsamında Yirmisekiz Mehmet Said’in Paris’e “vesait-i umran ve maarifine dahi layıkıyla kesb-i ıtıla ederek kabil-i tatbik olanlarının takrirı” talimatıyla gönderilip bir rapor hazırlamasına dayandırmaktadır. Şerif Mardin ise modernleşme hareketlerinin III. Ahmed döneminin son yıllarında olduğunu ve “...İttifak-ı Hamiyet’in...” yeniden tezahürü olduğunu altını çizmektedir. Ayrıca Şerif Mardin de Bernard Lewis gibi, “...Yönetim ve eğitim metotlarını inceleme ve bunların Osmanlı İmparatorluğu’na uygulanabilirliği üzerine bir rapor yazma...” amaçlı Paris’e gönderilen Yirmisekiz Mehmet Said’in rapor hazırlamasına dayandırmaktadır²⁵³.

Yukarıdaki açıklamalardan Osmanlı Devleti’nin modernleşme siyasetinin temelini devletin batılı devleteler karşısında özellikle Viyana bozgunundan sonra zayıfladığının fakına varmasıyla başlatılabilir. Büyüyen devlete paralel olarak genişleyen sınırlar ve buna mukabil büyümesi gereken ordunun finansmanını gerçekleştirecek bir iktisadî düzen bazı durumlarda yetersiz kalmıştır. Eski güce ulaşmayı hedefleyen Osmanlı yöneticilerinin problemin askeri kaynaklı olarak algılaması ve bu doğrultuda ilk tedbirlerin askeri alanda olması şaşırtıcı olmamalıdır.

Bu amaçla Osmanlı padişahları ve devlet adamları devletin işleyişine dair gözlemledikleri sorunları çözme ve iyileştirme arayışlarına girmişlerdi. Başta Gelibolulu Mustafa Ali, Koçi Bey, Lütfi Paşa, Hasan Kâfi Akhisârî, Aziz Efendi olmak üzere birçok devlet adamı sultan(lar)a sunulmak üzere “layihalar/risaleler”

²⁵² Kemal Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi, Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, Çev. Ceren Elitez, Timaş yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2014. s. 20-80.

²⁵³ Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, TTK Yayınları, Çev. Metin Kırıatlı, 5. Baskı, Ankara, 1993, s. 46-47.

hazırlamışlardı²⁵⁴. Bu layihalarda; başta askeri olmak üzere devletin içine düştüğü acziyetten kurtarma, Osmanlı ordusundaki bozulmalar, vezirlik makamı, maliyedeki aksaklıklar, Kürt beyleri ile ilgili durumlar, sahte seyitlik gibi problemlere eleştiriler getirilmişti. Ayrıca önerilerin yanında “klasik/geleneksel” kurallara tekrar sarılmanın önemine değinerek “devlet-i ‘aliyye”nin ancak bu şekilde kurtulacağı ümit edilmişti. Devlet çökmeye başlayınca, sorunların gerçek nedenleri araştırılacağına, genel anlamda sorumluluk başta padişah olmak üzere, padişah veya onun “mutlak vekili” sadrazama yüklenmiş ve sadrazamın değiştirilmesi durumunda çöküşün duracağı tahmin edilmişti. Sorunların ve çöküşün ana nedenine inilmeden sultana raporlar sunulmuş; fakat kalıcı bir çözümler bulunamamıştı. 17. yüzyılda Koçi Bey, Osmanlı kurumlarının çöküş nedenlerini ve çözümlerini bir risale halinde Sultan IV. Murad’a sunarak yeni tedbir ve kanunlar yerine, “bozuk düzen gösteren kanunların eski hale getirilmesini gerekli”²⁵⁵ olduğunu rapor halinde sunmuştu. Aynı dönemlerde yaşamış ve divan katipliği yapan Aziz Efendi de IV. Murad’a bir risale sunarak; dönemin askeri yapısının büyük bir bölümünü teşkil eden yeniçeriler, kapıkulu askerleri, (sahte) seyyidler, vergi sistemi ve Kürt emirlikleriyle ilgili sorunları bildirip ve çözüm önerilerinde bulunmuştu²⁵⁶.

17. ve 18. yüzyıldaki reform hareketleri toplumsal dinamiklere bir hareketlilik getirmemiş; merkezî otoriteye daha fazla güç kazandırma çabaları ile sonuçlanmıştı. Özellikle III. Selim’in reformları pek başarılı olmamışsa da halefleri için gedikler açmış ve yol gösterici olmuştu. 19. yüzyıldaki reformlar, önceki reformların devamı niteliğinde olmakla birlikte uygulama bakımından farklı karakterler taşımaktaydı. III. Selim’den sonra Osmanlı tahtına geçen II. Mahmud, imparatorluğun tümünde merkezî denetimi yeniden sağlamak amacıyla büyük çaba

²⁵⁴ Erhan Afyoncu, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, s. 120-124.

²⁵⁵ Enver Ziya Karal, “Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi”, *Belleten*, Cilt. XXVIII, S. 12, Ekim, 1964, s. 585.

²⁵⁶ Aziz Efendi, *Kanûn-nâme-i Sultânî Li Aziz Efendi*, Editörler; Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin, İngilizce Çevirisiyle ile Birlikte Hazırlayan; Rhoads Murphey, Harvard Üniversitesi Basım Evi 1985, s. 27-42.

göstermişti. II. Mahmud dönemindeki yenilikler ve bu yeniliklerin uygulanma alanları kendi seleflerinden farklı karakterler taşımaktaydı. Bu nedenle II. Mahmud, “muhteşem bir reformcu ve yenilikçi”²⁵⁷ ilan edilmişti. Çünkü II. Mahmud’un tasarlamak istediği; sadece askeri alanda kendini savunacak bir devlet değil, aynı zamanda diğer devletlerle de rekabet edecek Osmanlı’yı yeniden ihya etmekti²⁵⁸. Bu bağlamda II. Mahmud’un imparatorluğun tümünde kurmak için büyük bir çaba gösterdiği merkezîleşme çabalarını, 1808 yılında tahta çıkışından 1826 yılında Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılışına kadar süren dönemi hazırlık ve siyasi olaylar ile mücadele olarak iki şekilde tasnif etmek mümkündür.

Yeniçeri Ocağı’nın ortadan kaldırılmasıyla beraber eyaletlerdeki isyancı paşalar ve yerel güç unsurları ortadan kaldırılıp yerlerine İstanbul’dan gönderilen devlet görevlileri geçmişti. II. Mahmud, “...Kürdistan’daki... İtaatsizliği ve serkeşliği cezalandırmayı ve sonunda Osmanlı otoritesini bölgede yeniden kabul ettirmeyi amaçlamaktan ziyade, bu toprakları yeniden ele geçirerek bölgeyi doğrudan Osmanlı hâkimiyeti altına almayı amaçlayan...”²⁵⁹ girişimde bulunarak Doğu bölgelerinin ıslahı için 1833 yılında Reşit Mehmet Paşa’yı Sivas valiliğine atamıştı. Faaliyetlere girişen Reşit Mehmet Paşa, ilk iş olarak Harput’ta karargâh kurmuştu. Dersim ve çevresinde Osmanlı hâkimiyetini tekrar tesis eden Reşit Mehmet Paşa sonraki süreçte daha da güneye inerek bütün enerjisini Revanduz’lu Mehmet Paşa’nın isyanına harcamıştı²⁶⁰. II. Mahmud’un, Reşit Mehmet Paşa’yı Doğu’ya göndermesiyle Tanzimat’ın temel ilkelerinden Osmanlı merkezîyetçiliğinin habercisi olmuştu.

²⁵⁷ Karpaz, *Osmanlı Modernleşmesi, Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, s. 90.

²⁵⁸ Abou El-Haj, Rıfa’at Ali, *Modern Devletin Doğuşu*, Çev. Oktay Özel-Canay Şahin, İmge yayınları, Ankara 2000, s. 119-120.

²⁵⁹ Wadie Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi-Kökenleri ve Gelişimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 114.

²⁶⁰ Fatih Gencer, “19. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin Dersim’de Merkezî Otoriteyi Kurma Çabaları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 55, 1 (2015), s. 218-224.

1.3.2. Tanzimat fermanı ve tepkiler

19. yüzyıl Osmanlı modernleşmesinin dönüm noktasını hazırlayan süreç, Tanzimat Fermanı'nın ilanı olmuştur. Klasik bir ferman şeklinde görünen Tanzimat Fermanı aslında köklü değişikliklerin habercisiydi. Ferman, klasik dönemden övgüyle bahsederken devletin içinde bulunduğu kötü durumun sebeplerini açıklayarak, bazı çözümler önermekteydi²⁶¹. Fermanla birlikte “muntazam” merkezîyetçiliğin geliştirilmesi doğrultusunda bir istek ve irade ortaya konuluyordu²⁶². Bu bağlamda Tanzimat Fermanı; temelde ve özellikle “merkezî hükûmetin gücünü artırmak”, ülkenin ekonomik kaynakları üzerinde merkezî denetim kurmak, taşradaki yerel güçlerin iktidarlarını zayıflatmaktı. Bu bağlamda herhangi bir ayırım gözetmeksizin “Müslim ve gayrimüslim bütün tebaa ile doğrudan”²⁶³ ilişki kuran, rasyonel adalet prensiplerine göre işleyen merkezî bir idâre oluşturmayı vadeliyordu.

Aslında fermandaki vaatler ilk kez ortaya atılan vaatler değildi ve daha önceki vaatlerle yapılan reform çabalarını hatırlatıyordu. Fermanda özellikle dikkat çeken noktalar; Bütün uyrukların can, namus ve mal güvenliği sağlanması, yargılamaların açık ve kurallara göre yapılması ve müsadere usulünün kaldırılmasıydı. Zaten müsadere usulü daha önce II. Mahmud'un; “saltanatın millet için bir dehşet, bir korku kaynağı değil bir destek olmasını istiyorum. Bunun için kişinin malına devletçe el konulması geleneğini kaldırıyorum” kararına rağmen bu usul tam olarak kaldırılmış değildi²⁶⁴. Yine II. Mahmud'un; “Ben tebaamda Müslümanı camide, Hristiyan'ı kilisede, Musevi'sini de havrada fark ederim, aralarında başka bir fark yoktur”²⁶⁵

²⁶¹ Özcoşar, *Merkezîleşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin (1800-1900)*, s. 54.

²⁶² Yasemin Avcı, *Bir Osmanlı Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentsel Dönüşüm: Denizli (1839-1908)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010.s. 48.

²⁶³ Halil İnalçık, “Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, *Belleten* XXXVIII/132, s. 623.

²⁶⁴ Mehmet Karataş, “18-19. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Bazı Müsadere Uygulamaları, *OTAM*, S. 19, 2006, s. 233-234.

²⁶⁵ Enver Ziya Karal, “Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi”, *Belleten*, Cilt. XXVIII, S. 12, Ekim, 1964, s. 585.

ifadesiyle gayrimüslimlere daha önce vaat verilmişti. Nitekim bu vaatler, Fatih Sultan Mehmed'den itibaren uygulanan, din esaslı idârî ve hukukî bir sistem olan Osmanlı millet sistemi, içerisinde İslam hukukuna dayanarak “Zimmî hukuku” çerçevesinde belirlenmişti.

Fermanın en dikkat çekici ve önemli yönlerinden biri de “Bu imparatorluk ödünleri, dini ya da mezhebi ne olursa olsun bütün uyruklarımızı kapsar” maddesiydi. Bu maddeye göre; imparatorluk sınırları içerisindeki herkesin kanun önünde eşit olması ilk kez bu tarzda, resmen açıklanmış ve yine ilk defa resmi bir politika haline gelmişti. Din ayırımı gözetmeksizin eşitlik sağlanması doğrultusundaki bu tür ifadeler, bütün Tanzimat döneminden sonraki fermanlarda da bir lokomotif gibi her belgede yenilendi. Nihayetinde, eşitlik bağlamında, “milletler” arasındaki engellerin kaldırılması, Osmanlı şemsiyesi altında bulunan herkese kanun önünde eşit ölçüde korunma sağlanması ve bu doğrultudaki güvencelerin Müslümanların yanı sıra Hristiyan uyrukların da sadakatini arttırıp ayrılıkçı eğilimleri azaltarak, Osmanlı'nın bağımsızlık ve bütünlüğünü kuvvetlendirmesi umuluyordu²⁶⁶. Bilal Eryılmaz Tanzimat'ın aslında “millet sistemi”nin yeniden yorumlanması olduğunu belirterek klasik Osmanlı yapısının Tanzimat'la değişmeye başladığını vurgulamıştır²⁶⁷. Ayrıca tezin üçüncü bölümünü teşkil eden Hakkârili Kimlikler Bölümü'nde millet sistemi irdelenecektir.

Temelde merkezî hükûmetin gücünü artırmak olan ferman kapsamında merkezî bürokrasi ve vilayet idâresinde önemli değişiklikler yapılmıştı. Vilayetler doğrudan merkeze bağlanmış, yerli ailelerin güçlerinin kırılması için merkezden, yerli olmayan memurlar atanmış ve valilerin yetkileri kısıtlanmıştı. Özellikle valilerin mali işlere doğrudan karışmaları önlenmiş ve yeni yönetimin uygulandığı eyaletlerin maliye işleri “muhassıllara” verilmişti. Yeni sistemle beraber şehirlerin

²⁶⁶ Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğunda Reform, 1856-1876*, Çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005, s. 42-44.

²⁶⁷ Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Basın Yayınları, İstanbul 1996, s. 76.

yönetimi, merkezî iktidarın etkili birer kontrol merkezî haline getirilmişti²⁶⁸. Merkezî iktidar alanını genişleten bu düzenlemeler, uzun vadede bölgesel farklılıkları ortadan kaldırarak ülke genelinde idârî birlik kurmayı amaçlamaktaydı²⁶⁹.

Osmanlı Devleti, Tanzimat Fermanı'nın yeni bir devrin başlangıcı olduğunu göstermek/anlatmak amacıyla her yolu deniyor ve yoğun çabalar sarf ediyordu²⁷⁰. Ferman; önce sancak merkezlerindeki meydanlarda halka okundu, daha sonra ise kazalara ve kasabalara duyurulmuştu²⁷¹. Tanzimat'ın önceliği, hükûmetin denetiminde olan yakın eyaletlere verildi ve başta Edirne olmak üzere önce Rumeli'de Elviye-i Selâse denilen; Yanya, Tırhala, Manastır Eyaletlerinde başlamıştı²⁷². Daha sonra ise; Bursa, Ankara, Aydın, İzmir, Konya, Sivas Eyaletlerinde Tanzimat'ın öngördüğü şekilde mal-mülk nüfus sayımı yaptırılarak uygulamaya geçilmişti²⁷³.

Tanzimat Fermanı ilan edilirken imparatorluğun tamamında uygulanması düşünülmüştü. Fakat Tanzimat Fermanı'nın içeriğini Osmanlı toplumuna anlatacak ve yapılmak istenenleri topluma açıklayacak memur bulunmamaktaydı. Bu nedenle Tanzimat Fermanı bütün eyaletlerde aynı anda uygulanamamıştı. Merkezî hükûmet, Tanzimat Fermanı'nın uygulanmasıyla birlikte yüzlerce yıldır devam etmekte olan geleneklerin ve dinsel çelişkilerin adeta sihirli bir değnek değmiş gibi sona ereceği ve uygulamaların tüm unsurlar tarafından kolaylıkla benimseneceğini umut etmişti. Ancak işler tersine dönmeye başlamış ve devlet bünyesindeki diğer birçok unsur ile

²⁶⁸ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara 1997, s. 225.

²⁶⁹ Mehmet Yaşar Ertaş, *Tanzimat Döneminde Mardin ve Çevresinde Devlet Aşiret İlişkileri, Makalelerle Mardin Cilt. I*, İstanbul 2007, s. 497; Özcoşar, *Merkezîleşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin (1800-1900)*, s. 55.

²⁷⁰ Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Ademi Merkezîyet) Dair Genel Gözlemler", *Belleten*, Cilt. 38, s. 697.

²⁷¹ Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, XXXVIII/132, s. 623.

²⁷² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt. V, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 192.

²⁷³ Ahmet Lütü Efendi Tarihi, Cilt. VIII, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 1186-1187; Çadircı, s. 258.

kıyaslanmayacak bir direnişle Osmanlı merkezîleşmesine itiraz edilmişti²⁷⁴. Bazı bölgelerdeki/şehirlerdeki sorunlardan/tepkilerden dolayı Tanzimat'ın uygulanması ertelenmişti. Uygulamanın ertelendiği bölgelerin/şehirlerin başında; Trabzon, Diyarbakır, Erzurum, Van ve çevresi gelmekteydi²⁷⁵. Tanzimat'a en büyük tepkiler yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklar sistemiyle idâre edilen bölgelerden gelmişti; çünkü merkezîleşmeyle beraber yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklar sistemiyle idâre olunan bölgelerin gelirine el konulacak ve gelirlerin tamamı hazineye aktarılacaktı²⁷⁶.

Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerin bağlı bulunduğu Erzurum Eyaleti'ne tabi bazı bölgelerde de Tanzimat'a tepkiler olmuştu. Erzurum Defterdarına Tanzimat'ın bölgeye yansımaları ne şekilde olacağı konusu sorulduğunda, Erzurum Defterdarının verdiği cevapta; bölgenin böyle bir şeye hazır olmadığını hem mali yönden hem de bölgenin iç huzurunda sakinler doğuracağını bildirmişti. Ayrıca Beyazid Sancağı ve çevresinde bulunan yurtluk ve ocaklıkların sahiplerin maaş bağlanması konusunda anlaşma sağlanmış, diğer yerlerde ise Tanzimat'ın uygulanması ertelenmişti. Meclis-i Vâlâ, Erzurum defterdarının bu kararını yerinde görmüş, Sadrazam tarafından Erzurum valisi ve defterdarına Tanzimat'ın uygulanmasının ertelenmesi gerektiğini bildirilmişti²⁷⁷.

Hakkâri'nin bağlı bulunduğu Van'da Tanzimat'a karşı isyan hareketleri baş göstermişti. Van'da bulunan eski Van Valisi Timur Paşa ailesinin yardım ve teşvikiyle Tanzimat'a karşı ilk isyan başlatılmıştı²⁷⁸. Alınan tüm tedbirlere rağmen, Van'daki sorunlar hükûmeti uzun süre meşgul etmişti. Meclis-i Vâlâ kararıyla Van

²⁷⁴ Nihat Kandemir, *Osmanlı'nın son yüzyılında Kürtler Modernleşme, Merkezîyetçilik ve İsyan*, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2017, s. 66-67.

²⁷⁵ Ayla Efe, "Tanzimat'ın Eyalet Reformları 1840-64: Silistre Örneği", *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt. 6, S. 22, Yaz, 2009, s. 87; Çadircı, s. 190-194; Avcı, s. 70.

²⁷⁶ Çadircı, s. 193.

²⁷⁷ Sinan Hakan, *Müküs Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmud*, Peri Yayınları, İstanbul 2002, s. 97; Cabir Doğan, "Tanzimat'ın Van'da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume* 6/4 Fall 2011, Turkey, s. 149-150.

²⁷⁸ BOA, İ.MSM, 49/1231, 1845 tarihli belge.

ve çevresinde Tanzimat'ın uygulanması ertelenmiş; fakat uygulamanın ertelenmesine rağmen Tanzimat'a tepkiler devam etmişti. Van halkı Tanzimat'ın “derkâr bulunan lutf u merhamet-i şâhânenin kadr ü şükrünü bilmeyerek” gönderilen hükûmet memurlarını ve Kaymakam Sırrı Paşa'yı da darp etmiş şehir dışına çıkarmışlardı. Van'da bulunan, üç Müslüman ve bir gayrimüslimin Erzurum Valisine gönderdiği mahzarda “Tanzîmât-ı hayriyyeyi kabul etmeyecekleri ve kendü beynlerinde kaimimakamlığa intihâb ettikleri Mustafa Bey”in yeni kaymakları olduğunu belirtip hükûmetin kontrolünde olan Van Kalesi'ne el koymuşlardı. Bu durum üzerine bölgeye Van hanedanlarından olan Binbaşı Tayfur Bey gönderilmiş; fakat Timur Paşa ailesi tarafından yönlendirilen Vanlılar, Tazminat-ı Hayriye'nin kendi şehirlerinde uygulanmasına itiraz etmişlerdi. Ayrıca kendilerini teskin etmek için gelen Tayfur Bey'e “Bohtan Beyi Bedirhan Bey, Han Mahmud, Han Abdal, Muş ve Kürdistan bizimle beraberdir ve Tanzimat'ı da kabul etmeyiz...”²⁷⁹ cevabını vermişlerdi. Bunun üzerinde Binbaşı Tayfur Bey, bölge ahalisinin nasihatten anlamadığını, askeri müdahalenin zorunlu olduğunu merkeze bildirmişti. Binbaşı Tayfur Beyden sonra Erzurum Meclis azası ve ulemasından Tosun Efendi ve Erzurum Kapıcıbaşı Mehmed Bey de daha önce nasihat amaçlı bölgeye gönderilmişlerdi; fakat bölge ahalisi ne Tayfur Beyi ne Tosun Paşa ne de Mehmed Beyi dinlemişlerdi. Meclis-i Vâlâ kararıyla Binbaşı Tayfur Bey Van kaymakamı olarak tayin edilmişti; fakat Tayfur Bey de olayları durduramamış ve bölgede sevilen ve saygı duyulan Bayezid Kaymakamı Behlül Paşa Van kaymakamı olarak atanmıştı²⁸⁰. Erzurum Müşiri Esad Nuri Paşa, merkeze gönderdiği raporda bölgede meydana gelen olayların Bedirhan Bey'in yönlendirmesiyle olduğunu bildirmişti. Fakat Bedirhan Bey; bu olaylarla bir ilgisinin olmadığını, hatta gerekirse Han Mahmud, Han Abdal ve Hakkâri Beyi Nurullah Bey'in kurduğu ittifakı bozabileceğini bildirip devlete hizmet etmek istediğini bildirmişti²⁸¹.

²⁷⁹ BOA, İ.MSM, 49/1231, Lef: 2/1, 1845 tarihli belge.

²⁸⁰ BOA, İ.MSM, 49/1231, 1845 tarihli belge.

²⁸¹ BOA, İ.MSM, 49, Gömlek No: 1231, Lef: 2/1, 1845 tarihli belge.

Osmanlı Devleti'nin Van meselesine fazla önem vermesinin ardında birçok neden yatmaktaydı. Bunların başında bölgenin asayiş ve güvenliğinin sağlanması gelmekteydi; çünkü bölgenin asayişinin sağlanması devletin tek başına çözebileceği bir konu değildi. Güvenliğin sağlanması için yerel güç unsurlarına da ihtiyaç duyulmaktaydı. Bir diğer neden; bölgenin İran sınırında bulunması ve buna bağlı olarak olası bir İran saldırısı karşısında bölge halkının İran'ın yanında yer alma ihtimaliydi. Bu nedenlerden dolayı merkezîleşmenin bir an önce tesis edilmesi gerekiyordu. Padişah tarafından Van ve çevresindeki aşiretlere ilişkin bilgi toplamak amacıyla özel olarak bölgeye gönderilen Sadullah Enveri Bey, olayların giderek büyüdüğünü ve bu olayın Çıldır Eyaleti'ne ve Muş civarına sirayet edeceğini bildirmişti²⁸². Nitekim 28 Mayıs 1846 yılında Çıldır kaymakamı, Erzurum valisine haber göndererek Tanzimat'a karşı tepkinin Çıldır'a da sıçradığını bildirmiş ve halkın Tanzimat'a karşı çıkarak gelir defterlerine adlarını yazdırmak istemediklerini belirtmişti. Erzurum Valisi Esad Paşa, tepkinin devam etmesi durumunda gerekirse zor kullanılmasını istemişti. Erzurum valisinin zor kullanma isteğinin altında yatan neden ise Çıldır'a bağlı Acara Bölgesi beylerinden saygı duyulan ve sevilen Kör Hüseyin Paşa'nın sürgünde bulunduğu sırada İstanbul'dan kaçarak önce Mısır'a gitmesi ve daha sonra Van'a ger gelmesiydi. Van'da isyan edenler tarafından Kör Hüseyin Paşa'ya duyulan saygının nedeni ise geniş kitleye sahip olması ve buna bağlı olarak Tanzimat'a karşı isyanı güçlendirme düşüncesi idi. Kör Hüseyin Paşa'nın bölgeye geldiğini haber alan Rusya'nın Erzurum konsolos vekili de endişelenmişti; çünkü Rus konsolos, "hiçbir vechile itimâd olunmaz bir adam"²⁸³ olarak nitelendirdiği Kör Hüseyin Paşa, Osmanlı-Rus sınırı için tehdit oluşturmuyordu. Kör Hüseyin Paşa daha sonra yanındaki sekiz yüz atlı askerle Han Mahmud isyanına katılmıştı.

²⁸² BOA, A.MKT, MHM, 1/75, 1845 tarihli belge.

²⁸³ BOA, İ.MSM, 49/1235, Lef: 1, 1846 tarihli belge.

1.3.2.1. Han mahmud isyanı

Müküs Sancağı, 18. ve 19. yüzyıllar arasında Cizre ve Hakkâri emirlikleri arasında paylaştırılmış ve Müküs, Hakkâri Emirliği'nin idâresi altına alınmıştı. Yaklaşık yüz elli yıl boyunca Hakkâri Emirliği egemenliğinde kalan Müküs mîrleri de Hakkâri mîrlerinden sayılmış ve bazı dönemlerde Müküs Sancağı Hakkâri'ye bağlanmıştı²⁸⁴. Şerefhan, Müküs beylerinin Hakkâri beyleri ile kan bağlarının olmadığını, Selçuklular zamanında bölgeye yerleştiklerini ve Müküs'ün ilk beyinin Abdal Bey olduğunu aktarmaktadır²⁸⁵.

1821 yılında Müküs mîri Şeyhi Bey'in ölümü üzerine Abdi Bey Kalesi'nde yapılan toplantıdan sonra Şeyhi Bey'in kardeşi Han Mahmud Müküs Emirliği'nin başına geçmişti. Şeyhi Bey'in tek oğlu olan Muhtıla Bey ise Müküs'te yönetici olmuştu. Toplantıda alınan kararlar üzerine faaliyetlere başlayan Han Mahmud, Müküs çevresindeki beylerin bağlılıklarını sağlamış ve dönemin önemli merkezlerinden Hoşap ve Van'ın bir kısmında hakimiyet kurmaya başlamıştı. Han Mahmud, mîr olduğu ilk yıllarında Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler içerisinde olmuş ve sadareten Narik adlı köyün kendisine verilmesini talep etmişti. Sadaret, Han Mahmud'un isteğini kabul etmiş ve 1824 yılında Van Beylerbeyine gönderdiği talimatta; Han Mahmud'un Osmanlı Devleti'nin ihtiyaç duyduğu takdirde seferlere katılması şartıyla, Van Eyaleti dâhilinde Gevaş nahiyesinin Narik adlı köy ve çevresiyle dört bin akçelik tımarlı arazinin Han Mahmud'a verilmesi emredilmişti. Hakkâri Emirliği'nin egemenliği altında olan Vestan'ı ele geçiren Han Mahmud, emirlik merkezini Vestan'a taşımış ve etki alanını genişletmişti. Bu sırada, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1828-1829 yılları arasında meydana gelen savaşta bölgedeki; Bohtan, Bahdınan, Hakkâri, Revanduz ve Müküs emirlikleri Osmanlı saflarında yer almaktan kaçınmışlardı; hatta Beyazıt mîri ve Muş Hâkimi Emin Paşa Rusya ile iş birliği dahi yapmıştı. Osmanlı Ordularının Erzurum'da Ruslarla

²⁸⁴ Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, Doz Yayınları, İstanbul 2007, s. 47-48.

²⁸⁵ Şerefhan, s. 166.

savaşması, Van ve çevresinde Han Mahmud'un güçlenmesini kolaylaştırmıştı. Osmanlı Devleti'nin savaş halinde olmasını fırsat bilen Han Mahmud, hâkimiyet alanını genişleterek 1829 yılında Mahmudi Beyliğine son vermişti. Mahmudi Beyliği'nin Han Mahmud tarafından ortadan kaldırması hem Osmanlı Devleti'ni hem de Hakkâri mîrlerini tedirgin etmişti. Osmanlı'nın direktifiyle Han Mahmud üzerine iki defa harekete geçen Bedirhan Bey ve askerleri bir netice alamamıştı. Birbirlerine üstünlük sağlayamayan iki bey daha sonra kendi aralarında anlaşarak yıllarca sürecektir olan ittifakın temellerini atmışlardı²⁸⁶.

1830 yılında görev yeri değiştirilen Van Muhafızı İshak Paşa, Kars muhafızlığına tayin edilmişti. Kars muhafızlığını görevini istemeyen İshak Paşa isyan etmiş ve Han Mahmud'a sığınmıştı. Nüfuzlu birçok aşiret reisinin Han Mahmud'un yanında yer alması, Osmanlı Devleti'nin Han Mahmud'un üzerine hareket düzenlemesine engel olmuştu. İshak Paşa daha sonra Hakkâri Mîri Nurullah Beyi'nin yanına gitmiş uzun bir süre Hakkâri'de kalmıştı. 1838 yılında Erzurum valisi Esad Paşa'dan af dileyen İshak Paşa affedilerek tekrar Van kaymakamlığına getirilmişti.

Han Mahmud, daha önce Mahmudi Beyliği'ni ortadan kaldırmış ve İran'a komşu olmuştu. Han Mahmud, birçok aşiret reisinin desteğini alarak, bölgede söz sahibi olmuş ve son olarak İshak Paşa olayında aktif rol almıştı. Ayrıca Han Mahmud'un İshak Paşa'ya destek olması Erzurum Valisi Osman Paşa'nın dikkatini çekmişti. Babıali, Osman Paşa'dan Han Mahmud meselesinin sorun çıkmadan nasıl çözebileceği hakkında bir rapor hazırlamasını istemişti. Vali Osman Paşa; Han Mahmud'a karşı harekete geçildiği takdirde hem bölgedeki emirlerin hem de İran sınırındaki bazı Kürt aşiretlerin Han Mahmud'a destek vereceklerini bildirmişti. Ayrıca İran ile sınır görüşmelerinin olduğu bir zamanda Han Mahmud'a karşı bir

²⁸⁶ Sinan Hakan, *Müküs Kürt Mirleri Tarihi...* s. 42-53.

hareketin İran ile görüşmeleri sekteye uğratacağını, iki devlet arasında büyük bir olaya dönüşeceğini ve Han Mahmud'un İran'da da destek alabileceğini belirtmişti²⁸⁷.

Osman Paşa, Han Mahmud'un konusunu nasıl halledebileceğinin planlarını yaparken tahmin edilmeyen bir gelişme yaşanmıştı. Hakkâri Mîri Nurullah Bey ve Cizre Mîri Miralay Bedirhan Bey'in vekili Seyfeddin ile anlaşarak beklenmedik bir zamanda Han Mahmud üzerine gitmişlerdi²⁸⁸. Sinan Hakan; Nurullah Bey ve Bedirhan Bey'in, Han Mahmud isyanında gönüllü olarak Osmanlı Devleti'ne destek vermesinin nedenini iki hususa bağlamaktadır. Birincisi; Müküs Beylerine ait toprakların 19. yüzyılın başlarında Cizre-Bohtan Beyleri ve Hakkâri Beyleri tarafından gasp edildiği ve Han Mahmud'un bu toprakları geri almasına bir tepki olduğunu, ikinci hususun ise Bedirhan Bey'in kuzeni Mîr Seyfettin'e karşı Osmanlı Devleti'nin desteğini sağlamaktı²⁸⁹. Beklenmedik bir zamanda saldırıya uğrayan Han Mahmud, Van Kaymakamı İshak Paşa üzerinden Erzurum'a tabi olmak için kardeşi Abdal Han'ı Erzurum'a Osman Nuri Paşa'nın yanına göndermiş ve Osmanlı Devleti ile uzlaşma yoluna gitmek istemişti²⁹⁰.

Osmanlı'nın geçici bir süreyle de olsa Han Mahmud olayını Kürt mîrleri sayesinde çözmesi bir nebze de olsa rahatlamasını sağlamıştı; fakat bu durum, Osman Nuri Paşa ve Sivas Valisi Hafız Paşa'nın aralarının bozulmasına neden olmuştu. Hafız Paşa, Kürt mirlerine güvenilmeyeceğini, istedikleri zaman İran yanlısı bir politika izleyebileceklerini söylemişti. Aslında Hakkâri Mîri Nurullah Bey'i ve Cizre Beyi Mîr Alay Bedirhan Bey'i, Han Mahmud üzerine gönderen Sivas Valisi Hafız Paşa olmuştu. 4 Kasım 1838 yılında Erzurum'a giden Han Mahmud, kardeşi Han Abdal ile beraber tutuklanarak İstanbul'a gönderilmişti. Han Mahmud meselesinde yararlılık gösteren Hakkâri Mîri Nurullah Bey ve Cizre mîri Bedirhan Bey, Osmanlı

²⁸⁷ BOA. HAT, 452/22383, 1839 tarihli hat.

²⁸⁸ BOA, HAT, 448/22316-A, 1839 tarihli hat.

²⁸⁹ Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler...*, s. 104.

²⁹⁰ James Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, Çev. A. Celil Kaya, Rupel Yayınları, İstanbul, 2014, s. 98.

tarafından çeşitli şekillerde ödüllendirilmişti²⁹¹. Daha sonra Osman Nuri Paşa aracılığıyla affedilen Han Mahmud, 1839 yılında tekrar Van'a gelmişti. Han Mahmud'un affedilmesindeki temel neden onun Osmanlı-İran sınırındaki stratejik noktada bulunan aşiretler üzerindeki nüfuzundan faydalanarak İran tehlikesinin durdurulmak istenmesiydi. Sivas Valisi Hafız Paşa, Han Mahmud'un Hakkâri Mîri Nurullah Bey ve Cizre Mîri Bedirhan Bey'e karşı olası bir intikam alma düşüncesi ihtimaline karşı onlarla barışma şartı da koşmuştu. Bedirhan Bey'i Cizre'de ziyaret eden Han Mahmud bu tavrıyla intikam gibi bir düşüncesinin olmadığını göstermişti ve daha sonra Bedirhan Bey de Müküs'e giderek Han Mahmud'a iade-i ziyaret yapması aralarındaki olası iş birliğini hızlandırmıştı²⁹².

Nizip Savaşı sonrasında bölgedeki siyasi otorite boşluğundan yararlanmak isteyen Han Mahmud, kardeşi Han Abdal aracılığıyla Mahmudi/Hoşap kalesini ele geçirmiş ve tekrar Osmanlıya karşı isyan hareketine girişmişti. Han Mahmud'un tekrar isyan etmesinde Bedirhan Bey ve Hakkâri Mîri Nurullah beylerin rolü olduğunu düşünen Erzurum Valisi Halil Kâmili Paşa, her iki mîrin karşılıklı ziyaretlerini bahane göstererek isyanı beraber planladıklarını ve Han Mahmud isyanının daha da büyümemesi için Dersaadet'ten sefer için emir gönderilmesini istemişti²⁹³. Halil Kamili Paşa, Han Mahmud'a karşı yapılacak sefer için izin verildiği takdirde Han Mahmud meselesini kökten çözeceğini Diyarbakir Valisi Vecihi Paşa'ya bildirmişti. Vecihi Paşa, Halil Kâmili Paşa'ya verdiği cevapta; Han Mahmud üzerine sefer düzenlemeden önce yine kendisine nasihat edilerek gösterdiği bu tavırdan dolayı devletin hoşnut olmadığını, itaat etmemesi halinde sefer düzenlemesini söylemişti. Erzurum Valisi Bedirhan Bey'e de mektup göndererek, Han Mahmud'un devlete itaat etmesini, aksi halde can ve mal güvenliğinin tehlikede olduğunu bildirip İstanbul'a veya Erzurum'a gidebileceğini belirtmişti. Bedirhan Bey ise bu konuda elinden geleni yaptığını belirterek izin verildiği takdirde güç

²⁹¹ Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler...*, s. 104-110.

²⁹² Cabir Doğan, *Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey, (1802 – 1869)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi SBE, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Mart 2010, s. 60-63.

²⁹³ BOA, İ.MSM, 48/1224, 1842 tarihli belge.

kullanarak bu işin üstesinden geleceğini bildirmişti; fakat hem Diyarbekir valisi hem de Erzurum valisi bu konuda Bedirhan Bey'e güvenmemekteydiler²⁹⁴.

Bölgeden giden raporlar neticesinde Meclis-i Vâlâ tarafından; Han Mahmud ve Bedirhan Bey'in olası bir ittifak yoluna gitmelerinin engellenmesi için başta Erzurum valisi olmak üzere; Diyarbekir, Trabzon ve Musul valilerine yazılar gönderilerek olası bir hareketlenme için hazır olmaları istenmişti²⁹⁵.

Van ve çevresinde Tanzimat Fermanı uygulanmaya çalışılmış; fakat Han Mahmud üzerine gitme düşüncesi isyan devam ettiği için bir süre daha ertelemişti. Ancak uygulamanın ertelenmesine rağmen isyan hareketleri genişleyerek devam etmişti. Han Mahmud, Van'ın eski kaymakamlarından Demir Paşa lakaplı Timur Paşa'nın ailesinin de desteğini alarak, Tanzimat ile birlikte kurulan yeni düzeni kabul etmeyeceklerini bildirmişti²⁹⁶. Han Mahmud'a, başta kardeşi Han Abdal olmak üzere; Hakkâri'den Fettah Bey, Zaho'dan Şeyh Yusuf, Musullu Şeyh Muhammed, Vanlı Timur Paşazade ailesinden Mustafa Bey, Osmanlı-Rus sınırında bulunan Acara Beyi Kör Hüseyin Paşa ve Erdelan Emirliği'nden bazı beyler de destek vermişlerdi²⁹⁷.

Hakkâri'ye çok yakın bir mevkide ve stratejik bir konumda bulunan Hoşap Kalesi, Han Mahmud'un kardeşi Han Abdal tarafından 1841 yılında alınmış ve Hoşap Kalesi'nin alınmasından sonra Han Mahmud'un diğer kardeşi Derviş Bey de Bitlis'te bazı bölgeleri ele geçirmişti²⁹⁸. Hoşap Kalesi'nin alınması üzerine harekete geçen Osmanlı askerlerinin saldırıları karşısında geri çekilmek zorunda kalan Han Mahmud, Bedirhan Bey'den yardım istemişti. Bedirhan Bey iki bin kişilik bir birliği yardıma için Han Mahmud'un yanına göndermişti. Bedirhan Bey'in gönderdiği birlik Osmanlı askerleri tarafından geri püskürtülünce, Han Mahmud; Nurullah Beyden,

²⁹⁴ Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler*, s. 124-139.

²⁹⁵ BOA, İ.MSM, 48/1224, 1842 tarihli belge.

²⁹⁶ Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler*, s. 166-167.

²⁹⁷ BOA, İ.MSM, 49/1235, Lef: 4, 1846 tarihli belge; Doğan, "Tanzimat'ın Van'da Uygulanması", s. 151.

²⁹⁸ BOA, İ.MSM, 49/1238, Lef: 2, 1846 tarihli belge.

Nurullah Bey'in akrabası ve aynı zamanda İran'ın Salmas Valisi Yahya Han'dan yardım istemek zorunda kalmıştı²⁹⁹.

Erzurum Valisi Esad Paşa; Han Mahmud ile başlayan isyanın büyüdüğünü ve diğer Kürt Mirlerinin de isyana destek vermesiyle isyanın tüm bölgeye yayıldığını belirtmişti. Vali Esad Paşa, bu konun müzakere yoluyla çözülmesi için hazinedarı Kenan Bey'i görevlendirmişti. Kenan Bey'in Han Mahmud'u müzakereye davet etmesine rağmen, daveti geri çeviren Han Mahmud, Van'ın ileri gelenlerinden üç kişilik bir gurubu Erzurum'a göndermişti. Erzurum'a giden gurup iyi bir şekilde karşılanmış, Tanzimat'ın neden ilan edildiği, içeriğinde neler olduğu ve devletin neden Tanzimat'ı ilan ettiğiyle ilgili konular anlatılmıştı. Ayrıca Tanzimat'ın halka anlatılması ve isyanı teşvik edenlerin Erzurum'a gönderilmeleri yönünde guruptan söz alınmıştı. Erzurum'a gelen guruba kırk gün süre verilmiş ve kırk gün içerisinde alınan kararların yerine getirilmesi istenmişti³⁰⁰.

Erzurum'da yapılan görüşmelerde, misafir edilenlere her türlü iyi niyetin gösterildiği, isyanın sona ermesi için gerekli isteklerin ve nasihatlerin kendilerine iletildiği görülmektedir³⁰¹. Van'dan gelen ve 47 Müslüman 16 gayrimüslimin imzasını taşıyan mazharda; Van ahalisinin "câdde-i itaatten" çıkmadıklarını ve bundan sonra da çıkmayacaklarını belirterek; Tanzimat'ın Erzurum, Muş, Bayezid ve Bağdat taraflarında uygulandığını belirtmişlerdi. Ayrıca Van ahalisinin henüz bu uygulamaya hazır olmadığını, Tanzimat'ın ahaliye iyi anlatıldığı takdirde ahalinin bu yeni düzenlemeleri kabul edeceği ve "aklı kanıp hayırlı olacağı"³⁰² zamana kadar Tanzimat'ın yine ertelenmesi istenmişti.

Han Mahmud'un mîri olduğu Müküs ve çevresinde yukarıdaki olaylar yaşanırken, Bedirhan Bey de Nurullah Bey ile ittifak kurarak vergilerini vermeyen

²⁹⁹ Ahmet Kardam, *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan Direniş ve İsyan Yılları*, Dipnot Yayınları, Ankara 2011, s. 114.

³⁰⁰ BOA, İ.MSM, 49/1235, Lef: 4, 1846 tarihli belge.

³⁰¹ Cabir Doğan, "*Tanzimat'ın Van'da Uygulanması...*", s. 153.

³⁰² BOA, İ.MSM, 49/1235, Lef: 1, 1846 tarihli belge.

Tiyarî ve Tuhubî bölgesindeki Nasturileri bahane ederek herekte geçmiş ve birçok Nasturi'yi öldürmüşlerdi. Müzakerelerden bir sonuç çıkmayınca gizli görevle Anadolu Ordusu Komutanlığına atanan Müşir Osman Paşa, hazırlıklardan sonra Han Mahmud'a karşı iki koldan harekâtı başlatmıştı. Han Mahmud, Ferik Ahmet Paşa komutasındaki askerlere karşı tutunamayarak adamlarıyla beraber geri çekilmişti³⁰³. Han Mahmud, Diyarbakır'den aldığı paralı askerlerle başka bir koldan Osmanlı askerlerine saldırmış; fakat Han Mahmud'un askerleri ağır bir yenilgiye uğramış ve Han Mahmud savaş alanından kaçmak zorunda kalmıştı³⁰⁴. İran'a sığınmak isteyen Han Mahmud'un sığınma talebi İran tarafından reddedilmiş ve Han Mahmud, Tatvan'da bulunan Ferik Ahmet Paşa'ya teslim olmuştu. Hacer Foggo Yıldırım, Han Mahmud'un işkenceden öldürüldüğünü iddia etmişse de³⁰⁵ teslim olan Han Mahmud ailesiyle beraber İstanbul'a gönderilmişti³⁰⁶. Üç ay İstanbul'da kalan Han Mahmud ve ailesi, bin yüz kuruş maaşla Silistre Eyaleti'ne bağlı Rusçuk'a sürgün edilmişti³⁰⁷.

1.3.2.2. Bedirhan bey isyanı

Cizre-Bohtan Emirliği, Çaldıran Savaşı'ndan sonra Osmanlı hâkimiyetine dâhil edilmiş ve Diyarbakır Eyaleti içerisinde “Hükûmet” sancağı statüsünde teşkilatlandırılmıştı³⁰⁸. 19. yüzyıla gelinceye kadar bazı emirlikler ortadan kaldırılmış olmasına rağmen, yüzyılın başlarında halen varlıklarını sürdüren “mîrler/emirlikler” içerisinde olan Cizre-Bohtan Emirliği, 19. yüzyılın başlarında Osmanlı idârî sistemi içinde otonom yapılarını sürdüren emirliklerden biriydi. Osmanlı arşiv kaynaklarında, “Hükûmet-i Cezire”, Hükûmet-i Cezîre ve Ocaklık³⁰⁹ olarak geçen Cizre-Bohtan Emirliği, 19. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı Devleti

³⁰³ BOA, İ.MSM, 50/1269, Lef: 13, 1847 tarihli belge.

³⁰⁴ BOA, İ.MSM, 50/1274, 1847 tarihli belge.

³⁰⁵ Hacer Yıldırım Foggo, *Kırmızı Püskül 1843-1846 Nesturi Katliamı*, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul 2002, s. 75.

³⁰⁶ BOA, İ.MSM, 50/1285, 1847 tarihli belge.

³⁰⁷ BOA, A.MKT, 88/60, Lef: 1, 1847 tarihli belge.

³⁰⁸ İbrahim Yılmazçelik, “Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt. 10, S.1, s. 226.

³⁰⁹ BOA, C. DH, 265/13221.

ile iyi ilişkiler içerisinde olmuş ve mevcut yapısını korumuştur. Bu dönemde, Cizre-Bohtan Emirliği, Müküs Emirliği ve özellikle sınırda bulunan Hakkâri Emirliği'nin İran'la yapılan savaşlarda Osmanlı saflarında yer almasının olumlu sonuçları olmuştur.

19. yüzyılın başlarında Cizre Emirliği'nin başında Mîr Abdullah bulunuyordu. Mîr Abdullah'ın ölümü üzerine amcaoğlu Mîr Seyfettin/Sevdin emirliğin başına geçmişti; fakat Mîr Seyfettin'in emirlik işlerini iyi bir şekilde yürütememesi üzerine Mîr Abdullah'ın oğlu Salih Bey Cizre mîri olmuştur. Salih Bey'in münzevi bir hayat seçmesi üzerine Bedirhan Bey 1821 yılında beyliğin başına geçmişti³¹⁰. Kısa sürede emirlik içerisinde düzen ve otoriteyi sağlayan Bedirhan Bey'in en büyük başarısı dağınık ve başkaldırmış aşiret reislerini ve bölgedeki beyleri bir çember altında birleştirmek olmuştur³¹¹.

Sinan Hakan, Reşit Paşa'nın bölgeye geldiği dönemde emirliğin başında Mîr Sevdin/Seyfettin'in olduğunu, Cizre'nin Osmanlı askerleri tarafından ele alınmasından sonra Mîr Seyfettin'in Cizre'den kaçıp Bağdat Valisine sığınmasının ardından emirliğin başına Bedirhan Bey'in getirildiğini aktarsa da³¹² Osmanlı Arşiv Belgelerinde ve diğer kaynaklarda böyle bir bilgiye rastlanılmadı.

II. Mahmud ile başlayan merkezîyetçi politikalar gereği taşrada bulunan yarı bağımsız otoritelerin/yerel güçlerin ortadan kaldırılması gerekiyordu. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin, Revanduz Beyi "Mîr Muhammede Kore" olarak da anılan Mîr Muhammed'i itaat altına almak istemesiyle yeni bir süreç başlamıştı. 19. yüzyılın başlarında babasını iktidardan uzaklaştıran Mîr Muhammed, bir emirden ziyade adeta bir padişah gibi bağımsız bir şekilde hareket ederek Revanduz'da; kale, camii

³¹⁰ İbrahim Özcoşar, *Merkezleşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin (1800-1900)*, s. 62; Wadie Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi-Kökenleri ve Gelişimi*, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.134.

³¹¹ Ahmet Kardam, *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan Direniş ve İsyan Yılları*, Dipnot Yayınları, Ankara 2011, s. 78; Sinan Hakan, *Müküs Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmud*, Peri Yayınları, İstanbul 2002, s. 53; Bruinessen, s. 274.

³¹² Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817- 1867)*, s. 82.

ve askeri malzeme fabrikası tesis etmişti. Kendisini Osmanlı Devleti'nden bağımsız olduğunu göstermek için para bastırıp yaptırdığı camide kendi adına hutbe okutmuştu. Kısa bir süre içinde Revanduz'un büyük bir kısmını hâkimiyeti altına almıştı³¹³.

Osmanlı Devleti, belli dönemlerde emirleri ve aşiret liderlerini taltif ederek kendi yanına çekmek amacıyla resmi unvanlar ve çeşitli hediyeler vermektedir³¹⁴. Taltif yolunu deneyen Bağdat Valisi, baş edilemeyen Mîr Muhammed'i "paşalık" unvanıyla taltif ederek devlete bağlılığı sağlanmak istemişse de sonra daha da güçlenen Mîr Muhammed, Behdinan ve Baban emirliklerine ait toprakları da alarak kuzeye doğru gelip Cizre ve Siirt'e kadar olan bölgeyi hâkimiyeti altına almıştı³¹⁵.

Mîr Muhammed'in daha fazla yayılmasını önlemek amacıyla harekete geçen eski Sivas Valisi Mustafa Reşit Paşa, önce Cizre üzerine yürümüş ve kırk günlük bir kuşatmadan sonra Cizre'yi ele geçirmişti³¹⁶. Cizre'nin kuşatılması üzerine dağlara çekilen Bedirhan Bey görüşmeler neticesinde Mustafa Reşit Paşa'nın teklifiyle kısa bir süreliğine de olsa Osmanlı Devleti'yle anlaşmıştı. Bedirhan Bey, Mustafa Reşit Paşa'nın bölgedeki faaliyetlerine katılmış "mîralaylık nişân-ı zîşânı"³¹⁷ unvanı almıştı.

Aslında Bedirhan Bey, mîralay unvanı alarak kendi statüsünü bir nevi devletin emri altındaki memur derecesine indirgemişti. Çünkü 16. yüzyıldan beri bölgedeki Kürt emirlikleri bir nevi özerkliğe sahipti ve emirliği kendi istekleri doğrultusunda yönetebiliyorlardı. Sonraki süreçte, Bedirhan Bey; Han Mahmud

³¹³ Celile Celil, *XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda Kürtler*, Özge Yayınları, Çev. Mehmet Demir, Ankara 1992, s. 82-92.

³¹⁴ İbrahim Özcoşar, "Osmanlı Merkezileşmesi ve Kürt Emirlikleri (Bedirhan Bey İsyanı)", *Uluslararası Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Bildirileri*, (14-15 Nisan-Cizre), MAÜ Yayınları, İstanbul 2012, s. 101.

³¹⁵ Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817- 1867)*, Doz Yayınları, İstanbul 2007, s. 96.

³¹⁶ Cizre kuşatmasından sonra Osmanlı Devleti ile anlaşılan Bedirhan Bey, Revanduz Mirine karşı Osmanlı ile birlikte hareket ederek mîrin yakalanmasında İstanbul'a gönderilmesinde aktif rol almıştı.

³¹⁷ BOA, C.ML, 542/22274, Lef: 5, 1843 tarihli belge.

isyanı³¹⁸, Said Bey isyanı ve Revanduz Bey'i Mîrê Kor (Kör Muhammed Paşa) isyanında Osmanlı saflarında yer almıştı. Tanzimat'ın uygulanmasıyla birlikte bölgede idârî anlamda birtakım düzenlemelere gidilmesi Osmanlı Devleti ile Bedirhan Bey'in arasının açılmasına neden olmuştu.

Tanzimat Fermanı'nın bölgede uygulanması Kürtler arasında yüzyıllardan beri süregelen geleneksel yapıyı ve özellikle yerel güç unsurlarını büyük ölçüde tehlikeye sokmuştu. Çünkü yüzyıllardır bölgenin ekonomik kaynakları üzerinde hâkim olan yerel güç unsurları, Tanzimat Fermanı'yla beraber fiili anlamda denetim altına alınacak ve böylece ekonomik kaynaklar üzerindeki hâkimiyetleri son bulacaktı. Tanzimat düzenlemeleri kapsamında, Cizre'nin Musul'a bağlanması, Bedirhan Bey'in hâkimiyetinde olan bölgenin gelirinin hazineye aktarılması ve Cizre Emirliği'nin özerkliğinin kısıtlanması anlamına geliyordu. Nihayetinde Osmanlı arşiv belgelerine yansıyan; Cizre'nin “Musul'a kurbîyyet ve Diyârbekir'e baîdiyeti”³¹⁹’nin yanısıra Cizre’den gelen verginin artırılmak istenmesi ve Bedirhan Bey’in hâkimiyet alanının genişletmesi gibi gerekçelerle Cizre, Musul Eyaleti’ne bağlandı. Bedirhan Bey, bir yandan Babıali’yi Cizre’nin tekrar Diyarbekir’e bağlanması için ikna etmeye çalışıyor diğer yandan da Musul Valisi Mehmed Paşa’nın muhtemel saldırısına karşı bazı hazırlıklar yapıyordu. Cizre’nin Musul’a bağlanmasının ardından, Musul Valisi Mehmed Paşa Bedirhan Bey’i Musul’a davet etmişti; ancak vali daha önce Musul’a çağırdığı Zaho mütesellimini öldürdüğü gibi Telafer’i de yağmalamıştı. Bedirhan Bey de aynı durumu yaşamamak için Musul’a gitmemişti³²⁰.

Bedirhan Bey’in Cizre’nin tekrar Diyarbekir Eyaleti’ne bağlanması için ilk girişimi, 1842 yılında Diyarbekir Valisi Vecihi Paşa’ya gönderdiği mektup olmuştu. Bedirhan Bey mektubu önemli gördüğü için bizzat kardeşi Salih ve Kâtibi Osman

³¹⁸ Han Mahmud’un 1838 yılındaki ilk isyanında, Bedirhan Bey ve Hakkâri emiri Nurullah Bey Osmanlı taraftarı bir politika izleyerek isyanın başarısız olmasında önemli rol almışlardı.

³¹⁹ BOA, C. DH, 287/14313, 1842 tarihli belge.

³²⁰ Alagöz, s. 65.

Efendi aracılığıyla göndermişti. Bedirhan Bey, mektupta; Musul Valisi Mehmet Paşa'nın kendisine “sû-i iftirâ”da bulunduğunu belirtmiş ve “bir taraftan birşey zuhûrunda bu dahi Bedirhan Bey'in tahrikinden neşet etti”³²¹ diyerek bölgede gerçekleşen bütün olayların arkasında kendisinin olduğunu iddia edildiğini ifade etmişti. Bohtan ve Hacıbehram'a yeni mütesellim gönderileceğini, Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı Cizre Kazası'nın Musul'a bağlandığını ve bundan duyduğu üzüntüyü dile getirmişti. Cizre'nin Musul'a bağlanması durumunda bölgedeki göçebelerin Musul'a gitmeleri halinde vergilerini vermede sıkıntı yaşayacaklarını, daha önce Telafer halkına yapılan zulmün aynısının onlara yapılacağını ne ailesinin ne de kendisinin güvende olmayacağını bildirmişti. Mektubun devamında, her zaman devlete sadık kaldığını bundan sonra da sadık kalacağını, şimdiye kadar vergi vermede bir kusur işlemediğini, halka ve fukaraya karşı uygunsuz bir hareketinin olmadığını bildirmişti. Bedirhan Bey, mektubun sonunda bölgenin tekrar Diyarbekir'e bağlanmasını talep etmişti³²².

Diyarbekir Valisi Vecihi Paşa, Bedirhan Bey'e cevaben gönderdiği mektupta; kendisine mektup göndermesinden dolayı memnun kaldığını, kardeşinin bizzat gelmesiyle sanki kendisinin geldiğini telakki ettiğini üsluba uygun bir dille bildirmişti. Mektubun devamında, Cizre halkının ve göçebe aşiretlerin durumlarını bildiklerini, vergilerin de Musul'a gönderilmesi ve vergi meselesinin daha fazla dillendirilmemesini istemişti. Cizre'nin tekrar Musul'a bağlanması durumunu da Babıali'ye bildirildiğini söyleyerek Bedirhan Bey'i bu sürede sükûnete çağırıyordu³²³.

Yukarıdaki mektuplaşmalardan anlaşıldığı kadarıyla Diyarbekir Valisi Vecihi Paşa, Babıali'den gelen cevabı bahane ederek, bir süreliğine de olsa Bedirhan

³²¹ Bedirhan Bey; Han Mahmud isyanında da kendisinin onu yönlendirdiğini ve İmadiyeli İsmail Paşa'nın isyan edip, Cizre gelmesinde kendisinin rolü olduğunu düşündüğünü ve kendisinin bu konularla alakasının olmadığını belirtir. BOA, İ. MVL, 39/729, Lef 8, 1842 tarihli belge.

³²² BOA, İ. MSM, 48/1225, Lef 7, 1842 tarihli belge.

³²³ BOA, İ. MSM, 48/1225, Lef 21, 1842 tarihli belge.

Bey'i oyalamak/yatıştırmak istemektedir. Çünkü yeni bir mütesellimin bölgeye gönderilmesini Bedirhan Bey kabullenmeyecek ve isyan hareketine girişecektir.

Bedirhan Bey ve Diyarbekir Valisi Vecihi Paşa arasında bu yazışmalar gerçekleşirken, Hakkâri'ye gelen bazı İngiliz ve Amerikalı misyonerlerin çalışmalarından dolayı, uzun bir geçmişe dayanan Kürtler ile Nasturiler arasındaki ilişkiler bozulmaya başlamıştı. Misyonerlerin yönlendirmesiyle vergilerini vermemeye başlayan Nasturiler, bir camiye kiliseye çevirip, iki seyidi öldürmüşlerdi ve 1841 yılında başlayan kıtlığın da etkisiyle yağma girişimlerinde bulunmuşlardı. Nasturilerin, Hakkâri Beyi Nurullah Bey'e karşı itaatsizlikleri sonucu Nurullah Bey, Bedirhan Bey'den yardım istemiş; Bedirhan Bey de Erzurum Valisi Vecihi Paşa'ya mektup göndererek durumu anlatıp yardım talebinde bulunmuştu; fakat validen nasihatten başka bir şey bulamayan Bedirhan Bey, Nasturilere karşı sefer hazırlıkları yapmaya başlamıştı³²⁴. Bedirhan Bey, Nurullah Bey ile beraber Van taraflarına doğru giderek kayınpederi³²⁵ olan Han Mahmud ile ittifak kurup, kuvvet toplamak için etraftaki kazaların desteğini sağlamaya başlamıştı. Bedirhan Bey'in girişimlerini takip eden Musul Valisi Mehmed Paşa, bu gelişmeleri sadarete bildirerek Bedirhan Bey'in ve müttefiklerinin amacının büyük bir isyan çıkarmak olduğunu bildirmişti³²⁶.

Bedirhan Bey; Han Mahmud, Amediyeli İsmail Bey, Nurullah Bey ve bölgedeki bazı ileri gelenlerin desteğiyle on bin kişilik bir silahlı birlik oluşturarak 1843 yılında Diz Kazasına gitmişti³²⁷. Diz Kazasının dağlık ve taşlık bir bölge olması ve Nasturilerin çevreyi tahkim etmelerinden dolayı sadece birkaç köy ele geçirilmişti. Ele geçirilen yerler arasında Nasturilerin yoğun olarak yaşadığı Tiyarî bölgesi de bulunuyordu. Bedirhan Bey, Tiyarî bölgesinin Nasturi şeflerinden Melik

³²⁴ BOA, İ.MSM, 48/1229; Gencer, “*Merkezîyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*”, s. 94.

³²⁵ BOA, İ.MSM, 50/1269-8, 13, Lef 9, 1843 tarihli belge.

³²⁶ BOA, C. DH, 61/3046, 1846 tarihli belge.

³²⁷ BOA, İ.MSM, 48/1227, 1846 tarihli belge.

İsmail ile eşini ve birçok Nasturi'yi öldürerek bölgenin güney tarafına geçmişti³²⁸. Yanındaki adamlarıyla beraber Zap suyunu geçen Bedirhan Bey, Nasturilerle ikinci vaktine kadar çarpışarak birçok Nasturi'yi öldürmüş, çarpışmadan kurtulanlar da Zap Suyu üzerindeki köprüyü yıkarak geri çekilmişlerdi³²⁹. Keleklerle Zap Suyunu geçen Bedirhan Bey ve adamları, yüksek ve erişilmesi zor olan dağlara sığınan Nasturileri de öldürmüş ve sonra birçok esir ve ganimet elde etmişti. Bedirhan Bey, Zeynel adındaki adamını mütesellim olarak bıraktıktan sonra Cizre'ye dönmüştü³³⁰.

Bedirhan Bey'in Nasturilere karşı giriştiği harekâta tanıklık eden H. Layard bölgenin insan cesetleriyle dolduğunu aktarmıştır:

“...Süprüntülere bulaşmış bir kafatası gördük. Hemen sonrasında beyazlaşmış kemik yığınları; onlardan daha yukarda çürümüş giysi parçaları vardı... Her yaştan kafatası, daha anasının karnında olan çocuktan artık dişleri kalmamış ihtiyarlarınkine kadar üzerlerine çöken ölümden habersiz yatıyordu toprağın üzerinde. Yukarı doğru çıkarken onlara mecburen basıyor ve gevşek taşlarla birlikte aşağı, vadiye doğru kayıp gitmelerini engelleyemiyorduk. Burası bir ölüm tepesiydi sanki. Beni bu korkunç yığına dilim tutulmuş halde bakıp dururken gören rehberim, ‘Bu daha hiçbir şey!’ diye bağırdı. ‘Bunlar sadece yukarıdan aşağı atılanlar ya da kılıçtan kurtulmak için aşağı atılanlar...’³³¹

Bedirhan Bey'in Nasturilere karşı giriştiği bu hareket uluslararası arenada Osmanlı Devleti'ni güç duruma sokmuştu. İngiltere ve Fransa konsolosları İstanbul ve Musul elçiliklerine haber göndererek olayı protesto edip, Bedirhan Bey'in cezalandırılmasını, esirlerin de derhal serbest bırakılmasını istemişlerdi³³². Bedirhan Bey'in Nasturileri öldürmesine kaşı çıkanlar arasında bölgedeki bazı Kürtler de bulunmaktaydı. Nasturi köylerin yakınındaki Müslüman Kürt köylülerden bazıları gizli bir şekilde Nasturileri kendi evlerinde saklamışlardı³³³. Hatta Bedirhan Bey'in bir kardeşi Nasturi kıyafeti giyerek tepkisini göstermiştir. Bedirhan Bey, Nasturi

³²⁸ Ahmet Karam, *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan Direniş ve İsyan Yılları*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2011, s. 191.

³²⁹ BOA, İ.MSM, 48/1227, 1846 tarihli belge.

³³⁰ BOA, İ.MSM, 48/1229, Lef: 13, 1846 tarihli belge.

³³¹ Austen Henry Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, Çev. Zafer Avşar, Avesta Yayınları, İstanbul, 2000, s. 140-141.

³³² BOA, İ.MSM, 49/1238, 1846 tarihli belge.

³³³ Hacer Yıldırım Foggo, *Kırmızı Püskül 1843-1846 Nesturi Katliamı*, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul 2002, s. 56-57.

kıyafeti giyen kardeşine; “Maşallah, bu maskaralığın sebebi nedir? diye sorunca, kardeşi de katliamın devam etmesi halinde hiçbir Nasturi’nin kalmayacağını ve dolayısıyla her Kürdün kendi toprağını eşelemek konumuna indirileceği ve bunun için de kendisinin pratik yaptığını” belirtmişti³³⁴. Bedirhan Bey ve kardeşinin diyaloglarından anlaşıldığı kadarıyla Nasturilerin büyük bir kısmının bölgedeki toprakları ekip biçtikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca “Kürdün kendi toprağını eşeleme”si ifadesi Nasturilerin bölgedeki topraklar üzerinde idârî anlamda fazla bir hâkimiyetlerinin olmadığını göstermektedir.

Bedirhan Bey’in Nasturi hareketi karşısında zor bir durumda kalan Osmanlı Devleti, Bedirhan Bey’in bu hareketinin yanlış bir zamanda ve yersiz yapıldığını değerlendirmiş; ayrıca Bedirhan Bey’in bu tavrı Osmanlı nezdinde onun hakkında var olan şüphelerin artmasına neden olmuştu.³³⁵ Bedirhan Bey’in Nasturi harekâtından sonra devletin ciddi anlamda adım atmaması bir açıdan devletin Nasturi katliama “göz yumduğu” anlamına gelebilir. Fakat Bedirhan Bey ve müttefikleri bölgede yüzyıllardan beri büyük bir nüfuz elde etmişlerdi, bu süreçte Bedirhan Bey’e karşı bir sefer yapılması bölgede büyük bir infiale yol açabilirdi. Ayrıca bölgenin İran sınırına yakın olması, İran’ın bölgeye saldırmasına/gelmesine davetiye çıkaracaktı. Nitekim Arabistan Ordu Müşiri Namık Paşa’nın merkeze gönderdiği rapor da bunu doğrulamaktadır. Namık Paşa raporunda; Musul Valisi’nin Erzurum ve Diyarbekir müşirlerinin, Bedirhan Bey ve müttefiklerinin etrafının kuşatılarak “çarçabuk işini bitirmek” istediklerini; fakat “...bu ise mesele-i İran meydanda iken câiz olmayarak hulûl-i vakt-ü mevsimine”³³⁶ bırakılmasını daha uygun olacağını bildirmişti. Ayrıca daha önce iki defa İran’a görevli olarak gönderilen ve dolayısıyla bu bölgeyi tanıyan ve Farsça bildiği için de Bedirhan Bey ile daha kolay anlaşabilecek Sadaret Mektubî Odası Birinci Mümeyyizi Kemal Efendi, Bedirhan

³³⁴ Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi-Kökenleri ve Gelişimi*, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 149.

³³⁵ Doğan, *Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey*, s. 106-107.

³³⁶ BOA, İ.MSM, 48/1228, Lef: 12, 1844 tarihli belge.

Bey ile görüşmeye gönderilmişti³³⁷. Kemal Efendi Bedirhan Bey ile Nasturiler hakkında geniş bir rapor sunmuştu³³⁸.

Bedirhan Bey'in Erzurum müşirine gönderdiği yazılarda, devlete daha önce yardım ettiğini, hizmete devam edeceğini ve itaate hazır olduğunu dile getirmişti³³⁹. Ayrıca Han Mahmud ve kardeşi Han Abdal'ın Osmanlı Devleti'ne karşı giriştikleri birinci isyanda da devlete yardım ettiğini ifade etmişti. 1844 yılında, devlete ait olan yüklü miktarda zahire taşıyan bir kervan Bağdat'a giderken es-Sabih aşireti eşkıyaları tarafından gasp edilmişti. Es-Sabih aşiretinin eşkıyalık faaliyetini fırsat olarak değerlendirmek isteyen Bedirhan Bey, Hasan Ağa idâresindeki bin beş yüz silahlı adamını eşkıyalar üzerine göndermiş ve yardımda bulunmuştu. Bu olayın Bağdat Valisi tarafında Dâhiliye Nezareti bildirilmesi üzerine Dâhiliye Nezareti'nin Bedirhan Bey'e memnuniyetini belirten bir tezkere göndermesine rağmen³⁴⁰ Bedirhan Bey'e olan güvensizlik devam etmekteydi.

Yukarıda da değinildiği gibi, 1845 yılında Van ve çevresinin Tanzimat'a dâhil edilmek istenmesi sonucu, Han Mahmud, Bedirhan Bey'den destek aldıktan sonra bölgenin ileri gelenlerini de yanına alarak isyan hareketine girişmişti³⁴¹. Bedirhan Bey, Han Mahmud ile görüşmediğini belirtmesine rağmen savaş hazırlıklarına başlamıştı. Bedirhan Bey savaş hazırlıkları kapsamında; Cizre'de silah

³³⁷ BOA, İ.MSM, 48/1229, Lef: 19, 1844 tarihli belge.

³³⁸ "...Bedirhan mersûmun saltanat-ı seniyye ile muvafakat-ı diniyyeden gayri bir alakası yok ise de gûya gazâ ve cihat sevabını iktisap zımnında Nasturiler üzerlerine cümlesini katl ve istisâl kastıyla sefer ve hareket tasmin edip ol bâbda Erzurum paşası ve Hakkâri Kürtlerinin reisi Nurullah Bey ve bazı rivayete göre şimdiki Revanduz Beyi ile ittîfak ve ittihat ettiğine binaen bi'd- defaat vuku bulan muharebelerde iki taraftan dahi nüfus-i vafire telef olub Ekrad-ı bidar tarafından İslamı kabul etmeyen Nesaraya eman ve zaman verilmediğinden başka hayli nisvan ve sıbyan cezirede satılmak üzere o tarafa götürülmüş ve mersum patrik canını kurtarmak için Musul' kain İngiliz Konsolosu'nun hanesine kaçıp sığınmıştır. BOA, İ.MSM, 48/1229, Lef: 14, 1846 tarihli belge.

³³⁹ BOA, İ.MSM, 48/1229, Lef: 2, 1844 tarihli belge.

³⁴⁰ Sevgen, s. 78.

³⁴¹ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhnâme-i Hudûd*, Çevrimyazı Alaattin Eser, Simurg Yayınları, İstanbul, 1997, s. 241. BOA, İ.MSM 49/1235, Lef: 7, 1846 tarihli belge.

ve mühimmat fabrikası kurmuş ve bağımsızlık nişanesi olarak da kendi adına para bastırıp, camilerde hutbe okutmuştu³⁴².

Bedirhan Bey ve Han Mahmud'a ait kuvvetler birleşerek güçlü bir ittifak oluşturmuşlardı. Nurullah Bey'in de katılmasıyla "üçlü ittifaka" dönüşen oluşumu gören Erzurum Valisi Esad Paşa, hazinearı Kenan Bey'i, meseleyi müzakere yoluyla çözmek amacıyla görevlendirmişti. Van'ın ileri gelenlerinden birkaç kişi de Erzurum'a gönderilmiş; fakat görüşmeden sonra uzun vadeli bir netice alınamamıştı. Esad Paşa, 1846 tarihli sadarete gönderdiği yazıda ittifakla ilgili; Erzurum Eyaleti'nin Tanzimat'a dâhil edilmesinin ardından memurlar tarafından gerekli yazışmaların yapılmadığını, Van'a bağlı birkaç kaza idâresinin Han Mahmud tarafından zor kullanılarak alındığını bildirmişti. Esad Paşa ayrıca Hakkâri'yi tasarrufunda bulunduran Nurullah Bey'in, Van'da bulunan Timuroğlu ailesinden Mustafa Bey ve Cizre mîri Bedirhan Bey kendi aralarında anlaşarak birbirlerine yardım sözü vermişlerdi³⁴³.

Nasturi Tuhubî ve Tiyaî aşiretleri, nüfuslarına güvenerek kendi bölgelerine yakın Kürt aşiretlerine saldırmış ve Hakkâri mîrlerine ödemeleri gereken vergiyi vermemişlerdi. Nasturilerin bu tavırları üzerine Hakkâri Mîri Nurullah Bey, Bedirhan Bey'den yardım istemişti. Ayrıca Nasturiler, Tanzimat'ın; Müslim, gayrimüslim tüm tebaanın can, mal ve namus güvenliğinin sağlanması; belli bir düzene göre vergi toplanması ve kimseye haksızlık yapılmaması; askerliğin adil bir

³⁴² Cabir Doğan, *Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey, (1802 – 1869)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi SBE, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Mart 2010, s. 125.

³⁴³ "...Erzurum eyâletinin dâire-i Tanzimât-ı Hayriyye'ye bidâyet-i idhâli esnâsında her nasıl olmuş ise me'mûrın tarafından yoluyla tutulamamış olduğundan Van tevâbiinden bir kaç kaza idâresini beş on seneden beri tagallüben zabt etmiş Han Mahmud ve kezâlik on beş yirmi seneden beri Hakkâri tarafını fuzulen tasarruf etmekte bulunan Nurullah Bey evvel-i emirde birbiriyle uyurarak nefsi Van'da fırsat-cûy-ı şikâk olan Timuroğlu familyasından Mustafa Bey'le dahi muhâbere birle irâde-i devlet-i aliyyeye muhâlefet etmek üzere ittifâk eylediklerinden Musul Eyaleti dâhilinde olup Van eyâletiyle hem-civâr bulunan Cizre ve Behtan ve sâir oradaki kazalarda üç beş seneden beri harekât-ı serkeşâne ve şekâvet-kârâne ile şöhet-şiâr olan Bedirhan Bey nâm nemek-be-haram ile mükâtebe ve muhâbere birle her kangısının devletçe te'dibine irâde buyurulur ise birbirine muâvenet eylemek üzere ahd ü misâk eylemiş..." BOA. İMSM, 49/1235, Lef: 1, 1846 tarihli belge.

şekilde yeniden düzenlenmesi”³⁴⁴ maddesine dayanarak yüzyıllardır tabi oldukları emirleri dinlememiş, İngiliz ve Amerikalı misyonerlerin bölgede rahat bir şekilde propaganda yapmalarının yolunu da açmıştı. 1846 yılında on binden fazla silahlı adamıyla birlikte hareket eden Bedirhan Bey, Nasturilerin bölgesi Tuhubî’ye saldırmıştı. Tuhubî’den sonra Çâl (Çukurca) bölgesine geçen Bedirhan Bey ve adamları dört bin kişiyi öldürdüğü ve birçok kişiyi de esir aldığı iddia edilmişti. Bedirhan Bey’in ikinci Nasturi hareketi Musul Valisi Tayyar Paşa tarafından merkeze rapor edilerek bu soruna bir çözüm bulunması istenmişti³⁴⁵. Ayrıca Bedirhan Bey’in Nasturi harekâtı daha önce Nasturilere karşı giriştiği harekât gibi uluslararası boyut kazanmıştı. Nasturilere karşı yapılan ikinci harekâta karşı İstanbul’daki Fransız elçisinin yansın İngiltere de Musul konsolosu aracılığıyla tepkisini dile getirmişti³⁴⁶. Fransız elçiliği, “Bedirhan Bey’in ortada durması, Devlet için bir utanç sebebidir... bağlı bulunduğu devletin şanını lekeleyen, onun nüfuzunu saymayan bir mahkûm sebep olmaktadır... onun kirli vücudundan Kürdistan’ı temizlemek lazım gelmektedir”³⁴⁷ diyerek Bedirhan Bey’in ortadan kaldırılmasını talep etmişti.

Daha önce bölgeden merkeze gönderilen rapor ve yazılar gereği Bedirhan Bey’in “icrâ-yı icâbına”³⁴⁸ bakılması bir süre ertelense de bir yandan askerî harekât planının hazırlıkları da yapılıyordu. Sadarettin Erzurum Valisine gönderilen yazıda; Bedirhan Bey’in on bin kişiden oluşan askerleriyle Erzurum Eyaleti’ne tabii Hakkâri Sancağında bulunan Nasturi reayasından Tuhubî ve Tiyarî aşiretleri üzerine hareket etmiş ve Tuhubî ve Tiyarîlerden birçok kişiyi öldürdüğü iddia edilmiş ve gereğinin yapılması istenmişti³⁴⁹.

³⁴⁴ Düstur, I. tertip, Cilt. I, s.4-7.

³⁴⁵ BOA, İ.MSM, 49/1238-4, 13 Lef: 1, 1846 tarihli belge.

³⁴⁶ BOA, İ, MSM, 49/1238, Lef: 5, 1846 tarihli belge. Sevgen, s. 85.

³⁴⁷ Sevgen, s. 90.

³⁴⁸ BOA, A.MKT, 24/57, 1845 tarihli belge.

³⁴⁹ BOA, A.MKT., 55/9, 1846 tarihli belge. Tuhub ismi belgede “Nuhub” olarak geçmektedir.

Bedirhan Bey'e karşı hazırlıklara başlayan Osmanlı Devleti, Anadolu Ordusu Hümâyunu Müşiri Osman Paşa'yı gizli görevle bölgeye göndermiş ve Osman Paşa'dan hazırlıkların Bedirhan Bey tarafından fark edilmeyecek şekilde gizlilik içinde yürütülmesi istenmişti. Aslında Bedirhan Bey'e karşı yapılan hazırlıkların yapılması ve gizlilik içinde yürütülmesi Bedirhan Bey'in baş edilmesi zor bir güç olduğunu göstermektedir³⁵⁰. Osman Paşa, Bedirhan Bey'e karşı yapılacak seferin tüm ayrıntılarını uzun bir layiha şeklinde hazırlamış ve Dersaadet'e göndermişti. Osman Paşa'nın gönderdiği layihada; mevcut askerlerin çoğunun bölge halkından olduğunu ve düzenli ordu yanında takviye amaçlı başıbozuk askerlerin de bulunması gerektiğini belirtmişti. Osman Paşa; ayrıca Bedirhan Bey'e karşı yapılacak harekâtın iki farklı yerden hareket edilerek başlanması gerektiğini vurgulamıştı. Bir taraftan Muş ve Bitlis, diğer taraftan ise doğrudan Cizre'den harekete geçilmesi gerektiğini, Cizre'den harekete geçecek askerlerin başında kendisinin olacağını ve Arabistan'dan ordusunda yeteri kadar asker gelmesi durumunda ise hemen harekâta başlanacağını bildirmişti. Muş Kaymakamı Şerif Bey de Hakkâri'de bulunan bey ve aşiret reislerini "te'mîn ve istimâlet" yoluyla Bedirhan Bey'e katılmalarını engelleyecekti. İmadiye ve Musul'daki aşiretlerin Bedirhan Bey'e destek vermeleri ihtimaline karşı Musul valisi idâresindeki askerlerin bir kısmı İmadiye ve Musul'un çöl tarafını tutacaktı³⁵¹.

Bedirhan Bey'e karşı yapılan ikinci sefer Osmanlı Devleti tarafından daha ciddiye alınmıştı. Osman Paşa, bölgedeki aşiret reislerine ve nüfuzlu ailelere çeşitli hediyeler ve ödüller verilmesi durumunda Bedirhan Bey'in yalnızlaştırılacağını düşünüyordu. Çünkü nüfuzlu ailelerin Bedirhan Bey'in safında yer almaları durumunda hem Osmanlı askerlerinin işini zorlaştıracak hem de daha çok insan ölecek ve bölge kan gölüne dönecekti. Nitekim Osman Paşa'nın bu fikri, Bedirhan Bey'in yeğeni İzzeddin Şîr'in ve Han Mahmud'un kardeşi Han Abdal'ın savaş

³⁵⁰ Özcoşar, *Merkezîleşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin (1800-1900)*, s. 72.

³⁵¹ BOA, İ.MSM, 49/1244, Lef: 1, 1848 tarihli belge.

esnasında Osmanlı safına geçmelerini sağlamıştı. İzzeddin Şîr ve Han Abdal'ın ardından Nurullah Bey de Musul Valisine sığınmıştı³⁵².

Kendisine yapılan harekâtın gizli tutulmasına rağmen harekât haberini alan Bedirhan Bey, bazı mali konuları bahane ederek, kâtibi Osman Efendi'yi Musul Valisi Esad Paşa'ya göndermişti. Vali Esad Paşa, Kâtip Osman Efendi'nin asıl amacının son gelişmeleri öğrenmek olduğunu bildiği için onu birkaç gün oyalayarak zaman kazanmıştı³⁵³. 1846 yılında bölgede tahkikat yapmak ve Bedirhan Bey ile görüşmek üzere Osmanlı adına İsmail Nazım Efendi Cizre'ye gönderilmişti. İsmail Nazım Efendi ve Bedirhan Bey görüştüktan sonra aşağıda belirtilen konular üzerinde mutabık kalmışlardı.

Belirlenen maddelere göre;

- a) Devlet tarafından başka bir mütesellim atanması durumunda, kendisine ve malına bir zarar dokunmadığı sürece Cizre'de bulunacak. Devlet uygun gördüğü takdirde yeni mütesellime kethüdalık yapacak.
- b) Devlet isterse, meydana gelen olaylardan dolayı, kendi bölgelerini terk edenlerin (Nasturiler) geri gelmesi sağlanacak.
- c) Daha önce kendi hâkimiyeti altında olan yerlerin verilmesi gereken vergiler varsa ödenecek.
- d) Hâkimiyeti altında olan yerlerin nüfusuna göre orduya asker gönderecek.
- e) Bölgedeki Nasturilerin vereceği cizyenin tespiti için Musul Valiliğinden memur tayin edilecek Bedirhan Bey hiçbir müdahalede bulunmayacak.

³⁵² BOA, İ.MSM, 50/1270, Lef: 1, 1847 tarihli belge; BOA, İ.MSM, 50/1275; Lef: 2, 1847 tarihli belge; İ.MSM, 50/1268, Lef: 4, 1847 tarihli belge.

³⁵³ BOA, İ.MSM, 50/1265, Lef: 1, 1847 tarihli belge.

- f) Bundan sonra Cizre sadece Musul Valiliği'ne bağlı olacak. Diyarbekir ve Erzurum Valileri bölgeye müdahale etmeyecek³⁵⁴.

İsmail Nazım Efendi ile görüşmeden sonra Bedirhan Bey Dersaadet'e mektup göndermiş, yukarıdaki maddelere bağlı kalacağına dair söz verdiğini "... bin cânım olsa uğur-ı meyâmin-mevfûr-ı cenâb-ı şâhâne için cümlesini..." feda etmeye hazır olduğunu, geçmişte yaptığı hatalardan dolayı pişman olduğunu, bundan sonra bir hatası olması halinde verilecek cezaya razı olacağını bildirmişti³⁵⁵. Padişah ve devlet erkânı Bedirhan Bey'e hâlâ kuşkuyla yaklaşmaktaydı; çünkü Bedirhan Bey, camilerde kendi adına hutbe okutmaya devam etmiş ve zaman kazanmak istemişti. Babıali tarafında Bedirhan Bey'e bir mektup daha gönderilerek, itaat etmemesi durumunda bölgeye asker gönderileceği bildirilmişti³⁵⁶.

Babıali'nin askerî harekât düzenleyeceğini anlayan Bedirhan Bey, yakın adamlarından Şeyh Yusuf'u İngilizlerin Musul Konsolosluğuna göndermiş, öne sürdüğü bazı şartların kabul edilmesi halinde Babıali'ye itaat edeceğini belirtmişti. Bedirhan Bey'in şartları:

- a) İngiltere'nin Musul konsolosu onun emniyet ve güven içerisinde gidip gelmesine kefil olursa Bedirhan Bey İstanbul'a gidecektir.
- b) Hakkâri ve bazı kazalarına hiçbir şekilde müdahale edilmeyecek, Tiyarî ve Tuhaba aşiretlerine bir daha karışmayacaktı.
- c) Yanında bulunan Nasturi esirleri derhal serbest bırakacaktı.
- d) Kendi adına hutbe okutmayacak ve bundan sonra hutbeleri padişah adına okutacaktır. Ayrıca imamlık haklarından da vazgeçecektir.
- e) Zeynel Bey'i Musul'a gönderecektir.

³⁵⁴ Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, s. 195-196.

³⁵⁵ BOA, İ.MSM, 49/1254, Lef: 1, 1847 tarihli belge.

³⁵⁶ Doğan, s. 156.

- f) Kendisinin idâre edeceği kaza için hükûmetçe uygun görülen miktarda akçeyi her sene ödemeye hazırdır.
- g) Mar Şem'un'u Nasturi halkının patriği olarak tanıyacak ve kendisi hiçbir şekilde onların iç işlerine karışmayacaktır.
- h) Müslüman ve Hıristiyanları bir tutup, haklarında eşit muamele uygulayacaktır.
- i) Bundan sonra halkı yurtlarından sürgün ve idamla cezalandırmaktan vazgeçecektir.
- j) Daha önce yaptığı gibi Musul'a maiyetinde çok sayıda silahlı adamla gitmemeyi taahhüt edecektir
- k) Devlet-i Aliye tarafından kendisine her ne teklif yapılırsa kabul edecektir³⁵⁷.

Bedirhan Bey'e karşı harekete geçen Osmanlı Devleti, Bedirhan Bey'in kayınbiraderi ve en büyük destekçisi olan Han Mahmud'tan yardım gelmesini önlemek amacıyla Ferik Ahmet Paşa Muş bölgesine gönderilmişti. Durumun vahametini fark eden Bedirhan Bey, İran'dan yardım ve sığınma talebinde bulunsa da İran, Osmanlı Devleti ile 1847 yılının başında yapılan sınır antlaşmasının dördüncü maddesinde yer alan; "...firar edenlerin yerlerine iadesi hükmü..."³⁵⁸ gereğince Bedirhan Bey'in bu isteğine olumsuz cevap vermişti; çünkü Bedirhan Bey'in iltica talebi kabul edilse bile antlaşma gereğince onun iade edilmesi gerekiyordu.

Osmanlı Devleti'nin, Bedirhan Bey ve müttefikleri Kürt beyleri üzerine başlattığı askerî harekât sonrasında Müşir Osman Paşa, Cizre'de Bedirhan Bey'in birliklerini ağır bir yenilgiye uğratmıştı³⁵⁹. Yenilgi üzerine Bedirhan Bey ailesini ve yanındaki kuvvetleriyle birlikte güvenli bir yer olarak gördüğü Orak Kalesi'ne³⁶⁰ çekilmişti. Osmanlı birliklerinin kaleyi kuşatma altına alması üzerine zor durumda

³⁵⁷ Doğan, s. 158-159.

³⁵⁸ BOA, HR. MKT, 18/28, 1847 tarihli belge.

³⁵⁹ BOA, İ.MSM, 50/1281, Lef: 5, 1847 tarihli belge.

³⁶⁰ Siirt'in Pervari ilçesinin Yapraktepe Köyü'nde bulunan bir kale.

kalan Bedirhan Bey, kuşatmanın üçüncü günü 30 Haziran 1847 tarihinde Anadolu Ordusu'na teslim olmuştu³⁶¹. Doğu harekâtı sonrası ele geçirilen Bedirhan Bey'den “mîralaylık nişanı” geri alınmış ve ailesiyle beraber İstanbul'a gönderilmişti. İstanbul'da kısa bir süre kalan Bedirhan Bey, daha sonra ailesiyle birlikte Girit Adası'na gönderilmişti³⁶².

Basil Nikitin, Alman oryantalist Hartmann'ın **Bohtan** kitabına atıfta bulunarak “Hakkâri'nin Türkler tarafından kesin olarak işgali sırasında” bir kazanın başında bir kadın idârecinin olduğunu iddia etmektedir³⁶³. Jwaideh de Fransız oryantalist ve coğrafyacı Cuinet'ten alıntı yaparak 1845 yılında Bedirhan Bey isyanının bastırılmasından sonra Osmanlı askerlerinin, şehri bir kadından teslim aldığını belirtmektedir³⁶⁴. Cuinet de 1845 yılında Bedirhan Bey'in teslim olduğunu ve Başkale Sancağı'nın Halime Hanım tarafından Osmanlıya teslim edildiğini söylemektedir. Osmanlı arşiv belgelerinde ve diğer kaynaklarda böyle bir bilgiye rastlanmadı. Ayrıca Cuinet'in iddiasına göre Bedirhan Bey Başkale'de teslim alınmıştı³⁶⁵; fakat Bedirhan Bey 1847 yılında, Çatak, Pervari ve Bohtan'ın kesiştiği bir noktada bulunan Korkandil Dağı'nın kuzey tarafında bulunan Orak Kalesi'nde Osmanlı askerlerine teslim olmuştu³⁶⁶.

1.3.2.3. Nurullah bey isyanı

19. yüzyılın başlarına kadar bölgenin güçlü emirliklerinden olan Hakkâri Emirliği gerek taht kavgaları gerekse Müküs Mîri Han Mahmud ve Cizre-Bohtan Mîri Bedirhan Bey'in tarih sahnesine çıkmasıyla beraber eski ihtişamını kaybederek

³⁶¹ BOA, AD, nr. 609, s. 31; BOA, A.MKT. MHM, 2/70, 1847 tarihli belge;

³⁶² BO, İ.MSM, 51/1297, 1847 tarihli belge; Özcoşar, Osmanlı Merkezileşmesi ve Kürt Emirlikleri, s. 103.

³⁶³ Bazil Nikitin, *Kürtler, Sosyolojik ve Tarihi İnceleme*, Çev. Hüseyin Demirhan ve Cemal Süreyya, Deng Yayınları, Cilt I-II, İstanbul, 1991, s. 183.

³⁶⁴ Wadie Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi-Kökenleri ve Gelişimi*, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 91.

³⁶⁵ Vital Cuinet, *La Turquie D'asie: Géographie Administrative Statistique Descriptive Et Raisonnée De Chaque Province De L'asie-Mineure*, Ed. Ernest Leroux, Paris, 1891, s. 717.

³⁶⁶ Cabir Doğan, *Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey, (1802 – 1869)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi SBE, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Mart 2010, s. 177.

zamanla zayıflamıştı. Hakkâri Emirliği'nin kuruluşundan itibaren başlayan ve 19. yüzyıla kadar devam eden emirlik içerisindeki taht kavgaları emirliğin eski gücünü kaybetmesine neden olan başka bir etken olmuştu³⁶⁷. 1826 yılında sancılı bir şekilde Hakkâri Emirliği'nin başına geçen Nurullah Bey, mîrliğinin ilk yıllarında amcasının oğlu Süleyman Bey ile tahta geçmek için uğraşmak zorunda kalmıştı. Nihayetinde, emirliğin teamülleri gereği, Hakkâri Emirliği'nin gerçek varisi olmayan Nurullah Bey, Süleyman Bey'e baskı yapması sonucu mîr olmuştu. Bu baskılar sonucunda Süleyman Bey bir süreliğine İran'a gitmiş ve bir dönem orada kalmıştı³⁶⁸.

Nurullah Bey'in Hakkâri Emirliği'nin başına geçmesine rağmen Süleyman Bey'in İran'dan dönmesi Nasturilerin dini ve fiili lideri konumundaki Mar Şem'un'un desteğini alması ve ardından bölgedeki bazı aşiret ileri gelenleriyle görüşüp destek araması Nurullah Bey'i endişelendirmişti. Nurullah Bey bu endişesinde haklıydı; çünkü Hakkâri halkından bir gurup da Süleyman Bey'e biat etmişti³⁶⁹. Süleyman Bey'in Hakkâri Emirliği'nin başına geçmek için giriştiği bu teşebbüsler neticesinde, değişik çözüm arayışlarına giren Nurullah Bey, Müküs Mîri Han Mahmud olayında aktif rol almış ve bu yolla Osmanlı Devleti'ne yanaşarak Süleyman Bey'e karşı iktidarını güçlendirmeyi hedeflemişti³⁷⁰. Ayrıca Nurullah Bey, Hakkâri'deki nüfuzlu ailelerin desteklerini sağlamak amacıyla onlara pahalı hediyeler vermeye kadar varan yöntemler kullanmıştı. Bu durum Nurullah Bey'in mali açıdan sıkıntılar yaşamasına neden olmuştu. Nurullah Bey, mali açığı kapatmak

³⁶⁷ Michael Eppel, "The Demise of the Kurdish Emirates: The Impact of Ottoman Reforms and International Relations on Kurdistan during the First Half of the Nineteenth Century", *Middle Eastern Studies*, Vol. 44, No. 2, March 2008, s. 243; Hakan, *Müküs Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmud*, s. 54.

³⁶⁸ Nizar Eyup Guli, Hakkâri Beyliğinin Şeceresi, *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyum Bildirileri (14-15 Kasım 2014 Hakkâri)*, Editörler; Yaşar Kaplan, Murat Adıyaman, M. Xalid Sadîni, Cilt. I, Ankara, 2016, s. 293; Dündar Ali Kılıç, İrisân Beyleri, Tarih Düşünce Kitapları, İstanbul 2015, s. 94.

³⁶⁹ Dündar Ali Kılıç, "Hakkâri Beyliği, İrisân Beyliği'nin Yıkılış Etkenleri", *III. Van Gölü Havzası Sempozyumu, 6-7-8 Haziran, Van, 2007*, s. 313.

³⁷⁰ Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817- 1867)*, s. 99; Doğan, *Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey, (1802-1869)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi SBE, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Mart 2010, s. 91.

için Nasturilerden yeni vergiler talep etmişti. Nasturilerin vergi talebine karşı çıkması, bazı Müslümanların yaşadığı köylere baskınlar yaparak katliama girişmesi ve Mar Şem'un'un Süleyman Bey'i desteklemesi gibi nedenler Nurullah Bey ile Mar Şem'un'un arasında kalıcı bir ayrılığa yol açmıştı³⁷¹.

Nurullah Bey döneminden hemen önce İran, Hakkâri ve çevresindeki bazı yerleri hâkimiyetleri altına almış ve bunun neticesinde Hakkâri mîrleri bir süreliğine de olsa İran'a tabi olmuşlardı. 1826 yılında Osmanlı-Rus savaşlarının başlaması üzerine Osmanlı Devleti, İran'ın ele geçirdiği yerleri, bölgedeki Kürtlerin de desteğiyle geri almış ve İran ile barış anlaşması imzalamıştı. Barış anlaşması imzalanmasına rağmen bazı bölgelerin kimde kalması noktasında ihtilaf çıkmış ve Osmanlı Devleti adına barış görüşmelerine katılan Erzurum Valisi Galip Paşa, İran'ın Osmanlı'ya vermek istemediği yerlerin daha önce Osmanlı'ya ait olduğunu arşiv belgelerini göstererek İran temsilcilerini ikna etmişti. Fakat İranlı temsilciler adı geçen bölgelerin iadesi karşılığında Osmanlı'dan para talebinde bulunmuştu. Osmanlı Devleti; Başkalan, Pizan, Dirik, Erci, Çehrik, Nurikan ve kükürt madenlerinin olduğu bölgeler için toplam iki yüz otuz yedi bin beş yüz kuruş ve beş yüz batman bakır vermeyi taahhüt etmişti. Ayrıca ileride İran ile bir sorun yaşanmaması için mezkûr bölgeler kayıt altına alınmıştı³⁷². Galip Paşa, teslim alınan yerlerin durumunu yakından görmesi için iç çuhadarı Ahmed Ağa'yı bölgeye göndermişti. Yukarıda adı geçen yerler dışında, Mahmudi'ye bağlı Sadmanis ile Hoşap Kaleleri teslim alınmıştı³⁷³.

Osmanlı Devleti'nin bölgeyi tekrar kendi hâkimiyeti altına almak istemesinin başlıca nedenleri arasında, İran'ın Rusya ile yapacağı savaşta Rusya'nın galip gelmesi durumunda bölgenin Rusya'nın eline geçme ihtimaliydi. Bir başka neden ise Osmanlı'nın, bölgedeki İran'ın nüfuzunun artmasından endişe duymasıydı; çünkü

³⁷¹ David McDowall, *Modern Kürt Tarihi*, Çev. Neşenur Domaniç, Doruk Yayınları İstanbul 2004, s. 79.

³⁷² BOA, HAT, 770/36176, 1827 tarihli hat; Gencer, *19. Yüzyılın Başlarında...*, s. 427.

³⁷³ BOA, HAT, 810/37204-I, 1832 tarihli hat.

İran, 1822 yılında Hakkâri'ye ait bazı yerleri işgal etmiş ve Osmanlı bu işgalden daha sonra haberdar olmuştu³⁷⁴. Osmanlı'ya ait toprakların İran tarafından işgal edilmesinden haberdar olmamasının temel nedeni bölgede Osmanlı memurlarının/yöneticilerinin bulunmamasıydı; çünkü hükûmet sancaklar sistemi gereği Hakkâri “mefrûzü'l-kalem ve maktû'l-kadem” (sayım yapılmayan ve Osmanlı yöneticilerinin müdahale etmediği) bölgeydi.

Hakkâri ve çevresinde kükürt ve tebeşir (kireç taşı) madenleri bulunmaktaydı. Osmanlı'nın bölgede hakimiyeti tesis etmek istemesinin bir diğer nedeni de Hakkâri'de bulunan kükürt ve kurşun madenlerinin işlenip devlet ekonomisine katkı sağlamaktı. Bu dönemde, yeniçeri ocağı kaldırılmış ve yeniçeri ocağının yerine Avrupa ülkelerinin ordularına benzer “Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Ordusu” kurulmuştu. Yeni kurulan ordunun masraflarının karşılanması gerekiyordu ve Hakkâri'deki kükürt madeninden gelmesi beklenen yıllık beş yüz ile altı yüz kese gelir yeni kurulan ordunun masrafları için kullanılacaktı³⁷⁵.

Erzurum Valisi Galip Paşa tarafından Hakkâri'ye gönderilen İç çuhadar Ahmed Ağa, kükürt madeni ve çevresinde yaptığı gözlemler neticesinde, Van Muhafızı Timur Paşa'dan bölgeye asker göndermesini istemişti. Fakat uzun bir süre bekleyen Ahmed Ağa, Timur Paşa ve askerlerin gelmemesi üzerine kükürt madeninin bulunduğu bölgeyi ve kaleleri Osmanlı-Rus savaşından dolayı Nurullah Bey'e sınırları koruması karşılığında vermek zorunda kalmıştı³⁷⁶. Nurullah Bey, bölgenin, İran elinden kurtulduğu için küçükten büyüğe herkesin devlete şükranlık duyduğunu, bundan sonra devlete sadakatten ve hizmetten geri duymayacaklarını, devletin emir ve yasaklarına itaat edeceklerini bildirmişti³⁷⁷. Nurullah Bey, bağlığını

³⁷⁴ BOA, A.MKT, 206/9, 1849 tarihli belge.

³⁷⁵ BOA, HAT, 770/36176, 1827 tarihli hat; Gencer, *19. Yüzyılın Başlarında...*, s. 427; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l -Vuku'ât, kurumlarıyla Osmanlı Tarihi I -IV*, (Hazırlayan: Yılmaz kurt) Birleşik Kitapevi, Ankara 2008, s. 255; Musa Çadircı, *Anadolu'da Redif Askeri Teşkilatının Kuruluşu, Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik*, Der. Tülay Ercoşkun, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2008, s. 31.

³⁷⁶ BOA, HAT, 810/37204-I, 1827 tarihli hat.

³⁷⁷ BOA, HAT, 801/37091, 1827 tarihli hat.

beyan etmesine rağmen maden gelirini Osmanlı Devleti'yle paylaşmadığı gibi Osmanlı Devleti'nin İran'a karşı zor durumda kalmasına neden olmuştu. Çünkü İran ile 1826 yılında yapılan anlaşma gereği İran'ın teslim ettiği kaleler ve maden ocağı karşılığında Osmanlı bir miktar para verecekti. Madeni işletemeyen Osmanlı Devleti, 1829 yılında başlayan Osmanlı-Rus savaşında sınır boyunu koruması şartıyla maden ocağını Nurullah Bey'e vermişti; fakat Nurullah Bey, Osmanlı-Rus savaşında Osmanlı'ya yardım etmediği gibi bağlı bulunduğu Erzurum Eyaleti'nden de bağını koparmış ve Osmanlı Devleti ile İran'ın arasının açılmasına neden olmuştu³⁷⁸.

1830 yılında Van Muhafızı İshak Paşa, Kars Muhafız vekilliğine atanmış ve onun yerine eski Van Muhafızı Timur Bey Van muhafızlığına getirilmişti. Görev değişikliğini kabullenmeyen İshak Paşa, Zilan aşiretinden Hüseyin Ağayı da yanına alarak Van üzerine yürümüşü. Hüseyin Ağa, Muş Mutasarrıfı Mehmed Emin Paşa'nın uyarılarını dikkate alarak İshak Paşa'nın yanından ayrılmış ve İshak Paşa Van'dan geri çekilmişti. Daha sonra Müküs Mîr'i Han Mahmud'a sığınan İshak Paşa, Han Mahmud ile Osmanlı'nın karşı karşıya gelmelerine neden olmuştu³⁷⁹. Muş Mutasarrıfı Mehmed Emin Paşa, Erzurum Valisine rapor göndererek bölgedeki aşiret reislerinin Han Mahmud'un yanında olduklarını Han Mahmud'un da davet edildiğini ve Hakkâri Mîri Nurullah Bey'in de Han Mahmud'un yanına gideceği bilgisini vermişti; fakat İshak Paşa Hakkâri'ye Nurullah Bey'in yanına gitmiş ve bir süre orda kalmıştı. İshak Paşa'nın Nurullah Bey'e sığınması dikkatleri yine Nurullah Bey'e çevirmişti. Dersaadet, Erzurum Valisi Esad Paşa ve bölgedeki valilere emirname göndererek İshak Paşa olayının daha fazla büyümemesini istemişti. Emirname üzerine Erzurum Valisi, Van Daire Müdürü Ali Ağa ile hazinedarını Hakkâri'ye Nurullah Bey'in yanına göndermişti. Erzurum Valisi; hem Ali Ağa ve hazinedarından aldığı bilgilerle hem de Nurullah Bey'in gönderdiği mektuplara dayanarak, İshak Paşa'nın Hakkâri'de olduğunu ve bu olayı Nurullah Bey'in

³⁷⁸ BOA, HAT, 714/34100, 1827 tarihli hat; Fatih Gencer, *19. Yüzyılın Başlarında Hakkâri...*, s. 428.

³⁷⁹ BOA, HAT, 1040/43065, 1831 tarihli hat.

yardımla zamanla çözüleceğini Dersaadet'e bildirmişti³⁸⁰. İshak Paşa sorununun devam ettiği günlerde Hakkâri civarında Fransız ve İran uyruklu birkaç kişinin öldürülmesi üzerine Erzurum Valisi, Ali Bey'i tekrar Hakkâri'ye göndermişti. Ali Bey, Nurullah Bey ile hem öldürülen kişiler hakkında hem de İshak Bey'in Van Muhafızı Timur Paşa'ya teslim edilmesi için görüşmelerde bulunmuştu. Nurullah Bey; Fransız ve İran uyruklu kişileri öldüren kişilerin bulunamadığını ve öldürülen kişilerin eşyalarının İran'a gönderildiğini ifade etmişti. Nurullah Bey, İshak Paşa'yı da teslim etmeyeceğini bildirerek; (kendi) soylarının Abbasîlere dayandığını, bölgede birinin hanesine sığınıldığı zaman hane sahibi, sığınan kimseyi himaye etmek zorunda olduğunu, kendisine sığınan İshak Paşa'yı teslim etmeyeceğini belirtmişti³⁸¹.

Han Mahmud iktidarının giderek güçlenmesi ve zamanla hâkimiyet alanın genişlemesi bölgedeki diğer emirler tarafından takip ediliyordu; çünkü her mîr, bölgede tek güç olmak için elinden gelen çabayı sarf ediyor ve diğer emirlerin büyümesini istemiyordu. Bir zamanlar Hakkâri Emirliği'ne tabi olan Müküs Mîri Han Mahmud, zamansız ve kontrolsüz bir şekilde diğer beylerin egemenliği altında bulunan yerlere saldırılar düzenliyordu. Han Mahmud, 1832 yılında, Vestan ve Hoşap Kalesini ele geçirip Mahmudi Beyliğine son vermesinin ardından hem Bedirhan Bey hem de Nurullah Bey'le sınır komşusu olmuştu.

Han Mahmud'un daha fazla denetimsiz bir şekilde yükselişini istemeyen Hakkâri Bey'i Nurullah Bey³⁸², Bedirhan Bey ve amcaoğlu Mîr Seyfettin, Han Mahmud'a karşı harekete geçmişlerdi. Kırk gün süren çatışmanın sonunda teslim olan Han Mahmud, tutuklanarak Erzurum'da bulunan kaleye hapsedilmiş ve daha sonra İstanbul'a gönderilmişti³⁸³. Erzurum Müşiri Osman Nuri Paşa; Nurullah Bey,

³⁸⁰ BOA, HAT, 810/37204, 1827 tarihli hat.

³⁸¹ Gencer, *19. Yüzyılın Başlarında...*, s. 416.

³⁸² Daha önceki belgelerde Nurullah Bey için "Hakkâri Bey", kullanıldığı görülmektedir. Bu belgede ise Hakkâri Aşireti Bey'i kullanılmıştır. Bkz: BOA, 44/22316-A, 1839 tarihli belge.

³⁸³ BOA, İ.MSM, 48/1225, Lef 28.

Van Kaymakamı ve diğer yardımı görülen kişilerin ödüllendirilmesini istemişti³⁸⁴. İstanbul'a gönderilen Han Mahmud, 1839 yılında Erzurum Müşiri Osman Nuri Paşa'nın aracılığıyla affedilmiş ve Van'a geri gelmişti³⁸⁵. Sivas Valisi Hafız Paşa, Han Mahmud'dan, Hakkâri Mîri Nurullah Bey ve Cizre Mîri Bedirhan Bey'e karşı olası bir intikam alma düşüncesi ihtimaline karşı onlarla barışma sözü almıştı. Bu barışma daha sonra Han Mahmud ve Bedirhan Bey'in karşılıklı görüşmeleri iki mîr arasında güçlü ittifakın oluşmasına zemin hazırlayacaktı. Hakkâri'ye çok yakın bir mevkide ve stratejik bir konumda bulunan Hoşap Kalesi, Han Mahmud'un kardeşi Han Abdal tarafından daha önce alınmıştı. Osmanlı kuvvetlerinin bölgeye gelmesi üzerine Han Mahmud; Bedirhan Bey, Nurullah Bey ve onun akrabası İran'ın Salmas Valisi Yahya Han'dan yardım istemişti³⁸⁶. Her ne kadar Bedirhan Bey, Han Mahmud'a yardım etmediğini belirtmiş de Müşir Osman Paşa'nın Cizre'de yaptığı aramalar sonucunda bulduğu mektup, Bedirhan Bey ve Bedirhan Bey'in biraderi Salih Bey'in de Han Abdal ile ittifak içinde olduğunu kanıtlamıştı³⁸⁷. Osman Paşa, mektubun "padişaha ihanetin" dolayısıyla devlete ihanetin belgesi olarak Osmanlı merkezîne göndermişti³⁸⁸.

Bedirhan Bey, bir yandan kurulan ittifak ile alakasının olmadığı belirtirken bir yandan da iki bin kişiden oluşan bir birliği takviye amaçlı Han Abdal'ın yanına göndermişti; ayrıca Hoşap Kalesi civarında bulunan Renye Kalesi'ndeki Nurullah Bey'in amcaoğlu ve rakibi Süleyman Bey'i Cizre'de hapsedmişti. Bedirhan Bey'in amacı Han kardeşleri ve Nurullah Bey'i kendi yanına çekmekti³⁸⁹. Nurullah Bey'in

³⁸⁴ BOA, HAT, 448/22316-A, 1839 tarihli hat.

³⁸⁵ Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817- 1867)*, Doz Yayınları, İstanbul 2007, s. 123.

³⁸⁶ Ahmet Kardam, s. 116.

³⁸⁷ Han Abdal'ın Bedirhan Bey'e gönderdiği mektup: "...Sultanım Mahmûdî kal'esini dört top vechile zehâir ve cebehânesiyle zabt eyledik egerçi suretâ kal'e-i merkûmeyi kendim almış isem de lâkin hakikat sizin için aldım cenâb-ı hak bizi hâkime muhtâc etmeden ve dâimâ bendenizi sizin kapınıza muhtâc etsin bizim kapımız sizin için açıktır Rum ve ağyâr için açık değildir tâ cân bedendedir ol kal'eyi kimseye teslim eylemem." BOA, İ.MSM, 51/1293, Lef 1, 1842 tarihli belge.

³⁸⁸ Ahmet Kardam, s.116.

³⁸⁹ BOA, İ.MSM, 48/1225, Lef 15, 1842 tarihli belge.

de içinde olduğu “üçlü ittifak” olarak adlandırılan oluşum, Nurullah Bey’den ziyade Han Mahmud ve Bedirhan Bey üzerinden zemin bulmuştu. Celile Celil’in iddiasına göre, Bedirhan Bey’in yoğun çabaları sonuncu oluşturulan ittifaktan sonra “bağımsız Kürdistan”ın kurulması ihtimalinin ardından Kürdistan’ın şu şekilde paylaşılacaktı; Vestan, Gevaş, Çatak ve Müküs Han Mahmud’a, Van; Mustafa Bey’e, Çölemerik yani Hakkâri bölgesi ve İran Kürdistan’ının bir bölümü Nurullah Bey’e verilecekti³⁹⁰. Nurullah Bey’in ittifakın içerisinde bulunmasının temel nedeni Hakkâri Emirliği içindeki iktidar kavgaları ve Nasturilerin durumuydu³⁹¹. Arşiv kayıtlarında Bedirhan Bey ve diğer beylerin “bağımsız Kürdistan”ı kurmak gibi bir fikirlerinin olduğuna rastlanmadı.

Hakkâri Emirliği bir zamanlar bölgenin en büyük emirliklerinden biriydi³⁹²; fakat gerek taht kavgaları gerek diğer nedenlerden dolayı emirlik artık Nasturiler ile başa çıkamayacak duruma gelmişti. Hatta Amerikalı misyonerler, Nasturi Tiyarî aşiretinin yoğun olarak yaşadığı ve o bölgenin en büyük köylerinden Aşti’de bir misyon evi ve okulu inşa etmeye başlamışlardı. Hem Osmanlı Devleti’nin hem de Nurullah Bey ve Bedirhan Bey’in dikkatini çeken inşaat; on yedi odadan oluşan, konak tarzında her bir tarafı yüz zira -yaklaşık 50 metre- uzunluğundaydı³⁹³.

Erzurum Valisi Halil Kâmili Paşa, bir kale gibi yapılan inşaatın niteliği hakkında misyoner ve doktor olan Grant’tan rapor istemişti³⁹⁴. Grant, binanın yapımı için Nurullah Bey’den izin alındığını ve binanın bir misyoner okulu olduğunu

³⁹⁰ Celile Celil, *Dar Üçgende Üç İsyan, Bedirhan Bey Ayaklanması*, 3. Baskı, Evrensel Yayın, İstanbul, 2009, s. 248-249.

³⁹¹ Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde...*, s. 157; Michael Eppel, *The Demise of the Kurdish Emirates: The Impact of Ottoman Reforms and International Relations on Kurdistan during the First Half of the Nineteenth Century*, Middle Eastern Studies, Vol. 44, No. 2, March 2008, s. 247-254.

³⁹² Hakan, *Müküs Kürt Mirleri Tarihi...*, s. 54.

³⁹³ “...on yedi odadan ibaret konak tarzında bir mekteptir demiş ise de meğer merkûm dahi ol vakit her ne mâniyaya mebni ise ol mahalle gitmeyip irtikâb-ı kizb ile böyle söylemiş ise de zikr olunan ebniye âdetâ kal’e şeklinde olarak her tarafı tûlen yüz zirâ’ olup beher cânibinin duvarlarından bir mikdârı yapılmış...” BOA, C. DH., 31/1536, 1848 tarihli belge.

³⁹⁴ Karam, s. 176.

bildirmişti³⁹⁵. Misyoner Badger, Nurullah Bey'in binanın yapılmasına izin vermesini “kurnazlık” olarak değerlendirmiş ve ileride binayı Nasturilerden alıp kale yaptıracığını düşünmüştü. Ayrıca Badger Dr. Grant ile görüşmüş ve misyoner okulu ile ilgili şu notları düşmüştü.

“...Bu yılın 1842 yazında Amerikan Bağımsız Misyoner Kurulundan merhum Dr. Grant, Tiyrari'nin en büyük köyü ve Bervari bölgesine en yakın olan Aşıta'da kapsamlı bir misyonerlik kurumunun inşasını başlattı. Patrik Mar Şem'un'dan çalışmalara başlamak için izin istediğinde onu Hakkâri'nin Kürt Mîri Nurullah Bey'e havale ettiğini ve o sırada talebini kabul etme yetkisinin bulunmadığını söyleyerek beni bilgilendirdi. Nurullah Bey gerekli izni verdi ve Doktor binayı denetlemek için Tiyrarî şehrinde kaldı. Nasturilerin genel olarak bu gidişata şüpheyle baktıklarına inanmak için bir sebep var ki bu da gayretli misyonerin göz önünde bulundurduğu herhangi bir planının olmasından değil, işin onların mahiyyeti ve aynı zamanda bariz liderleri ve gizli düşmanları olan Nurullah Bey'in tasvibi altında yürütüldüğünden kaynaklanıyor. Köyün altından akan dereden su getirme zorunluluğunu ortadan kaldırmak için evin duvarları içine birkaç kuyu açmanın doktorun planının bir parçası olduğu anlaşılıyor. Nasturiler bu kuyuları kazmayı şiddetle reddetmişler ve aforoz edilince doktordan kuşatılmayı bekleyip beklemediklerini sormuşlar. Dr. Grant'in kendi ifadesine dayanarak aktardığım bu gerçek, Nasturilerin bu girişimle ilgili bazı şüpheleri olduğunu kanıtlamak için yeterlidir ve ben binanın akıbetinden sonra kurnaz Emir'in inşasında izin vererek gizlice hiçte uzak olmayan bir gelecekte kendisine boyun eğmeyen Nasturiler üzerindeki planları konusunda önemli bir hizmette bulunacağı umudunu beslediğine inanmaya meyilliyim. Tiyrarî ülkesinde bir kale inşa etme girişiminde bulunmak için henüz yeterli güce veya yetkiye sahip değildi; ancak, değerli mesleki hizmetlerinden dolayı kendisine borçlu olduğu Dr. Grant'e dostluk ve kendisine saygı gösteren Nasturilere karşı iyi niyet kisvesi altında, sonunda bir kaleye dönüştürmeyi umduğu bir misyoner evi inşasına izin verdi...”³⁹⁶

Otoritesi zayıflayan Nurullah Bey, bazı Kürt Beylerinin desteğini almasına rağmen Nasturilere karşı başarı gösteremeyince emirliğin eski gücünün olmadığını fark etmiş ve Bedirhan Bey'den yardım talep etmişti. Nurullah Bey'in yardım talebi üzerine Bedirhan Bey, durumu Erzurum Valisi'ne bir raporla bildirmiş ve Nurullah Bey'e yardım edeceğini ifade etmiş; fakat Erzurum Valisi Halil Kâmilî Paşa, bu isteğe olumlu cevap vermemişti. Çünkü Halil Kâmilî Paşa, Bedirhan Bey'e şüpheyle yaklaşmış ve “...merâm ve maksûdu aşîret-i merkûme beylerinden Nurullah Bey'i ve mârrû'r-rakam Han Mahmud ve Han Abdal'ı kendisine... tarafdârlar peydâ

³⁹⁵ Wadie Jwaideh, s.144.

³⁹⁶ George Percy Badger, *The Nestorians and Their Rituals with the Narrative of a Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844*, Vol. 1, London, 1852, s. 185.

ettikten sonra dâire-i itaatten bütün bütün çıkmak ve ol tarafa dahi ser-fürû ...”³⁹⁷ etmeyeceğini belirtmişti. Ayrıca İran meselesini de bahane ederek; “... elde müzakere olunan İran meselesi meydanda iken o havali de yeni bir hadisenin ortaya çıkmasına hükûmetin müsaade etmeyeceğini...”³⁹⁸ sadarete iletti.

Bedirhan Bey, Halil Kâmili Paşa izin vermemesine rağmen Nurullah Bey’e asker göndererek Nasturilere karşı harekâtı başlatmıştı. Daha sonra Han Mahmud’un da askerlerini yanına alan Bedirhan Bey bizzat kendisinin başında bulunduğu kuvvetlerle Nasturilere ait bazı yerleri ele geçirmiş ve Mar Şem’un’un yeğeni de dâhil olmak üzere birçok Nasturi’yi esir almıştı. Mar Şem’un ise Musul’a kaçarak Bedirhan Bey’den kurtulmayı başarmıştı³⁹⁹. Bedirhan Bey, Nurullah Bey ve Han Mahmud’un oluşturdukları üçlü ittifakın giriştiği ikinci Nasturi harekâtına yaklaşık olarak on iki bin kişilik bir kuvvet katılmıştı. Fransız konsolosunun raporuna göre üçlü ittifaka ait kuvvetler, Tuhubî ve Tiyarî aşiretlerinin yaşadığı bölgelere saldırmış ve yaklaşık yirmi bin Nasturi’yi öldürmüştü⁴⁰⁰. Başta Fransa ve İngiltere olmak üzere Avrupalı birçok devlet Bedirhan Bey’in ikinci Nasturi hareketini sert bir dille protesto edip mîrin cezalandırılmasını istemişlerdi⁴⁰¹.

Osmanlı Devleti ise bir yandan savaş hazırlıkları yaparken bir yandan da Kürt beyleri arasındaki ittifakı -Nurullah Bey üzerinden- bozmaya çalışıyordu. Anadolu Ordu Müşiri Osman Paşa, 2 Mayıs 1847 yılında, Nurullah Bey ve Han Mahmud’a Muşlu Şerif Bey aracılığıyla mektup göndermiş⁴⁰² ve Bedirhan Bey’in yalnızlaştırılması istenmişti⁴⁰³. Osman Paşa’nın mektubunu olumlu karşılayan Nurullah Bey, Bedirhan Bey’i ve Han Mahmud’u yalnız bırakarak ittifaktan ayrılıp

³⁹⁷ BOA. İ.MSM, 48/1229, 1844 tarihli belge.

³⁹⁸ Hatip Yıldız, “Bedirhan Bey ve Nasturiler”, *Süryaniler ve Süryanilik I*, Orient Yayınları, Ankara, 2005, s. 138.

³⁹⁹ BOA. İ.MSM, 48/1228, 1844 tarihli belge.

⁴⁰⁰ BOA. İ.MSM, 49/1238, Lef: 5, 1846 tarihli belge.

⁴⁰¹ Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, s. 277.

⁴⁰² BOA. İ.MSM, 49/1235, Lef: 14, 1846 tarihli belge.

⁴⁰³ BOA. A.MKT. MHM, 2/103, Lef: 14, 1846 tarihli belge.

Osman Paşa'ya itaatini bildirmişti. Nurullah Bey'in ittifaktan ayrılmasında Osman Paşa etkisi yanında Musul Valisine sığınan damadı ve aynı zamanda Bedirhan Bey'in yeğeni olan İzzeddin Şîr'in de etkisi olmuştu. İzzeddin Şîr Nurullah Bey'in dışında Hacı Behram bölgesinin ileri gelenlerinden birkaç kişiyi daha ikna ederek Osmanlı safına katılmalarını sağlamıştı⁴⁰⁴.

Anadolu Ordu Müşiri Osman Paşa, üçlü ittifaktan ayrılan Nurullah Bey'i "Dergâh-ı Ali Kapıcıbaşı" unvanı ile ödüllendirmişti. Bedirhan Bey isyanın bastırılmasından sonra ise Tanzimat Fermanı gereği Kürt beylere/mîrlere kaymakamlık unvanı verilmediğinden Nurullah Bey'e müdürlük payesi verilmişti⁴⁰⁵. Hakkâri Müdürü Nurullah Bey, hem Kürdistan Eyaleti Valisi Muhlis Esad Paşa hem de Anadolu Ordusu Müşiri Mehmet Reşat Paşa ile birtakım sorunlar yaşamıştı. Mehmet Reşat Paşa, Nurullah Bey hakkında; güvenilecek biri olmadığı, müdür olduğu günden itibaren huzursuzluk çıkardığı, vergi hususunda da dikkat etmediği ile ilgili Dersaat'e raporlar sunmuştu⁴⁰⁶. Raporlarda; Nurullah Bey'in tavırlarından zaman kazanmaya çalıştığını, "...Kürdistan usâtının merkez-i istinâdı olan Bedirhan ve Han Mahmud'un cezâ-yı ef'âlleri olarak uğradıkları felâketi görüp yine mütenebbih..." olmadıkları ve aldığı cezalardan dersler çıkarmadıkları belirtilmişti. Ayrıca Nurullah Bey'in Nurullah Bey'in "...redâet-i tıynet-i şimdiye kadr meşhûd ve mücerreb olan hareketi ve hususiyle İran Şahına olan karâbeti.." ve şahla işbirliği içinde olması bölgeye de asker sevk edilmesini tetikleyen başka bir neden olmuştu⁴⁰⁷.

Nurullah Bey kendi üzerine asker sevk edilmesinin ardından Hakkâri ve çevresinde manevi etkisi bulunan Nakşibendî tarikatının Halidî kolunun temsilcisi olacak Seyyid Taha ile görüşmüştü. Seyyid Taha aracılığıyla affedilmeyi bekleyen Nurullah Bey, Seyid Taha ile görüştüktan sonra Osmanlı askerlerine teslim olmuştu. Daha sonra, "...Nurullah Beyin (familyasıyla beraber) memleketinden külliye kat'ı

⁴⁰⁴ Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817- 1867)*, s. 222.

⁴⁰⁵ BOA. A.MKT, 114/82, Lef: 1, 1847 tarihli belge.

⁴⁰⁶ BOA, İ.MSM. 13/1344, 1847 tarihli belge.

⁴⁰⁷ BOA, A.MKT. MHM. 6/80, 1847 tarihli belge.

alaka ettirilerek Bedirhan Bey misillü yanında bulunan adamlarıyla beraber bir münasip vapur sefinesine ırkaben Girit ceziresine irsaliyle zabıta-i kaviye tahtında...’’⁴⁰⁸ sürgüne gönderilmesine karar verilmişti⁴⁰⁹. Nurullah Bey’in sürgüne gönderilmesinin ardından, Anadolu Ordusu Komutanına ve Hakkâri ile Kürdistan Eyaletleri valilerine gönderilen şukkada; yurtluk-ocaklık sistemiyle yönetilen yerlerin devlet tarafından yönetileceğine dair malumat verilmişti.

1.4. Değerlendirme: Mîrliğin Sonu

Bu bölümde, Hakkâri’nin Osmanlı Devleti’ne dâhil olmasından Tanzimat’ın bölgede uygulanmasına kadar geçen sürede; Tanzimat’a tepkiler, çatışma ve dönüşümün etkilerine değinilmiştir. Doğusunda İran Dağları, kuzeyinde Van Gölü kıyıları, batısında Cizre-Botan, güneyinde Mezopotamya Ovaları ve güneydoğusunda Zap Suyu ile çevrilen Hakkâri, ana yollardan uzak ekonomik olanakları sınırlı ve çepeçevre dağlık bir bölgedir. Etrafı sarp dağlarla çevrili olmasına rağmen jeopolitik konumundan dolayı Osmanlı Devleti ile İran gibi iki büyük devlet tarafından tartışmalı bir sınır bölgesi olmuştur.

16. yüzyılın hemen başında Türkmen aşiretlerinin desteğiyle siyasi birliğini tamamlayan Safevî Devleti’nin kurucusu Şah İsmail, Akkoyunlu Devleti’ne son vererek batıya yönelmiş ve Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgenin büyük bir kısmını kısa süreliğine de olsa hâkimiyeti altına almış ve Şîî yöneticiler atamıştı. Şah İsmail’in politikalarından rahatsızlık duyan Kürtler, İdris-i Bidlisî’nin aracılığıyla Osmanlı Devleti’yle ittifak kurmuşlardı. Osmanlı-Kürt ittifakının ardından Çaldıran Savaşıyla Şah İsmail mağlup olmuş ve Osmanlı Devleti; Ağrı, Van ve Hakkâri Emirliği hariç Tebriz’e kadar olan bölgeyi hâkimiyeti altına almıştı. 1548 yılındaki Irakeyn seferi sonrasında Ağrı, Van, Hakkâri ve çevresi alınarak bölge tamamen Osmanlı hâkimiyeti altına alınmıştı. Hakkâri ve çevresi hâkimiyet altına alındıktan sonra yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklar sistemine dâhil edilen bölge Şerefhan’ın

⁴⁰⁸ BOA. A.MKT. MHM. 13/14, 1847 tarihli belge.

⁴⁰⁹ BOA. A.MKT, 230/26, 1848 tarihli belge.

deyimiyle bölgenin en güçlü nüfuzlu ailelerinden olan Şenbu hanedanına verilmişti. Şenbu hanedanının nüfuzundan faydalanan Osmanlı Devleti, bu sayede hem doğu sınırlarını koruma altına alınmış hem de İran'a karşı yapılacak seferlerde lojistik destek sağlamıştı. Hakkâri Emirliği'nin Osmanlı Devleti'ne verdiği desteğe karşılık, emirlik; geleneksel haklarını ve varlığını devam ettirmişti. Kendi iç işlerinde serbest davranan emirlik vergiden muaf tutulmuştu. Hakkâri Emirliği'nin kontrolü için mücadele veren mîrler kendi aralarında çatışmışsa da Osmanlı-İran savaşlarında genellikle Osmanlı saflarında yer almışlardı.

19. yüzyılın ortalarına doğru ilan edilen Tanzimat Fermanıyla beraber merkezîleşme politikaları çerçevesinde yurtluk-ocaklık ve hükûmet sistemi kaldırılmak istenmişti. Bölgenin Tanzimat'a dâhil edilmesiyle sorunların çözüleceği beklentilerinin aksine yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancak sahipleri merkezîleşme politikalarına tepki göstermiş ve bir dizi isyan hareketlerine girişmişlerdi. Müküs Mîri Han Mahmud, Cizre Mîri Bedirhan Bey ve Hakkâri Mîri Nurullah Bey isyan etmiş ve isyan neticesinde sürgüne gönderilmişlerdi. Mîrlerin sürgüne gönderilmesinin ardından bölgede Tanzimat Fermanı'nın uygulanmasına başlanmıştı.

2. EMARETTEN EYALETE: HAKKÂRÎ

Devlet geleneğinde; Doğu Roma, Sasani, Abbasi ve Selçuklular ile Orta Asya Türk-Moğol devlet anlayışlarını bir arada bulunduran ve bu devlet anlayışlarına örfi kanunlar ekleyen Osmanlı Devleti, 13. yüzyılda Batı Anadolu’da bir uç beyi olarak kurulmuştu¹. Osmanlı Devleti, topraklarının genişlemesine bağlı olarak 16. yüzyıla kadar uçlarda hüküm süren diğer beyleri de kendisine bağlamayı başararak topraklarını genişletmiş ve devlet içerisinde yeni idârî birimler ortaya çıkmıştı. Ortaya çıkan yeni idârî birimlerin başında Osmanlı Devleti’nin en büyük idârî yapısını teşkil eden eyaletler/beylerbeylikleri gelmiştir. Bu idârî birimler; direkt olarak Osmanlı padişahlarının mutlak idâresinde olan topraklar, salyaneli (yıllık vergi alınan) eyaletler, imtiyazlı eyaletler ve yurtluk-ocaklık sistemiyle idâre edilen topraklardı². Bu bölümde Osmanlı idârî yapısı içerisinde eyalet sistemi ve bu sisteme bağlı olarak Tanzimat Fermanı’nın ilan edilmesinin ardından Hakkârî’nin de dâhil olduğu Kürdistan Eyaleti ve Hakkârî Eyaleti mercek altına alınmıştır.

Osmanlı Devleti’nin erken dönemlerinde Anadolu Beylerbeyliği ile Rumeli Beylerbeyliğinin kurulmasının ardından Rum (Sivas-Amasya) ve Karaman Beylerbeyliği kurulmuştu. 16. yüzyılda; Avrupa’da sekiz, Afrika’da dört, Asya’da yirmi sekiz olmak üzere eyalet sayısı kırk civarındaydı. Sınırların genişlemesine bağlı olarak eyalet sayısının artması gerekirken 19. yüzyılın sonlarında eyalet sayısı yirmi dokuza düşmüştü³, muhtemelen bazı eyaletler lağvedilmiş veya birleştirilmişti.

¹ Mehmet Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1981, s. 27; Halil İncalcık, *Osmanlılar*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 106; Cemal Kafadar, *İki Cihan Âresinde Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu*, Birleşik Yayınları, Çev. Ceren Çıkın, Ankara, 2010, s. 18; Yaşar Yücel ve Ali Sevim, *Türkiye Tarihi*, Cilt 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, s. 307.

² İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 5. Baskı, Cedit Neşriyat Yayınları, Ankara 2016. s. 120; Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2003, s. 108.

³ İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1978, s. 27; Şerafettin Turan, “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İdari Taksimatı” *Atatürk Üniversitesi, 1961 Yıllığı*, Ankara, 1963, s. 201; Abdülhamit Kırmızı, *Abdülhamid’in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2008, s. 13.

Eyaletler, merkeze bağılı olarak beylerbeyi tarafından yönetilmekteydi. Beylerbeyleri, “Paşa Sancağı” adı verilen sancakta ikamet eder, merkezî idâre adına eyaleti paşa sancağından yönetirdi⁴. 17. yüzyıla kadar devam eden Osmanlı Devleti’nin merkezî idârî yapısı; yerel ve bölgesel güçlerin yükselişiyle beraber dönüşümlere/bozulmalara uğramış, nihayetinde eski gücünü kaybetmiş ve “bağımsız, özerk odaklar” toplumsal alana hâkim olmuşlardı⁵. Yukarıda da değinildiği gibi yeni fethedilen bölgeler, savaşlar esnasında yararlılık gösteren yerel güç unsurlarına bırakılıyordu; fakat bu uygulamanın merkezî otoriteye zarar vermesinin anlaşılması üzerine uygulamadan vazgeçilmiş ve bir kısım toprakların mülkiyeti sultan ve devlet adına elde tutulmaya başlanmıştı⁶.

17. yüzyılın başlarında merkezî idâreden ve sultanın denetiminden uzak, zamanla büyüyen ve gücünü artıran gurupların egemenliği artmıştı. Özellikle 17. yüzyılın başlarında başlayan ve 18. yüzyılda da devam eden vergilere karşı köylülerin gösterdikleri tepkiler/direnişler sonucu bir kırılma yaşanmıştı. Osmanlı Devleti, vergi toplama sisteminde değişikliğe gitmiş ve “ikincil bir toplumsal mekanizma”⁷ doğmuştu. Vergiyi devlet adına toplama ve daha sistemli bir şekilde kullanma adına yürütülen bu mekanizma özerk ve giderek zenginleşen yerel hanedanların ortaya çıkmasına yol açmıştı. 18. yüzyılın sonlarından itibaren toprak denetimi yerel hanedanların özel mülkü haline gelmiş ve temlik/mülk edinme sayesinde yerel hanedanlar zenginleşmişti. Toprak sisteminin kısmen devlet elinden çıkarak yerel hanedanların/güçlü ailelerin kontrolüne geçmesi Batı Anadolu’nun yanı sıra Doğu Anadolu’da da baş göstermişti. Bazı eyaletleri ellerinde bulunduran hanedanlar ise diledikleri gibi atamalar yapmakta ve birbirleri ile mücadele etmeye

⁴ Nejat Göyünç, “Osmanlı Devleti’nde Taşra Teşkilatı (Tanzimat’a Kadar)”, *Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı I: Siyaset ve Teşkilat*, 31, Ankara 2000, s.79; İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 5. Baskı, Cedit Neşriyat Yayınları, Ankara 2016. s. 128.

⁵ Yasemin Avcı, *Osmanlı Hükümet Konakları Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devleti Erki ve Temsili*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016, s. 22.

⁶ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 5. Baskı, Cedit Neşriyat Yayınları, Ankara 2016. s. 125.

⁷ Rifa’at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğuşu*, Çev. Oktay Özel, Canay Şahin, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2001, s. 113-114.

başlamışlardı⁸. Ayrıca devletin kuruluşundan itibaren padişahın mutlak otoritesine dayanan ve merkezî bir idâre modeli uygulayan merkezîyetçi yapının yanında esnek bir politika olan âdem-i merkezîyetçi unsurlara da yer verilmiş⁹ ve bu sistem iktidar boşluğu meydana getirmişti. Meydana gelen iktidar boşluğunun yanında, fetihlerin durması ve daha önce fethedilen yerlerin elden çıkmasıyla mali ve askerî açıdan Osmanlı Devleti oldukça zayıflamıştı. Osmanlı elitleri, devletin parçalanmasını engelleyeceğini ve iktidar boşluğunu dolduracağına inandığı modernleşme ve merkezîleşmeyi zorunlu olarak görüyorlardı¹⁰. Merkezîleşme ve modernleşme başarılı olursa toprak bütünlüğünün sağlanması düşünülmüştü. Toprak bütünlüğünün sağlanması başta olmak üzere; vergi sistemi, bürokratikleşme ve merkezîleşme konuları birbirilerine bağlı olmakla birlikte uygulamada farklılık göstermektedir. Özellikle merkezîleşmenin devletin tümünde uygulanabilirliği örgütlenme biçimine ve toplumsal ortamın yapısına bağlıdır. Osmanlı'daki devlet toplum ilişkileri daha çok “patrimonyal tabiatı” gereği karşılıklı koruma ve sadakat ilişkisine bağlıydı. Patrimonyal sistemini kullanmaya devam eden Osmanlı Devleti, sorunlara çözüm üretilmiyor ve merkez ile taşradaki güçler arasında sağlıklı ilişkiler kurulamıyordu¹¹ dolayısıyla güçlü ilişkilerin kurulamamasına bağlı olarak devlete ait topraklarda istenilen iyi bir yönetim tesisi edilemiyordu.

Bu bölümde Osmanlı'nın merkezînden uzak bir noktada bulunan Hakkâri ve çevresinin Tanzimat'a dâhil edilmesinin ardından bölgede idârî anlamda hangi değişim ve dönüşümlerin yaşandığına değinilmiştir. Bu çerçevede Osmanlı arşiv belgelerinde geçen “feth-i cedid zafer-i bedid” bağlamında bölgenin yeniden fethinden sonra idârî anlamda değişimin nasıl inşa edildiği incelenmiştir.

⁸ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara 1997, s. 12.

⁹ Yaşar Yücel, “Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Ademi Merkezîyet) Dair Genel Gözlemler”, *Belleten*, Cilt. 38, s. 684.

¹⁰ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, 33. Baskı, İstanbul 2011, s.141-142.

¹¹ Karen Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezîleşmesi*, Çev: Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016, s. 6-12.

2.1. Yeni Bir İdari Sistem: Yeni İki Eyalet

18. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nin Batı cephesinde aldığı ağır yenilgiler ve kayıplar, devlet merkezindeki yöneticilerin güç dengesini tümüyle Batılı devletler lehine döndüğünü açık bir şekilde fark etmelerine neden olmuştu. Napolyon ordusunun Mısır'ı ele geçirmesiyle Osmanlı yöneticileri durumu iyi bir şekilde anlamışlardı¹². Avrupa'nın giderek artan ilerleyişi karşısında Osmanlı idârecileri, kurumları Batılı modellere göre uyarlayarak savunmayı güçlendirmeye çalışmışlardı¹³. Modernleşme veya batılılaşma¹⁴ olarak adlandırılan bu değişme/evrilme süreci bağlamında ilk adım, Sadrazam Damat İbrahim Paşa tarafından Viyana'ya bir elçilik heyetinin gönderilmesiyle başlamıştı. İlk kapsamlı pratikteki teşebbüs ise III. Selim tarafından başlatılmış ve “Nizam-ı Cedid” yeni nizam olarak adlandırılan hattı hümayunlar yayınlanmıştı. Yeni düzen/sistem için kullanılan Nizam-ı Cedid, daha sonra düzenli askeri birlikler için kullanılmaya başlanmıştı¹⁵.

Bu dönemde Osmanlı ordusu ilk defa modernize edilmiş ve akabinde de merkezî otoriteyi sarsacak derecede büyük bir sorun haline gelen “âyanlık”

¹² Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s.74

¹³ Abraham Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, Küre Yayınları, İstanbul, 2013, s.17.

¹⁴ Mesut Yeğen'e göre; Batı, Batılı ve Batılılaşma kavramları: “Batı... *Kavram bazen coğrafi bir göndermede bulunarak esas olarak Avrupa'yı anlatır, bazen kültürel bir ima edinir ve medeniyetler ayrımına referans yaparak Müslüman olmayanlara ve daha somut olarak hristiyan dünyasına göndermede bulunur. Daha politik bir içerik kazandığı durumlarda ise esas olarak Batılı demokrasileri gösterir. Ekonomik içeriği ağır bastığında kast edilen esas olarak kuzeyin gelişmiş ülkeleri olur. Ancak edindiği bütün bu değişik anlamlara rağmen ve bütün belirsizlikleriyle birlikte, Batı ve Batılılaşma kavramları Türkiye' de son iki yüzyılda gerçekleşen entelektüel ve politik tartışmaların anahtar kavramları olmuşlardır. Batının ne olduğuna ilişkin bu belirsizlik, T. Timur'a göre (1989, ss.83-97), bizzat Batı'nın iktisadi, kültürel, politik çeşitli unsurların bir ardılığından oluşan çoğulcu bir yapıya sahip olmasından kaynaklanmaktadır.*” Bkz: Mesut Yeğen, *Devlet söyleminde Kürt Sorunu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 41.

¹⁵ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK Yayınları, Çev. Metin Kırıatlı, 5. Baskı, Ankara, 1993, s. 59-60.

müessesesi ile mücadele yoluna gidilmişti¹⁶. Âyanlar, Osmanlı Devleti'nin erken dönemlerinden beri devletin önemli konularında bilfiil görev almışlar ve 18. yüzyıldan sonra idârî ve mali güce dayanan nüfuzlu bir grup haline gelmişlerdi. Sosyal ve mali şartların etkisiyle “merkezî bürokrasiye” meydan okuyarak mîri yani devlete ait toprakları kendilerine verilmesini istemişlerdi. 1808 yılında Sultan II. Mahmud ile “Sened-i İttifak”ı imzalayarak Rumeli’de ilk defa iktidara gelmişlerdi. Zamanla sorun haline gelen âyanlık müessesesi II. Mahmud tarafından tasfiye edilmişti¹⁷.

Sınır boylarında da devlet otoritesi zayıflamış ve 16. yüzyılda tesis edilen sistemde bozulmalar başlamıştı¹⁸. 19. yüzyılın başlarından itibaren ayanların gücünün kısmen de olsa kırılmasının ardından Osmanlı merkezî yönünü batıdan doğuya doğru çevirmiş ve sınırlara önem verilmeye başlamıştı. Osmanlı’nın yönünü doğuya çevirmesiyle beraber; yerel güç unsurlarının, aşiretlerin ve Osmanlı’nın bölgeye gönderdiği idâreciler ile iktidar mücadelesi başlamış oluyordu.

II. Mahmud’un tahta çıkmasından sonra daha da hızlanan merkezîyetçi devlet yapısına geçiş süreci taşrada ayanın gücünü kırma çabalarıyla birlikte hız/ağırlık kazanmıştı. Özellikle Doğu’daki yerel güç unsurlarına karşı mücadeleye başlayan II. Mahmud, eski sadrazamlardan Reşid Mehmet Paşa’yı Sivas Valisi olarak atamıştı. Mehmet Reşid Paşa’nın Rumeli’deki tecrübelerinden faydalanmak isteyen II. Mahmud, Sivas’tan Hakkâri’nin batı kısmına kadar olan geniş bölgeyi Mehmet Reşid Paşa’nın denetimine bırakmıştı¹⁹. Ayrıca Bağdat Valisi Ali Rıza Paşa ve Musul Valisi İnce Bayraktar Muhammed Paşa, gerekli görülmesi halinde askeri kuvvetlerini

¹⁶ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, Timaş Yayınları, İstanbul 2019, 190; s.83; Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık*, Doçentlik Tezi, Ankara Üniversitesi, DTCF Yayınları, 1977, s. 11.

¹⁷ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Devleti’nin Kısa Sosyal tarihi Aynalar Bürokrasi Demografi ve Modernleşme*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, s. 115.

¹⁸ Fatih Gencer, *Tahdid-İ Hudüd-ı İraniyeye Me’mur Derviş Paşa Lahîyası*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2016, s. İV.

¹⁹ Fatih Gencer, *Merkezîyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s.20.

Mehmet Reşid Paşa'nın emrine vereceklerdi²⁰. Kısa bir sürede faaliyetlere başlayan Mehmet Reşid Paşa, nüfus sayımı yaptırarak Diyarbekir ve çevresinden asker toplanmasını istemişti. Mehmet Reşid Paşa; Diyarbekir, Dersim, Mardin ve Cizre'de asayiş sağladıktan sonra güneye doğru yönelmiş Revanduzlu (Kör) Muhammed Paşa ve askerleri ile girilen çatışmalardan sonra Revanduzlu Mehmet Paşa'yı İstanbul'a göndermişti²¹. Reşit Paşa'nın Diyarbekir'de aniden vefat etmesinin ardından Sivas Valiliği'ne Çerkez asıllı Hafız Paşa atanmıştı²². Padişah ile görüşen Revanduzlu Mehmet Paşa, herhangi bir ceza almamış; aksine Feriklik rütbesi almıştı. Paşa'nın ceza almaması ve üstelik feriklik rütbesi alması Bağdat Valisi Ali Paşa'nın büyük tepkisini çekmişti. Mehmet Paşa'nın bölgeye geri dönmesini önlemek isteyen Vali Ali Paşa, Mehmet Paşa'nın Sivas'ta kalmasını sağlamış ve Rumeli'ye gönderilmesini kabul ettirmişti²³. II. Mahmud ile başlayan bu askerî harekâtlar bölgeyi Tanzimat Fermanı'na dâhil etmenin ayak sesleri niteliğindeydi; fakat Tanzimat uygulamalarının bölgede vücut bulması için daha çok beklenmesi gerekmekteydi.

Osmanlı siyasi tarihinde kritik bir eşik olarak kabul edilen ve devleti yeni örgütsel araçlarla yeniden merkezîleştirmek için atılmış önemli bir adım olan Tanzimat Fermanıyla birlikte; devlet aygıtları daha sistematik bir hale getirilmeye ve fermanın maddeleri devletin her alanında uygulanmaya çalışılmıştı. Tanzimat Fermanı'nın temel kabulleri; merkezî hükûmetin gücünü artırmak, ülkenin ekonomik kaynakları üzerinde merkezî denetim kurmak, özellikle taşradaki yerel güçlerin

²⁰ David McDowall, *Modern Kürt Tarihi*, Çev. Neşenur Domaniç, Doruk Yayınları İstanbul 2004, s. 115; Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Çev. Vahdettin İnce vd., Nûbihar Yayınları, 11. Baskı, İstanbul, 2018, s. 216-217.

²¹ Gencer, *Merkezîyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, s. 20-39.

²² Helmuth von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969, s.153.

²³ Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817- 1867)*, s. 83-85.

iktidarlarını zayıflatmak ve yerel güçlerin gelirlerini azaltmaktı²⁴. Bir bakıma, Tanzimat, “devlet ile yerel topluluklar arasındaki mücadele”ydi²⁵.

Beklenilenin aksine sonuçlar doğuran merkezîleşme politikaları; bir yandan Batı’nın müdahalelerinin ve isteklerinin artmasına bir yandan da 19. yüzyılda devletin hemen hemen tüm bölgelerinde görülen milliyetçi/gayrimüslim ulusların hareketlenmelerine/Osmanlı’dan kopuşlarına zemin hazırlamıştı. Rıfa’at Ali Abou El Haj; bu dönemde yapılan merkezîleşme faaliyetlerinin önceki merkezîleşme faaliyetlerinden farklı olduğunu ve yapılan savunma; “sadece ve dış dünya ile doğrudan bir rekabet olmadığını aynı zamanda Avrupa devletlerinin askeri ve ekonomik müdahalelerinden kaynaklanan sorunlar olduğunu” belirtmiştir. Ayrıca El Haj, Sultan II. Mahmud’un tek başına değişimin başlatıcısı olduğunun yanlış olduğuna vurgu yapmıştır. Özellikle merkezîleşmenin o dönemdeki idâreci sınıfın ticari çıkarları açısından önemli derecede katkı sağlamaktaydı²⁶. Karpat ise II. Mahmud dönemindeki Osmanlı Devleti’nin dış siyaseti devletin menfaatinin aksine dış baskılar ve kısa süreli kazanımlara dayandırmaktaydı²⁷.

Osmanlı Devleti’nin oluşturduğu güç dengelerine rağmen kendi başlarına buyruk hareket eden ve merkezî yönetimi dinlemeyen birçok kişinin ortadan kaldırılmasına rağmen hem içte hem uluslararası arenada Osmanlıyı zor durumda bırakan olaylar da yaşanmıştı²⁸. Özellikle 1821 yılında Mora Yarımadasındaki Yunan isyanı sonrasında bağımsızlığına kavuşan Yunanistan’ın bir isyan neticesinde

²⁴ Ahmet Uzun, *Tanzimat ve Sosyal Direnişler*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 10.

²⁵ Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)* Çev: Gül Çağalı Güven, Yapı kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 41.

²⁶ “...Modern tarzda merkezîleşmenin, dönemin Osmanlı yönetici sınıflarının ticari ve ekonomik çıkarları açısından içerdiği potansiyel yararlar ortadaydı. Merkezîleşme, diğer birçok şeyin yanı sıra iletişim, ulaşım ve koruyucu sağlık hizmetlerini güvence altına almıştı. Bu hizmetler bütün dünyada, kapitalist girişimcilerin karlarını azamileştirmelerini hedefleyen bir rasyonalist kapitalist devlet oluşumunun unsurlarını oluşturmaktadır...” Bkz: Rıfa’at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası*, Çev. Oktay Özel, Canay Şahin, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2001, s.119-123.

²⁷ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Devleti’nin Kısa Sosyal tarihi Aynalar Bürokrasi Demografi ve Modernleşme*, Timaş Yayınları, İstanbul 2019, s. 133.

²⁸ Özcoşar, *Bir Taşra Kenti Mardin...*, s. 50

bağımsızlık kazanması Osmanlı'nın toprak kaybetmesine neden olmuştu. 1831 yılında Kavalalı Mehmed Ali Paşa Fransızlardan destek alarak²⁹ on yıl boyunca Osmanlı Devleti'ni uğraştırmış ve Anadolu, Şam ve Mısır'da kaosa neden olmuştu. Balkanlarda ise Tepedelenli Ali Ağa, Vidinli Pasvanoğlu, İşkodralı Mustafa Paşa, Rusçuklu Ali Ağa ve Hüseyin Kapudan isyanları Osmanlı Devleti'ni uzun yıllar uğraştırmıştı. Osmanlı Devleti'ni uzun yıllar boyunca uğraştıran ve başta ekonomi olmak üzere sosyal, siyasi yönlerden olumsuz etkilemiş olmasına rağmen Yunan isyanı dışındaki isyan bağımsızlık için yapılan isyanlar değillerdi. Bu isyanlar daha çok; bir taşra valisinin ya da kendi bölgesel ileri gelenlerinin bir güç haline gelmelerinden sonra devlete bağlı; ama "...merkezî yetkililerin müdahalesinden uzak bir hareket alanı..."³⁰ oluşturmak istemelerinden kaynaklanıyordu. Osmanlı Devleti'nin; savaşlardaki toprak kaybı, klasik idârî yapının giderek bozulması, gelirlerin azalması gibi bütün olumsuzluklara cevabı, devletin bütün unsurları ile derinlemesine etkileyecek olan bir merkezîleşme ve yeniden fetih uygulamaları olmuştu³¹.

Yeniden fetih bağlamında uğramış olduğu kayıpları telafi etme yoluna giden Osmanlı Devleti, öncelikle kontrol mekanizmasının dışına çıkan bölgeleri merkezîyetçilik bağlamında "feth-i cedid zafer-i bedid"³²i sağlamak amacıyla birtakım girişimlerde bulundu. Bu girişimlerin temel hedefi, devlet içerisinde adeta yüzyıllardır yarı bağımsız bir şekilde hüküm süren yerel güç unsurlarını ve emirlikleri tasfiye etmektir. 17. ve 18. yüzyıllardaki siyasi egemen güç merkezden taşraya doğru kaymaya başlamış ve yerel güç sahipleri şehir yaşamında gözle görülür bir şekilde güçlerini artırmaya başlamışlardı. Yerel güç unsurlarının durumu İngiltere Konsolosu James Brant'ın raporlarına da yansımış ve Hakkârî ile Van çevresinde

²⁹ Bilal N. Şimşir, *Kürtçülük (1787-1923)*, Bilgi Yayınevi. Ankara 2007, s.73.

³⁰ Fatma Sel Turhan, *Eski Düzen Adına, Osmanlı Bosna'sında İsyan (1826-1836)*, Küre Yayınları, İstanbul 2013, s. 18.

³¹ Nihat Kandemir, *Osmanlı'nın Son Yüzyılında Kürtler, Modernleşme, Merkezîyetçilik ve İsyan*, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2017, s. 133.

³² BOA, A.MKT. MVL, 17/ 99, 1848 tarihli belge.

devlet otoritesinin yok denecek kadar az olduğunu, bu güçlerin bölge ticaretini olumsuz etkilediğini beylerin bölgeden uzaklaştırılmasını söylemişti³³. Nihayetinde yerel güç unsurları ve emirlikler ile yapılan anlaşmalar Osmanlı Devleti tarafından feshedilecek ve yerel güç unsurlarının büyük bir kısmı sürgüne gönderilecekti³⁴.

Yukarıda zikredilen; sosyal, ekonomik ve siyasal değişimin Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesini etkilediği gibi Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı coğrafyayı da etkilemesi kaçınılmazdı. Modern bir devlete evirilmekte olan Osmanlı Devleti, yenileşme dönemi boyunca yarı özerk ve tehdit unsuru olarak görülen Kürt emirliklerine/aşiret konfederasyonlarına tedricen nüfuz etmeye başlamış ve Kürt nüfusun yoğun olarak yaşadığı topraklar üzerinde de askeri ve idârî merkezîyetçiliğini tahkim etmeye çalışmıştı³⁵.

Tehdit unsuru olarak görülen Kürt emirlikleri Osmanlı Devleti'nin fetihçi politikalarına karşı uzun yıllar sürecek olan ve emirliklerin tasfiyesi ile sonuçlanacak bir isyanlar dizisi ile cevap vermişti³⁶. Osmanlı Devleti'nin tepkisi, yerel güç unsurlarının/emirliklerin “isyandan ne istediklerine bağlı olarak” değişmekteydi. İsyân yeni bir vergi uygulamasına karşı olduğu zaman gerekli önlemlerle dengeyi sağlamaya çalışıyordu; fakat isyancılar devlete karşı bir ordu oluşturup toprak fethine başlarsa Osmanlı'nın isyancılara karşı aldığı tedbirler daha sert olmaktaydı³⁷.

Emirlikler; devlet ile halk/aşiret arasındaki bağlantıyı üstlenen denge unsuruydular ve merkezî otoritenin aşiretler üzerinde etkisinin hissedilmesinde

³³ Fatih Gencer, *İngiltere Konsolos James Brant'ın Gözüyle Doğuda Değişim Yılları*, Gece Akademi Yayınları, Ankara, 2018, s. 47-48.

³⁴ Suat Parlar, *Türkler ve Kürtler Ortadoğu'da İktidar ve İsyân Gelenekleri*, Bağdat Yayınları, İstanbul 2005, s.404.

³⁵ Hakan Özoğlu, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, Çev. Nilay Özok (Gündoğan) ve Azat Zana Gündoğan, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 42.

³⁶ Kandemir, s. 9.

³⁷ “...Osmanlı merkezînin isyana verdiği tepki, yerel idârecinin isyandan ne amaçladığına bağlı olarak değişmekteydi. Eğer isyan hareketi sadece baskıyla yeni bir vergiyi devreye sokma veya köylüye yeni yükler yüklemeyi hedeflemişse, genellikle devlet sert önlemlerle bunu dengeleyebileceğini düşünürdü. Ancak yerel ileri gelen bir ordu oluşturur ve kendisi için toprak “fethine” başlarsa, bu artık devlet için ciddi bir tehdit demektir.” Turhan, s. 19-21.

önemli bir rol oynamaktaydılar. Osmanlı merkezî kontrol ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından kısa bir süre önce Tanzimat'ın bölgede uygulanması ve merkezîyetçilik bağlamında emirliklerin ortadan kaldırılmasıyla kısmen mümkün olmuştu. Kürt emirliklerinin ortadan kaldırılması, bir açıdan Kürt aşiretlerinin bağımsız hareket etme eğilimini artırarak bölgede “aşiretler zamanı”³⁸ adı verilen bir dönemin yaşanmasına sebep olacak ve aşiretler kendi bölgelerindeki hâkimiyetleri için aralarında çatışmaya başlayacaktı. Aralarında akrabalık bağı olmasına rağmen aşiretler birbirlerine güvenmiyor, her aşiret bir diğer aşireti küçük görüyor ve birlikte hareket etmiyorlardı³⁹. Bu dönemde, daha önce var olmayan yeni aşiretler ortaya çıkmış ve çalkantılı dönemde sosyo-politik güçlerini artırmışlardı⁴⁰.

Yerel güçlerin Osmanlı tarafından saf dışı edilmesinin ardından bölgeye yeni atanan memur ve idâreciler, bir mîr kadar aşiretler arasında arabuluculuk yapma becerisine sahip değillerdi. Bu eksiklik bölgede konfederasyonların bölünmesine ve aşiretlerin çoğalmasına yol açmıştı⁴¹. Aşiretlerin sayıca çok olmalarına rağmen bir mîr/bey kadar etkili olamamışlar ve kendi aralarında bir birlikteliği sağlayamamışlardı. Çünkü rakip aşiret sayısı fazlaydı ve yüzyıllarca süregelen “...yalnız ben olayım, benden başkası olmasın...”⁴² yaklaşımı halen devam etmekteydi ve bu yaklaşım aşiretlerin birlikte hareket etmelerinin önündeki en büyük nedenlerinden birini teşkil etmekteydi.

Aşiretler arasındaki çıkar çatışmalarının yanında; soygunlar, hırsızlık ve benzeri olaylar artmış can ve mal güvenliği neredeyse kalmamıştı ve toplum aşiret üstü, toplumu özümsemiş, topluma saygı duyan ve mîrlerin yerini alabilecek liderlere ihtiyaç duymaktaydı. Babıali'nin gönderdiği devlet memurları bu rolü üstlenebilecek

³⁸ Şekip Epiözdemir, *1514 Amasya anlaşması, Kürt-Osmanlı İttifakı ve Mevlâna İdris-i Bitlisi*, Pêrî Yayınları, İstanbul, 2005, s. 123.

³⁹ Naci Kutlay, *Kürt Kimliğinin Oluşum Süreci*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2012, s. 70.

⁴⁰ Martin Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, İletişim Yayınları, Çev. Nevzat Kıraç vd..., 7. Baskı, İstanbul, 2013, s. 97.

⁴¹ Ateş, 121

⁴² Şerefhan, s. 320.

yapıya ve özelliklere sahip değillerdi⁴³. Ayrıca aşiretlerin kendi içlerinde mücadele etmelerinin yanında Osmanlı ile de zaman zaman çatışmaya girmeleri aşiretlerin beraber hareket etmelerinin önündeki engellerin başka bir nedeni olmuştu⁴⁴. Emirliklerin ortadan kaldırılmasına rağmen mîrlerden huşu ile bahsediliyor ve halen onlara saygı duyuluyordu⁴⁵. Hatta bilgeliğiyle ün yapmış Hakkâri beylerinin sözleri öğüt ve atasözü yerine geçmişti⁴⁶.

Kürt emirliklerinin ortadan kaldırılmasıyla bölgenin yeni idârecileri merkezîleşmenin doğal bir gereği olarak genellikle Kürt olmayan kişilerden seçilmişti⁴⁷. Nitekim Osmanlı merkezîyetçi yapısını tehdit eden Bedirhan Bey'in teslim alınıp Girit'e sürgüne gönderilmesinin ardından kurulan Kürdistan Eyaleti'ne Musul Valisi Esad Paşa vali olarak tayin edilmişti⁴⁸.

2.1.1. Kürdistan eyaleti

II. Mahmud dönemindeki merkezî idâre, eyaletler üzerindeki hâkimiyetini yeniden tesis etmek ve eyaletleri reforma tabi tutma çabalarıyla merkezîyetçi bir yerel idârî sistem kurmaya başlamıştı. Bu bağlamda II. Mahmud'un iktidarı elinde bulundurmak amacıyla başlattığı merkezîleş(tir)me politikaları, merkezkaç kuvvetlerini hareketlendirerek devlet ile olan ilişkilerini gözden geçirmelerine neden olmuştu. Özellikle Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla birlikte Osmanlı Devleti'ne vergi

⁴³ Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, s. 94.

⁴⁴ Epözdemir, s. 123.

⁴⁵ Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 268.

⁴⁶ "...Hakkâri beyinin sözlerinden her biri bir öğüt ve bir atasözü yerine geçmiştir. Bir kış günü, bu beyin huzurunda gerçek ve yalancı dostlardan, sadakatin değerinden falan söz ediliyormuş. Haşan Beg «Kim, bana o kuşu ilkönce bildirirse, iyi bir ödül alacak» der. Oradakiler, ilkbahar başlannda çıkıp gelen kuşların söz konusu olduğunu anlarlar. Cevap olarak Haşan Beg'e, sığircık, leylek, turna vb. diye sayarlar. Ama Haşan Beg kimseyi ödüllendirmez. Sonunda Mam Tal adlı biri, saksığan deyince ödülü hak eder. Bilge bey ödülü niçin ona verdiğini şöyle açıklar: ilkbaharın bütün güzel kuşları ancak tatlı havalarda yanımızda kalırlar, saksığan ise her mevsim sadık dostumuzdur..." Bkz: Bazil Nikitin, *Kürtler*, Çev. Hüseyin Demirhan-Cemal Süreyya, Deng Yayınları, İstanbul, 1991, s. 158.

⁴⁷ Naci Kutlay, *Kürt Kimliğinin Oluşum Süreci*, Dipnot Yayınları, Ankara 2012, s. 72.

⁴⁸ BOA, A.MKT, 103/64, 1847 tarihli belge.

vermeyen imtiyazlı sınıflar ve özellikle asker olmayıp Osmanlı sultanlarından askeri berat adı altında, “muafiyetname”⁴⁹ alan kesimin çıkarını büyük ölçüde tehlikeye sokmuştu.

Yavuz Sultan Selim döneminden itibaren yurtluk-ocaklık sistemiyle tasarruf edilen bölgelerin gelirleri hazineye devredilmesi ve merkezîyetçi bir mali bir sistem kurmak istenmesi, devletin birçok yerinde tepkiyle karşılandığı gibi yıllarca yurtluk-ocaklık sistemiyle tasarruf edilen toprak sahipleri tarafından da tepkiyle karşılanmıştı⁵⁰. Toprak sahipleri, yurtluk ocaklık sancak sistemi sayesinde Osmanlı Devleti’ne yıllarca savaş dışında asker ve vergi vermemişti⁵¹. Yurtluk-ocaklık sisteminin temel belirleyenlerinden olan emirlik/mîrlik düzeninin merkezîyetçilik bağlamında kaldırılması; yerel güç unsurlarının özerkliklerinin kısıtlanması ve gelirlerinin merkez tarafından denetlenerek hazineye aktarılması anlamına geliyordu⁵². Bu bağlamda II. Mahmud döneminde bazı bölgelerde merkezî idâreyi yeniden tesis etmek ve merkezîyetçi sistemler kurulmaya başlanmıştı. Balkanlarda ve Anadolu’daki birçok eyalette çalışmalara başlanmış ve birçok yer denetim altına alınmıştı. O dönemde merkezî otoritenin kontrolüne giren yerler arasında; Halep, Bağdat ve Musul bulunmaktaydı⁵³.

Baban, Soran, Bahdinan, Cizre-Bohtan ve Hakkâri emirlikleri merkezî otoritenin kontrolüne alınmamış ve halen varlıklarını devam ettiren emirliklerdi⁵⁴. II.

⁴⁹ Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, İstanbul, 2003, s. 68.

⁵⁰ Halil İncalcık, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, *Belleten* XXXVIII/132, s. 624; Kudret Emiroğlu, *Kısa Osmanlı-Türkiye Tarihi Padişahlık Kültürü ve Demokrasi Ülküsü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 86.

⁵¹ William Linn Westermann, *Westermann Kurdish Independence and Russian Expansion*, Foreign Affairs, 24 (4), s. 680.

⁵² Donald Quataert, “Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Çev. Fatma Acun, Halil İncalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 2006, s. 731.

⁵³ Gökhan Çetinsaya, *II. Abdülhamid Döneminde Irak’ta Osmanlı İdaresi*, Küre Yayınları, İstanbul 2020, s. 31.

⁵⁴ “...Güneyde Süleymaniye ve Zohap sancakları sınırlarında Baban Emirliği yayılıyordu; buradan kuzeye doğru bir alan Soran Emirliği kaplıyordu; Sorandan daha batıda Bahdinan veya Amediye Emaneti; Soran Emirliği’nin daha kuzeyinde Hakkâri veya Şambo Emirliği’nin dağlık ülkesi yer

Mahmud'un ardılı Sultan Abdülmecid tarafından yürürlüğe konulan ve Tanzimat adıyla birçok mali ve idârî reform içeren ferman, bölgesel güç unsurlarını tasfiye etmek ve devleti yeni yönetim ilkeleri uyarınca yeniden örgütlemek amacıyla tasarlanmıştı. Yurtluk ve ocaklık sahipleri ellerinde bulunan toprakların önemli bir kısmı yeni kurulan idârî birimlerin yöneticilerine bırakıp taltif edilmişlerdi, bir kısmı da “yurtluk ve ocaklık suretiyle mutasarrıf oldukları köylerin zaptıyla” kendilerine aylık bağlanması karşılığında hazineye bırakmayı kabul etmişlerdi⁵⁵.

Devlet aygıtları merkezîleşme politikalarını gerçekleştirmeye ve halk/toplum üzerindeki denetimlerini güçlendirmeye çalışırken muhalefetle karşılaşmışlardı; çünkü otoriteyi ellerinde bulunduran -özellikle- yerel güç unsurları dayatmalardan/tehditlerden rahatsızlık duymuş ve kökleşmiş iktidarlarından vazgeçmek istememişlerdi. Merkezîleşme bağlamında yerel iktidar sahiplerinin; güçlerinin azami seviyeye düşürülmesi veya otoritelerinin ellerinden alınması, hâkimiyeti altındaki bölgelerin vergiye tabi tutulması, halkın askere alınması gibi uygulamalar çıkarlarını zedelemekteydi⁵⁶. Tanzimat Fermanı ve merkezîleşme çerçevesinde Cizre ve çevresinin Musul'a bağlanmak istenmesi, uzun zamandan beri bölgeyi elinde bulunduran Bedirhan Bey'in ve Han Mahmud'un itirazlarına yol açmıştı. Çünkü merkezîleşmeyle beraber; yeni bir ordunun bölgeye gelmesi, yeni bir toprak düzeni ve yeni bir idârî düzen anlamına geliyordu. Bunlara bağlı olarak; yeni tedbirler, sürgünler, vergiler ve zorunlu askerlik gibi uygulamalar söz konusu olacaktı. Bu uygulamalardan tedirgin olan Bedirhan Bey'in; yeni idârî düzene karşı çıkması, bölgedeki Nasturilere karşı harekete girişmesi, Osmanlıya karşı isyan etmesi “havalı-i Kürdistan'ın te'sisi-i nizâmat-ı”⁵⁷ nı zorunlu hale getirmişti. Ayrıca 1840'lı yılların başında Soran Emirliği'nin yıkılması, Baban Emirliği'nin

alıyordu. Hakkâri ve Bahdınan'dab daha batıda merkezî Cizre olan eski zamanlardan beri Bohtan adıyla Bohtan Emirliği yer alıyordu...” Celile Celil, XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda Kürtler, Özge Yayınları, Çev. Mehmet Demir, Ankara, 1992, s. 51.

⁵⁵ BOA, A. AMD. 85/63, 1857 tarihli belge.

⁵⁶ Karen Barkey, *Eşkîyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezîleşmesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Çev. Zeynep Altok, İstanbul, 1999, s. 3.

⁵⁷ BOA, İ.MMS. 51/1316, 1847 tarihli belge.

zayıflaması ve Hakkâri Emirliği'nin eski gücünü kaybetmesi Bedirhan Bey'e rahat bir şekilde hareket etme alanı açmıştı⁵⁸. Bölgenin “te'sîsi-i nizâmâtı” çerçevesinde 1846 yılında Osmanlı ordusu Anadolu Müşiri Osman Paşa komutasında Bedirhan Bey'e karşı çıkmış ve sefer neticesinde Bedirhan Bey ile beraber Kürt beylerinin önemli bir kısmı sürgüne gönderilerek bölgeden uzaklaştırılmıştı⁵⁹. Ayrıca 19. yüzyıldan itibaren Rusya'nın bölgede etkili olmaya başlaması ve bu etkinliğini sürekli kılmak için Ermeniler ve Kürtlerle irtibat kurması, Osmanlı Devleti'ni Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde yeni idârî politikalar uygulamaya zorlamıştı. Çünkü Rusya'nın güneye doğru inmesi ve bazı aşiret reislerinin Rus uyruğuna geçmek için adeta ricada bulunması bölgedeki güç dengelerini değiştirmişti⁶⁰.

Bedirhan Bey'in ve diğer Kürt beylerinin yakalanıp sürgüne gönderilmesinin ardından; sıra bölgede Tanzimat Fermanı'nın uygulanması, asayişin sağlanması ve merkezî otoritenin tesisi için “Müceddeden feth ve teshir buyrulmuş olan Kürdistan”⁶¹da nizamın sağlamasına gelmişti. Merkezîleşmenin önündeki en büyük engellerden biri olarak görülen Bedirhan Bey ve diğer mîrlerin tasfiye edilmesinin ardından Tanzimat'ın uygulanmasında engel kalmadığı düşünülmüştü. Babıali ile yerel güç unsurları arasındaki yazışma trafiğinden anlaşıldığı kadarıyla iki tarafın beklentilerinin çok olduğu görülmektedir. Yüzyıllardan beri bölgede devam eden geleneksel yapının “adeta sihirli değnek değmiş gibi sona ereceği ve yeni değerlerin tüm unsurlar tarafından kolaylıkla benimseneceği”⁶² umut edilmişti. Diyarbakir genelinde ve Erzurum'a bağlı bazı yerlerde bir kısım yurtluk ocaklık sahipleri maaş karşılığında hâkimiyetleri altındaki toprakları hazineye devretmiş bir kısmı da yeni

⁵⁸ Metin Atmaca, *Politics of Alliance and Rivalry on the Ottoman-Iranian Frontier: The Babans (1500-1851)*, Faculty of Philosophy Albert Ludwig University of Freiburg, PhD diss., 2013, s. 165.

⁵⁹ BOA, İ.MSM, 51/1297, 1846 tarihli belge.

⁶⁰ P. İ. Averyanov, *Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler, 19. Yüzyıl. Türkiye, İran ve Rus Kürtlerinin Çağdaş Politik Durumu, Bir Tarih Denemesi*, Çev. İbrahim Kale, İstanbul, Avesta Yayınları, s. 44; V. Minorsky, “Kürtler”, İA, Cilt. VI, 1106.

⁶¹ BOA, İ.MSM 51/1310, Lef: 5-6, 1846 tarihli belge.

⁶² Kandemir, s. 67.

kurulan idârî birimlerde yönetici olmayı kabul etmişlerdi. Geleneksel idârî yapıyı devam ettirmek isteyenler bir süre direnmişler de başarı sağlayamamış ve daha sonra büyük bir kısmı merkezîleşme politikaları bağlamında hakimiyet alanlarından sürülmüşlerdi.

Yavuz sultan Selim döneminden itibaren yurtluk-ocaklık, hükûmet sancak uygulamalarının belirleyeni ve merkezîdeki emirliklerin/mîrlerin merkezîyetçilik adına ortadan kaldırılması hem bölgede hem de Kürt aşiretler arasında iktidar mücadelesinin başlamasına yol açmış ve önemli bir boşluk meydana getirmişti⁶³. Meydana gelen boşluğu doldurmak ve merkezîleşmenin sağlanması için yapılması gerekenler için farklı fikirler öne sürülmüştü. Bu fikirler arasında, Bedirhan Bey'in isyanı sırasında orduyu yöneten ve bölgeyi iyi tanıyan Anadolu Ordusu Müşiri Osman Paşa'nın görüşleri ön plana çıkmıştı. Osman Paşa; bölgede asayiş ve kontrolün sağlanabilmesi için özel ve bağımsız bir eyaletin teşkil edilmesiyle bozulmuş olan düzenin tekrar sağlanabileceğini bildirmişti. Ayrıca Osman Paşa, Babıali'ye gönderdiği yazıda; Diyarbakir Eyaleti, Van, Muş ve Hakkâri Sancakları ile Cizre, Bohtan ve Mardin Kazalarının birleştirilip, dirayetli birinin atanmasıyla merkezî hâkimiyetin sağlanacağını rapor etmişti.

“...Kürdistan havalisinin temin-i asayiş ve tesis-i nizamâtı için buranın bir idâre-i mahsusa ve müstakile tahtına konularak dirayetli vukûflu bir zata ihale ve tefvîz olunması yani Diyarbakir Eyaleti ile Van ve Muş ve Hakkâri sancakları ve Cizre ve Bohtan ve Mardin kazaları birleştirilip bir eyalet-i itibar kılınması...”⁶⁴

Osman Paşa'nın yeni bir eyalet teşkil edilmesi teklifi, Babıali'de görüşülerek uygun bulunmuş ve Diyarbakir Eyaleti, Van, Muş, Hakkâri Sancakları ve Cizre ve Bohtan ve Mardin Kazaları birleştirilerek⁶⁵ “Kürdistan Eyaleti” adıyla yeni bir eyalet kurulmuştu. 1847 yılında Kürdistan Eyaleti'nin kurulmasıyla birlikte Osmanlı Devleti'nin bölgeye hâkim olduğu ilk yıllardan itibaren kullandığı coğrafi bir tabir olan “Kürdistan”, idârî yapı içerisinde ilk kez resmen eyalet ismi olarak kullanılmaya

⁶³ Emiroğlu, s. 87.

⁶⁴ BOA, İ, MSM, 51/1310, Lef: 5-6, 1846 tarihli belge

⁶⁵ BOA, C. DH, 235/11702, 1852 tarihli belge.

başlanmıştı. Bu yeni idârî düzenlemeyle, Osmanlı Devleti'nin amacı, Kürdistan'ın siyasal bir coğrafi varlık olarak kabul etmekten ziyade bölgeyi doğrudan merkezi yönetime dâhil etmekti.

Kürdistan, coğrafi bir tabir olarak sık kullanılmakla birlikte tarihin hiçbir döneminde sınırları belli, homojen etnik yapıya sahip bağımsız bir siyasi yapılanmanın adı olmamıştı⁶⁶. Orta Çağ İslam coğrafyacılarının kaynaklarında sık sık bahsetmelerine rağmen Kürdistan'ın sınırları konusunda birlik olmamış ve genellikle, Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgeler için Kürdistan denmişti⁶⁷. Kürdistan tabiri idârî anlamda ilk kez, 12. yüzyılda Büyük Selçuklu Hükümdarı Sultan Sencer zamanında, Hamedan'ın Kuzeydoğusu'nda başkenti Bahar olan, Azerbaycan-Loristan arasındaki bölge için kullanılmıştı⁶⁸. Yavuz Sultan Selim döneminden itibaren başlayıp 1847 yılına kadar devam eden Osmanlı bünyesindeki Kürtlerin özerk yapısı üç asırdan fazla sürmüştü. Kürdistan Eyaleti'nin kurulmasıyla birlikte Çaldıran Savaşı sonrasında Kürt emirlikleri üzerine inşa edilmiş bu özerk yapı son bulmuştu⁶⁹.

Kürdistan Eyaleti'nin kurulmasının ardından, Meclis-i Vâlâ tarafından dönemin padişahı Abdülmecid'e "Kürdistan Fatihi" unvanı verilmesi Osmanlı Devleti'nin bölgeye önem verdiğini göstermiştir⁷⁰. Sultan Abdülmecid'e Kürdistan Fatihi unvanı verilmesinin yanında, başta; Erzurum, Diyarbakir, Musul, Harput ve Sivas valileri olmak üzere, Bedirhan Bey isyanını bastırmada görevli askerlere ve hizmeti görülen herkese "Kürdistan Madalyası" verilmişti. Madalyanın bir yüzünde Sultan Abdülmecid'in Tuğrası diğer yüzünde Bedirhan Bey'in teslim olduğu Orak

⁶⁶ Bazil Nikitin, *Kürtler*, Haz. Nurer Uğurlu Örgün Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2010, s. 70.

⁶⁷ Bkz; Muammer Gül, "Tarihi ve Coğrafi Bakış Açısından Kürdistan kavramının Ortadoğu'daki Yeri (Orta çağlardan Osmanlı Hâkimiyetine kadar), *Birinci Ortadoğu Semineri (Kavramlar, kaynaklar ve Metodoloji)*", Elâzığ, 29-31 Mayıs 2003, Fırat Üniversitesi, Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No:5, Elâzığ 2004, s. 87-97.

⁶⁸ Hamdullah Mustavfî, *Nuzhetu'l Kulub*, Ed. G. Le Strange. M. A, The University Press, Cambridge, London 1915, s. 223

⁶⁹ Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817- 1867)*, s. 13.

⁷⁰ Çadırcı, s. 194; Özcoşar, *Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin (1800-1900)*, s. 80.

Kalesi ve Osmanlı Türkçesi ile “Kürdistan 1263” (Miladi 1847) yazılı dört ayrı madalya hazırlanmıştı⁷¹. Ayrıca eyaletin kurulmasından kısa bir sonra kurulan ve Osmanlı Devleti’nin ilk anonim şirketi olan Şirket-i Hayriyye vapurlarından birine Kürdistan adı verilmişti⁷².

Kürdistan Eyalet merkezînin neresi olacağı meselesi tekrar gündeme gelince bölgeyi iyi bilen ve tecrübe sahibi Anadolu Ordusu Müşiri Osman Paşa, Babıali yetkilileriyle eyalet merkezînin neresi olacağı konusu ve bölge ile ilgili diğer konuları görüşmek üzere İstanbul’a gitmişti. Müşir Osman Paşa, Serasker Paşa, Fethi Paşa, Reis Paşa, Nazır Efendi ve Müsteşar beylerin yaptığı toplantı sonucunda, Harput Kasabası’nın eyalet merkezî olması için uygun olduğu; fakat Ahlat Kasabası’nın hem İran’a hem Rusya’ya yakın ve “Kürdistan’ın kalbinde” bulunduğundan Ahlat’ın da uygun olacağı kararı çıkmıştı. Bu karar daha sonra askeri şuraya sunulmuş ve askeri şuranın kararı beklenmişti⁷³.

Kürdistan Eyaleti’nin kurulmasıyla birlikte, Osman Paşa’nın önerileri doğrultusunda eyaletin ıslahına başlanmış ve Osman Paşa’nın özellikle vurgusunu yaptığı üstün meziyetlere haiz olduğu düşünülen “dirayet ve iffet” sahibi Musul Valisi Esad Paşa vali olarak tayin edilmişti⁷⁴. Kürdistan Eyaleti’nin kurulmasından sonra eyalet merkezînin neresi olacağı konusu gündeme gelmişti. Fakat “...Anadolu

⁷¹ Basılan bu madalyalar Bedirhan Bey isyanında yararlılık gösteren kişilerin seviyesine; Altın, gümüş, taşlı ve taşsız olarak yapılmıştı. Bkz: Ahmet Kardam, *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan Direniş ve İsyan Yılları*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2011, s. 77-78.

⁷² BOA. İ.DH, 227/13629, 1850 tarihli belge.

⁷³ BOA, İ.MSM, 51/1310, 1846 tarihli belge.

⁷⁴ BOA, İ, MSM, 51/1310, Lef: 5-6, 1846 tarihli belge; BOA, A.MKT; 103/64, 1847 tarihli belge. Kürdistan Eyaleti valiliği yapacak kişide bulunması gereken özelliklerin Esad Paşa’da olduğu düşünülmüş ve Esad Paşa Kürdistan Eyaleti valisi olarak tayin edilmişti. Divan şii tarzında şiirler yazan ve hattat olan Esad Paşa, Ankara Ayaş’ta doğmuştu. Ayaş Voyvodalığına atandıktan kısa bir süre sonra silâhşorluk, kapucubaşılık unvanlarını almıştı. Daha sonra İstanbul’a çağrılan Esad Paşa, devlet erkânıyla tanışmış; mîrahûr-i sâni, humbaracıbaşılik ve vezirlik payelerini aldıktan sonra 1824 yılında Edirne Valisi olmuştu. 1829 yılında Adana, 1830 Konya, 1831 yılında ise Erzurum Valiliğine atanmıştı. 1837 yılında Erzurum Redif-i Mansure Müşiri olan Esad Paşa, 1839 yılında Şûrâ-yı Babıali azası oldu. 1840-44 yılları arasında Sivas, Halep, Sayda Valilikleri görevinde bulunmuş, 1845 yılında ikinci kez Erzurum Valiliğine atanmıştı. 1848 yılında Kürdistan Eyalet Valisi olarak göreve başladıktan üç yıl sonra 1851 yılında Diyarbakır’da vefat etmişti.

Orduyu Hümayununun merkezî Harput kasabası olarak zaten asker ikamesine şayan bir yer olduğundan... dâr-ı şûrayı askeride müzakere olunarak kararını hâk-pây-ı hümayundan istizanıyla badehu icabına bakılmak üzere...”⁷⁵ eyalet merkezînin neresi olacağı sonraya bırakılmıştı. Mart 1848’de eyalet kadısına gönderilen bir fermenda geçen “eyalet-i mezkurenin havi olduğu kazalardan hangisi eyalet-i mezkurenin merkezî ittihaz olunacağı henüz kararlaştırılmamış olduğundan şimdilik Diyarbekir kazasında ikamet olunmak” şeklindeki ifade eyalet merkezînin neresi olacağı konusunun hâlâ kesinleşmediğini göstermektedir⁷⁶. Kürdistan Valisi Esad Paşa ve yeni Anadolu Ordusu Müşiri Mehmet Reşid Paşa ise Ahlat’ın küçük olduğunu, konumunun askerler ve devlet memurları için uygun olmadığını belirterek eyalet merkezînin Erzurum’a veya Muş’a taşınmasını istemişti. Ayrıca Müşir Mehmet Reşid Paşa’ya göre, Erzurum’da bulunan yapıların hem askerler için hem de eyaletin idâresi için uygun olduğunu ve Docik bölgesinin⁷⁷ Erzurum’a, Erzurum’un da Kürdistan Eyaleti’ne bağlanması halinde az bir masrafla eyalet merkezî sorunun çözülebileceğini belirtmişti. Kürdistan Valisi Esad Paşa daha sonra yazdığı başka bir raporda, eyalet merkezînin Ahlat’ın dışında başka bir yer olması durumunda; merkez olacak yerden eyaletin hem kolay yönetebileceği hem de haberleşmenin rahat bir şekilde sağlayabileceği bir yer olması gerektiğini belirtmişti. Esad Paşa ise Muş’un eyalet merkezî olabilecek yerler arasında olduğunu belirterek; Muş’un bölgenin tam da ortada bir yerde olduğunu, bölgenin konumundan dolayı eyalet idâresinin ve kontrolünün buradan daha rahat sağlanabileceğini rapor etmişti⁷⁸. 1851 yılında Diyarbekir Kaymakamlığı kaldırılmış eyalet merkezî Diyarbekir yapılarak eyalet merkezî sorunu ortadan kalkmıştı⁷⁹.

Tanzimat Fermanı ile başlayan merkezîleşme çabaları sonucu Osmanlı eyaletlerinde meclislerin kurulmasıyla modern bürokrasinin temelleri atılmış yerelin

⁷⁵ BOA, İ, MSM, 51/1310, Lef: 5-6, 1846 tarihli belge.

⁷⁶ Özcoşar, *Merkezîleşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin (1800-1900)* ..., s. 81.

⁷⁷ Tunceli’ye bağlı bir bölge.

⁷⁸ BOA, İ, MSM, 52/1346, Lef: 3 ve 5, 1847 tarihli belge.

⁷⁹ BOA, A.MKT. UM, 66/46, 1850 tarihli belge.

karar verme mekanizmalarının sayısını artırmıştı⁸⁰. Sultan Abdülmecid'in onayı alınarak büyük meclisler kaldırılmış, yerine Fransız Conseils Départementaux'tan örnek olarak alınan⁸¹ “Eyalet Meclisleri”⁸² ihdas edilmiş ve Kürdistan Eyaleti'nde de meclis kurulmuştu. Dar-ı Şura-yı Askeriye'de kaleme alınan müzekkirenin arzı Kürdistan Eyaleti'ne gönderilmiş ve Tanzimat'ın uygulanması ve masraflar hakkında usullere dair talimat gönderilmişti. Talimata göre; defterdar eşliğinde en fazla altı olacak şekilde kaymakamların bulunduğu sancaklarda ihtiyaca göre iki veya üç kâtip bulunacaktı. “...defterdar refakatinde nihayet altı sancak itibariyle kaymakamlara ihale kılınacak mahallerde ihtiyaca göre ikişer üçer nefer kâtip...”⁸³ bulunacaktı ve “Kürdistan Eyaleti'nin cesâmetine ve me'mûriyetinin ehemmiyetine göre maaşı dolgunca ...”⁸⁴ atamalar yapılmıştı.

Kürdistan Eyaleti “feth-i cedid”⁸⁵ yeni fethedilen bir bölge gibi kabul edilerek, atanacak devlet memurlarının “...her vechile müntehib ve mücerreb olması lâzımeden olmağla...”⁸⁶ tecrübeli ve bilgili kimselerden seçilmesine özen gösterilmişti⁸⁷. Tanzimat'la beraber eyaletlere defterdarlar gönderilmişti. Taşradaki idârî birimde vali ve ordu komutanından sonra gelen üçüncü isim ve etkili isim defterdarlardı. Defterdar, görevlendirildiği eyalette yaptığı ilk iş tahrir memurlarıyla birlikte bölgenin gelir kaynaklarını yazdırıp valiye sunmaktı. Valiler de tahsilat jurnalini, masarifat defterini, masraf senetlerini ve yıllık muhasebe özetleri meclisin

⁸⁰ Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2004, s. 27.

⁸¹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK Yayınları, Çev. Metin Kırıatlı, 5. Baskı, Ankara, 1993, s. 382.

⁸² Çadircı, s. 218.

⁸³ BOA, C. DH, 239/11907. (Özet kısmında tarih Hicri1255 olarak geçmektedir; muhtemelen tarih Hicri 1265 olmalıdır)

⁸⁴ BOA, İ.MSM, 52/1350, 1847 tarihli belge.

⁸⁵ BOA, A.MKT. MVL, 17/99, 1848 tarihli belge.

⁸⁶ BOA, İ.MSM, 51/1310, Lef: 8, 1846 tarihli belge.

⁸⁷ Bedirhan Bey'in tasfiye edilmesiyle Osmanlı merkezî hükümetinde bölgenin adeta yeniden fethedilmesi gibi bir heyecan uyandırmıştı. Çünkü uzun yıllar boyunca bölge yerel güç unsurlarının kontrolündeydi ve bu unsurların vergi vermemekteydiler. Ayrıca bölgenin tekrar Osmanlı memurları tarafından idâre edilmesi İran'ın, sınırda bulunan bölgelere müdahale etmesine ve bazı yerlerde kontrolü ele geçirmesine engel olmuştu.

onayına sunup Maliye Nezareti'ne gönderecekti⁸⁸. Taşradaki idârî birimde vali ve ordu komutanından sonra gelen üçüncü isim ve etkili isim defterdarlardı. Mali konularda tecrübeli Erzurum Defterdarı Tevfik Efendi, yeni görevinin önemine binaen rütbesi yükseltilmiş ve Kürdistan Eyalet defterdarı atanmıştı⁸⁹. Eyaletin büyüklüğü göz önüne alınarak şer'i işler için ilmiye sınıfından şeriat kurallarını bilen, haramdan sakınan, takva sahibi Kürdistan mollası görevlendirilmişti⁹⁰. Kürdistan Eyaleti'ne gönderilen vali ve bürokratlara devletin diğer bölgelerindeki memur emsallerinden daha fazla maaş tahsis edilmişti. Örneğin Kürdistan Eyalet Valisi, 80.000 kuruş maaş alırken, Musul Valisi 67.500 maaş alıyordu. Ayrıca Diyarbakir ve Cizre Kaymakamları 17.500 kuruş alırken Kürdistan Defterdarı 20.000 kuruş maaş almaktaydı⁹¹.

Kürdistan Eyaleti, Osmanlı Devleti'nin modernleşme bağlamında ve merkezîyetçi bir anlayışla kurulmuştu. Eyaletin kurulmasındaki amaç daha çok Kürtlerin çoğunluğunu oluşturduğu bölgenin doğrudan Osmanlı idârî yapısına dâhil etmek ve yeni eyaletin kurulması yerel güç unsurlarının veya bölgedeki aşiretlerin talepleri doğrultusunda gerçekleşmemişti⁹². Kürdistan Eyaleti'nin kurulması birkaç açıdan önem taşımaktaydı. Kürdistan Eyaleti Osmanlı arşiv belgelerine "hıttâ-i Kürdistan/havâlî-i Kürdistan"⁹³ olarak yansımış ve modernleşme bağlamında merkezîyetçi devlet anlayışına uygun olarak yeniden inşa edilmeye başlanmıştı. Kürdistan, Osmanlı tarihinde ilk defa "coğrafi tabir"den ziyade resmi bir anlamda kullanılmıştı. Osmanlı arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla Kürdistan Eyaleti'nin diğer eyaletlere göre özel imtiyazlara sahip, büyük bir eyalet olduğu

⁸⁸ Çadırcı, s. 221-229.

⁸⁹ BOA, İ.MSM, 51/1310, Lef: 8, 1846 tarihli belge.

⁹⁰ "...taraf-ı vâlâ-yı meşihat-penâhîden bir müteşerri' ve müteverri' zâtın intihâbıyla kürdistan mollası nasb ve ta'yin olunması ve leffen arz ve takdim..." BOA, İ.MSM, 51/1310, Lef: 8, 1846 tarihli belge.

⁹¹ İ.MSM. 52/1350, 1847 tarihli belge.

⁹² Orhan Örs, *Aşiretçilik, Milliyetçilik ve İslamcılık Kavşağında Osmanlı'nın Kürt Siyaseti (1876-1909)*, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2020, S.92.

⁹³ BOA, İ.MMS., 51/1316; BOA, İ.MMS., 51/1310, 1846 tarihli belge.

görülmektedir. Diğer yandan, Osmanlı'nın diğer eyaletlerine kıyasla Kürdistan Eyaleti, devletin hem stratejik hem ekonomik hem de toplumsal açıdan önemli bir yerde bulunmaktaydı. Stratejik açıdan eyaletin önemi özellikle İran'a karşı yapılacak seferlerde kilit bölgede bulunuyor olmasıydı. Bu bağlamda Osmanlı-İran sınır güvenliğinin sağlanması için önlemler alınıp Erzurum-Van karayolunun onarımı için gerekli ödenekler ve izinler çıkarılmıştı⁹⁴. Ayrıca olası bir Kürt ayaklanmasını engellemek ve yerel güç unsurları aşiretlerin kontrolünü kolay bir şekilde sağlamak ve aşiretleri eyalet çatısı altında toplamaktı. Ekonomik açıdan önemi ise Ergani Bakır Madeni ve Hakkâri'de bulunan kükürt madenleriydi.

1849 yılında "İmadiye sancaklarıyla Mahmudi kazasının Kürdistan ve Musul eyaletlerinden tefrikiyle..." Hakkâri Eyaleti kurulmuş ve Kürdistan Eyaleti'nden ayrılmıştı⁹⁵. Aynı yıl Hınıs, Erzurum Eyaleti'ne bağlanmıştı⁹⁶. 1852 yılında ise Mardin Kürdistan Eyaleti'nden ayrılıp Hakkâri Eyaleti'ne bağlanmasıyla Kürdistan Eyaleti'nin sınırları daralmıştı⁹⁷. 1867 yılından sonraki arşiv belgelerinde Kürdistan Eyaleti yerine Diyarbekir Eyaleti ve Mamuretü'l Aziz Eyaleti almıştı. Kürdistan Eyaleti'nin lağvedildiğine dair belge muhtemelen tasnif edilmemiştir. 1867 yılında yapılan bir düzenleme ile Mamuretü'l Aziz ve Kürdistan Eyaletleri birleştirilmiş ve Diyarbekir Eyaleti kurulmuştu. Diyarbekir Eyaleti'nin kurulmasıyla beraber Kürdistan Eyaleti resmen kaldırılmıştı⁹⁸.

⁹⁴ Çadircı, s.195.

⁹⁵ BOA, C.DH. 235/11743, 1848 tarihli belge.

⁹⁶ BOA, MKT. NZD. 61/65, 1854 tarihli belge.

⁹⁷ BOA, C.DH. 235/11743, 1848 tarihli belge.

⁹⁸ BOA, A.MKT. MHM. 387/5, 1868 tarihli belge.

Tablo: 2

1847-1867 Yılları Arası Kürdistan Eyalet Valileri⁹⁹

Kaymakam	Tarih	Belge Dosya-Gömlek No
Esad Muhlis Paşa	1847-1850	Takvim-i Vekâyi, nu. 360, 5 Muharrem 1264/1847.
Müşir Abdi Paşa	1850-1851	Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, Def'a 6, sene 1268,
Abdülkerim Nadir Paşa	1851-1852	Abdulgani Fahri Bulduk, Diyarbakır Valileri, Haz: Eyüp Tanrıverdi-Ahmet Taşğın, Medrese Yayınları, İstanbul 2007, s. 167-178.
Vezir Ragıp Paşa	1852	C.DH 235/11702
Vecihi Paşa	1852-1853	İ.MSM 51/1310
Mehmed Hamdi Paşa	1853-1854	İ.MSM 51/1310
Müşir Hacı Kâmil Paşa	1857-1858	İ.MSM 51/1310
Mahmud Paşa	1858-1859	A.DVN 136/82
Vezir Ali Rıza Paşa	1859	İ.MSM 51/1310
Cemal Paşa	1860-1861	İ.MSM 51/1310
Müşir Halil Kemal Paşa	1862-1863	A.DVN 136/82
Alyanak Mustafa Paşa	1863-1867	Bulduk, Taşğın, Medrese Yayınları, İstanbul 2007, s. 176.

2.1.2. Hakkâri eyaleti

Osmanlı Devleti'nin geçirdiği sosyal, siyasal ve ekonomik süreçler neticesinde 19. yüzyıl merkezî devlet gücünün hem merkezde hem de taşrada azaldığı görülmektedir. Uzun, yorucu ve toprak kayıplarıyla sonuçlanan savaşların meydana getirdiği ekonomik bunalımlar, toprak sisteminin bozulması, Osmanlı Devleti'nin klasik düzeninden uzaklaşmasına neden olmuştu. Bu gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan otorite boşluğu merkezkaç kuvvetlere eğilimleri artırmasına neden olmuş ve merkezî yönetimin yerini zamanla yerel güç unsurları almıştı. Yerel güçler tarafından şekillenen ve devletin sıkı bir denetimine tabi tutulmayan bölgeler

⁹⁹ Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, Def'a 3, Sene 1265 ve Def'a 22, Sene 1284 arasındaki salnameler.

yerel yönetici olarak bilinen hanedan ve aileler tarafından idâre edilmeye başlanmıştı. Bazı bölgeler ise Osmanlı Devleti tarafından yerel güçlere belli şartlar altında verilmişti ve yerel güçlere hareket serbestliği de tanınmıştı. Çaldıran Seferi’nden bir süre sonra Van ve çevresi Osmanlı topraklarına dâhil edilmesiyle Hakkâri Osmanlı idâresi altına alınmış ve Van Beylerbeyine bağlı olarak hükûmet sancak statüsünde Şenbu hanedanının yönetimine verilmişti. Hanedan ailesi 19. yüzyılın ilk yarısına kadar Hakkâri hâkimiyetini elinde bulundurmuştu.

19. yüzyılın başında Hakkâri beyleri geleneksel statülerini korumakla beraber Erzurum valilerinin ve Van muhafızlarının kontrolündeydi. 1784 yılında Dönemin Erzurum valisi, Hakkâri Mîri Kerimhan Bey’in yönetimden ayrılmasından sonra Hakkâri Emirliği’nin başına Mustafa Bey’in getirilmesinin uygun olduğunu Dersaadet’e bildirmişti¹⁰⁰. Dersaadet tarafından uygun görülen Mustafa Bey, Erzurum’a çağrıldıktan kısa bir süre sonra hilat giydirilip tekrar Hakkâri’ye geri gönderilmişti¹⁰¹. Mîr Mustafa, Osmanlı ile İran arasında devam eden sınır anlaşmazlıkları, Müküs Mîri Han Mahmud ve Van Muhafızı Derviş Paşa isyanı nedeniyle çalkantılı bir dönem yaşamaktaydı. Bölgenin ve Osmanlı Devleti’nin zayıf durumundan yararlanmak isteyen İran Şehzadesi Mirza Han İran’da bulunan birçok aşireti yanına çekerek kuvvet kazanmış ve 1810 yılında Hakkâri’nin önemli bir kısmını hâkimiyetine almıştı¹⁰².

Osmanlı cenahında ise 19. yüzyılın başlarında Van Muhafızı ve Valisi olarak atanan Derviş Paşa, keyfi uygulamalara başlamış, İran’dan getirdiği aşiretler aracılığıyla Muş’a bağlı Bulanık kazasında yağma hareketlerine girişmişti¹⁰³. Derviş Paşa’nın keyfi uygulamaları halka zulmetmesi ve kendi adına halktan vergi toplaması

¹⁰⁰ Tahsin İbrahim Doski, *Muxtasar Ehwalı Umera*, Duhok Üniversitesi Yayınları, Duhok, 2010, s. 19-32.

¹⁰¹ BOA, HAT, 825/37404-Z, 1821 tarihli hat.

Michael Eppel, “The Demise of the Kurdish Emirates: The Impact of Ottoman Reforms and International Relations on Kurdistan during the First Half of the Nineteenth Century”, *Middle Eastern Studies*, S. 44, Cilt. 2, Mart 2008, s.246-244.

¹⁰³ Yahya Kalantari, *Feth Ali Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1797-1834)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 1976, s. 109.

Dersaadet'e şikâyet edilmesine neden olmuştu. Şikâyetler üzerine Osmanlı Devleti; Erzurum, Muş, Beyazıt taraflarına Seyda Efendi adlı memuru göndermişti. Seyda Efendi'nin raporunun başında, Müküs'te üç gün kalmasına rağmen Muş Sancağı Mutasarrıfı Selim Paşa ile Derviş Paşa arasındaki husumetten dolayı Hınıs'tan Van'a ve Van'dan Hınıs'a geliş-gidişlerin olmadığını, Müküs'ten sonra Van'a geçtiğini aktaran Seyda Efendi burada yirmi beş gün kaldığını; fakat kendisini karşılayanların dışında kimse ile görüşmediğini bildirmişti. Ancak Seyda Efendi, bazı geceler gizli bir şekilde birkaç kişiyle görüştüğünü ve halkın can güvenliğinin olmadığını "Van ve etrafında olan kaza ve kura ahalilerine tahammülden haric eylediği zulüm ve teaddinden ahval-i fukara perişan edigunu bade buyutet olunan kaza ve kura ahalileri sırrice ifade eyledikleri..."ni aktarmıştı. Derviş Paşa, hükümdarlık alametlerinden olan para/magır bastırarak, paranın değerini kendisi belirlemiş ve önce altı tanesini bir paraya daha sonra paranın değerini değiştirerek üç tanesini bir paraya tahvil edip tellallar aracılığıyla Van halkına duyurmuştu. Seyda Efendi, raporunun sonlarında Derviş Paşa'nın yaptıklarının sadece bunlar olmadığını "deruni birununa uygun olmadığını etvarından malum" olduğunu adeta zulüm düzeni tesis ettiğini, bütün işlerini Agop Sarraf adında bir şahsın yürüttüğünü ve onun izni ve onayı olmadan bir işin olamayacağını raporuna eklemiştir¹⁰⁴. Başka bir belgede ise Derviş Paşa'nın şer'i meselelerde bile keyfi davrandığı, Müslüman halka zarar verdiği ve Paşa'nın "haddi aşan" tavırlarından dolayı Hakkâri Mîri Mustafa Bey'in de İran'a tabi olduğunu aktarmaktadır¹⁰⁵. İran'a tabi olan Nurullah Bey; Van, Hakkâri ve çevresinde İran adına propaganda faaliyetlerine başlamıştı¹⁰⁶.

¹⁰⁴ BOA, HAT, 1227/47922, 1821 tarihli hat.

¹⁰⁵ BOA, HAT, 452/22393-B, 1817 tarihli hat.

¹⁰⁶ "Mustafa Bey, savaş sürecinde de İran adına Van taraflarına geçip propaganda faaliyetlerini sürdürmüştür. Hatta Van Muhafızı tarafından nasihat edilmesine rağmen, Mustafa Bey bu nasihatleri dikkate bile almamıştır. Cari Kalesi Bey'i ile Mustafa Bey arasındaki irtibatın ve yakınlığın bu kalenin İran'a bağlanmasında önemli bir etken olduğu da anlaşılmıştır. O civarda Hakkâri'ye bağlı diğer mevkilerdeki kalelerin İran eline geçmesinin an meselesi olduğu ve bunda savaştan ziyade bura beylerinin kendi istekleri ile İran tarafına geçme ihtimalleri Osmanlı yönetimine bildirilmiştir." Uluerler, s. 69.

Derviş Paşa'nın yaptığı faaliyetler ve şikâyetler üzerine gerekli tedbirleri alan Erzurum Valisi Ahmet Paşa, İbrahim Yümni Paşa'yı Van Muhafızlığına getirmişti¹⁰⁷. İbrahim Yümni Paşa'nın ölümü üzerine Van Muhafızlığına atanan İçil Sancağı Mutasarrıfı Sert Mahmut Paşa ve Muş Mutasarrıfı Selim Paşa'nın çabaları sonucu Derviş Paşa 1819 yılında yakalanmış ve idam edilmişti.¹⁰⁸ Derviş Paşa'nın idam edilmesiyle İran'a tabi olan Hakkâri Mîri Mustafa Bey Van'a gelmiş ve tekrar Osmanlı Devleti'ne tabiiyetini bildirmişti¹⁰⁹. Osmanlı Devleti'nin gerekli tedbirleri almaması ve bölgedeki zayıf yönetimi sonucunda Hakkâri beyinin Osmanlı Devleti'ne tabi olması kısa sürmüştü. Ayrıca Mutasarrıf Sert Mahmut Paşa, İran'ın Osmanlı'ya ait Cari Kalesi'nin kuşatıldığı haberini aldıktan kısa bir süre sonra Kethüdası İsmail Ağa'yı ve elindeki bütün askerleri kalenin olduğu bölgeye göndermiş; fakat kale halkının İran tarafına geçtiği haberi Mahmut Paşa'ya ulaşmıştı¹¹⁰. Erzurum Valisi Hüsrev Paşa, Hakkâri Beyi Mustafa Bey'e hitaben; bölgenin daha önce dedelerinin kontrolünde olduğunu ve onların sınırı koruduklarını buna karşılık devletin de onlara saygı duyduğunu, bölgenin İran'ın eline geçmesine engel olduklarını ve Mustafa Bey'in bu hatadan bir an önce vazgeçmesi gerektiğini bildirmişti¹¹¹.

1821-1823 yılları arasında Osmanlı ile İran arasında meydana gelen savaşta doğu sınırlarındaki birçok yer İran hâkimiyetine girmişti. Osmanlı Devleti'nin Yanya isyanı ile uğraşmasını fırsat bile İran Devleti, doğu sınırındaki; Kars, Van, Bayezid ve Hakkâri'deki bazı köy, kasaba ve önemli kaleleri ele geçirmişti¹¹². Osmanlı Devleti'nin İran'la yaptığı savaşta yeterli sayıda asker ve mühimmat göndermemesi, Osmanlı açısından olumsuz sonuçlar doğurmuştu; fakat İran'da baş gösteren kolera

¹⁰⁷ BOA, HAT, 468/22871, 1818 tarihli hat.

¹⁰⁸ BOA, HAT, 1227/47922, 1821 tarihli hat.

¹⁰⁹ BOA, HAT, 452/22393-A, 1817 tarihli hat.

¹¹⁰ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Hikmet Neşriyat, Cilt. VI, İstanbul, (Basım Tarihi Yok), s. 2822.

¹¹¹ BOA, HAT, 825/37404-E, 1821 tarihli hat.

¹¹² Uluerler, s. 69.

hastalığı nedeniyle birçok İran askerini ölmüş ve İran'ın barış teklif etmesine neden olmuştu. Barış teklifi sayesinde Osmanlı Devleti kaybettiği yerleri geri alma fırsatı doğmuştu. 1823 yılında Erzurum'da başlayan Birinci Erzurum sınır görüşmeleri neticesinde, Osmanlı Devleti ile İran arasında 28 Temmuz 1823'te Birinci Erzurum Antlaşması imzalanmıştı. Antlaşmaya göre her iki devlet, 1746 yılında Nadir Şah zamanında yapılan antlaşmadaki sınırların esas alınmasını kabul etmişse de iki devlete arasındaki sınır ihtilafları, aşiretlerin durumu ve Hakkâri'deki zırnık madenleri sorunu çözüme kavuşturulmamıştı¹¹³. Özellikle; Erzurum, Kars, Van, Beyazid ve Hakkâri'de bulunan Haydaranlı, Sepki/Sıpkı, Celali, Zılanlı, Şikaki aşiretleri Osmanlı İran arasında uzun süren problemlere yol açmıştı. Bu aşiretlerin zaman zaman taraf değiştirmesi sınırların netleşmesine de engel teşkil etmişti¹¹⁴. 1823 yılında kısa süreli de olsa Hakkâri hâkimiyeti tekrar İran Devleti'nin kontrolüne geçmişti¹¹⁵. Hakkâri sınırları içerisinde bulunan Soma ve Bıradost'a asker gönderen İranlılar bu bölgeleri fiilen ele geçirmişlerdi. Ayrıca bölgenin yurtluk-ocaklık¹¹⁶ sancaklar olması ve Osmanlı memurlarının bulunmayışı yerel otoritelerin rahat bir şekilde hareket etmelerini sağlamıştı. Hakkâri'nin Osmanlı merkezinden fiziki olarak uzak olmasına karşın İran'ın Hakkâri'ye yakın oluşu İran'ın bölgede rahat bir şekilde manevra yapmasını sağlıyordu. Mahmudi beylerinden Musa Bey, borçlarına karşılık olarak birçok köyü İran'a satmıştı¹¹⁷. Hakkâri'deki bazı yerlerin satıldığını bilen

¹¹³ BOA, HAT, 810/37204-G, 1831 tarihli hat; *Melike Sarıkçioğlu, Osmanlı-İran Hudut Anlaşmazlıkları (1847-1913), ve 1913 İstanbul Protokolü*, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, (Basılmamış Doktora Tezi), Isparta, 2009, s. 23-25.

¹¹⁴ Uluçerler, s. 27.

¹¹⁵ BOA, HAT, 770/36176, 1827 tarihli hat.

¹¹⁶ "...Bu sisteme göre oluşturulmuş olan hükümet ve yurtluk-ocaklık sancaklarının idârecileri olan Kürt beyleri, merkezî yönetimin kendilerine tanımış olduğu imtiyazları kötüye kullanarak İstanbul ile bağlantılarını neredeyse tamamen koparmışlar, hatta Osmanlı devleti'nin doğudaki en önemli rakibi olan ile oldukça yakın ilişkilere girmişlerdi..." Fatih Gencer, *Tahdîd-i Hudûd-ı İraniyeye Me'mur Derviş Paşa Lahiyası*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2016, s. İV.

¹¹⁷ Mohammad Reza Nasiri, 1790 ile 1824 yılları arasında Kotur'un Mahmudî beylerinin Han Musa Bey'in elinde olduğunu, İran tebaasından Mehmed ve Yusuf Efendilere kiraya verdiğini; fakat İranlıların Kotur ve çevresinde bulunan köylere el koyduğunu belirtmektedir. Mohammad Reza Nasiri, *Nasireddin Şah Zamanında Osmanlı -İran Münasebetleri (1848 -1896)* Institute For The Study Of Languages and Cultures Asia and Africa, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Tokyo 1991, s. 31.

kişiler “...baki mahaller dahi elimizden alınır hulya batılasıyla sesler çıkarmayup...”¹¹⁸ ellerimizdeki toprakların ellerinden alınacağı korkusuyla Osmanlı Devleti’ne haber vermemişlerdi. Toprak satışlarının duyulması üzerine harekete geçen Erzurum Valisi Galip Paşa, başta Erzurum’da bulunan İranlı memur Hasan Ağa¹¹⁹ ile ve daha sonra İranlı yetkililer ile yazışmalarda bulunmuş ve bölgenin yurtluk-ocaklık sancaklar olduğunu, toprakların geri iadesini İranlı yetkililerden talep etmişti¹²⁰.

1826 yılında, Rusya ile İran arasında meydana gelen savaş Osmanlı Devleti’ni endişeye şevketmiş ve daha önce İran tarafından ele geçirilen kalelerin Rusya tarafından işgal edilmesi durumunda bu kalelerin tekrar alınması mümkün olmayacaktı. İranlı yetkilere ise ellerinde satış belgelerinin bulunduğunu ve satın aldıkları yerlerin iadesinin ancak para karşılığı verileceğini belirtmişlerdi¹²¹. Erzurum Valisi Galip Paşa’nın vefatı üzerine yerine atanan Vali Esad Paşa, gönderdiği İç çuhadar Ahmed Ağa’nın, kükürt madeni ve çevresinde yaptığı gözlemler neticesinde, Van Muhafızı Timur Paşa’dan bölgeye asker göndermesini istemişti. Fakat uzun bir süre bekleyen Ahmed Ağa, Timur Paşa ve askerlerin gelmemesi üzerine zırnık/kükürt madeninin bulunduğu bölgeyi ve kaleleri Nurullah Bey’e sınırları koruması karşılığında vermek zorunda kalmıştı¹²². Nurullah Bey’in de Erzurum Valisine gönderdiği mektupta; önceden olduğu gibi Hakkâri halkının Osmanlı Devleti’ne itaat ettiğini, uzun yıllardan beri halkın İran tasallutu ve istilası altında olduğunu, İran’a karşı güçlü ve kuvvetli olamayacaklarından Devlet-i Aliye’nin yardımlarıyla İran tasallutundan kurtulduklarını yazmıştı. Ayrıca küçük büyük herkesin; “münkâd oldukları ve Hakkâri tarafından Abdullah nâm kimesneyi

¹¹⁸ BOA, A.MKT, 206/9, 1849 tarihli belge.

¹¹⁹ BOA, HAT, 810/37204-G, 1831 tarihli hat.

¹²⁰ BOA, HAT, 772/36215, 1826 tarihli hat.

¹²¹ Gencer, “Merkezîleşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi”, s. 79.

¹²² BOA, HAT, 810/37204-I; 1827 tarihli hat. BOA, HAT, 770/36176, 1827 tarihli hat.

ibrâz-ı sadakat ve teşekkür ma'rûzunda taraf-ı müşarûn-ileyhe irsâl" ederek sadakatini ve memnuniyetlerini bildirmişti¹²³.

Osmanlı Devleti, Nurullah Bey'in Hakkâri Emirliği'nin başına geçmesine göz yummalarının temel nedeni, 1828 yılında Erzurum'un Rus General Paskeviç tarafından işgal edilmesi olmuştu. Osmanlı Rus Savaşı'nda, birçok Kürt aşireti Rusya'ya yardım etmişti ve özellikle yurtluk ocaklık sancaklar sistemine dâhil olan Hakkâri mîrleri başta olmak üzere; Bohtan, Soran ve Baban emirlikleri, Osmanlı Devleti'ne yardım etmekten kaçınmışlardı¹²⁴. Bölgedeki Kürt aşiretlerinin Rusya'ya yardım etmeleri ve Osmanlı'ya destek vermemelerinin nedenleri arasında, yukarıda da belirtildiği gibi Osmanlı'nın bölgeye tam olarak hakim ol(a)mamasından kaynaklanmaktaydı.

Eylül 1829 yılında Osmanlı ile Rusya arasında imzalanan Edirne Antlaşmasıyla Rusya geri çekilmişti. Rusya'nın bölgeden çekilmesinden sonra Hakkâri ve çevresindeki kükürt madenleri meselesi ile Nurullah Bey konusu gündeme gelmişti. Van Eyaleti, Erzurum Valisi Esad Paşa'nın uhdesine verilmiş¹²⁵ ve Esad Paşa'dan Hakkâri ve Hakkâri'de bulunan kükürt madenleri hakkında rapor vermesi istenmişti. Vali Esad Paşa raporunda; "Van Eyaletinde kain Hakkâri ve Hoşab sancakları kale ve zırnık madeni hasılatı istimaline dair tesyir olunan emirname-i sami vasıl olarak Rusyalı ile muharebe esnasında kalay-ı merkume muhafazası atafetlü Salih Paşa hazretleri tarafından Hakkâri begi Nuri (Nurullah) bege..." verilmesinin yanında zırnık/kükürt madenin de Nurullah Bey'e teslim edildiğini belirtmişti. Yine aynı raporda, Erzurumlu olan ve Van'da ikame edilen Timur Bey ve kardeşi Fazıl Bey'in ifadesine göre Nurullah Bey'in elindeki madenlerin alınması için on beş bin asker ve topa ihtiyaç olduğunu raporuna eklenmişti¹²⁶. Esad Paşa ayrıca Nurullah Bey'in elindeki madenlerin nadir olduğunu

¹²³ BOA, HAT, 807/37193, 1827 tarihli hat.

¹²⁴ Eppel, s. 246-247.

¹²⁵ BOA, HAT, 810/37204-A, 1832 tarihli hat.

¹²⁶ BOA, HAT, 810/37204, 1832 tarihli hat.

ve gelirinin seksen bin kuruş olduğu söylene de aslında senede birkaç yüz kese gelir getireceğini belirmişti¹²⁷. Esad Paşa'ya gönderilen talimatta maden ocaklarının Nurullah Bey'in idâresinden alınıp Osmanlı devleti tarafından işletilmesi istenmişti. Esad Paşa, Nurullah Bey'e kâtibi Abdulhalim Efendiyi bizzat göndermiş ve hem yazılı hem de sözlü bir şekilde Nurullah Bey'den madenlerin "...münasip bedel ile ilzâmı..."nı istemişti. Nurullah Bey ise bölgenin Osmanlı sultanları tarafından dedelerine verildiği; ama bir maden eminin gelmesi halinde ona dokunulmayacağını ve onun madeni idâre etmesine mâni olmayacağını söylemişti. Nurullah Bey, Erzurum Valisine Farsça bir mektup göndermiş ve maden gelirlerinin sadece giderleri karşıladığını ve herhangi bir kâr elde etmediğini "bi-hasıl" olduğunu belirtmişti. Nurullah Bey ve ona destek verenlerin ancak tehditle durdurulabileceği, çok uzun zamandan beri isyan halinde oldukları ve zor durumda kaldıklarında İran'a iltica ettiklerini not etmişti. Raporun satır araları okunduğunda Vali Esad Paşa; Erzurum'da askere alınma kayıtları bittikten sonra bahar ayında "...Kürdistan havalisinin taht-ı rabtiye idhaline istiklal ve ruhsatla memuriyeti..." kendi uhdesine verilmesini istemişti. Kâtip Abdulhalim Bey, Nurullah Bey'in asi ruhlu, söz ve yazı dinlemeyen biri olduğunu ve bundan sonra da aracı birini göndermeyeceklerini yazmıştı¹²⁸. Nurullah Bey hakkında Dersaadet'e gönderilen raporlar Nurullah Bey'in; hem Müküs Mîri Han Mahmud'un isyanında hem de Bedirhan Bey isyanında aktif rol aldığı, zaman zaman da İran'a sığınıp Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmaktaydı¹²⁹. Osmanlı Devleti'nin tüm çabalarına rağmen Hakkâri'de merkezî otorite sağlanamamış ve Osmanlı Devleti zor durumda kalmıştı. 1830 yılından itibaren başlayan merkezileşme politikaları bağlamında bütün emirlikler kaldırılmış ve Hakkâri Sancağı 1847 yılında kurulan Kürdistan Eyaleti'ne bağlanmıştı. Hakkâri Sancağının kaldırılmasıyla birlikte Hakkâri ve çevresi Tanzimat Fermanı'na dâhil edilmiş ve Şenbu hanedanının hâkimiyeti son bulmuştu.

¹²⁷ BOA, HAT, 810/37204-A, 1832 tarihli hat.

¹²⁸ BOA, HAT, 794/36840-C-2, 1832 tarihli hat.

¹²⁹ BOA, HAT, 448/22316/A, 1840 tarihli belge; BOA, A.MKT. MHM, 2/103-7, 1846 tarihli belge; BOA, İ.MSM. 13/1344; 1847 tarihli belge; BOA, İ.MSM, 52/1355, 1848 tarihli belge.

Tanzimat Fermanıyla beraber merkezîyetçi devlet yapısı giderek güçlendirilmeye çalışılmış ve Tanzimat teamülleri gereği sancaklarda kaza müdürlükleri ihdas edilmişti¹³⁰. Müdürlerin yerli bir hanedana mensup olup şehrin ileri gelenlerinden olmasına dikkat edilmişti. Seçilen müdürler, vali tarafından seçilip merkez tarafından onaylanıyordu¹³¹. Kaza müdürlerinin temel görevleri arasında; müdürlük yapacağı bölgeyi iyi bilmesi, devletin ve halkın arasındaki karşılıklı ilişkileri düzenleyen, devletin menfaatini koruyabilen ve becerikli kimselerden olması istenmişti. Ayrıca müdürün; bölgedeki para akışını ve vergilerin takibini yapabilecek vasıflara sahip olması gerekiyordu¹³².

Yukarıda da değinildiği gibi Osmanlı Devleti merkezîleşmesinin önündeki en büyük engeli bölgedeki yerel güç unsurları Kürt emirliklerini görmekteydi. Emirliklerin kaldırılmasının hemen ardından Kürt mîrler de sürgüne gönderilmişti. Yerel güç unsurları emirlerin sürgün/saf dışı edilmesinden sonra Osmanlı Devleti özellikle, sınırda bulunan ve kendisi ile “...tebaası arasındaki ilişkiyi bir uzlaşma ya da arabuluculuk ilişkisinden bir dayatma ilişkisine dönüştürmeyi amaçlıyordu...”¹³³. Fakat Kürdistan ile Hakkâri Eyaletlerinin kurulması ve bu eyaletlere memurların atanması Osmanlı hâkimiyetinin sağlanması için yeterli değildi. Merkezîleşme çabalarına hız veren Osmanlı, yerel güçleri ortadan kaldırmasına rağmen bir yandan da yeni reformları hayata geçirmek için yerel güç unsurlarına ihtiyaç duymaktaydı. Suraiya Faroqhi’nin belirttiği gibi; “ne kadar merkezî olursa olsun her imparatorluk belli bir ölçüde olay yerindeki adamlara dayanmalıydı”¹³⁴. Ayrıca merkezî hükûmet tarafından bölgeye gönderilen idârecilerin ve görevlilerin coğrafya şartlarına aşina olmamaları, onları büyük ölçüde yerel güç unsurlarına bağlı olmak zorunda

¹³⁰ Çadircı, s. 240.

¹³¹ Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1992, s.76.

¹³² Musa Çadircı, “Türkiye’de Kaza Yönetimi (1840-1876),” *Belleten*, Cilt. LIII, 1988. S. 206, s. 238-240.

¹³³ Ateş, s. 121.

¹³⁴ Suraiya Faroqhi, “Osmanlı ve Balkanlar Bir Tarihyazımının Tartışması, Merkezî Devletle Başetmek” *Yerel Güçlerler Başetmek 16. Yüzyıldan 19. Yüzyılın Başlarına Osmanlı Bölgeleri ve Ayanlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 403.

bırakıyordu. Bu nedenle yerel aristokratlar/yerel güç unsurları yönetimde yer alarak karar alma aşamasında etkili olabiliyordu.

Sınıra yapılacak herhangi bir saldırı karşısında Hakkâri'nin güvence altında alınması zorunluydu ve bu durum; ancak yereldeki ileri gelenler ile iş birliği yapmakla mümkün görünüyordu. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, reformları yürürlüğe koymanın yanında hem içeriden hem dışardan gelebilecek tehditlere karşı; pazarlık, hediye, taltif ve değişik unvanlar vererek yerel güçleri ve toplumun diğer unsurlarıyla yanına çekmek zorunda kalmıştı. Tanzimat reformlarını yürütecek kadroların bulunmayışı ve merkezî bölgedeki/taşradaki eski yöneticilerle anlaşma yapmasını ve onlara paye verilmesini zorunlu kılıyordu ve Osmanlı Devleti sınır bölgesinde hâkimiyetini genişletecek araçlara henüz sahip değildi¹³⁵. Mîrlere/yerel güç unsurlarına paye verilmesinin temel amacı da merkezîleşme politikaları gereği bu güçleri yok etme değil aksine yerel güç unsurlarını sisteme entegre etmektir. Ayrıca yerel güç unsurlarına paye verilmesi ve onlarla anlaşmak zorunda kalmasının bir diğer nedeni de Osmanlı'nın kendi sınırlarını kontrol etme ve koruma çabası içinde olmasıydı. Bu çerçevede Hakkâri müdürlüğüne “kaza müdürlüklerine eşrefi hanedandan birer müdür intihab ile o kazaların işlerinin onlar marifetiyle idâre olunması”¹³⁶ talimatı gereği Nurullah Bey Hakkâri Müdürü olarak atanmıştı.

Devlet organizasyonları, bütünleşmiş bir hâkimiyeti sağlamak için merkeze bağlı; kan bağından, aşiretlerden, sınıfsal herhangi bir guruptan bağımsız, merkeze bağlı bir idâre ve devleti temsilen temsilciler gurubu oluşturmaya zorundadır¹³⁷. Nurullah Beyin Hakkâri Müdürü olarak atanması kendi içerisinde paradoks gibi görünse bile halk ile merkezî otoritenin ilişkilerini yürütecek aracı bir “eşrefi hanedandan”¹³⁸ olması gerekiyordu. Ayrıca Hakkâri’de bulunan kükürt ve zırnık madenlerinin işletilmesini sağlamak, vergi tahsilinde Nurullah Bey’den destek

¹³⁵ Ateş, s. 121.

¹³⁶ Takvim-i Vekayi, S. 268.

¹³⁷ Karen Barkey, *Eşkîyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezîleşmesi*, Çev: Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016, s. 3.

¹³⁸ Çadircı, Türkiye’de Kaza Yönetimi, s. 238.

sağlamak ve mîrlerinin zaman zaman İran’a sığındığı gibi Nurullah Bey’in de İran’a sığınmasına engel olmaktı. Zaten Nurullah Bey’in mensubu olduğu Şenbu Hanedanı uzun yıllardan beri Hakkâri ve çevresinin idâresini ellerinde bulundurmaktaydı ve “... Hakkâri Beyi bulunanlara yurtluk ve ocaklık vechile tevcîh ve ihsân olunup vergü nâmıyla birşey mutâlebe olunmamış...”¹³⁹’tı.

Osmanlı Devleti, politika gereği yerel güç unsurlarına karşı uyguladığı “baskı veya onları himaye” etme gücünü, yerel güç unsurlarını kontrol altında tutmak amacıyla kullanıyordu. Babıali, yerel güç unsurlarına gerekli görülmesi halinde; unvan/mevki verebiliyordu; ayrıca verilen unvanı/mevkiler istenildiği zaman geri alınabiliyordu. Babıali ile anlaşamayan, görevini kötüye kullanan veya düşman ülke ile iş birliği yapanların unvanları alınıp malları müsadere ediliyor, idam ediliyor ya da sürgüne gönderiliyorlardı.

Nurullah Bey’in Hakkâri’ye müdür atanmasından kısa bir süre sonra Kürdistan Eyalet Valisi Esat Muhlis Paşa’nın Dâhiliye Nezareti’ne raporlar göndermişti. Raporlarda, Hakkâri Müdürü Nurullah Bey’e güvenilmeyeceğini; “Nurullah Bey’in redâet-i tıyneti şimdiye kadr meşhûd ve mücerreb olan hareketi ve hususiyle İran Şahına olan karâbeti cihetleriyle” ve “Kürdistan’ın takarrür-i âsâyiş-i mütemadisine mâni’ ve muzır eşhâsdan olduklarından”¹⁴⁰ zararlı biri olduğunu bildirmişti. Esat Paşa’ya göre Nurullah Bey’in ortadan kaldırılması için harekete geçilmesi gerekiyordu. Anadolu Ordusu Komutanı Mehmet Reşid Paşa ve Kürdistan Valisi Esad Paşa, Babıali’nin emri üzerine Nurullah Bey’e karşı harekât hazırlıklarına başlamışlardı¹⁴¹. Bedirhan Bey isyanından sonra da Başkale’ye asker yerleştirilmiş ve askerler Başkale’den çekilmemişti¹⁴². Nurullah Bey, kendisine karşı yapılacak

¹³⁹ BOA, İ.MSM, 48/1228-8, 1843 tarihli belge.

¹⁴⁰ BOA, A.MKT. MHM, 6/80, 1848 tarihli belge.

¹⁴¹ BOA, İ.MSM, 52/1351-7, 1848 tarihli belge.

¹⁴² BOA, İ. DH, 193/10876-8, 1849 tarihli belge.

harekâtı duyduktan kısa bir süre sonra İran'a kaçmıştı. Görüşmeler neticesinde Osmanlı kuvvetlerine teslim olan Nurullah Bey Girit'e sürgüne gönderilmişti¹⁴³.

Nurullah Bey'in Girit'e sürgüne gönderilmesinin ardından Anadolu Ordusu Komutanı Mehmet Reşid Paşa ve Kürdistan Eyaleti Valisi Esad Paşa Van'da müzakere ederek Hakkâri ve çevresinde neler yapılacağı hususunda çalışmalara başlamıştı. Müzakereler neticesinde "Hakkâri ve İmadiye sancaklarıyla Mahmudi kazasının Kürdistan ve Musul eyaletlerinden tefrikiyle birleştirilerek icap eden mahallerine asakir-i şahane ikamesiyle hem bunlara kumanda ve nezaret eylemek ve hem de umur-u zaptiye ve raptiyesine itina ve dikkat etmek"¹⁴⁴ amacıyla yeni bir eyaletin kurulması teklif edilmişti. Anadolu Ordu Komutanı Reşid Paşa ile Kürdistan Eyalet Valisi Esad Paşa'nın teklifi Meclis-i Vâlâ'da kabul edilmiş ve 8 Ağustos 1849 yılında Hakkâri Eyaleti kurulmuştu¹⁴⁵. Eyaletin kurulmasından sonra Musul'a bağlı olan; Akra, Revadiye, Zaho ile Mahmudi Kazalar Hakkâri Eyaleti'ne ilhak edilmişti¹⁴⁶. Eyaletin kurulmasındaki temel hedeflerin başında "hudud-i hakanide" bulunan bölgenin güvenliğini sağlamaktı. Ayrıca emirliklerin ortadan kaldırılmasından sonra meydana gelebilecek otorite boşluğundan faydalanmak isteyen aşiretlerin önünü kesmek ve göçebe olan aşiretleri iskâna tabi tutmaktı.

Hakkâri Eyaleti'nin kurulmasının hemen ardından Anadolu Ordusu Müşiri Mehmed Reşid Paşa ile Kürdistan Eyaleti Valisi Esad Paşa'nın görüşmeleri neticesinde; Meclis-i Vâlâ'dan "...vezir iradesine ihalesi veyahut mevaki'yi münasipten ta'yin ve ik'ad olacak asakire kumanda etmek ve hem de mülkiye dâhilisine nezaret eylemek..."¹⁴⁷ ve maliye işlerinden de sorumlu bir zatın atanması istenmişti. Nurullah Bey'in bölgeden gönderildiğini ve sorunun kalmadığını; ancak

¹⁴³ BOA, İ. DH, 202/11612, 1849 tarihli belge.

¹⁴⁴ BOA, A.MKT. MVL, 23/71, 1850 tarihli belge.

¹⁴⁵ BOA, MKT, 194/88, 1849 tarihli belge.

¹⁴⁶ BOA, A.MKT. 190/47, 1849 tarihli belge.

¹⁴⁷ BOA, İ. DH, 193/10876-8, 1849 tarihli belge.

herhangi bir karışıklık çıkması durumunda tedbir amaçlı, Başkale, Çölemerik¹⁴⁸ ve Gever'e¹⁴⁹ toplam üç tabur topçu asker yerleştirildiği belirtilmişti. Çölemerik'te müftü naibi ve dört kişiden oluşan küçük meclis oluşturulmuş ve görevli kişiler gerekli tembihler yapılmıştı. Ayrıca Van, Muş, Kars ve Çıldır'da asker alımı yapılmıştı. Meclis oluşturulmasının yanında mal müdürü ataması da yapılmıştı. Mehmed Reşid Paşa, Hakkâri'de bulunacak askerlere komutanlık edecek ve idârî işlere bakabilecek bir ferik aracılığıyla bölgede güvenliğin sağlanabileceğini düşünmekteydi. Ayrıca Tanzimat'ın bölgede iyi bir şekilde uygulanabilmesi için Hakkâri ve çevresini iyi bilen Mîrliva Veli Paşa'yı yedi bin beş kuruş maaş ile geçici olarak Hakkâri Kaymakamı olarak görevlendirmiş ve onu Başkale'ye göndermişti. Hakkâri'ye ait aşar ve rûsum vergisi için açık artırma ile iltizama verilmişti. İhale sonucunda üç yük on bin kuruş (üç yüz on bin kuruş) bedel ile bir gayrimüslime verilmişti. Bölgenin "...feth-i cedid zafer bedid-i hakaniyden..." olduğu için gerek Hakkâri halkı ve gerek aşiretlerle dostane ilişkiler içerisinde olunmasına dikkat çekilmişti. Bölgede yapılacak olan iltizam ihalelerinin Çıldır'da bulunan Livane ve diğer kazalara uygulanan aşar ve rûsum vergisinin ihalesi gibi yapılması ve biraz "müsadeluce" uygulanması istenmişti. Şimdilik ihale edilen iltizamının toplamı, üç yük on bin kuruş olmasına rağmen ileri de bu miktarın artabileceği ve beş yük kadar (beş yüz bin kuruş) olabileceği düşünülmüştü¹⁵⁰. Tanzimat Fermanı'nın amacı din, mezhep, ırk ayrımı yapmaksızın bütün Osmanlı tebaası ile doğrudan ilişki kurmak ve adalet ilkelerine göre merkezî bir idâre kurmaktır. Bu bağlamda 1850 yılında Hakkâri Eyaleti'nde oluşturulan meclis-i kebirde halkı temsilen gayrimüslimlerin de temsil edildiği görülmektedir. Meclis-i Vâlâ'ya gönderilen ve Tuhubî ile Tiyarî nahiyelerinde bulunan Nasturilerin cizye vergisi ve Asakir-i Nizamiyye için alınan

¹⁴⁸ Hakkâri merkezî.

¹⁴⁹ Hakkâri'ye bağlı olan Yüksekova ilçesi.

¹⁵⁰ BOA, İ. DH, 193/10876-8, 1849 tarihli belge.

tainatın bedellerini gösteren belgede; eyalet valisinin mührü yanında gayrimüslimlerin mührü de bulunmaktaydı¹⁵¹.

Hakkâri Eyaleti'nin kurulmasından hemen önce Derviş Paşa'nın girişimleriyle İran'dan geri alınan Kotur ve çevresi de yeni kurulan eyalete dâhil edilmişti. Kotur ve Çehrik Kaleleri Osmanlı Devleti ile İran arasında en çok tartışılan bölgeler olmuştu. Osmanlı, Kotur'un Hoşab'a bağlı olduğunu belirtirken İran ise Hoy'a bağlı olduğunu savunuyordu. Görüşmeler neticesinde daha önce İran'ın eline geçen Kotur tekrar Osmanlı hâkimiyetine geçmişti¹⁵². Kotur'un tekrar Osmanlı Devleti'ne bağlanmasıyla; Nefs-i Kotur/Kutur, Geveran, Girlehük, Habeşî-i Ulya, Habeşî-i Sufla, Kelt, Mahîn, Zirî, Kükürt, Hindivan, Elmalı, Karanuluk, Gailelik, İstîrân, Râviyân, Tersaâvâ Kütenvar ve Kaşka Bulak¹⁵³ köylerinden müteşekkil 342 hane tekrar Hakkâri'ye bağlanmıştı. Erzurum'da bulunan İranlı memur Hasan Ağa, Osmanlı İran sınırında bulunan aşiret reislerinin ve beylerin "...kah İran tarafına kah Osmanlı tarafına meyletmeleri..." bölgelerin tespiti ve kime ait olduğunun tespiti noktasında iki devleti de zora soktuğunu belirtmişti¹⁵⁴. Hakkâri'ye bağlı olan; Nurdüz, Şatak, Vestan ve Müküs Hakkâri'den ayrılarak Van'a bağlamıştı¹⁵⁵. Hakkâri Eyaleti kurulurken Kars ve Çıldır Sancakları Hakkâri Eyaleti'ne dâhil edilmişti; fakat 1849 yılının sonunda Kars ve Çıldır Sancaklarının birleştirilmesiyle Kars Eyaleti kurulmuştu. Bu iki sancağın ayrılmasıyla beraber Hakkâri Eyaleti'nin sınırları daralmıştı¹⁵⁶.

Hakkâri Eyaleti'nin teşkiliyle beraber bir takım idârî düzenlemeye gidilmiş ve atamalar yapılmıştı. Eski Tırhala Mutasarrıfı Ziya Paşa, 50.000 kuruş maaşla

¹⁵¹ BOA, MVL, 233/84; Tuncay Ay, *Tanzimat'ın Hakkâri'de Uygulanması*, Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi), Bitlis, 2015, s. 76.

¹⁵² BOA, HAT, 801/37091, 1827 tarihli hat.

¹⁵³ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhname-i Hudûd*, Çevrimyazı Alaattin Eser, Simurg Yayınları, İstanbul 1997, s. 239.

¹⁵⁴ Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817- 1867)*, s. 52.

¹⁵⁵ BOA, A.MKT. MVL, 23/71, 180 tarihli belge.

¹⁵⁶ BOA, A.AMD, 8/61, 1849 tarihli belge.

Hakkâri Eyalet valisi olarak atanmıştı¹⁵⁷. Ziya Paşa'nın vali olarak Vidin'e gönderilmesi üzerine eyalet işlerinin hızlandırılması ve devlet otoritesinin yerleşmesi için Ferik İzzet Paşa geçici olarak valilik görevine getirilmişti¹⁵⁸.

“...Hakkâri ve İmadiye sancaklarıyla Mahmudi kazasının Kürdistan ve Musul eyaletlerinden tefrikiyle birleştirilerek icab eden mahallerine asakir-i şahane ikamesiyle hem bunlara kumanda ve nezaret eylemek ve hem de umur-ı zabtiye ve rabtiyesine itina ve dikkat etmek üzere ordu-yu hümayun-ı mezkur feriklerinden ol havalide bulunan saadetlü İzzet Paşa hazretlerine muvakkaten memurin verilerek maiyetine bir küçük meclis teşkil ve tertib olunması ve irade ve umur-ı maliyesi için bir mal müdürü intihab ve nasbı hususlarına bi'l istizan emr u ferman...”¹⁵⁹.

O dönemlerde bölgede bulunan seyyah ve arkeolog Austin Henry Layard, Vali İzzet Paşa'nın Nurullah Bey'in konağında yaşamaya başladığını; ayrıca İzzet Paşa'nın bölgeye gelmesiyle Osmanlı Devleti'nin ilk defa burada kontrolü sağladığını aktarmıştır¹⁶⁰. Diğer kurumlara da atamalar yapılarak; Kürdistan Eyaleti Başkâtibi Refik-i Evvel Mustafa Efendi Hakkâri Mal Müdürlüğüne, Rütbe-i Rafiadan Ahmed Efendi “hoca” rütbesiyle müftülüğe ve yine vekil olarak atanan Ahmed İzzet Paşa, asaleten vali olarak atanmıştı¹⁶¹. Ahmed İzzet Paşa, düzenin sağlanması için İmadiye ve Hakkâri'nin “...hükûmet-i vahide tahtında...” birleşmesinin zorunlu hale geldiğini bildirmişti¹⁶². Bu bağlamda İmadiye ve çevresinin Musul Eyaleti'nden ayrılıp Hakkâri Eyaleti'ne bağlanması, Musul Valisi Mazhar Paşa ile Hakkâri Valisi'nin arasının bozulmasına neden olmuştu. Musul Vali Mazhar Paşa, Dersaadet'e durumu rapor ederek İmadiye'nin tekrar Musul'a bağlanmasını istemişti; çünkü İmadiye'nin Hakkâri'ye bağlanmasıyla birlikte Musul'un gelirlerinin önemli bir kısmı Hakkâri'ye aktarılacaktı. Meclis-i Vâlâ Mazhar Paşa'ya cevaben gönderdiği tahriratta Hakkâri Eyaleti'nin gelirlerinin giderlerini karşılayamadığını, giderlerinin gelirin iki katı olduğunu aktardıktan

¹⁵⁷ BOA, A.MKT. 196/12, Lef: 1, 1849 tarihli belge.

¹⁵⁸ BOA, A.DVN. MHM, 7/40, 1849 tarihli belge.

¹⁵⁹ BOA, C.DH. 235/11743, 1848 tarihli belge.

¹⁶⁰ Ateş, s. 125.

¹⁶¹ BOA, A.MKT. MHM, 12/82, Lef: 1, 1849 tarihli belge.

¹⁶² BOA. A.MKT. UM, 11/73, 1850 tarihli belge.

sonra İmadiye'nin tekrar Musul'a bağlanmayacağını bildirmişti¹⁶³. Akabinde Musul Eyaleti mutasarrıflık seviyesine düşürülmüş ve Bağdat Eyaleti'ne bağlanmıştı¹⁶⁴. Ayrıca Hakkâri Eyaleti'nin mevcut vergiler masrafları karşılamadığından Kürdistan Eyaleti'nden para istenmiş ve birikmiş borçlarının da ödenmesi talep edilmişti¹⁶⁵.

Tanzimat Fermanıyla birlikte birçok alanda değişiklik yapıldığı gibi mali alanda da değişiklikler yapılmıştı. Devletin gelirlerinin toplanması ve dağıtılması ile ilgili reformlar yapılmış ve halk arasındaki gelir-gider dengesizliğinin önüne geçmek istenmişti. Özellikle vergileri yeni alınacak yerlerdeki reayanın yükünün hafifletilmesi ve refaha kavuşturulması için tedbirler de alınıyordu¹⁶⁶. Ayrıca Osmanlı Devleti'ne yeni vergi vermeye başlayacak olan yerler için vergiler bir süreliğine ertelenebiliyordu. Kotur nahiyesi 1849 yılında Hakkâri Eyaleti'ne dâhil edilmiş ve vergiye tabi tutulmuştu. Kotur'da bulunan on altı köyün toplam vergisi yedi bin beş yüz kuruş olarak belirlenmiş; ancak "birden (şimdilik ödenmesi) tahsili ahaliyi merkumenin perişani hallerini mucib olacağından"¹⁶⁷ verginin ertelenmesi ve azaltılması yoluna gidilmişti.

Osmanlı Devleti'ndeki vergiler belirli kanunlara göre merkezî idâre tarafından nüfusa ve gelire göre tespit edilip tahriri yapılırdı. Devletin temel kaynaklarından olan ve maliyenin bel kemiğini oluşturan vergiler tahrire geçtikten sonra belli bir oranı hak sahiplerine verilir, bir kısmı da merkeze havale edilirdi¹⁶⁸. Tanzimat'tan sonra Hakkâri'de bulunan bazı yerlerin tahriratı yapılmış ve Meclis-i Vâlâ'ya gönderilmişti¹⁶⁹. Meclis-i Vâlâ, 1849 yılında Hakkâri Valisine gönderdiği

¹⁶³ BOA, A.MKT, MVL, 23/71, 1850 tarihli belge.

¹⁶⁴ BOA, A.MKT. NZD. 33-66, 1851 tarihli belge.

¹⁶⁵ BOA, MVL, 327/6, 1850 tarihli belge.

¹⁶⁶ Tayyib Gökbilgin, "Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri", *Belleten*, Cilt: XXXI, No:121, 1967, s. 106.

¹⁶⁷ BOA, İ. MVL, 240/8597-1, 1852 tarihli belge.

¹⁶⁸ İnalçık, Halil, "İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *Ankara Üniversitesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, S. 1, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul, 1959, s. 43

¹⁶⁹ BOA, İ.MVL, 151/4305-2, 1849 tarihli belge.

eyalet ve eyalete bağı olan kazalarda aşar ve rüsum vergisinin nasıl olacağına dair belge göndermişti. Belgede; Hakkâri ve çevresinde bulunan; malikâne, kaza, evkaf kurası (vakıf köyler) ve aşar rüsumunun ihalesi için başvuru yapanların listesinin maliye nezaretine gönderildiği belirtilmişti. Hakkâri beyleri ise adı geçen kaza ve köylerin kendilerine yurtluk-ocaklık veçhiyle “tevcih ve furuht” olarak verildiği iddia ediyorlardı. Meclis-i Vâlâ, “sabık vecihle” sahipleri tarafından tekrar idâre edilirse fukaraya/arazisi olmayanlara zulüm edileceği; ancak tımar sistemine tabi olan bölgelerde tatbik edilen nizama göre “bedellerinin sahiblerine itasıyla keyf-i yed” edilerek yurtluk-ocaklık sahiplerine bedelleri verilmek suretiyle ihale olunmasını istemişti. Yurtluk-ocaklık sahipleri kabul ettikleri takdirde bedelleri peşin olarak ödenecek ve Hakkâri valisi ve Anadolu Ordu Müşiri Meclis-i Vâlâ’ya haber vereceklerdi. Hakkâri Eyaleti’nin belirlenen gelirinin üç yük (üç yüz bin kuruş) seksen beş bin yüz kuruştı. Kayıtlara göre bunun elli bir bin beş yüz kuruşu 1848/1849 yılına ait olduğu; fakat mahsup edilen yılda da çekirgelerin hasılatı zarar vermesi sonucu bu vergi de tahsil edilemeyecekti. Çekirgenin verdiği zarardan dolayı iltizam sahipleri de mağdur olmuşlardı. Belgenin sonlarında, bölgenin Tanzimat’a yeni dâhil olması ve halkı vergilerle “ürkütmemek” için vergilerin biraz daha ertelenmesi talep edilmişti¹⁷⁰.

1850 yılında Hakkâri Eyaleti’nin idârî yapısı ve sınırlarında düzenleme yapılarak Van Sancağı Hakkâri Eyaleti’ne ilhak edilmiş, Mîr-i Miran Mehmet Reşid Paşa rütbe-i vezaretle Hakkâri eyalet valisi olmuştu. 1852 yılında ise Mardin, Kürdistan Eyaleti’nin idâresinden çıkarılarak Hakkâri Eyaleti’ne dâhil edilmişti¹⁷¹. Van, Mardin, Çölemerik, Elbak, İmadiye, Mahmudi, Gever, Beytüşşebap, Çâl (Çukurca) ve Kotur’un Hakkâri Eyaleti’ne dâhil edilmesiyle toplanan vergi miktarı 1.569.086 kuruşa yükselmişti¹⁷². Yine aynı tarihte Hakkâri’ye bağı olan Musul’un Hakkâri’den ayrılarak Şehrizar’un dâhil edilmesi gündeme gelmişti, bu konun

¹⁷⁰ BOA, İ.MVL, 151/4305-1, 1849 tarihli belge.

¹⁷¹ BOA. MKT. NZD, 105/31, 1854 tarihli belge; Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1272, s. 68.

¹⁷² Hurşid Paşa, s. 232.

görüŖülmesi ve görüŖ bildirilmesi için Anadolu ve Hicaz Ordu MüŖirlerine tahriratlar yazılmıŖtı. Meclis-i Vâlâ'da yapılan görüŖmeler neticesinde Anadolu ve Kürdistan Valilerine gönderilen yazıda bazı yerlerin idâresi ve güvenliği için Hakkâri Valisi'nin uhdesine verilmiŖti¹⁷³.

Kısa bir süre sonra Hakkâri Eyaleti'nin idârî yapısında tekrar deęiŖikliklere gidilmiŖ, Vali İzzet PaŖa'nın halka zülüm ettiği ve PaŖa'nın yolsuzluğa karıŖtıęı iddiaları üzerine görevinden azledilmiŖti. İzzet PaŖa'nın yerine Van Sancağı Kaymakamı Mehmet ReŖid PaŖa eyaletin yeni valisi olarak atanmıŖtı¹⁷⁴. ReŖid PaŖa, eyalet merkezini Van Sancağına taşıyarak Van'da ikamet etmeye baŖlamıŖtı¹⁷⁵. Hakkâri merkez kaymakamlığına da Mîr-i Miran Kâmil PaŖa getirilmiŖ ve Kâmil PaŖa sayesinde uzun bir aradan sonra sükûnet ortamı saęlanmıŖtı. Sükûnet ortamı sayesinde daha önce İran'a iltica edenler Hakkâri'ye geri dönmeye baŖlamıŖ ve terkedilmiŖ yerler yine bayındır hale getirilmiŖti.

“...Hakkâri sancağı kaymakamı saadetli Kâmilî PaŖa'nın umur-u memuresinde hüsnü hareket ve imar-ı memleket kaziyesine vakit eylemekte ve hatta mukaddemleri ahaliden olup firar edenler dahi avdet ve ricat ve hayli vakitten beri memalik-i İraniyede mutavattın birçok kesian bile Hakkâri'ye hicret ve orada ikamet eylemekte ve mukaddema müŖterek harap olan mahal ve karyeyi mamur ve abadan etmekte...”¹⁷⁶.

Osmanlı Devleti'ndeki valiler zaman zaman becayıŖ yoluna baŖvurarak yer deęiŖtirebiliyordu. YaklaŖık altı yıl Hakkâri valiliği yapan Mehmet ReŖid PaŖa, becayıŖ suretiyle Harput valisi sabık devletli Ziya PaŖa¹⁷⁷ ile yer deęiŖtirmiŖlerdi. BecayıŖ uygulaması bir vali hakkında Ŗikâyetlerin çok olması durumunda yapılıyordu¹⁷⁸. Vali Ziya PaŖa hakkındaki Ŗikâyetlerin artması ve uygun olmayan olaylara karıŖması üzerine azledilmiŖ onun yerine Tosun PaŖa vali vekili olarak

¹⁷³ Davut Hut; *Musul Vilayeti'nin İdarî, İktisadî ve Sosyal Yapısı (1864-1909)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat AraŖtırmaları Enstitüsü, (YayınlanmamıŖ Doktora Tezi), Haziran 2006, s. 26.

¹⁷⁴ BOA, A.MKT. NZD. 13/84, 1850 tarihli belge.

¹⁷⁵ BOA, İ. MVL. 202/6420, 1851 tarihli belge.

¹⁷⁶ BOA, A. MKT. UM, 137/ 92, 1853 tarihli belge.

¹⁷⁷ BOA, A. MKT. NZD, 126/70, 1855 tarihli belge.

¹⁷⁸ Abdülhamid Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri: Osmanlı Vilayet İdaresi*, 1895-1908, Klasik Yayınları, Ankara, 2008, s. 52

atanmıştı¹⁷⁹. Bir süre sonra Tosun Paşa'nın da istifa etmesi üzerine Kars Mutasarrıfı İsmail Paşa'nın Hakkâri Valisi olması uygun görülmüştü¹⁸⁰. 1859 yılında Hakkâri'nin mutasarrıflığa dönüştürülmesi üzerine Vali İsmail Paşa azledilerek yerine Mîr-i Miran Resul Paşa mutasarrıf olarak atanmıştı¹⁸¹.

Hakkâri ve çevresinde önemli miktarda; kükürt, kurşun gümüş ve tebeşir (kireçtaşı) çıkarılmaktaydı. Bu madenlerin çıkarılmasını, satılmasını ve kontrolünü uzun yıllardan beri Hakkâri beyleri sağlıyordu ve madenlerin geliri de Osmanlı devletiyle paylaşılmıyordu¹⁸². Hakkâri Eyaleti'nin kurulmasıyla birlikte Osmanlı Devleti bölgede bulunan maden ocaklarının işletilmesini ve denetimini kontrol altına almak istemişti. Meclis-i Vâlâ kararıyla; kurşun madeninin çıkarılması üç yıllığına Mihayil oğlu Keraki ve Yani adlı gayrimüslimlere verilmişti. Aynı kararla; bütün masrafları Mihayil oğlu Keraki ve Yani'nin karşılaması şartıyla maden gelirin beşte biri hazineye verilecekti. Ayrıca çıkan madenin yanında gümüş madeninin çıkarılması halinde gümüş madeninin tüm geliri merkeze gönderilecekti¹⁸³.

Hakkâri Valisi'nin Meclis-i Vâlâ'ya gönderdiği yazıda maden ocaklarının işletilmesi ve yeni madencilerin gönderilmesini istemişti. Meclis-i Vâlâ kararıyla Ergani-Maden Ocağı Müdürü Mustafa Paşa'nın on kişilik madenci ekibi Hakkâri'ye gönderilmiş ve çalışmalar hız kazanmıştı¹⁸⁴. Yapılan çalışmalar sonucu kükürt ocaklarının işletilmesi 1851 yılının şubat ayında "...beher kantarı beş yüz kuruş fiyat ile Van tüccarından Habron'a"¹⁸⁵ ihale edilmiş; fakat çıkarılan kükürt madeninin oldukça kaliteli olduğu anlaşılmaması üzerine madenlerin işletilmesi tüccar Habron'dan alınıp Hakkâri Mal Müdürlüğüne devredilmişti¹⁸⁶.

¹⁷⁹ BOA, A. TŞF. 8/59, 1850 tarihli belge.

¹⁸⁰ BOA, İ.MMS, 7/296, 1856 tarihli belge.

¹⁸¹ Takvim-i Vekayi defa 576, 15 Cemaziyel Evvel 1276.

¹⁸² BOA, 10 Numaralı Mühimme: 270/422; BOA, HAT, 794/36840, 1832 tarihli hat.

¹⁸³ BOA, A.MKT. MVL, 44/25, 1851 tarihli belge.

¹⁸⁴ BOA, MKT. NZD. 34/47, 1851 tarihli belge.

¹⁸⁵ BOA, İ. MVL. 200/6308, Lef: 1, 1851 tarihli belge.

¹⁸⁶ BOA, A.MKT. MVL, 38/86, 1851 tarihli belge.

2.2. Eyalet Yönetimi

Osmanlı Devleti'nin klasik idârî yapısı; köy, kaza, sancaklardan oluşmaktaydı. 16. yüzyıldan itibaren sınırlarının genişlemesiyle beraber sancaklar üzerinde kontrolün sağlanması zorunlu hale gelmişti. I. Murat'ın lalası Şahin Paşa'nın Rumeli'ye beylerbeyi olarak tayin edilmesiyle beylerbeyilikler kurulmuş ve klasik Osmanlı idâresi bir örgütlenme yapısından ziyade “kontrolcü ve koordinatör fonksiyonlu”¹⁸⁷ bir yapıya dönüşmüştü. 16 yüzyıldan itibaren beylerbeylikler “eyalet” olarak adlandırılmış ve Osmanlı Devleti'nin en büyük idârî yapısını oluşturmuştu¹⁸⁸. Padişah'tan sonra yönetim ve ordu işlerinde yetkili olan beylerbeyi “paşa sancağı” adı verilen eyalet merkezinde bulunmuşlar ve beylerbeyleri yönetimi altındaki eyaletleri paşa sancağından idâre etmişlerdi. Beylerbeyi, eyalet sınırları içinde sancaklarda bulunan tımarlı sipahilerin yöneticisi konumunda olmuştur¹⁸⁹. 16. yüzyılın ortalarına kadar devam eden klasik Osmanlı düzenine göre şekillenen idârî sistem, 17. yüzyılın başlarından itibaren bozulmaya başlamıştı. Devletin asker ihtiyacını karşılayan tımarlı sipahilerin yerini valiler tarafından beslenen “kapı halkı”¹⁹⁰ almıştı. Kapı halkı adı verilen askerlerin devlet güvenliğini tehdit edecek dereceye gelmeleri ve geleneksel yönetime müdahil olmaya başlamaları düzenin bozulmasına neden olmuştu¹⁹¹.

¹⁸⁷ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 5. Baskı, Cedit Neşriyat Yayınları, Ankara 2016. s. 251.

¹⁸⁸ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2003, s. 75.

¹⁸⁹ Halil İnalcık, “Eyalet” *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt. XI, İstanbul, 1995, s. 548-500.

¹⁹⁰ Kapı halkı: “...önde gelen bir kişinin hizmetindeki kimseleri niteler. Bu tabire XV. yüzyıl Osmanlı kaynaklarında rastlanması yerleşmiş bir terim olarak eskiden beri var olduğunu gösterir... çoğu yerde de kapı halkı ve yeniçeri beraber anılmaktadır. Buradan, kapı halkının doğrudan padişahın hizmetinde bulunan ve seferlere muharib veya hizmet bölüğü olarak katılan askerler mânasında kullanıldığı anlaşılmaktadır...” Mehmet İpşirli, “Kapı Halkı” *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt. 24, İstanbul, 2001, s. 343.

¹⁹¹ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 5. Baskı, Cedit Neşriyat Yayınları, Ankara 2016. s. 254.

19. yüzyılın başlarından itibaren ayakta kalabilmek ve bozulan düzeni yeniden tesis edebilmek için önlemler almaya başlayan Osmanlı Devleti idârî ve mali alanda bir dizi düzenleme yapmaya başlamıştı. Özellikle II. Mahmud’la beraber merkez taşra idâresinde bir seri düzenleme yapılmış ve devletin idârî yapısı, klasik idârî yapıdan uzaklaştırılmaya çalışılmıştı. II. Mahmud’un emriyle hazırlanan; fakat kendisinin göremediği Tanzimat Fermanı’nın temel amacı merkezî idârenin gücünü artırmaktı. Bu bağlamda, doğrudan padişaha ait toprakların gelirlerini toplamada yardımcı olan ve eyaletlerin yönetiminde valilere destek sağlayan “muhassıllık”¹⁹² kurumu kısmen kaldırılmış ve bazı yeni idârî düzenleme uygulanmaya çalışılmıştı¹⁹³.

Tanzimat reformları idâre merkezleri olan eyaletlerin idâresinde köklü değişim ve merkezî denetimin güçlendirilmesi hedefini taşıyordu. Temel hedef, geçmişteki eyaletlerin idârî kötü yönetilmesi ve yöneticilerin yetersizliğinden kaynaklanan soruları ortadan kaldırmaktı. Tanzimat öncesi Osmanlı taşra yöneticisi görevde ve hizmette bulunduğu sürece veya vergi ödediği takdirde denetleme olmaksızın özerk bir şekilde görevini yapmaktaydı. Tanzimat reformlarıyla birlikte, merkezden atanan valiler ve yine merkeze karşı sorumlu memurlara görev verilerek özerk yapı kırılmaya başlanmıştı¹⁹⁴. Çünkü Tanzimat öncesi dönemde hem idârî anlamda hem de vergilerin tahsilinde Osmanlı Devleti zorluk yaşamaktaydı ve yerel güçlere bağımlı durumdaydı. Siyasal gücün sultandan/merkezden taşraya kayması yerel iktidarın gücünü artırmıştı. Bu durum merkezî yönetime karşı isyan ve tehdit olarak algılanmış merkezî yönetimin reformlar için adımlar atmasına neden olmuştu.

Osmanlı Devleti’nin reform/merkezîleşme uygulamaları devletin tümünü etkilediği gibi Hakkâri ve çevresini de etkilemişti. Hakkâri ve çevresini oluşturan coğrafya Osmanlı Devleti tarafından 16. yüzyılın ortalarında 1535-1548 yılları

¹⁹² Muhassıllık: Osmanlı Devleti’nde kuruluşun itibaren Anadolu’da ve Rumeli’de cizye, âşâr, âdet-i ağnâm, imdâd-ı seferiyye ve hazariyye, sâlâriyye, mukabele, bedel-i nüzûl, avârız, ispence vb. adlarla anılan vergilerin tarh ve tahsilinde görev yapan kurumdur.

¹⁹³ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 1997, s. 19-22.

¹⁹⁴ Gökhan Çetinsaya, *II. Abdülhamid Döneminde Irak’ta Osmanlı İdaresi*, Küre Yayınları, İstanbul 2020, s. 33.

arasında fethedilmiş Van Eyaleti'nin bir sancağı olarak idârî sisteme dâhil edilmişti. Hakkâri ve çevresinin idâresi doğrudan Osmanlı tarafından atanan yöneticilere verilmeyip yerel güç unsurlarının hâkimiyetine bırakılmıştı. Ayrıca bölgenin geliri hükûmet sancaklar sistemi kapsamında Kürt beylerine “mefrûzü'l-kalem ve maktû'l-kadem” olarak bırakılmıştı¹⁹⁵. 19. yüzyılın ilk yarısına kadar bölge idâresini elinde bulunduran ve yerel güç unsurlarından Şenbulu ailesinden Nurullah Bey'in sürgüne gönderilmesinin ardından Hakkâri eyalet haline getirilerek merkezden atanan valilerin idâresine verilmişti.

2.2.1. Valilik kurumu ve hakkâri valileri

Osmanlı Devletindeki idârî ve askeri yapının en büyük birimini oluşturan eyaletlerin başında; “beylerbeyi/mîr-i mîran/emîru'l umera/vali” bulunmaktaydı. Vali(lik) unvanı, 17. yüzyıldan sonra kullanılmaya başlanmış; fakat resmi anlamda 19. yüzyıldan itibaren resmi olarak kabul edilmişti¹⁹⁶. 1836 yılında “Redif Askeri Teşkilatı” yeniden düzenlenmiş ve valilik unvanı “Müşir” olarak değiştirilmişti. Tanzimat'ın ilanından sonra yeni düzenlemelerle beraber valilik unvanı tekrar kullanılmaya başlanmıştı. Yılın belirli aylarında toplanılarak eyaletlere valiler atanır ve bazı eyaletlerin vali atamaları sadrazam tarafında teklif edilir, padişah tarafından onaylanırdı¹⁹⁷. Valilerin temel görevlerinin başında; bulunduğu eyaletin idârî işlerini tanzim etmek, eyaletin emniyetini sağlamak ve seferler esnasında asker temin edip gerektiği takdirde sefere katılmaktı. Valiler bunları yaparken padişah adına yapmaktaydı ve bunlara karşılık olarak valilere geniş yetkiler verilmişti. Valiler, eyaletlerdeki tüm meselelerin çözümünde en yüksek merci ve Babıali'nin temsilcisi

¹⁹⁵ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 4. Kitap Kanuni Devri Kanunnameleri, 1. Kısım Merkezî ve Umumi Kanunnâmeler, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 463.

¹⁹⁶ Mehmet İpşirli, “Beylerbeyi”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İstanbul, 1992, s. 69.

¹⁹⁷ Çadırcı, s. 15-23.

durumundaydılar. Ayrıca bütün eyalet memurları valiye karşı sorumlu tutulmaktaydı¹⁹⁸.

Eyaletin idâresinin başındaki valiler; düzenin sağlanması, vergilerin toplanması ve kamu düzenini tehdit eden unsurları kontrol altına almakla yükümlüydüler. Valiler, genellikle taşra idâresinde tecrübeli, “doğru ile eğriyi” birbirinden ayıran ve dindar kimselerden seçilecekti. Ehliyetsiz, derebeyi ve tanınmayan kimselere vali unvanı verilmeyecekti. Tazminatla beraber valilerin yetkileri kısıtlanmış ve “Eyalet Valisi Bulunan Zâtın Vazife-i Mukavveleri” adı altında valilerin görev ve sorumlulukları belirlenmişti. Talimatnameye göre eyalet valisinin yaptığı tüm işlerden sorumlu ve devlete karşı muhatap olacaktı. Valilerin belirlenen yetki ve sorumluluk dairesinde çalışmaları aslında Tanzimat’ın uygulanmaya çalışıldığı en önemli bürokratik reformlardan biri olmuştu. Tanzimat’ın ilanı ile birlikte valilerin yetki ve sorumlulukları kısıtlanmıştı. Bu kısıtlamaların temel amacı valilerin yaptığı zülüm ve baskıların önünü keserek bütün Osmanlı tebaasının refahını ve devletin imarını ve düzenini sağlamaktı¹⁹⁹.

Devlet düzenini sağlamak için geniş sorumlulukları bulunan valilerin merkezden atamaları Tanzimat’la beraber daha da önem kazanmıştı. Osmanlı Devleti sınırları içerisinde gücü ellerinde bulunduran yerel güç unsurlarının yetkileri elinden alınmış bir kısmının da sürgüne gönderilmişti. Bu unsurların yerine bölge dışında atamalar yapılmaya başlanmıştı. Bölge dışından atamaların yapılmasının ve bu atamaları yapmanın kendi içerisinde siyasi bir mantığı bulunmaktaydı. Bu tarz düzenlemelerle valileri merkezî yönetim tarafından yakın kontrol altında tutmak ve yerel anlamda özerk siyasi bir güç haline gelmelerinin önünü almak. Fakat bu atamaların olumsuz tarafları da olabiliyordu. Hakkâri halkı için başta vali olmak üzere üst düzey bir görevlinin sürekli olarak yerinin değiştirilmesi dezavantaj sağlıyordu; çünkü her yıl veya dönem yeni bir idârecinin atanması belirsizliklere ve aksamalara yol açabiliyordu. Uzun süreli değişiklik yapılmasa bile idârecilerin genel

¹⁹⁸ Halil İnalcık, “Eyalet”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt. XI, s. 550.

¹⁹⁹ Çadircı, s.12.

tavır siyasi havayı ve ekonomik yapıyı etkiliyordu. Hakkâri'nin hem coğrafik yapısı hem de merkeze uzaklığı nedeniyle bir valinin azledilmesi veya yeni valinin atanması ve Hakkâri'ye varış süresi bir hayli zaman almaktaydı.

Yukarıda belirtildiği gibi Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesiyle beraber merkezîleşmenin bir sonucu olarak Kürt emirlikler tasfiye edilmiş, 1847 yılında Kürdistan Eyaleti, 1849 yılında ise Hakkâri Eyaleti'nin kurulmasıyla Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde yeni bir düzenlemeye gidilmişti. Yeni idârî düzenlemeyle beraber 1849 yılında kurulan Hakkâri Eyaleti'ne mîrlerin yerine merkezden gönderilen ve Kürt olmayan Babıali'nin temsilcisi olan valiler atanmıştı²⁰⁰. Hakkâri Eyaleti'nin kurulmasıyla beraber, elli bin kuruş maaşla eski Tırhala Mutasarrıfı Ziya Paşa vali olarak görevlendirilmişti. Fakat Ziya Paşa'nın Vidin'e gönderilmesi üzerine bölgede bulunan Ferik İzzet Paşa vali olarak atanmıştı²⁰¹. Ayrıca Hakkâri Valisi Kapıkethüdalığı Nesim Efendiye ihale edilmişti²⁰². Geçici olarak görevlendirilen Ferik İzzet Paşa, daha sonra "...rütbe-i vâlâ-yı vezaret-i ihsan..."²⁰³ olunarak vezir statüsünde Hakkâri'ye asaleten vali olması uygun görülmüştü. Ferik İzzet Paşa'nın Hakkâri'ye atamasıyla beraber bölgenin üst yönetim ile halk ilişkilerinin yeniden biçimlenmesi anlamına geliyordu. Çünkü Tanzimat öncesinde mîrlere/beylere tabi olan halk bundan sonra valilere tabi olacaktı.

Divan-ı Hümayun, Hakkâri valisi olarak atanan Vali İzzet Paşa'ya gönderdiği talimatta, "kanun-i müesese-i cedide"nin gereklerini ne şekilde yerine getireceğini detaylı bir şekilde anlatmıştı. Valinin görevleri; şehrin hüsnü idâresi için halkın refahını sağlamak, "kavanin-i müesese ahkâmı"na göre hareket edip mesaisini bu yönde harcayarak padişahın razı olacağı şekilde eyalet işlerini yürütmektir. Valinin idâresi altında bulunan; kadı, müftü, ulema, eşraf ve eyaletteki erkânı küçük-büyük

²⁰⁰ Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, 340; Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s. 17.

²⁰¹ BOA, A.MKT, 196/12 Lef: 1, 1849 tarihli belge.

²⁰² İ, DH, 93/10897. 1849 tarihli belge.

²⁰³ BOA), A.DVN. MHM, 7/40, 1849 tarihli belge. Vali olmanın şartı "Vezir" olmaktır. Bkz: Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yayınları, İstanbul, 2017, s. 200.

ayrımı yapmadan tüm bölge halkının desteğini almaktı. Adalet yolunda padişahın rızasını kazanacak “şer-i şerif ve kanun-i münif”e uyularak bütün yetkilerin kendisinde toplanmasını ve tüm işlerde kendisine müracaat edilmesi istenmişti. Bu işleri yaparken sınırları aşmadan memuriyetini yerine getirmek, kanunları uygularken yetkilerini tereddüt etmeden kullanmak, madununda (emri altında) bulunan memurlara güzel bir şekilde davranmak, ihtiyaçlarına riayet etmesi ve adaletli bir şekilde davranması tavsiye edilmişti. Tanzimat kanunları uygulanırken “bir an zühul ve gaflet etmeyüp caddeyi nısfıyet ve adalet ve rah-ı müstakim”i takip ederek padişahın rıza ve sadakatine riayet edilmesi gibi uygulamalar istenmekteydi²⁰⁴. Tanzimat döneminde hızlı bir şekilde çıkan kanunlar, Tanzimat’tan yaklaşık yirmi yıl sonra tekrar yazılarak “yerli ve şer’i” unsurlar daha çok kullanılmaya başlanmıştı²⁰⁵.

Hakkâri Valisi İzzet Paşa göreve başlamasının ardından yaptığı ilk işlerinden biri Meclis-i Vâlâ’dan “...Hakkâri eylatinde dahi ahkâm-ı adale-i mezkureye tevfiken a’malı maslahata mübaderet olunmak üzere tensikat mülkiyeye²⁰⁶ dair tab ve neşr buyrulmuş olan kanunme-i hümayun ve talimat-ı samiyi evrakı”nın Hakkâri’ye gönderilmesini istemek olmuşu. Meclis-i Vâlâ’nın Vali İzzet Paşa’ya verdiği cevapta; tensikat-ı mülkiyeye dair tab olunan talimat ve evrak-ı sairenin gönderileceğini; fakat “usul-i tanzimiyenin defaten icrasında bazı müşkülâtlar” olabileceği için tensikat-ı mülkiye talimatlarını uygulamayı zamana yayması

²⁰⁴ BOA, A.DVN. MHM, 7/40, 1849 tarihli belge.

²⁰⁵ “Tanzimat’la birlikte girilen yolda tadil ve tensik gören kanun çevirileriyle başlayan kanunlaştırma faaliyetleri şekli olarak şer’ilik vasfı taşıırken Tanzimat’ın üzerinden yaklaşık yirmi yıl geçtikten sonra daha önce aceleyle çıkarılmış kanunlarda yapılan tadil ve tashihlerde ve yeni hazırlanan kanunlarda daha belirgin şekilde yerli ve şer’i unsurlar ön plana çıkmıştır”. Bkz: Rıdvan Özdiñ, *Osmanlı Modernleşmesi ve Hersekli Arif Hikmet Mecelle’nin Bazı Mevâddına Dair İntikadnâme*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 48.

²⁰⁶ Tensikat-ı Mülkiyye: Tanzimat döneminde vergi sistemi, yol ve nehirlerin daha iyi bir şekilde kullanılabilir duruma getirmek, halkın kredi sorunlarını çözmek, eğitimin sisteminin kurulması ve mali yapıda hedeflenen düzenlemeler içeren program. Ayrıca Bkz: Ayla Efe; “Tanzimat Devleti, İmar-ı Mülk ve Tebaa Politikaları ve Bir Sancak”, *Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Ağustos 2016, Sayı: 38, s. 3.

istenmişti²⁰⁷. Meclis-i Vâlâ'nın tereddütle verdiği bu cevapta birçok neden yatmaktaydı; çünkü bölge yüzyıllardan beri yerel iktidarların elindeydi ve kısa vadede Osmanlı Devleti'nin yeni uygulama modellerinin ve yeni kurulların pratiğe geçirmesi zor görünüyordu. Hakkârililerin zaman zaman valiye karşı bir takım uygun olmayan hareketlerde bulunması, vergilerini zamanında vermemesi durumunda “asakir-i nizamiye-i şahane”nin bölgeye asker sevk edilmesine neden olabiliyordu²⁰⁸.

Ayrıca merkezden gönderilen idâreciler bölgeye ve bölgenin şartlarına aşina değillerdi. Yöneticiler büyük ölçüde yerel iktidar unsurlara veya eşrafa ihtiyaç duymak zorunda kalıyorlardı. Hakkâri valilerinin görev süreleri dikkate alındığında, Vali Reşid Paşa dışında valilerin görev sürelerinin kısa olduğu görülmektedir. Valilerin kısa sürede görevde kalmalarının nedenleri genellikle; valilerin kendilerinden beklenen görevleri layıkıyla yerine getirmemeleri, coğrafi nedenler, valilerin yolsuzluk gibi olaylara karışmaları ve şikâyet edilmeleri idi. Şikâyet edilen Hakkâri Valisi İzzet Paşa, Meclis-Vâlâ tarafından muhakeme olunmuş ve uyarı almıştı²⁰⁹. Vali İzzet Paşa'nın durumu İngiltere elçisine de yansımış ve Vali İzzet Paşa'nın sık sık Kürdistan Eyaleti Valisi Esad Paşaya şikâyet edildiği; bu karşın İzzet Paşa da kendisini şikâyet edenleri hapsedtirmişti. Ayrıca İzzet Paşa'nın gayrimüslimlerden alınan cizye miktarından yüzde elli kadar fazla aldığı, bazen de reayadan zahire alınıp “...mezkur zahirenin bahası asla eda...”²¹⁰ edilmemekteydi. Zaman zaman valiler hakkında asılsız şikâyetlerde de bulunuluyordu. Vali Mehmed Paşa hakkında da yapılan şikâyet üzerine yapılan tahkikat yapılmış, Vali Mehmed Paşa'nın suçsuz olduğu ortaya çıkması üzerine asılsız şikâyetle bulunanlar Sinop'a sürgüne gönderilmişlerdi²¹¹.

²⁰⁷ BOA, İ. MVL, 147/4134, Lef: 2, 1849 tarihli belge. Ayrıca bkz: Efe, s. 95.

²⁰⁸ “...Devletli İzzet paşa hazretleri zamanında dahi vegilerini vermediklerinden başka türlü türlü edepsizliğe ve fezahate ictisarlarında müşarün ileyh Colamerg'e bit'teşrif maiyetinde bulunan mesnufu muvazzaf irsaliyle Colamerg'de aramsaz asakir-i nizamiye-i şahane dahi sevk ve isbal olunmak üzere...” BOA, A.MKT. UM, 102/12, 1852 tarihli belge.

²⁰⁹ BOA, A. MKT.UM. 136/19, 1853 tarihli belge.

²¹⁰ BOA, HR.TO. 214/28, 1850 tarihli belge.

²¹¹ BOA, A. DVN., 86/94, 1853 tarihli belge.

Valiler, bölgenin idâresi ve güvenliği açısından iki farklı yerde ikamet edebiliyorlardı. Valinin bulunması gereken iki yerden bir diğerine gittiğinde, geride boş bıraktığı yere vekil bırakması gerekiyordu. Hakkâri Valisi için de böyle bir durum söz konusuydu. Hakkâri Valisi Kâmilî Paşa Meclis-i Vâlâ'ya gönderdiği belgede; Hakkâri'de bulunduğu vakitlerde Van Kaymakamlığı'nın, Van'da bulunduğu dönemlerde ise Hakkâri Kaymakamlığı'nın kendi uhdesine verilmesine talep etmişti. Meclis-i Vâlâ, Kamîlî Paşa'nın bu isteğini kabul ederek; Kamîlî Paşa'ya "mîr-i miranlık" payesi vermiş ve Hakkâri'de bulunduğu vakitlerde Van Kaymakamı, Van'da bulunduğu dönemlerde ise Hakkâri Kaymakamı unvanı vermişti²¹².

Valiler bazı durumlarda terfî ederek daha büyük şehirlere vali olarak atanabiliyordu. Nitekim Vali İzzet Paşa'nın Şam Valiliğine atanması üzerine yerine Van Kaymakamı Mehmet Reşid Paşa terfî ettirilerek Hakkâri Valisi olarak atanmıştı²¹³. Altı yıl Hakkâri valiliği yapan Mehmet Reşid Paşa becayiş yoluyla eski Harput Valisi Ziya Paşa ile yer değiştirmiş²¹⁴, Ziya Paşa'nın uygun olmayan olaylara karışması üzerine azledilmesi yerine Tosun Paşa vali vekili olarak göreve getirilmişti²¹⁵.

1852 yılında, Musul'a bağlı olan Akra ve Davudiye'nin Hakkâri'ye bağlanmasının ardından Hakkâri Valisi Mehmet Reşid Paşa'nın Musul'a, Musul Valisi Hilmi Paşa'nın da Hakkâri'ye nakli gündeme gelmişti²¹⁶. Hakkâri Eyaleti'nin İran sınırında bulunması ve kontrolü altındaki yerlerle ilgilenmesi zor olacağından Meclis-i Vâlâ tarafından uygun görülmemişti²¹⁷. Osmanlı-İran sınırında bulunan Hakkâri'nin İran'dan gelebilecek olası tehditlere karşı tedbir alma noktasında

²¹² BOA, İ.MVL., 202/6420-1, 1851 tarihli belge.; BOA, İ.MVL., 202/6420-3, 1851 tarihli belge.

²¹³ BOA, A. TŞF, 8/59, 1850 tarihli belge.

²¹⁴ BOA, A.MKT. NZD, 126/70, 1855 tarihli belge.

²¹⁵ BOA, A. TŞF, 8/59, 1850 tarihli belge.

²¹⁶ BOA, A.MKT, MVL, 49/21, 1852 tarihli belge.

²¹⁷ BOA, İ. DH, 252/15458, 1852 tarihli belge.

elverişli bir bölge olması valinin Musul'a naklinin uygun görülmemesinin nedeni olabilir.

2.2.2. Hakkâri kaymakamları

Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesiyle klasik Osmanlı idârî yapısında birçok değişikliğe gidilmiş ve devlet yönetimi, eyalet, sancak/liva ve kaza olmak üzere üç ana birime ayrılmıştı. Sancak/liva yönetiminde kaymakam, kaza yönetiminde ise kaza müdürleri görevlendirilmeye başlanmıştı. Kaymakamlar, Tanzimat öncesinde sancak yöneticisi olan mütesellimlik kurumunun görevlerini üstlenmişlerdi ve kaymakamlar, doğrudan Dâhiliye Nezareti'ne bağlı olup, atanma ve diğer özlük işleri yine aynı nezaret tarafından yapılmaktaydı. Valilere karşı sorumlu kaymakamlar, valilerin izni olmadan önemli kararları alıp yürütme yetkileri yoktu, sancak ve livalarda bulunan meclislerin başkanlığını yapmaktaydılar²¹⁸.

1845 yılında Erzurum'un Tanzimat'a dâhil edilmesiyle beraber Hakkâri ve çevresi Erzurum Eyaleti'ne bağlanmıştı²¹⁹. 1847 yılında Kürdistan Eyaleti'nin kurulmasından sonra Hakkâri sancak olarak teşkilatlandırılmış; kaymakam, müdür ve askerler görevlendirilmişti. Saâdaret Mektubî Kaleminden Kürdistan Eyalet Valisi Esad Paşa'ya gönderilen şukkada; Osmanlı-İran arasında devam eden Kotur meselesi nedeniyle Derviş Paşa'nın bölgede tahkikat yaptığını, her konuda Derviş Paşa'ya gerekli yardımı yapılması istenmişti ve Veli Paşa'nın geçici olarak Hakkâri Sancağı Kaymakamı olarak atandığı bildirilmişti²²⁰. 1849 yılında; "...Hakkâri ve Amadiye sancaklarıyla Mahmudi kazası birleştirilerek müceddeden bir eyalet teşkil..."²²¹ edilmiş ve vali atanmıştı. Osmanlı Devleti'ndeki idâre merkezleri büyüklüklerine ve önemlerine göre; valiler, kaymakamlar ve müdürler tarafından idâre edilirdi. Yukarıda da değinildiği gibi bazı durumlarda ihtiyaca bağlı olarak vali iki yerde ikamet edebiliyordu. Hakkâri Valisi Kâmil Paşa da bu durumla karşı karşıyaydı.

²¹⁸ Çadırcı, s. 236.

²¹⁹ Uluerler, s. 165.

²²⁰ A. MKT. 196, 78, 1849 tarihli belge.

²²¹ BOA, MVL 227/4, 1821 tarihli belge.

Kâmil Paşa, Meclis-i Vâlâ'ya talepte bulunarak; Van'da bulunması gerektiği dönemlerde Hakkâri Kaymakamı, Hakkâri'de bulunması gereken dönemlerde ise Van Kaymakamı görevinde bulunmak isteğinde bulunmuştu. Meclis-i Vâlâ Kâmil Paşa'nın bu isteğini kabul etmiş ve Kâmil Paşa'ya mîr-i miranlık rütbesi de vermişti²²².

Hakkâri kaymakamları genellikle "...Van'a ikame ile idâre-i memleket"²²³ten sorumluydular; fakat kendilerinden beklenen görevleri yerine getirmekte sorunlar yaşıyorlardı ve bölgenin iç güvenliği sağlamada yeteriz kalıyorlardı. Çünkü Tanzimat'ın temel amaçlarından olan merkezîyetçiliği sağlama çabalarına rağmen henüz bölgedeki yerel güç unsurlarının etkileri kırılmamıştı. Bu bağlamda başvurulacak çare seçkin/yerel güç unsurlarına resmi bir unvan vermek olmuştu. Seçkin kimselere verilen; güç, yetki, unvan ve benzeri makamlar sayesinde, halk veya alt tabakadakileri rahat bir şekilde kontrol altına alınabilecek ve bölgedeki devlet erkine yardımcı olacaklardı. Nitekim Hakkâri Mîri Nurullah Bey'e ve Müküs Mîri Han Mahmud'a müdürlük payesi verilmesi bu durumun en açık göstergesi olmuştur²²⁴.

Hakkâri kaymakamları; yolsuzluk, azledilme, değiştirme/becayış ve şikâyet gibi nedenlerden görevden alınabiliyordu²²⁵. Şikâyetler üzerine tahkikat yapılır kaymakam ya azledilirlerdi ya da görev yeri değiştirilirdi. Halk tarafından şikâyet edilen Hakkâri Kaymakamı Kenan Paşa, yapılan tahkikat neticesinde halk ile gereken uyumu sağlayamamış ve Hakkâri'de kalması uygun görülmemişti. Yapılan tahkikat neticesinde Kenan Paşa altı bin kuruş maaşla Siirt Kaymakamı olarak

²²² BOA, MVL., 202/6420-1, 1851 tarihli belge.

²²³ BOA, A. MKT. UM, 137/92, 1853 tarihli belge.

²²⁴ "...Van ve Cizre ve Hakkâri taraflarından leffen takdim kılınan pusulada gösterildiği vechle bin altı yüz neferin kaymakam ve müdür ve vücuh ve erkân ma'rifetiyle ve canib-i ordu-yı hümayundan manzur kılınacak memur nezaretiyle alınması münasib mütala'a olunmuş..." BOA, A.MKT. MHM, 2/103, 1846 tarihli belge; BOA, İ.MSM, 52/1336, 1848 tarihli belge.

²²⁵ BOA, A.MKT. UM, 137/92, 1853 tarihli belge; A.MKT. UM, 232/91, 1856 tarihli belge; BOA, A.AMD, 5/59, 1848 tarihli belge.

görevlendirilmişti²²⁶. Hakkâri'ye atanan kaymakamların görev süreleri istisnalar dışında genellikle üç yılı geçmemekteydi. Kaymakamların görev sürelerinin kısa olmasının nedenleri arasında; valilerde de olduğu gibi bölgenin coğrafi koşulları, kaymakamların görevlerini layıkıyla yerine getirmemeleri ve kaymakamların bölge halkı ile uyuşamamalarıydı. Hakkâri Kaymakamı Kâmilî Paşa, kaymakamlığının ilk dönemlerinde Hakkâri'nin imarı için gayretler göstermiş, daha önceki yıllarda meydana gelen sorunlardan dolayı İran'a giden birçok kişinin geri dönmesini sağlamış²²⁷ ve Kâmil Paşa bu başarılı hareketlerinden dolayı Bâbîâli tarafından takdir edilmişti²²⁸. Eyalet Valisi Mehmed Reşid Paşa, Kamil Paşa hakkında; son yıllarda, “inhiraf mizacı cihetiyle idâre-i memlekete layıkıyla dikkat”²²⁹ etmediğini ve usulsüz hareketlerde bulunduğunu söyleyerek Kamil Paşa'nın görevden azledilmesini istemişti. Meclis-i Vâlâ kararıyla Kâmil Paşa azledilmiş ve yerine Mustafa Paşa Hakkâri kaymakamı olarak atanmıştı²³⁰.

2.2.3. Hakkâri müdürleri

Osmanlı Devleti'nin vergi toplama kurumlarından olan Muhasıllık Sistemi'nin zamanla istenilen başarıyı gösterememesi, vergileri toplamada yetersiz kalması ve halkın şikâyetleri üzerine Meclis-i Vâlâ kararıyla 1842 yılında Muhasıllık Sistemi kaldırılmıştı. Meclis-i Vâlâ kararına göre; Muhasıllık Sistemi'nin

²²⁶ “...tetkikata göre matlub-u vechle hüsnü imtizaç hasıl olamamış ve mahal-i mezkûr ahalisi akvam-ı muhtelif ve vahşiyeden olmasıyla paşayı muma ileyhin bu hal ile orada bekası gayrı caiz görünmüş olduğundan azliyle...” BOA, A.MKT. MVL, 127/10, 1861 tarihli belge.

²²⁷ BOA, MKT. UM. 137/92, 1853 tarihli belge.

²²⁸ BOA, AMD, 42/24, 1843 tarihli belge.

²²⁹ BOA, MVL, 259/67, 1853 tarihli belge.

²³⁰ “Hakkâri sancağı kaymakamı saadetli Kamil paşanın umur-u memuresinde hüsnü hareket ve imar-ı memleket kaziyesine vakit eylemekte ve hatta mukaddemleri ahaliden olup firar edenler dahi avdet ve ricat ve hayli vakitten beri memalik-i İraniyede mutavattın birçok kesian bile Hakkâri'ye hicret ve orada ikamet eylemekte ve mukaddema müsterek harap olan mahal ve karyeyi mamur ve abadan etmekte olup hâlbuki daha hayli ecnebiler Hakkâri'ye gelmek için yalnız paşayı muma ileyhin istiklal-ı memuriyetine muntazır ve müterakkib bulunmuşlar...” BOA, A.TSF, 17/ 24, 1854 tarihli belge.

kaldırılmasıyla eyaletlerdeki mali, mülki ve zaptiye işleri valilere havale edilmişti²³¹. Tanzimat'tan sonra mali işlerde valiye yardım için defterdar tayin edilip sancaklara kaymakamlar atanmış ve yapılan yeni düzenlemelerle eskiden olduğu gibi sancaklar asıl birim olarak kalmakla birlikte, kazalara “eşraf-ı hanedan” seçilen müdürler atanmaya başlanmıştı. Eşraf-ı hanedandan müdürlerin seçilme nedeni ülkenin gelişmesi ve halkın daha güvenli bir şekilde geçinip, vergilerini ödemede herhangi bir güçlüklerle karşılaşamayacakları düşüncesi idi²³²; bu sayede bölgeden seçilen devlet vergileri rahat bir şekilde tahsil edebileceği düşünülmüştü. Ayrıca Hakkâri'nin Osmanlı İran sınırında olması bölgenin Osmanlı yöneticilerinin yanında ayrı bir önem taşımaktaydı. Özellikle stratejik konumu nedeniyle Hakkâri'yi idâre eden Şenbu hanedanı ve sınırdaki diğer mîrlerin/ailelerin zaman zaman taltif edilmeleri Osmanlı'nın doğu sınırında uyguladığı bir politikaydı.

Hakkâri'nin Osmanlı merkezinden uzak oluşu, merkezîleşme politikalarının bölgede anlaşılmamış olması ve yeterli donanımına sahip memurların Hakkâri'ye gönderilmemesi Osmanlı'yı bir bakıma Nurullah Bey'e mecbur bırakmıştı. Nitekim Hakkâri ve çevresi eyalete dönüştürülmeden önce Bedirhan Bey isyanı sırasında Osmanlı safına geçen Nurullah Bey'e müdürlük görevi verilmişti²³³. Anadolu Ordusu Müşiri ve Kürdistan Eyalet Valisi tarafından Nurullah Bey'im müdür olarak atanmasını eleştirilmiş ve bölgenin güvenliğine zara verdiği rapor etmişti. Kürdistan Eyalet Valisi Esad Paşa, Nurullah Bey'in müdürlük için uygun olmadığını belirtmesine rağmen Esad Paşa'ya gönderilen tezkirede; “her ne kadar İrana karabeti varid ise de kendusunun hüsn-i hıdmeti ve sadakati”nden dolayı müdürlük payesi verilmişti²³⁴. Nurullah Bey'e müdürlük görevin verilme nedeni onu itaat altına almak ve elinde bulunan maden ocaklarının gelirini hazineye aktarmaktı²³⁵.

²³¹ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK Yayınları, Ankara, 2000, s. 43.

²³² Çadircı, s. 236.

²³³ BOA, C. DH, 51/2540, 1848 tarihli belge.

²³⁴ BOA, MB. İ, 2/79, 1848 tarihli belge.

²³⁵ BOA. A. MKT, 114/82, Lef: 1, 1847 tarihli belge.

Müdürler, defterdar aracılığıyla yıllık muhasebe defterlerini hem meclise hem de hazineye sunacaklardı, sunulan defterler incelenecek ve kayıtlar birbirini tutmadığı takdirde onaylanmayacak ve maliyeye bildirilecekti²³⁶. Bu bağlamda Hakkâri Müdürü Nurullah Bey, 1847 yılının sonlarında Müşir Osman Paşa'ya gönderdiği tahriratta; Hakkâri Sancağında bulunan Nasturilerden Tiyarî aşiretinin nüfusu sayımı ve Hakkâri'de; bulunan bir adet kurşun, bir adet zırnık, iki adet kükürt, bir adet tebeşir (kireç) madeninin gelirleri için memur tayin edilmesini istemişti. Nurullah Bey'in talebi üzerine Binbaşı İsmail Bey, Kolağası Emin Efendi memur olarak görevlendirilmişlerdi²³⁷.

Hakkâri'nin eyalete dönüştürülmesinden sonra Bâb-ı Âli'den maliye nezaretine gönderilen yazıda Hakkâri'ye mal müdürü de atanması istenmişti²³⁸. “Hakkâri eyalet-i cedidesinin mal müdürlüğüne beş bin kuruş maaşla Kürdistan Eyaleti başkâtibi refik-i ula Mustafa Efendi” atanarak mal müdürü olmuştu²³⁹. Kaza müdürlerinin değiştirilmeleri veya azledilmeleri söz konusu olduğunda eyalet valisi veya sancak kaymakamı tarafından vekil olarak biri atanırdı. Mahmudi Kazası Müdürü İsa Bey görevden azledilerek, yerine bin beş yüz kuruş maaşla Fevzi Bey tayin edilmişti. Ayrıca Meclis-i Vâlâ, Fevzi Bey'den, bölgenin “...henüz usul-ü mültezime-i adliye tahtına girmiş...” olmasından “...ahali kaziye-i matlubesine dahi bizzat itina ve himmet...” etmesi istenmişti²⁴⁰. Müdürlerin yerleri zaman zaman “becayış” yoluyla da değiştirilerek görev başka bir yere atanabiliyorlardı. Örneğin; Meclis-i Vâlâ'nın 1852 yılındaki kararıyla, Çölemerik müdürü Ali Ağa ile Gever müdürü Derviş Bey'in yerleri eski maaşları beş yüz kuruş ile değiştirilmişti²⁴¹.

²³⁶ Çadircı, s. 222.

²³⁷ BOA. A. M., 4-40, 1847 tarihli belge.

²³⁸ BOA. A. MKT. MHM, 12/45, 1847 tarihli belge.

²³⁹ BOA. A. MKT, 195/39, 1849 tarihli belge.

²⁴⁰ BOA, A. MKT, 225/35, 1849 tarihli belge.

²⁴¹ BOA, A. İ. MVL, 250/9155, 1849 tarihli belge.

2.2.4. Hakkâri müftüleri

Osmanlı idârî yapısı içerisinde yönetici sınıfından sayılmamalarına rağmen, konumları ve görevleri itibariyle şehri yaşantısında sözü geçen ve etkin olan kişilerden biri de müftüler olmuştur²⁴². Devletin merkezinde bulunan ve ulemanın başında olan şeyhülislamın devlet ve hükûmet merkezinde gördüğü işleri eyalet, sancak ve kaza merkezlerinde müftüler yapmışlardır. Şeyhülislamın teklifiyle ve padişahın onayıyla atanan müftüler, bazen şehrin ileri gelenlerinin teklifiyle de atanabiliyordu. Şehrin ileri gelenleri tarafından teklif edilen müftüler genellikle geri çevrilmiyorlardı. Ataması yapılan müftü belirlenen tarihten itibaren görevine başlar ve yazışmalarda kullandığı mührü aynısını şeyhülislam gönderirdi. Müftüler, halkın veya Kadı'nın dini bir konuda çözemediği sorunlar ortaya çıktığında, sorunu çözmek ve “dini/şer’i” bir destek sağlardı. Görüşlerine başvuru müftü istenilen konularda ehli-sünnet mezhebinin fıkına göre fetva verirdi²⁴³. Hakkâri Eyaleti kurulurken küçük meclis ihdas edilmiş ve müftü de meclis üyeleri arasında bulunmuştu²⁴⁴. Hakkâri Valisi İzzet Paşa, Hakkâri’ye gönderilen “tapu hakkında tanzim ve tesis ile tab ve temsil buyrulmuş olan “kanun-ı cedid risale”sini halka duyurmak ve anlatmak için bu görevi müftülere vermişti²⁴⁵.

Osmanlı’da, yargı ve fetva vermede Hanefi mezhebi kabul ediliyor, müftüler Hanefi mezhebinin kurallarını uyguluyorlardı; fakat Hakkâri ve çevresindeki

²⁴² Müftülerin idârî yapı içerisinde görev almaları II. Mahmud zamanında Nezaret Meclislerinde görevlendirilmeleriyle başlamıştı. Sultan Abdülaziz döneminde ise müftülerin makamı fetva verme görevleri dışında; siyasi, idârî, adli ve eğitim alanlarında yetki sahibi olmuşlardı. Bkz: Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Türk Tarih Kurumu*, Ankara, 1988, Cilt. VII, s. 137.

²⁴³ Çadırcı, s. 91-92; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 181.

²⁴⁴ BOA, İ. DH, 193/10876-8, 1849 tarihli belge.

²⁴⁵ “Bil’irade-i seniye tapu hakkında tanzim ve tesis ile tab ve temsil buyrulmuş olan kanun-ı cedid risale-i celilelerinden zir-i idâre-i çakeranemde bulunan mahaller müftülerine verilmek üzere üç kta risale irsaline inayet buyrulduğu iradesini şerhle bir kta fermanname-i min’el naimileri ile risale-i aliye-i mezkureler hümapirayı tanzim ve mazamîn-i merhamet karini cümleye eşria ve teşhimle müftü-i muma ileyhim vailerine irsal ve teslim...” BOA, MKT, 220/9, 1849 tarihli belge.

Müslümanların birçoğu Şafiî Mezhebine tabi olduklarından²⁴⁶ muhtemelen gönderilen müftü de ya Şafiî mezhebinden biriydi ya da Şafiî mezhebine göre fetva vermekteydi. Müftüler genellikle geçimlerini verdikleri fetvalardan aldıkları ücretlerle karşılardı. Hakkâri'ye atanan müftülere ise beş yüz kuruş maaş bağlanmıştı ve Hakkâri müftüleri maaşlarının yanında ihtiyaç halinde tercümanlık yaptıkları takdirde tercümanlık ücreti de alıyorlardı. Nitekim bir belgede "...müftü İsmail Efendi'ye beş yüz kuruş maaş tahsisıyla ilaveten memuriyet kullanmış olan Kürt tercümanlığının lüzumu olmadığı..." bildirilerek müftü İsmail Efendi'nin beş yüz kuruş maaş aldığı; fakat tercümanlığa gerek olmadığı için tercümanlık ücreti almamıştı. Zaman zaman Hakkâri beylerinin atanmasında da Hakkâri müftülerinin görüşlerinde de başvuruluyordu. 1825 yılında vefat eden Hakkâri Mîri Mustafa Bey'in yerine geçecek olan İshak Bey'in mîrlik için uygun olup olamayacağı sorulmuştu²⁴⁷.

Hakkâri'deki müftülerinin göze çarpan en önemli özellikleri gayrimüslimlerin işlerine karışmalarıydı. Gayrimüslimlerin işlerine karışan ve onları tehdit eden Hakkâri Müftüsü Muhiddin ve kardeşi Nuri Efendi, "...Umur-u teba-i gayrı müslimeye müdahaleleri mervi"²⁴⁸ olduğundan Mutasarrıf Resul Şakir Paşa'ya şikâyet edilmiş ve Resul Şakir Paşa, "...hakkında lazım gelen tehtidatın..."²⁴⁹ ifa edildiğini ve gereğinin yapıldığını bildirmişti.

2.3. Değerlendirme: Değişenler-Değişmeyenler Emirlikten Eyalete

Bu bölümde Tanzimat'la beraber gelişen merkezîleşme politikalarının Hakkâri ve çevresine yansımaları mercek altına alındı. Tanzimat'ın Kürtlerin yoğun yaşadığı coğrafyada iktidarı ellerinde bulunduran yerel güç unsurları/mîrler hâkim oldukları yerleri neredeyse bağımsız bir şekilde ellerinde yönetiyorlar ve devlet

²⁴⁶ Adnan Menderes Kaya, *Tarihi Konuşan Bir Kent Hakkâri*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2010, s. 238.

²⁴⁷ Ay, s. 21-22.

²⁴⁸ BOA, A. MKT, UM, 478/90-1, 1867 tarihli belge.

²⁴⁹ BOA, A. MKT, UM, 478/90-2, 1867 tarihli belge.

tarafından sıkı bir denetime tabi tutulmuyorlardı. Yerel güç unsurları herhangi bir dönemde Osmanlı Devleti'nden bağımsız bir devlet kurmak düşüncesinde değillerdi ve amaçları; bağımsızlıktan ziyade, kendi hâkimiyetleri altındaki bölgelere müdahale edilmemesini ve hâkim oldukları bölgelerin başka bir eyalete bağlanmamasıydı. Nitekim Osmanlı arşiv belgelerinde, yerel iktidarın isyanlarının nedeninin; "...Tanzîmât-ı hayriyyenin adem-i kabûlü ve bunun asıl sebebi kendü uhdelerinde bulunan tîmârât ve yurtluk ve ocaklığın ibkasıyla şimdiye dek vergü vermeyen Ekrâd ve aşâyirden bir nesne mutâlebe olunmaması kaziyesi olduğuna ve her ne kadar şimdiki hâlde hasbe'l-me'mûre fitk u rıtk-ı umûra muktedir ..." olmadığı belirtilmektedir²⁵⁰.

Osmanlı Devleti'nin merkezîleştirme politikaları tepki ve isyanlardan dolayı uzun bir süreye yayılmıştı. Uzun süreceği bilindiği halde 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesiyle birlikte merkezî devlet anlayışına ters düşen ve yüzyıllardan beri statükoyu ellerinde bulunduran bütün bu yapılara tedricen son verilmeye başlanmıştı. Emirlikler büyük toprakların ve Hakkâri özelinde kükürt/zırnık, kurşun madenlerinin de sahibi durumundaydılar. Ayrıca İran ile sonu gelmeyen savaşlarda Hakkâri emirlerinin yurtluk ocaklık sistemi altında keyfi davranmaları ve duruma/zaman göre taraf değiştirmeleri saf değiştirip İran'a sığınmaları merkezîleşmeyi zorunlu hale getirmişti. Çünkü Osmanlı İran sınırında bulunan aşiret reisleri iki devlet arasında "ikili oynayarak" kendi iktidar alanlarını genişletme çabası düşüncesindeydiler.

Bedirhan Bey, Nasturilere karşı 1843 ve 1846 yılında iki defa sefer düzenlemiş ve bu seferler neticesinde İngiltere ile Fransa'nın tepki göstermişti. İngiltere ile Fransa'nın tepki göstermesiyle beraber Bedirhan Bey'in Nasturilere karşı giriştiği harekât uluslararası boyut kazanmıştı. Nasturi olayının uluslararası boyut kazanması ve Bedirhan Bey'in başına buyruk hareketleri Osmanlı Devleti'nin Bedirhan Bey'e karşı sefer(ler) düzenlenmesine neden olmuştu. Daha önce de

²⁵⁰ BOA, İ.MSM, 49/1236, 1846 tarihli belge.

Osmanlı Devleti'ni uzun bir dönem uğraştıran, başta Müküs Mîri Han Mahmud olmak üzere Cizre Mîri Bedirhan Bey ve daha sonra da Hakkâri Mîri Nurullah Beyler ile mücadeleye girişilmişti. Neticede Bedirhan Bey, Han Mahmud ve liderlik yapabilecek önde gelen birçok kişi aileleriyle birlikte sürgüne gönderilmişlerdi.

19. yüzyılın ikinci çeyreğinden sonra başlayan merkezîleşme politikaları bağlamında bölgenin ileri gelenlerinin birçoğunun sürgün gönderilmesinin ardından Kürdistan Eyaleti kurulmuş ve bölge Tanzimat'a dâhil edilmişti. Merkezîleşme bağlamında kurulan Kürdistan Eyaleti doğrudan Osmanlı Devleti'nin kontrolünde olacak ve gelirleri de doğrudan hazineye aktarılacaktı. Eyaletin kurulmasıyla beraber yüzyıllar boyunca bölgeyi ellerinde bulunduran emirlerin/mîrlerin sürgüne gönderilmesine rağmen bölgede hâkimiyet tam olarak elde edilmemiş ve sükûnet sağlanamamıştı. Bölgenin Tanzimat'a dâhil edilmesiyle yerel yönetimler son bulmuş ve devletin merkezîleşme politikaları uygulanmaya başlanmıştı. Hakkâri'nin merkeze uzaklığı nedeniyle devletin modernleşme ve merkezîleşme politikaları Hakkâri ve çevresinde iyi anlaşılmamıştı. Ayrıca Tanzimat'ın anlaşılması ve anlatılması için bölgeye devlet memurları bölgeye gönderilmemişti. Mîrlerin tasfiyesi edilmesinin hemen ardından bölgeye memur göndermek yerine ara bir formül bulunmuş ve birçok mîr/bey kendi hâkimiyetinde bulunan bölgede müdür yapılmış ve doğrudan merkezî otoritenin denetimine alınmak istenmişti. Bu bağlamda; Han Mahmud'un kardeşi Abdal Han'a Müküs, Bedirhan Bey isyanından yararlılık gösteren Bedirhan Bey'in yeğeni İzzeddin Şîr'e Cizre ve Hakkâri Mîri Nurullah Bey'e Hakkâri müdürlüğü görevi verilmişti. Hakkâri Müdürü Nurullah Bey hakkında hem Kürdistan Eyaleti Valisi Muhlis Esad Paşa ve Anadolu Ordusu Müşiri Mehmet Reşat Paşa'nın Babıali'ye gönderdiği olumsuz raporlar göndermişlerdi. Raporlarda; Nurullah Bey hakkında güvenilecek biri olmadığı, müdür olduğu günden itibaren huzursuzluk çıkardığı, İran ile devleti ile görüştüğü, vergi hususunda da dikkat etmediği şeklindeki raporlar neticesinde Nurullah Bey de diğer mîrler gibi sürgüne gönderilmişti.

Son Kürt mîri Nurullah Bey'in de Girit'e sürgüne gönderilmesinin ardından bölgede uygulanması düşünülen reform politikaları için güvenilir, ehliyetli ve bölge halkından bilgisi olan Anadolu Ordusu Komutanı Mehmet Reşid Paşa ve Kürdistan Eyaleti Valisi Esad Paşa Van'da müzakere ederek Hakkâri ve çevresinde neler yapılacağı hususunda çalışmalara başlamıştı. Müzakereler neticesinde 1849 yılında Hakkâri Eyaleti kurulmuş ve Tanzimat reformlarının getirdiği bürokratik örgütlenme bağlamında atamalar yapılmıştı. Hakkâri'de merkezî idârenin kurulmasının ardından idârî, sınır ve güvenlik konuları önem kazanmıştı. 1856 yılında Van Eyaleti'nin kurulmasıyla Hakkâri Eyaleti kaldırılmış ve Hakkâri, Van Eyaleti'ne bağlı bir sancak haline getirilmişti.

3. HAKKÂRİ'DE ETNİK VE DİNİ KİMLİKLER

Şehir tarihini şekillendiren en önemli dinamiklerden biri hiç şüphesiz “kimlik”ler olmuştur. Kimlik, sosyal bilimler alanında ve disiplinler arası çalışmalarda en çok ilgi duyulan, üzerine en çok yazılan ve tartışılan temel kavramların başında gelmektedir¹. Başta sosyoloji ve siyaset bilimi olmak üzere; tarih, felsefe, antropoloji gibi birçok disiplin kimlik kavramına kendi penceresinden farklı perspektif ve kuramlarla yaklaşmıştır. Farklı tanımlamaları olan kimlik; “farkında olmaksızın, bilinçdışı etkinliği olan ve ötekiyle karşılaşıldığında varlığını fark ettiren, herhangi bir canlıyı veya nesneyi benzerleriyle ayırt edici özellikler”² ortaya koyan ve bir gurubun “kendi içinde aynılık”³ özelliğini taşıyan bir olgudur. Ayrıca kimlik, “Uluslaşmanın dışı vurumu”⁴ “kişinin kendisini ne olarak/neye dayanarak tanımladığı ve statik olmayan, zamana ve mekâna göre değişkenlik gösteren”⁵, “aidiyeti önceleyen”⁶ bir kavram olarak da tanımlanmıştır.

Geleneksel bir toplum yapısına sahip Osmanlı Devleti⁷, birçok dini, mezhebi ve çok dilli kültürü içerisinde barındırmaktaydı. Bu nedenle Osmanlı Devleti için bütüncül/tek bir kimlikten bahsetmek mümkün görünmemektedir. Osmanlı kimliği, tek bir kimlikten ziyade, etnik kökenden bağımsız, hanedan etrafında toplanmış ve

¹ İbrahim Özcoşar, “Şehir ve Kimlik: Mardinli Kimliklerin Tarihi Arka Planı”, *Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 1, Cilt 1, s. 1-3.

² Akif Pamuk, *Kimlik ve Tarih, Kimliğin İnşasında Tarih Kullanımı*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul 2019, s. 15.

³ Anthony D. Smith, *Millî Kimlik*, Çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 122.

⁴ Mehmet Ali Kılıçbay, “Osmanlı Kimliği Sorununa Kişisel Bir Yaklaşım”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı:11, 1990, s. 47.

⁵ Ercan Çağlayan, *Zazalar, Tarih, Kültür, Kimlik* İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 6.

⁶ Halit Yeşilmen, *Mahallemiler ve Ebruli Kültürün Ağırbaşlılığı Değişim, Kimlik Din*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2017, s. 37.

⁷ Özer Ergenç, “Osmanlı Klasik Düzeni ve Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar”, *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt. 4, Ankara, 1999, s. 245.

Müslim-gayrimüslim herkes Osmanlı sayılmaktaydı⁸. Osmanlı kimliğinin modern bir kavram olduğunu belirten Ortaylı, Müslüman devlet adlarının devleti yöneten hanedanların adlarıyla anıldığını, Batı ve ulus devletlerle karşılaşan Osmanlı'nın ister istemez Batı dünyasının ulusçu kavramlarını alarak (veya onlara benzeyerek) 19. yüzyıldan sonra bir Osmanlı kimliğinin oluştuğunu belirtmektedir. Ortaylı'ya göre Osmanlı kimliği, "Osmanlı seçkinlerinden ve Osmanlı millet sistemi" tarafından şekillenmişti⁹. Dolayısıyla Osmanlı'daki kimlik "nation" tanımlamaları ve kimliği sınıflandırma çabaları Avrupa kaynaklı olup 19. yüzyıldan sonra olmuştur. Fakat gerek toplumlar ve gerekse bireyler; kültürel, lengüistik, dinsel vb. açılardan kendilerini algılayış ve ifade ediş biçimleri bakımından "pre-nasyonalist" dönemde de belirli kimlik profiller de çizmişlerdir¹⁰. Özellikle Rönesans döneminde bireyi keşfetmeye başlayan insanlar toplumsal seviyedeki bireysellik olan uluslaşma sürecine girmişlerdi. Bu dönemde Avrupa, ulus olmanın başlıca durumu olan kimlik konusunu gündeme getirmişti; ama Osmanlı Devleti kimlik üzerine Avrupa gibi uzun uzadıya düşünmemişti; savaş alanlarında geri çekildikleri dönemlerde bile zihin dünyasında kimlik yer almamıştı. Osmanlı Devleti kimlikten ziyade, kimliğe bir İslam devleti ve İslam uygarlığı açısından bakmıştır. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ortaya çıkan "Türkçülük" ve "ulusçu" yaklaşımlar Cumhuriyet döneminde bir ideoloji haline gelecektir¹¹. Çünkü Osmanlı klasik çağı olarak adlandırılan dönemde dahi "Türklük" unutulmamakla beraber 16. yüzyıldan sonra Osmanlı toplumu dini terimlerle tanımlanmıştı. Bu dönmeden itibaren "Türk" kelimesi "küçültücü" bir anlam kazanmıştı. Vakayinamelerde "cahil Türk, idraksız Türk" gibi kaba kavramlar, göçebe yaşayan halk için kullanılmıştı. "Türk" için

⁸ Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, Yayına Hazırlayan ve Çev. Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009, s. 84; Feroz Ahmed, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 87.

⁹ İlber Ortaylı, "Osmanlı Kimliği", *Cogito Osmanlılar Özel Sayısı*, Yapı Kredi Yayınları, Sayı 19, İstanbul, 1999, s. 77-78.

¹⁰ Aşkın Koyuncu, *Osmanlı Kimliği Üzerine Bazı Düşünceler*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD), Sayı 1, s. 201.

¹¹ Mehmet Ali Kılıçbay, "Osmanlı Kimliği Sorununa Kişisel Bir Yaklaşım", *Türkiye Günlüğü*, Sayı:11, 1990, s. 47.

kullanılan bu kaba kavramlar Osmanlı Devleti'nden önce Selçuklu Devleti'nde de aşağılayıcı bir şekilde kullanılmaktaydı¹². Osmanlı Devleti'ndeki milli kimlikleri “tencere kapağı” gibi ileri sürüp birkaç yüzyıl sonra tekrar kapatılacak bir şey olmadığını belirten Cemal Kafadar, kimliğin Osmanlı hâkimiyeti altındaki halkların fikirlerle ve birbirleriyle olan ilişkiler üzerinde değerlendirmektedir¹³.

Yukarıda da değinildiği gibi Osmanlı Devleti, sınırlarının genişlemesine bağlı olarak farklı etnik kimliklerle karşılaşmıştı. 1514 yılındaki Çaldıran zaferinden sonra Osmanlı Devleti, toplumsal ve siyasal örgütlenmeleri aşiret sistemine dayalı Kürt toplumuyla/emîrlikleriyle ittifaklar kurmaya başlamıştı. Tez konusunu teşkil eden ve Hakkâri'de birçok etnik ve dini kimlik tespit etmek mümkündür. Bu kimlikler, başta (aşiretli-aşiretsiz) Kürtler olmak üzere; (aşiretli-aşiretsiz) Nasturiler, Yezîdîler, Ermeniler ve Yahudilerden oluşmaktaydı. Bu bölümde Hakkâri toplumunu oluşturan etnik ve dini kimlikler ele alınmıştır. Bu çerçevede Hakkâri'nin toplumsal yapısını oluşturan kimliklerin başında gelen ve çoğunluğu teşkil eden Kürt aşiretlerin yanı sıra Nasturilerin, Yezîdîlerin, Ermenilerin ve Yahudilerin kendi içerisindeki simbiyotik ilişkileri ele alındı.

3.1. Toplum Oluşturan Unsurlar

Herhangi bir toplumun ya da kümenin yerleşik iç örgütleniş biçimi toplumsal yapı¹⁴, toplumu oluşturan kesimin birbirleriyle olan ilişkiler bütünüdür; fakat bu ilişkiler homojen bir yapıya sahip değildir. Heterojen bir yapıya sahip olmasının yanında her toplumun yapısı ve toplum anlayışı farklı olmuştur. Bu bağlamda; çevre ve din Osmanlı toplum yapısının oluşmasında belirleyici etkenlerin başında

¹² Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*, Hil Yayınları, İstanbul, 1986, s. 80.

¹³ Cemal Kafadar, *İki Cihan Âresinde Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Birleşik Yayınları, Çev. Ceren Çıkm, Ankara, 2010, s. 54.

¹⁴ Özer Ozankaya, “Sosyal Yapı”, *Temel Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1975, s. 103.

gelmiştir¹⁵. Sabri Ülgener, Osmanlı toplumunun farklı yerlerinde farklı dönemlerinde ikili bir dağılım şeması çizildiğini belirtmektedir. Ülgener, padişahın veya saltanat merkezînin bürokratik kesime açılan yaşama düzeni ile taşranın konak ve tarikat karışımı “yarı feodal” yaşama tarzının oluşturduğu “düalist” bir yaşamın olduğunu altını çizmektedir¹⁶.

Geniş bir coğrafyada, yüzyıllar boyunca farklı dinlere, ırklara, geleneklere ve bu geleneklere bağlı toplulukları bir arada yönetmeyi başaran Osmanlı Devleti’nin toplum yapısı “uzlaşma politikasına” dayanmaktaydı. Osmanlı’daki toplumsal unsurlar; Orta Asya ve Bizans İmparatorluğu’ndan alınan siyasi geleneklerin, Anadolu ve diğer yerlerin fethedilmesiyle gelen kültür ile İslam diniyle kazanılan değerlerin ortak senteziyle oluşmuştur¹⁷. Fatih Sultan Mehmed ile başlayan klasik Osmanlı sosyal yapısı farklı unsurları bünyesinde barındırmış ve etnik temelden ziyade din belirleyici bir unsur olmuştur¹⁸. 13. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı Devleti’nin toplumsal unsurlarını oluşturan sistem, hanedan ve saray halkı dışında iki önemli unsurdan teşekkül etmiştir. Bu unsurlar “askerler ve reâyâ”ydı. Osmanlı toplumsal yapısı İslam felsefesinin dört temel fonksiyonlarından; su, ateş, toprak ve havaya benzetilmiştir. “Anâsır-ı erbaa/Erkan- Erbaa” da denilen kavramlarda, su; kalem ehlini, ateş; düşmana karşı devleti koruyan asker, hava; tüccar ve zanaatkârı, toprak; çiftçiyi temsil şeklinde formüle edilmişti¹⁹. Çiftçiler, geçimlerini tarım yaparak sağlıyor²⁰, köylerde yaşamlarını sürdürüyor ve genel

¹⁵ Sibel Kalaycıoğlu, “Toplumsal Yapı, Toplumsal Kurumlar, Gruplar ve Toplumsal Değişme”, *Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı*, Ed. Memet Zencirkıran, Nova Yayınları, Ankara, 2006, s. 6-11.

¹⁶ Sabri F. Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzmler*, Mayaş Yayınları, Ankara, 1983, s. 7-8.

¹⁷ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, Çev. Ş. Akile Zorlu Durukan ve Kaan Durukan, İmge Yayınları, Ankara, 2008, s. 151-152; Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013, s. 85.

¹⁸ Feridun M. Emecen, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016. s. 391-392.

¹⁹ Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlı’da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015, s. 180-181.

²⁰ “Sistem içerisinde köylülere toprağı işleme ve fatihlere de üretimi denetleme ile birlikte gelirden pay alma hakkı verilirdi. Bu haklar kanunlarla belirlenmiş olup, keyfi olarak kısıtlanamazdı. Bu yaklaşım mülkiyetin rakabe ve intifa hakkı olarak ikiye ayrılması demektir. Rakabe toprağın soyut

olarak “reâyâ” olarak tanımlanıyordı. Şehir ve kasabalarda yaşayanlar ise çiftçi-köylülere nazaran farklı bir statüde bulunuyorlardı. Kast sistemi gibi katı olamayan bu reâyâ tanımlaması; askerler, devlet görevlileri, din görevlileri ve özel statü verilen kişi/gruplar dışında hiçbir ayırım yapılmaksızın genel bir tanımlanmaydı. Devlet nazarında reâyâ Allah’ın bir emanetiydi. Devletin ana tabanı olarak görülen reâyâ her zaman korunmuş ve gözetilmişti; fakat 19. yüzyıldan sonra reâyâyâ farklı bir anlam yüklenmişti²¹.

Reâyâ; çiftçi-köylülerden, şehirlilerden ve konar göçer aşiretlerden müteşekkil bir yapıydı²². Osmanlı toplumsal yapısını oluşturan unsurlardan göçebe ve yerleşik aşiretler ilk bakışta göze çarpmamalarına rağmen Osmanlı nüfusunun büyük bir kısmını teşkil etmekteydiler²³. Ayrıca Osmanlı Devleti’nin idârî ve sosyoekonomik yapısını etkilemenin yanında birçok köy ve kasaba konar-göçer aşiretler tarafından oluşturulmuştu.

3.2. Aşiretler

Kürt tarihi ile ilgili çalışmaların neredeyse tümü sosyo-politik örgütlenme birimi aşiret etrafında şekillenmektedir. Aşiret, gerçek veya gerçek olduğu sanılan, ortak bir ata temelinde örgütlenmiş ve kendine özgü kurallara sahip sosyo-politik bir birim olarak tanımlanmaktadır²⁴. Aşiret, Orta çağdan modern sanayi dönemine kadar

mülkiyeti olup devlete, intifa hakkı ise kullanım hakkı olup kişilere aittir”. Bkz: Ahmet Tabakoğlu, “Osmanlı İçtimai Yapısının Ana Hatları”, *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt. 4, Ankara, 1999, s. 22.

²¹ “Şehirlilerin farklı statüleri kanunnamelerle tesbit edilmişti. Bu statü devlete karşı olan mükellefiyetler çerçevesinde şekillenmişti, ancak onların sosyal kademeleşmedeki yerini tayin edici bir özellik taşıyordu. Şehirliler toprak sahibi olmadıkça bir takım şahsi vergi ve mükellefiyetlerden muaf bulunurlardı. Ancak avarız denilen ve genellikle fevkalade durumlarda alınan vergileri devlete verirlerdi.” Bkz: Feridun M. Emecen, “Osmanlılar’da Yerleşik Hayat Şehirliler ve Köylüler”, *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt. 4, Ankara, 1999, s. 92.

²² Yaşar Baş, “Osmanlı Toplum Yapısı”, *Osmanlı Tarihi I Siyasi Tarih-Kültür ve Medeniyet (1299-1774)*, Ed. Selim Hilmi Özkan, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 288.

²³ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1987, s. 16.

²⁴ Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, s. 82. İbrahim Özcoşar, “Osmanlı Merkezîleşmesi ve Kürt Emirlikleri (Bedirhan Bey İsyanı)”, *Uluslararası Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu*

insan gelişiminin “ilkel aşaması” olarak değerlendirilmiş; fakat son yıllarda yapılan araştırmalar ise aşiretin; erken, ilkel bir döneme ait olmadığını, çağdaş sürekli gelişen dünyanın ayrılmaz bir parçası olduğunu ortaya çıkarmıştır. Ayrıca çalışmalar; klan, sülale, boy gibi gruplara ayrılan Kürt aşiretlerinin bazılarının kaybolduğunu, kaybolan aşiretlerin yerini yeni aşiretlerin aldığını; hatta yeni aşiretlerin oluşturulduğunu göstermektedir²⁵.

Akrabalık ilişkileriyle, ekonomik faaliyetleriyle, dayanışma ve çatışma biçimiyle, tarihte oynadığı rol itibarıyla kendine özgü bir yapıya sahip aşiretler genel olarak; göçebe, yarı göçebe ve yerleşik olarak üç gruba ayrılmıştır. Lale Yalçın-Heckman’ın “bozulmamış Kürtlerin ve Kürt aşiretlerinin kalesi”²⁶ olarak tanımladığı ve tezin konusu Hakkâri’de günümüzde de varlıklarını devam ettiren göçebe, yarı göçebe ve yerleşik birçok aşiret bulunmaktaydı.

3.2.1. Pinyanişîler

Van Gölü kıyılarından Musul’un kuzeyine, Urmiye Gölü’nden Cizre’nin doğusuna kadar geniş bir coğrafyada yer alan Hakkâri ve çevresinde birçok aşiret ve aşiret liderlerinin yönetiminde emirlikler bulunmaktaydı. Zengilerin 13. yüzyılın ortalarından itibaren Amêdiye ve çevresindeki aşiretlere uyguladığı baskılar sonucunda Çölemerik ve çevresine gelen Hakkâri aşireti burada beylik/emirlik kurmuştu²⁷. Beylik/aşiret daha sonra, “Pinyanişî” ve “Ertoşî”²⁸ olmak üzere “iki

Bildirileri, (14-15 Nisan-Cizre), MAÜ Yayınları, İstanbul 2012, s. 100; Fredrik Barth, *Kürdistan’da Toplumsal Örgütlenmenin İlkeleri*, Çev. Serap Rüken Şengül-Hişyar Özsoy, Avesta Yayınları, İstanbul, 2001, s. 9.

²⁵ Reşat Kasaba, *Bir Konargöçer İmparatorluk Osmanlı’da Göçebeler, Göçmenler ve Sığınmacılar*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 15.

²⁶ Lale Yalçın-Heckmann, *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, İstanbul, 2012, 3. Baskı, İletişim Yayınları, s. 18.

²⁷ İbn’ul Esir, İzzeddin ebu’l Hasan Ali, *el Kâmil fi’t Tarih*, Çev. Abdülkerim Özaydın ve diğerler, Bahar Yayınları, İstanbul, 1985, Cilt. XI, s. 24-25.

²⁸ Her iki konfederasyonun kardeş olduğu da iddia edilmektedir. Bkz: Ferhat Tekin, *Hakkâri Örneğinde Aşiret, Cemaat ve Akrabalık Örüntülerinin Modernleşme ve Kırsal Çözüm Sürecindeki Siyasal ve Toplumsal Sonuçları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, Konya, 2005, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 26

bloğa/kanada/konfederasyona” ayrılmıştı²⁹. 15. yüzyılın sonlarından itibaren Hakkâri ve çevresi; Akkoyunlu, Karakoyunlu, İlhanlı ve Moğolların savaş alanı haline gelmiştir. Kendi bölgelerini savunma ve koruma amaçlı harekete geçen bu aşiretler; Çâl (Çukurca)³⁰, Gever (Yüksekova), Elbak (Başkale), Çaldıran, Doğubayazıt Hizan, (İran sınırları içerisinde) Selmas ve Somay’a kadar yayılmıştı. “Bılêcan, Baqoşan, Musan, Zêdan, Kizan ve Çeman” olmak üzere altı kabileden oluşan Pinyanişî aşireti; Çâl, Gever, Elbak ve Somay/Selmas Pinyanişîleri şeklinde dört kategoriye ayrılmıştı³¹. Şerefhan her ne kadar Hakkârili aşiretlerin Babanların soyundan geldiğini iddia etmişse de herhangi bir kayıta böyle bir bilgiye rastlanılmadı³². Hakkârili aşiretlerin iki büyük aşiret konfederasyonlarından “sağ” (baska rast) bloğunu oluşturan “Pinyanişî” hem aşiret hem de “Oramarî, Doskî, Pinyanişî ve Goyan” aşiretlerinin oluşturduğu “Pinyanişî konfederasyonu” için de kullanılmıştır. Bu başlıkta 19. yüzyılın ilk yarısına kadar Pinyanişî konfederasyonu ve konfederasyona bağlı aşiretler irdelenecektir.

Pinyanişîlerin merkezî, Büyük Zap Nehri’nin doğu kısmında bulunan Çâl Sancağına³³ bağlı “Bılêcan” Köyü’dür. Pinyanişî aşireti, 16. yüzyıldan itibaren hakimiyet alanlarını genişletmenin yanı sıra doğal afet ve nüfus artışı gibi nedenlerle göç etmiş; Gever, Elbak Selmas, Çaldıran, Doğubayazıt, Hizan ve Somay’a kadar

²⁹ Bruinessen, s. 123.

³⁰ “Çukurca’nın “Çelê” şeklinde kullanılan ismi ilk olarak İdris-i Bidlisi’nin 1515 yılında Yavuz Sultan Selim’e gönderdiği mektuplarda geçmektedir. Bidlisi, bu mektuplarında bölgedeki Osmanlı- Safevi çekişmesi ile ilgili son bilgileri aktarmaktadır.” Yaşar Kaplan, “Çukurca ve Çukurcalı İlim Adamları”, *I. Uluslararası Zap Havzası Uleması Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ed. Yaşar Kaplan, Murat Adıyaman, Emin Yıldırım, Hakkâri Üniversitesi Yayınları, Hakkâri, 2018, s. 769.

³¹ Yaşar Kaplan, “Pinyaniş Hükümeti”, *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyum Bildirileri, (14-15 Kasım 2014 Hakkâri)*, Editörler; Yaşar Kaplan, Murat Adıyaman, M. Xalid Sadîni, Cilt. I, Ankara, 2016, s. 479-481.

³² “Bir rivayete göre Rozkan ve Hakkâri aşiretleri aslen Baban soyundandır.” Bkz: Şerefhan, s. 218.

³³ “Çukurca’nın “Çelê” şeklinde kullanılan ismi ilk olarak İdris-i Bidlisi’nin 1515 yılında Yavuz Sultan Selim’e gönderdiği mektuplarda geçmektedir. Bidlisi, bu mektuplarında bölgedeki Osmanlı- Safevi çekişmesi ile ilgili son bilgileri aktarmaktadır.” Yaşar Kaplan, “Çukurca ve Çukurcalı İlim Adamları”, *I. Uluslararası Zap Havzası Uleması Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ed. Yaşar Kaplan, Murat Adıyaman, Emin Yıldırım, Hakkâri Üniversitesi Yayınları, Hakkâri, 2018, s. 769.

yayılmıştır³⁴. Muhammed Emin Zeki Beg; Pinyanîşilerin, yaklaşık on iki bin haneden oluştuğunu, büyük bir kısmının yerleşik olduğunu, diğer kısmının ise göçebe olduğunu aktarmaktadır³⁵. Osmanlı arşiv belgelerinde “Behaneşin” Pinyanîşiler ilk defa 30 Nisan 1552 tarihli mühimme defterinde geçmektedir³⁶. Birinci bölümde de belirtildiği gibi Hakkâri Emirliği içerisinde taht kavgalarının devam ettiği yıllarda Hakkâri Mîri Zahid Bey’in ölümünden sonra oğlu Melik Bey Bay Kalesi’nde³⁷, Seyyid Muhammed ise Vestan’da³⁸ hüküm sürüyordu. Melik Bey’in oğlu Zeynel Bey babasına isyan etmiş ve Bay Kalesini ele geçirmişti. Kardeşi Seyyid Muhammed’e sığınan Melik Bey, daha sonra Bitlis Beyi’ne sığınmıştı. Seyyid Muhammed, Pinyanîşî aşiretinden destek istemiş ve yeğeni Zeynel Beyi ortadan kaldırmak için mücadeleye girişmişti. Selmas Pinyanîşî aşiretinden Külabi/Gülabi’nin desteğiyle Bay Kalesi’nin Seyyid Muhammed tarafından ele geçirilmesinin ardından Zeynel Bey, Hakkâri’den kaçarak Amêdiye/İmadiye Beyi Sultan Hüseyin Bey’e sığınmıştı. Hakkâri’yi kontrolü altına alan Seyyid Muhammed ve oğlu Yakup Bey, Van Beylerbeyi İskender Paşa’nın tepkisiyle karşılaşmıştı. Daha sonra Seyyid Muhammed, İskender Paşa’nın emriyle Van’a getirilmiş, Yakup Bey ise Selmas Pinyanîşilerine sığınmış ve onlardan destek almıştı. Babıali’den gerekli izni alan Van Beylerbeyi İskender Paşa da Pinyanîşî şiretinin desteğiyle Yakup Bey’in de Van’a getirilmesini sağladıktan sonra Seyyid Muhammed ve oğlu Yakup

³⁴ Yaşar Kaplan, “Pinyanîş Hükümeti”, *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyum Bildirileri, (14-15 Kasım 2014 Hakkâri)*, Editörler; Yaşar Kaplan, Murat Adıyaman, M. Xalid Sadîni, Cilt. I, Ankara, 2016, s. 480.

³⁵ Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Çev. Vahdettin İnce vd., İstanbul 2010, s. 356.

³⁶ Abid Yaşaroğlu, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi koğuşlar 888 Numaralı Mühimme Defteri 1a-260a. Tahlil ve Transkripsiyon*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1995, s. 378.

³⁷ Günümüz de Hakkâri merkezinde bulunan ve sadece temelleri kalan eski bir kale.

³⁸ Günümüzde Van ilçesine bağlı bir ilçe.

Bey'i 1551 yılında idam ettirmişti. İki beyin idamından sonra Hakkâri'nin yönetimi Zeynel Bey'e verilmişti³⁹.

Osmanlı-İran savaşlarında Osmanlı saflarında yer almaları karşılığında, günümüzde İran sınırlarında bulunan Selmas ve Somay nahiyeleri, Pinyanişî aşiretinden Şahkulu Oğulları Gazi ve Koçi Beylere tevdi edilmişti. Adı geçen yerlerin Pinyanişî aşiretine verilmesinin ardından Hakkâri Mîri Zeynel Bey, bu yerlerin eskiden beri kendilerine ait olduğunu iddia etmişti. Zeynel Bey, Osmanlı Devleti'ne yıllık on bin altın vermek suretiyle Selmas ve Somay nahiyelerinin tekrar kendilerini verilmesini istemişti. Zeynel Bey'in Osmanlı-İran savaşlarında gösterdiği hizmetler göz önünde bulundurulmuş, on bin altın yanında Toprakkale adı verilen kalenin tamiri karşılığında Selmas ve Somay nahiyeleri Pinyanişîli Şahkulu Oğullarından alınıp Hakkâri Mîri Zeynel Bey'e geri verilmişti. Şahkulu Oğullarına ise Sincar ve Erbil Sancakları tevdi edilmişti⁴⁰.

Pinyanişî aşiretinin hem Zeynel Bey konusunda hem de Sincar ve Erbil Sancaklarının kontrolüne alması bölgede Hakkâri ve çevresinde etkin bir güç olduğunu göstermektedir. Nitekim aşiret lideri Şahkulu Bey'e gönderilen ve "...Selmasi sancağı Bey'i Behaneşin (Pinyanişî) Şahkulu Bey'e" denilerek başlayan hükümde "Kürdistan beyleri hulus-i niyyet ve sayi tıynet ile ubudiyetleri ve hizmetleri mukabelesinde enva'i atifet-i re'feti mekarim..." Pinyanişî aşiretinin büyük fedakarlıklar ve sınırda üstün meziyetler gösterdiği belirtilmişti⁴¹. Evliya

³⁹ Şerefhan, 80-81; Nazmi Sevgen, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Haz: Şükrü Kaya Seferoğlu-Halil Kemal Türközü, TKAE yayınları, Ankara 1982, s. 143-144; Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet ..., s. 224; Yaşar Kaplan, "Pinyaniş Hükümeti", s. 483.

⁴⁰ Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", OTAM, Sayı: 10, Ankara, 1999, s. 129; Yaşar Kaplan, "Pinyaniş Hükümeti", Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyum Bildirileri, (14-15 Kasım 2014 Hakkâri), Editörler; Yaşar Kaplan, Murat Adıyaman, M. Xalid Sadîni, Cilt. I, Ankara, 2016, s. 495.

⁴¹ "Selmasi sancağı Bey'i Behaneşin (bu hükümde Pinyanişiler için Behaneşin denilmiştir) Şahkulu Bey'e hüküm ki haliya Hakkâri sancağı Bey'i Zeynel Bey astane-i saadet ma'aba elkab ile müsteid olup senin yararlığın ve ol caniblerde vakı olan cumhur umurda sa'yı meşkur ve cehd-i vufurun zuhura geldiğün vakı arz eyledi Her veçhile diyaneti İslamın ve dini mubini hususunda geyred ve ihtimamın ilmi şerif arama muhid ve şamil olmuştur. Bunhaneşi (Pinyanişî) aşireti sevalif-i eyyam ve sevayiki a'vamdan Hakkâri hakimleri işe gelüp Kürdistan beyleri hulus-i niyyet ve sayi tıynet ile ubudiyetleri ve hizmetleri mukabelesinde enva'i atifet-i re'feti mekarim olup kadimul

Çelebi de Pinyanişî aşiretinden bahsederken Hükûmet statüsünde bir sancak olduğunu belirtmiştir. Çelebi; ayrıca Pinyanişîlerin sürekli İran ile savaş halinde olduklarını, hakimiyet alanlarında; hâs, haraç, tımar ve zeamet bulunduğunu⁴², altı bin Pinyanişî askerinin kırk-elli bin Acem askerini kolay bir şekilde yenebileceğini belirtmektedir. Kanuni sultan Süleyman Somay ve Selmas bölgesini ahitnamelerle Pinyanişîlerine “yurdruk ve ocaklık üzere hükûmet” statüsünde tevdi etmişti. Bu karşılık Pinyanişîliler de savaş esnasında Van Paşasına bağlı olup asker gönderirlerdi⁴³.

Osmanlı Devleti ile İran arasında hem sınır anlaşmazlıkları hem de bölgedeki aşiretlerden dolayı savaşlar meydana gelmekteydi. Osmanlı-İran arasında 1555 yılında imzalanan Amasya Antlaşması’nın ardından sınır bölgesi Hakkâri ve çevresinde kısa bir süreliğine de olsa (hem Osmanlı-İran hem de hem aşiretler arasında) sükûnet sağlamış; fakat bölgedeki aşiretler arasındaki çatışmalar bir süre sonra tekrar başlamıştı. Osmanlı tarafından mîrliği onaylanan Zeynel Bey, Pinyanişîli Şahkulu Oğullarıyla arasındaki çekişmede Osmanlı’daki nüfuzunu kullanmak istemiş ve Şahkulu Oğulları aleyhinde hükümler çıkarmayı başarmıştı. Çıkarılan hükümler neticesinde Pinyanişîlerden sorun çıkaranların idam edilmesi istenmişti; fakat Osmanlı-İran sınırında çıkabilecek bir savaş durumunda Pinyanişîlilerin İran tarafına geçebileceği düşüncesiyle aşiretler arasındaki

eyyamdan aralarında cari olan adet-i hüsnleri ber-karar sabıka mukarrer kılınup herkes evvelden eşe geldiği yire eşmek emrim olmuştur.” Abid Yaşaroğlu, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi koğuşlar 888 Numaralı Mühimme Defteri 1a-260a. Tahlil ve Transkripsiyon*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1995, s. 378.

⁴² Muhtemelen “hâs, haraç, tımar ve zeamet”in gelirleri aşiret liderine veriliyordu; çünkü o dönemde bölge yurtluk-ocaklık, hükümet sancaklar sistemine dâhil yerler vergiden muaftılar. Ayrıca Evliye Çelebi aynı eserinde; “Pinyaniş kavminin durumu: 955 [1548] tarihinde Kanunî Sultan Süleyman’a itaat edip yine kendi vilâyetlerinin gelirleriyle ocak beyi olmuşlardır. Topraklarında tımar ve zeamet yoktur. Davul ve alem sahibi beydir. Tamamı 6.000 adama sahiptir ve yine bunlar da Mahmudî sayılır, ama elkâblarında “Ümerâ-yı Pinyaniş” diye yazılır. Akli gözünde, sâdıklık özünde; kılıç belinde, hançer elinde ateş parçası adamlardır ve gayet zenginlerdir, hile ve aldatmadan uzaktırlar.”

⁴³ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu Dizini, Yapı Kredi Yayınları. Haz: Seyyid Ali Kahraman, Y. Dağlı., Cilt 4, 1. Kitap, İstanbul 2010, s. 256.

husumetin kaldırılması bildirilmişti⁴⁴. Çünkü sınırda bulunan aşiretler zaman zaman saf değiştirip İran saflarına katılabiliyor ve Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakıyordu. Pinyanişîler ile Hakkâri Mîri Zeynel Bey Gürcistan Seferi öncesi barıştırılmış; fakat bu barışma kısa süreli olmuştu. Emirliklerin lağvedilip mîrlerin sürgün edilmesine kadar geçen süre içinde emirlik-aşiret kavgaları devam etmişti⁴⁵.

Pinyanişî aşireti emirlik içerisindeki mücadelesinin yanı sıra hem diğer aşiretlerle hem de uzun yıllardan beri bölgede yaşayan Nasturilerle de mücadele halindeydiler. Aşiretler arasındaki mücadele/itilaf zaman zaman ittifaklara da dönüşebilmekteydi. Nitekim Hakkâri Emirliği'nin sağ bendini oluşturan Pinyanişî konfederasyonu içinde Nasturilerden müteşekkil Tuhubî aşireti de bulunmaktaydı ve ittifak, ihtilaf ve çatışma kaçınılmaz oluyordu.

Hakkâri ve Van Valisi İsmail Paşa'nın Mektubî Kalemi bölümünde 1859 yılına ait bir yazısında, “tavâif-i erbaa” olarak adlandırdığı grup, Pinyanişî ve Ertoşî Kürt aşiretleri ile “Tuhubî” ve “Tiyarî” Nasturi aşiretlerinden oluştuğunu belirtmektedir⁴⁶. Tuhubî aşireti/konfederasyonu aşağıda da detaylı bir şekilde anlatılacağı üzere Hakkâri Emirliği'nin sağ kanadını oluşturan Pinyanişî bloğunda yer almaktaydılar. Tiyarîler ise Hakkâri Emirliği'nin sol kanadını oluşturan Ertoşî bloğunda bulunmaktaydı. Osmanlı arşiv belgelerinden, bölgeye gelen seyyah ve misyonerlerin eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla ittifaklar zaman ve zemine göre değişebilmekteydi ve konfederasyonlar/aşiretler fırsat buldukça çatışma düzlemine girebiliyorlardı. Hakkâri'deki aşiret bloklarını ve aşiretler arasındaki ihtilaf, tartışma ve yakınlaşmayı kısmen, Kuzey Afrika ve Arap aşiret yapılarında görülen “eklemlî bölünmüş aşiret modeli”ne benzeten Heckmann, aşiretler arasındaki çatışmalarda “uzak” aşiretin çatışma dışında kalacağını belirtmiştir. Hakkâri Emirliği'nin sağ

⁴⁴ Hakkâri Mîr'i Zeynel Beyi Pinyanişîli Şahkulu Oğulları ve Mahmudî Beyi Hasan Bey'e gönderilen hükümlerde; özellikle İran'a karşı aralarındaki husumete son verilmesi istenmişti. Bkz: 32. mühimme; 656, 657, 658, 659 numaralı hükümler.

⁴⁵ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Münasebetleri I*, 1578-1590, İstanbul, 1962, s. 23-24.

⁴⁶ BOA, A.MKT.UM, 367/9, 1860 tarihli belge. Ayrıca bkz: Mehmet Sabri Deniz, *XIX. Yüzyıl Hakkâri ve Çevresinde Kürt-Nasturi İlişkileri*, Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 100.

kanadındaki Pinyanişî, Dorskî (Dostkî) ve Oramarî aşiretleri üzerinden örnek veren Heckmann; Pinyanişîler ile Dostkîlerin çatışması durumunda Oramarîliler, Dostkîlere yardım ederdi. Oramarîliler ile Pinyanişîlerin çatışması durumunda, Dostkîler Oramarîlilere yardımına koşardı. Dostkîlerin ile Oramarîlilerin çatışması durumunda ise emirliğin sağ bendi Pinyanişîler iki tarafa da yardım etmeyip tarafsız kalmaktaydı⁴⁷. Fakat söz konusu herhangi bir saldırı/isyen Hakkâri'ye veya Hakkâri Mîrine yapıldığında Hakkâri'deki tüm güçler birleşebiliyordu. Nitekim 17. yüzyılın başlarında Hakkâri Mîri İmadeddin Bey'e isyan eden Çâl beylerinden Seyyid Han'a karşı Kürt aşiretleri/konfederasyonları Pinyanişî ve Ertuşî ile Nasturi aşiret/konfederasyonları Tiyyarî ve Tuhubîler Hakkâri mîrine destek vermişlerdi⁴⁸. Yine 18. yüzyılda Mîr İbrahim Bey döneminde Bahdınanlıların Hakkâri topraklarına saldırdığı dönemde Nasturi aşiretler de mîre destek sağlamışlardı⁴⁹.

Rusya ile savaş halindeki İran Veliahtı Abbas Mîrza, 19. yüzyılın başlarında Hakkâri Emirliği'nin başında bulunan Mîr Mustafa Bey'i de kendi safına çekmeye

⁴⁷ “Eklemlî bölünme aşiret sisteminde (segmentary tribal system) şu teorik alt yapısal bölünme özellikleri vardır: Aşiretin her düzeyinde bölünme, ikiye bölünme şeklinde olur ve en alt düzeyden yukarıya doğru bu ikilik devam eder. Örneğin A, B, C, D, E, F, G, H sülâleri $A + B = I$, $C + D = J$, $E + F = K$, $G + H = L$ klanlarını teşkil eder. Bunlar da $I + J = M$ ve $K + L = N$ kabilelerini oluşturur. M ve N birlikte bir aşirettir. Bu durumda, A sülâlesinden birinin C sülâlesinden biriyle çatışması olursa, çatışma A ve B sülâleleri arasında kalır. A sülâlesinden birinin C sülâlesinden biriyle çatışması olursa, çatışma A + B, C + D'ye karşı olmak daha geniş grupları kapsar. A sülâlesinden biri, eğer H sülâlesinden biriyle çatışmaya girerse, A sülâlesindeki bu kişi aynı zamanda I klanının ve M kabilesinin de mensubu olduğuna göre, çatışma bütün M ve N kabilelerinin karşılığı olarak yayılabilir. Görüldüğü gibi bu model çatışmalarda aktive olur ve aşiret içi dayanışma ve karşılık ilişkilerini tanımlar.” Lale Yalçın Heckmann, *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, İstanbul, 2012, 3. Baskı, İletişim Yayınları, s. 157.

⁴⁸ Mehmet Sabri Deniz, *XIX. Yüzyıl Hakkâri ve Çevresinde Kürt-Nasturi İlişkileri*, Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 100.

⁴⁹ “...İmadiye paşası birtakım aşiret ve kuvvet toplayarak Hakkâri hududuna tecavüz kastıyla hareket etti. Nevvâb-ı âli bu sözleri işitince Tiyyar ve Tuhub halkından bir miktarına emretti (yani kısmis eferberlik gibi), bunlar hücum ettiler. Hasımlarını mağlup edip takibe başladılar. İmadiye kalesine kadar takip ve kalenin önünde çadır kurarak hayli zaman muhâsara ettiler ve nihayet gâlibâne bir mütarekeden sonra sulh ettiler...” Muhammed Tayyar, *Muhtasar Ahvâlü'l-Ümerâ*, Haz. Hıdır Bin Abdullah el Halid-i en-Nakşibendi, Yazma eser, 1914, s. 46. Aktaran: Hasan Tan, *Hakkâri Beyleri'nin Tarihi (Muhtasar Ahval'ül Umera: Van Vilâyeti Dâhilinde ve Hakkâri Merkez ve Kazalarındaki Beylerin Tarihi- Metin ve Tahlil)*, Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin, 2017, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. XI; Akın, Hakkâri Beyliği (1130-1849), s. 51.

çalışmış ve Mîr Mustafa Bey'e ittifak teklifinde bulunmuştu. İttifak teklifini kabul etmeyen Mustafa Bey'in üzerine Abbas Mîrza tarafından yirmi bin kişilik bir ordu gönderilmişti. Abbas Mîrza tarafından gönderilen ordu Nasturilerin de yardımıyla geri püskürtülmüştü. Rus subaylarından P. İ. Averyanov, Selmas'ta bulunan ve Beylam adını verdiği Pinyanişiler de Abbas Mîrza'nın ordusuna katıldıklarını belirtmiştir⁵⁰. Pinyanişilerin İran'a yakınlaşması Hakkâri Mîri Mustafa Bey'in tepkisine neden olmuştu. Mustafa Bey Pinyanişiler üzerine kuvvet göndermişse de başarılı olamamış ve Pinyanişiler İran'a tabi olmuşlardı⁵¹. Daha sonra emirlik içindeki bazı aşiretler "iyi maaş" karşılığında Abbas Mîrza'nın ordusuna katılmayı kabul etmişlerdi. Yine aynı dönemlerde Van Muhafızı Derviş Paşa'nın başına buyruk hareket ederek Van ve çevresindekilere zulüm etmeye başlamış, Hakkâri Mîri Mustafa Bey'e de baskı uygulamıştı. Derviş Paşa'nın baskılarına dayanamayan Mîr Mustafa 1814 yılında Pinyanişiler gibi İran'a tabi olmak zorunda kalmış; hatta Abbas Mîrza'ya haraç bile ödemişti⁵². Hakkâri Emirliği'nin sağ kolunu teşkil eden Pinyanişilerin ve Mustafa Bey'in İran'a tabi olmasıyla doğal olarak Hakkâri Emirliği'nin İran'a tabi olduğunu göstermektedir⁵³. Dönemin vak'anüvislerinden Şânizâde Atâullah Efendi de "**Şânizâde Tarihi**" adlı eserinin "Ahvâl-i hudûd-i İran" bölümünde Osmanlı İran sınırında bulunan Cârî Kale ahalisinin ve Hakkâri Mîri'nin İran'a tabi olduğunu aktarmaktadır⁵⁴. 1819 yılında Derviş Paşa'nın idam edilmesinin

⁵⁰ P. İ. Averyanov, *Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler*, Çev. İbrahim Kale, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010, s. 26.

⁵¹ Yaşar Kaplan, "Pinyaniş Hükümeti", *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyum Bildirileri, (14-15 Kasım 2014 Hakkâri)*, Editörler; Yaşar Kaplan, Murat Adıyaman, M. Xalid Sadîni, Cilt. I, Ankara, 2016, s. 39.

⁵² Averyanov, s. 27.

⁵³ Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817- 1867)*, s. 38-40.

⁵⁴ "Bu esnâda yine bir takım İranlu teba'ası, Van Eyâleti dâhilinde kâ'in Hakkâri Nâhiyesi'nde nefs-i Van'a on iki sâ'at mesâfesi olan Cârî Kal'ası'nı hasr u tazyîka ibtidâr eyledikleri, Van Muhâfızı Sert Mahmûd Paşa'ya ihbâr olundukda, Van ehâlîsi ve asâkir-i sâ'ire ile kethudâsı İsmâ'il Bey'i göndermiş ise de, Kethudây-ı mûmâ ileyhın kal'a-i mezkûreye altı sâ'at mesâfe mahalle vürûdunda, ehâlî-i kal'anın İranlu'ya teba'ıyyetleri haberi gelmiş ve Hakkâri Beyi Mustafa Bey'in altı sene mukaddem İran tarafına teba'ıyyeti vuku' bulmuş...." Bkz: Şânizade Mehmed Ataullah Efendi, *Şânî-zâde Tarihi (Osmanlı Tarihi 1808-1821)*, Cilt, II, Haz. Ziya Yılmaz, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2008, s. 1015-1016.

ardından Hakkâri Emirliği ve Pinyanişîler tekrar Osmanlı Devleti'ne tabi olmuşlardı; fakat 1822 yılında İran; Pinyanişî aşiretinin kontrolünde olan Bıradost ve Somay ve bazı bölgelere asker göndermiş fiili olarak bu bölgeleri ele geçirmişti. Osmanlı Devleti ile İran arasında 1834 yılında sınır tespiti yapılmasına rağmen Bıradost ve Somay bölgesi İran'da kalmıştı⁵⁵.

Bedirhan Bey'in 1843 yılındaki ilk Nasturilere karşı giriştiği harekât sırasında Bedirhan Bey'den sonra harekâtın kilit ismi olan Hakkâri Mîri Nurullah Bey'e rağmen Pinyanişîler in bir kısmı Bedirhan Bey'e destek vermemişlerdi. Pinyanişî aşireti lideri Evliya Bey, Bedirhan Bey'e destek vermemesinin yanı sıra Musul Valisi Mehmet Paşa ile beraber hareket etmişti. Bedirhan Bey'in Nasturi harekâtı sonrası ele geçirdiği esirler ve durum tespit etmek için Farsça bilen Sadaret Mektubî Odası Birinci Mümeyyizi Kemal Efendi bölgeye gönderilmişti⁵⁶. Kemal Efendi, Çâl Pinyanişî Beyi Evliya Bey ile mektuplaşarak bölge ile ilgili önemli bilgiler toplamıştı. Kemal Efendi, Bedirhan Bey'e de mektup gönderdiğini ve Hakkâri Mîri Nurullah Bey'e destek vermemesini; hatta "...Bedirhan Bey, rahat ve emin ol Nurullah Bey'e yardımda bulunulmayacaktır..." sözünü almıştı. Ayrıca Nurullah Bey'in İran'a karşı korku içinde olduğunu, herhangi bir saldırı karşısında Evliya Bey'den yardım talebinde bulunduğunu aktarmaktadır. Kemal Bey, mektubun sonunda Pinyanişî Beyi Evliya Bey'e; "işini gevşetmeyin ve rehavete kapılmayın biz sizin arkanızdayız... askerimiz emrinizdedir" diyerek Nurullah Bey konusunda sakin olması istemişti⁵⁷. Yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla Pinyanişî Beyi Evliya Bey,

⁵⁵ Yaşar Kaplan, "Pinyaniş Hükümeti", *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyum Bildirileri, (14-15 Kasım 2014 Hakkâri)*, Editörler; Yaşar Kaplan, Murat Adıyaman, M. Xalid Sadîni, Cilt. I, Ankara, 2016, s. 39.

⁵⁶ Aktaran: Kerem Soylu, *Mesail-i Mühimme-i Kürdistan*, Diyarbakır Kürt Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2010, BOA, İ.MSM, 48/1229, Lef. 19, 1846 tarihli belge.

⁵⁷ "Bize güvenin Evliya Bey, Dividar Bekir Efendi'yi İmadiye'ye mütesellim olarak tayin ettik ve onu tam yetkili kıldık. İmadiye'de hem Bekir Efendi'yi hem de Mustafa Paşa'yı her konuda tam yetkili kıldık. Evliya Bey zat aliniz bu iki zatla bağlantı halinde olmanız gerektiğini ifade ediyorum ayriyeten işlerini iyi takip etmenizi rehavete kapılmamanız için zatı alinizi ikaz ediyorum." BOA, İ.MSM, 48/1229, Lef. 20; "Ali Cenep kendi işini gevşetmeyin ve rehavete kapılmayın biz sizin arkanızdayız. Allah'a şükürler olsun ki bizim gücümüz ve askerimiz çoktur. Ne zaman isterseniz 4 bin cesur askerimiz emrinizdedir. Ne kadar asker isterseniz hazırdır ve size göndeririz, arkanızdayız ve selam." Bkz. BOA, İ.MSM, 48/1229, Lef. 21.

Hakkâri mîrinden habersiz bir şekilde Osmanlı ile görüşme halinde olduğu ve Musul Valisi Mehmet Paşa aracılığıyla merkezî hükûmete bilgiler gönderdiği anlaşılmaktadır. Hatta Pinyanişîler başta olmak üzere; Nasturi aşiretleri Tiyarî ve Tuhubîlerin Musul Valisi'ne güvenerek Hakkâri Mîri Nurullah Bey'e vergi vermemeye başlamışlar⁵⁸ ve Nurullah bey tarafından asi ilan edilmişlerdi⁵⁹. Bedirhan Bey de adı geçen aşiretlerin isyan halinde olduklarını itaat altına alındıkları taktirde onlardan vergilerin rahat bir şekilde alınacağını Erzurum Valisi Halil Kâmili Paşa'ya bildirmiş ve onay beklemişti. Bedirhan Bey'in "isyancı Kürt ve Nasturi" aşiretler üzerine yapmayı düşündüğü harekât Osmanlı için vergi toplamaktan ziyade Pinyanişîlerin de olduğu bölgede kendi hakimiyet alanı genişletmek ve aşiretler üzerinde denetim kurmaktı. Bedirhan Bey, harekât için Erzurum Valisi Halil Kâmili Paşa onay almadan, daha doğrusu harekât tarihi almadan hazırlıklara başlamış ve 1843 yılında Nasturilerin yoğun olarak yaşadığı Diz bölgesine saldırıya geçmişti⁶⁰. Hakkâri Mîri Nurullah Bey'in de destek verdiği saldırıda Pinyanişîler ve bazı Nasturi aşiretleri korkudan olmalı ki tarafız kalmıştı⁶¹.

İngiltere, Bedirhan Bey'in Nasturi harekâtından önce, konsolos aracılığıyla Osmanlı merkezî ile yaptığı yazışmalarda; Pinyanişî ve diğer aşiretler, "cânib-i devlet-i aliyyeden tergîb" olunup desteklense Nurullah Bey'in, "Bedirhan Bey'e terk olunan Tuhubî⁶² kazasın"dan çıkarılacağı ve Han Mahmud'un desteği kesileceği belirtmişti⁶³. Fakat belgelerde Pinyanişî aşireti ve diğer aşiretlerin desteklenip

⁵⁸ "...Hakkâri sancağı derûnunda vâki Çâl ve Pinyaniş aşâyiriyle Tayari Nasrânîleri mine'l-kadîm tavâîf-i usâtta olup zuhûra gelen bazı mertebe bagy ü şekavet ve Hakkâri Beyi Nurullah Bey'in zîr-i idâresinde bulunan kazalara bazı mertebe îsâl-i rahne ve hasâret etmiş olduklarına ve zikr olunan aşâyir ve Tayari milletin kesret-i cem'iyetlerine mebni hod behod haklarından gelmekliğe adem-i iktidarı cihetiyle aşâyir-i mezkûre ve millet-i mersûmeyi te'dib ve gûş-mâl ve dâire-i itâate bade'l-idhâl kendüsine mutî' olan Hakkâri kazalarından ve mümkün olursa biraz da aşâyir ve millet-i mezkûreden cânib-i mîrîye vâridât uyuşturmak emeliyle hasbe'l-civâriye kendüsinden istimdâd ve istiâne etmiş..." BOA, İ.MSM, 48/1228, Lef. 9, 1844 tarihli belge.

⁵⁹ Deniz, s. 176.

⁶⁰ BOA, İ.MSM, 48/1228, Lef. 8, 1844 tarihli belge.

⁶¹ George Percy Badger, *The Nestorians and Their Rituals with the Narrative of a Mission to esopotamia and Coordistan in 1842-1844*, Vol. 1, London, 1852, s. 366.

⁶² Belgede "Tuhuma" yazılmıştır.

⁶³ BOA, İ.MSM, 49/1235, Lef. 13, 1846 tarihli belge.

silahlandırıldığına dair bir bulguya rastlanılmadı. Aynı şekilde Bedirhan Bey'in 1843 yılında Nasturilere karşı giriştiği harekatta da olduğu gibi 1846'daki ikinci Nasturi harekâtında olduğu gibi Pinyanişiler yine tarafsız kalmıştı⁶⁴. Özellikle İngiltere ve Fransa; Bedirhan Bey'in olası ikinci Nasturi hareketinin önceki harekata göre daha “şedîd suretle bir katl-i âm olunmasından korkulduğunu” ve kötü sonuçlar doğuracağını belirtmişti. Ayrıca İngiltere Musul Konsolosu Babıali'ye tedbir alınması gerektiğini bildirmişti. Alınması gereken tedbirler arasında Pinyanişî ve diğer Kürt aşiretlerinin “cânib-i devlet-i aliyyeden tergîb (ümit verme/şevklendirme) olunarak mûmâileyhi (Bedirhan Bey'i) yakında dağlardan” çıkarabilirdi⁶⁵.

1849 yılında Nurullah Bey'in sürgüne gönderilmesiyle beraber “rüesâ-yı ekrâd”ın bölgede kalması sakıncalar doğuracağı düşünülmüştü. Bu bağlamda Pinyanişî aşiretinden Mehmet Ağa, Mîrza Ağa, Bilêcanlı Nazır Ağalar da geçimlerin sağlayacak şekilde maaşa bağlanarak Girit'e sürgüne gönderilmişlerdi⁶⁶. Fakat nüfuzlu Kürt ileri gelenlerinin bir arada olmaları sakıncalı bulunduğundan Mehmet Ağa Rodos'a gönderilmişti⁶⁷.

3.2.2. Ertuşiler⁶⁸

Ertuşî/Artuşiler, Osmanlı arşiv kayıtlarında ilk defa 4 Aralık 1576 tarihli mühimmede geçmektedir. Yukarıda değinildiği gibi Ertuşî aşireti, 13. yüzyılda Cülemerg'e gelen Hakkâri aşiretinin ikiye bölünmesiyle kurulduğu iddia edilmiştir. Hakkâri Emirliği'nin sol bloğunu oluşturan Ertuşî aşireti, Pinyanişî aşireti gibi hem aşiret hem de Ertuşî konfederasyonu için kullanılmıştır. Pinyanişiler gibi Çukurca (Çâl) kökenli Ertuşiler, Ertoş Köyü⁶⁹ merkezli küçük-büyük olmak üzere on altı

⁶⁴ BOA, İ.MSM, 48/1229, Lef. 13, 1846 tarihli belge.

⁶⁵ BOA, İ.MSM, 49/1235, Lef. 13, 1846 tarihli belge.

⁶⁶ BOA, İ.MVL, 148/4190, Lef. 6, 1849 tarihli belge.

⁶⁷ Deniz, s. 227.

⁶⁸ Aşiretin adı kaynaklar “Hertuşî/Hartoşî/Ertoşiler/Artuşiler/Ertuşiler” şeklinde geçmektedir. Çalışmada Ertuşî kullanılacaktır.

⁶⁹ Günümüzde Çukurca Uzundere Köyü.

aşiretten oluşmaktadır⁷⁰. Ertuşî konfederasyonuna bağlı aşiret adlarını ve hane sayısını aktaran; asker, diplomat ve gezgin Mark Sykes, Ertuşîlerin önemli bir bölümünün göçebe olduğunu aktarmaktadır. Skyes'e göre Ertuşî konfederasyonu oluşturan aşiretler:

1. Ezdinan; hane sayısı belirtilmemiş.
2. Merzigî; 900 hane ve Başkale yakınlarında yerleşik.
3. Mamreş(i); 200 hane ve Yezîdî inancına sahipler.
4. Mamed; 200 hane ve yerleşik bir alt aşiret.
5. Alan; hane sayısı belirtilmemiş.
6. Beroz; 60 hane ve Tütün yetiştiricilikleriyle ünlüdürler.
7. Jirki; hane sayısı belirtilmemiş.
8. Şidan; hane sayısı belirtilmemiş.
9. Mamhuran/Mamxur(an); 400 hane çok savaşçı göçebeler.
10. Xawistan; hane sayısı belirtilmemiş.
11. Şerefan; 3000 hane, Ertuşîlerin en büyük göçebe gurubunu oluşturan Şerefanlar bahar aylarında Akra (???)'nın güney taraflarına inerler.
12. Mamadan; 200 hane ve yerleşik aşiret, Zaho yakınlarındaki Beykhey Dağı'na inerler.
13. Gevdan; 300 hane ve göçebe olan Gewdan Aşireti, çok kötü bir üne sahiptir. Hırsızlık yapan aşiret misafirperver olmayıp ve vahşi bir yapıya sahiptir. Ayrıca at yetiştiriciliği de yapmaktadırlar. İlkbaharda Zaho yakınlarında kamp kurmaktadırlar.

⁷⁰ Yaşar Kaplan, "Pınyanış Hükümeti", *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyum Bildirileri, (14-15 Kasım 2014 Hakkâri)*, Editörler; Yaşar Kaplan, Murat Adıyaman, M. Xalid Sadîni, Cilt. I, Ankara, 2016, s. 481.

14. Zedek; hane sayısı belirtilmemiş. Göçebe aşirettir.
15. Zehf; 150 hanedir. Göçebe olan Zehfler çobanlık yapmaktadırlar.
16. Hefjan; 500 hane olan Hefjanlar göçebedirler⁷¹.

Sykes'in aktardığına göre Ertuşîlerin büyük bir kısmı göçebe olup, hayvancılıkla uğraşmaktadırlar. Sol bloğa/baska mensup Ertuşîler, Şatak/Çatak, Culemerg (Hakkâri merkez), Elbak (Başkale), Beytüşşebap⁷² Van, Gürpınar ve Şemdinli'ye kadar geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır. Ahmet Özer, "Han'a Mezin/Büyük Han" dediği Ertuşîlerin iki ataya; Mend ve Hacı Mend'den oluşan on iki kabileye ayrıldığını belirtmektedir⁷³.

Sykes'in adını yazmadığı Gıravî aşireti'ne değinen Rus yazar Menteşasvili, Gıravî ve Alan aşireti'nin iki farklı özelliğine dikkat çekmektedir. Menteşasvili, Gıravîlerin soylu bir aşirete olduğunu ve Ertuşî aşireti/konfederasyonu liderlerini Gıravîlerin belirlediğini aktarmaktadır. Gıravî aşireti'nin Alan aşiretinden farkı; Gıravîlerin "kapalı bir köylü" (yerleşik) bir yapıda olmasına karşın Alan aşiretinin yerleşik bir yapıda olmasıdır. Beytüşşebap kökenli ve Ertuşî konfederasyonuna bağlı Gıravî aşireti, geçmişteki bir anlaşmazlık nedeniyle ikiye ayrılmışlardı. Beytüşşebap

⁷¹ Sykes, Mark, *The Caliphs Last Heritage: A Short History of the Turkish Empire*, Macmillan And Co., London 1915, s. 565.

⁷² Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürtler*, Çev. Süleyman Büyükkarcı, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2015, s. 65.

⁷³ Özer'e göre Ertuşîler;

A) Mend koluna bağlı kabileler, kurucuları ve yaşadıkları yerler: 1) Gevda; kurucusu: Mameyn; yaşadıkları yerler: Germaz, Geliye Gevda (Gevda vadisi), Hakkâri, Van, Başkale, Beytüşşebap. 2) Mamxura; kurucusu: Mamed; yaşadığı yerler: Beytüşşebap, Hakkâri, Başkale, Van. 3) Şida; kurucusu: Şide; yaşadığı yerler: Gürpınar (Van), 4) Şerefa, kurucusu: Şeref; yaşadığı yerler: Başkale, Van, 5) Qeşuran; kurucusu: Qeşo; yaşadığı yerler: Irak sınırı, Çukurova. 6) Jirki; kurucusu Jiro ; Yaşadığı yerler: Beytüşşebap, Hakkâri. **B) Hacı Mend koluna bağlı kabileler ve yaşadıkları yerler:** 1) Alan (Gürpınar, Çatak, Van).

2) İzdinan (Çatak, Van). 3) Xelilan (Çatak), 4) Xabıştan (Çatak). 5) Mehmed Piran (Gürpınar, Van).

6) Şemzinan (Şemdinli (Hakkâri). Bkz: Ahmet Özer, *Doğu'da Aşiret Düzeni ve Brukanlar*, Elips Kitap, Ankara, 2003, s. 41-42.

ve Çatak şeklinde iki kola ayrılan Gıraviler günümüzde de varlıklarını devam ettirmektedirler⁷⁴.

Evliya Çelebi, seyahatnamesinde Pinyanişilerden bahsetmesine rağmen Ertuşîlere değinmemiştir. Muhtemelen Ertuşîlerin büyük bir kısmı Çelebi'nin notlarını aldığı dönemlerde göçebe olmaları ve dağlarda yaşadıkları için kayıt altına alınmamıştır. Muhammed Emin Zeki Beg, Ertuşîlerin önce iki kısma daha sonra da çeşitli guruplara ayrıldığını, göçebe ve yarı göçebeler olmak üzere yaklaşık olarak dört bin hane/aile olduğunu, dört bin hanenin de Irak'ta bulunduğunu aktarmaktadır⁷⁵. 1858-1861 yılları arasında Hakkâri Kaymakamı Yusuf Kenan Paşa'nın raporuna göre; Ertuşîler 8-10 kabileden oluşmaktaydı ve kadim yerlerinin Zap Nehri'nin batı kısmında bulunan Beytüşşebap ve çevresiyle sınırlıydı. Nüfuslarının artmasına bağlı olarak Ertuşîler, daha sonra Zap Nehri'nin doğu tarafında bulunan Çâl ve Elbak tarafına da yayılmışlardı⁷⁶.

Hakkâri Emirliği'nin sağ ve sol bloğunu oluşturan Ertuşî ve Pinyanişilerle ilgili ilk dönem yazılı kayıtlara yukarıdaki örnekler dışında pek rastlanmamaktadır. Temer Yazıcı'nın “Mirnameya Hekariyan”⁷⁷ ve Mühimmeler dışında yazılı kaynaklar yok denecek kadar azdır. Ertuşî ve Pinyanişiler, istisnalar dışında mühimme defterlerinde (Hakkâri Beyine/Mîrine gönderilen hükümlerde) “Ekrad ve

⁷⁴ A. M. Menteşasvili, *Dünden Bugüne Kürtler*, Çev. Ayşe Hacıhasanoğlu, İstanbul, 2004, Evrensel Basım Yayın, s. 156.

⁷⁵ Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Çev. Vahdettin İnce vd., İstanbul 2010, s. 353.

⁷⁶ BOA, HR.MKT, 544/30. 1866 tarihli belge.

⁷⁷ “Hakkâri beylerinden Yahya Bey ve Mîr İmadeddin'in kâtibi olan Temer Yazıcı 1587'den başlayıp vefat ettiği yıl olan 1633 yılına kadar Hakkâri Beyliği tarihini anlatan 631 sayfalık Farsça manzum bir eser yazmıştır. 1633 yılında kitabını tamamlayamadan vefat etmiştir. 1692 yılında ismini bilmediğimiz bir akrabası tarafından bir hatime eklenerek tamamlanmıştır. Bu eser 1914 yılında Hakkâri beylei ailesinden gelen Muhammed Tayyar Bey tarafından kopyalanarak yeniden yazılmıştır. Başkale'nin Atês köyünde korunan bu nüshadan faydalanılmıştır. Bu esere herhangi bir isim verilmediğinden bizler de “Mirnameya Hekariyan” ismini verdik.” Bkz: Yaşar Kaplan, “Pinyaniş Hükümeti”, *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyum Bildirileri, (14-15 Kasım 2014 Hakkâri)*, Editörler; Yaşar Kaplan, Murat Adıyaman, M. Xalid Sadîni, Cilt. I, Ankara, 2016, s. 495.

aşiret beyleri/ serhadde oturan aşairin”⁷⁸ şeklinde genel olarak zikredilmiştir. İki aşiretle ilgili veriler daha çok 19. yüzyıla ait arşiv kaynaklarda geçmektedir ve yukarıda da değinildiği gibi Pinyanişiler ve Ertuşiler emirlik içindeki taht kavgalarında destek istenilen aşiretler/konfederasyonlar olmuşlardı.

Hakkâri Emirliği içerisindeki taht kavgalarının yoğun bir şekilde devam ettiği 16. yüzyılın sonlarına doğru Mîr Zeynel Bey ve amcası oğlu Çâl Beyi Gülabi Bey arasında sorun çıkmıştı. İki bey arasındaki sorunun nedeni “...Gülabi (Bey) Hakkâri Sancağı’na tabi‘ Artuş (Ertuşî) ve Nihanşin (Pinyanişî) taifesinden bir alay eşkıyayı cem‘ idüp ve liva-ı mezburdan gayrıya giden yolun uğrağı mezkûr Gülabi’nin yirinden alup her yola ademler koyup ayende ve ravendenün yolların kat‘idüp...” halka zarar vermesiydi. Babıali Hakkâri Beyi Zeynel Bey’e hüküm göndermiş ve yukarıdaki gerekçelerden dolayı Zeynel Bey’den Pinyanişî, Ertuşî ve Gülabi Bey hakkında “mufassal” bir şekilde rapor yazmasını istenmişti⁷⁹. Babıali’ye sunulan raporlara göre; Gülabi Bey başına buyruk hareketlerine devam etmesinin yanı sıra İran’a karşı yapılan savaşta Osmanlı kuvvetlerine katılmamış ve İmadiye Hâkimi ile beraber hareket etmişti. Babıali’den Hakkâri mîrine gönderilen hükümlerde; Gülabi Bey’e ve ona destek veren (muhtemelen Pinyanişî ve Ertuşîlerin de olduğu) aşiretlere fırsat verilmemesi istenmişti⁸⁰. Hakkâri Mîri Zekeriya Bey, 1611 yılında Hakkâri Emirliği’ne ait toprakları oğulları arasında paylaştırmış ve Çatak’ın yönetimi Yahya

⁷⁸ BOA, DVNSMHM.d., 63/52, BOA, HAT, 768/36159, 1828 tarihli hat.

⁷⁹ “Vusûl buldukda, husûs-ı mezbûra onat vechile mukayyed olup teftiş ve tefahhus idüp göresin; fi’l-vaki’ kazıyye müşarûn-ileyh arz itdüğü gibi midür, nicedür? Sıhhati ile ma’lfim idinüp dahi mufassal yazup arz eyleyesin.” Bkz: 29 Numaralı Mühimme 31 Nolu Hüküm. Aktaran: Gülay Kahveci, *29 Numaralı Mühimme Defteri, (984/1576), (Tahlil-Özet-Transkripsiyon)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul, 1998, s. 31.

⁸⁰ BOA, 52 Numaralı Mühimme Defteri, Hüküm No: 852, 853, 854; “...Hakkâri Hâkimine hüküm ki; Südde-i saadetime adam gönderip Hakkâri Hükümetine bağlı olan Çallı taifesi aşiretinden iken bir hizmet ya da sefer vaki olduğunda seninle beraber hareket etmeyip İmadiye Hâkimi ile beraber hareket ederiz diye sana muhalefet ettiklerini duyduğumda buyurdum ki; Çallı taifesi eskiden beri aşiretinden olup Hakkâri Hükümetine tabi olduklarından sefer ve hizmet döneminde İmadiye Hâkimi ile beraber hareket ederiz demeleri caiz değildir. Bu emrim mucibince bir sefer veya hizmet gerektiğinde adı geçen taifeye, muhalif İmadiye Hâkiminin onları yönlendirmesine ve adı geçen taifenin bahane uydurmasına fırsat vermeyesin...” BOA, 69 Numaralı Mühimme Defteri, Hüküm No: 241.

Bey' verilmişti. Yahya Bey bölgede nüfuzunu artırarak Cülemêrg'i ele geçirmiş, babası Zekeriya Bey de Elbak'a (Başkale) kaçmak zorunda kalmıştı. Pinyanişî ve Dırı aşiretleri, Zeynel Bey'e destek verirken Hakkâri Kalesi'ni koruyan Ertuşîler ise Yahya Bey'e destek vermekteydi. Bu dönemde emirliğin sol bloğunu oluşturan Ertuşîler, Hakkâri Kalesi'ni korumaktaydılar ve Yahya Bey'in Culemêrg/Hakkâri'ye gelmesinin ardından kaleyi yeni mîr Yahya Bey'e teslim etmişlerdi⁸¹.

Hakkâri'de bulunan aşiretlerin büyük bir bölümü bulundukları bölgenin veya atalarının adlarıyla anılmaktadır. Örneğin Ertuşîlere bağlı göçer Gevdan aşireti adını Gevdan Vadisi'nden almaktadır. Hakkâri merkez olmak üzere Van ve Beytüşşebap'a yayılan Gevdan aşireti de günümüzde varlıklarını devam ettiren aşiretler arasındadır. Emirliğin sol bloğundaki Ertuşîlerle aynı konfederasyonda bulunmalarına rağmen Gevdan ile Ertuşîlerin kan bağı bulunmamaktadır. Fakat Gevdan veya Mamhuran aşiretlerine mensup üyeler kendilerini tanıtırken Gevdan, Mamhuran veya Ertuşî olduklarını söylemektedirler⁸².

Göçebe ve savaşçı özellikleriyle bilinen Mamhuran/Maxmuran aşireti de Gevdan aşireti gibi Hakkâri merkez olmak üzere Van ve Beytüşşebap'a kadar yayılmışlardır. Nasturi aşiretlerden Tuhubî ve Tiyarî aşiretleri arasında (genellikle çatışmaların nedeni sayılan) “adavet-i kadime bu kere yaylak münazaasından dolayı teceddüt” etmiş ve taraflar kuvvet toplamaya başlamışlardı. “Ertuşî aşireti Tiyarî kabilesine ve Pinyaniş aşireti dahi Tubub(î) cemiyetine iltihak ve muavenet etmek üzere hareket”⁸³ etmiş ve Livin'e doğru gitmişlerdi. Mamhuranlıların reisi Faris Ağa

⁸¹ Temer, Yazıcı, s. 242- 280; Yaşar Kaplan, “Pinyaniş Hükümeti”, *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyum Bildirileri, (14-15 Kasım 2014 Hakkâri)*, Editörler; Yaşar Kaplan, Murat Adıyaman, M. Xalid Sadîni, Cilt. I, Ankara, 2016, s. 500.

⁸² Ferhat Tekin, *Hakkâri Örneğinde Aşiret, Cemaat ve Akrabalık Örüntülerinin Modernleşme ve Kırsal Çözülme Sürecindeki Siyasal ve Toplumsal Sonuçları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, Konya, 2005, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 28.

⁸³ BOA, A.MKT.MHM, 166/92, Lef. 1, 1860 tarihli belge.

da Tuhubîlere karşı Tiyarîlerin yanında yer almıştı⁸⁴. Anadolu Ordusu Miralay Salih Bey'in taraflar arasındaki uzun görüşmeleri neticesinde bir çatışma engellenmişti⁸⁵.

Hakkâri Emirliği'nin sol bloğunu oluşturan Ertuşî konfederasyonunu oluşturan önemli aşiretlerden biri de “Jirki/Jiriki” aşiretidir. Hakkâri merkez olmak üzere Beytüşşebap'ta etkin olan Jirkî aşireti Jiro (Bey) tarafından kurulduğu iddia edilmektedir⁸⁶. Jirkiler, “Mala Hiseyîn ve “Mala Balekî” olarak iki “sülaleye/bavika” ayrılmıştır. Hakkâri, Beytüşşebap ve Şırnak/Üludere'ya kadar yayınlan “Kaşuran” aşiretinin de Jirkî aşiretinin bir uzantısı olduğu iddia edilmektedir⁸⁷. Pinyanişîler ile Ertuşîler, Hakkâri Emirliği'nin şemsiyesi altında olmalarına rağmen bazı ihtilafları ve sorunları kendi aralarında çözüme kavuşturamayıp Osmanlı Devleti'ne başvurarak sorunları çözmeye çalışmışlardır. 1742 tarihli belgede Pinyanişîlerden on yedi kişinin öldürüldüğünü aktarmaktadır. Belgeye göre; Ertuşîler, katledilen on yedi kişinin sorumlusunun Hakkâri Mîri İbrahim ile Ertuşîler olduğu iddia etmişlerdi. Daha sonra Mîr İbrahim Bey ve Ertuşîler, Pinyanişîler tarafından Osmanlıya şikâyet edilmişti⁸⁸.

Hakkâri Mîri Mustafa Bey, 1814 yılında İran'a tabi olmuş; fakat Van Muhafızı Derviş Paşa'nın idam edilmesinin ardından Van'a gelmiş ve tekrar Osmanlı Devleti'ne tabiiyetini bildirmişti. 1822 yılında Mustafa Bey'in oğlu Nasrihan Hakkârili aşiretlerin (muhtemelen emirliğin sol bloğundaki Ertuşîlerin) desteğini alarak babasını karşı isyan etmiş ve onu yönetimden uzaklaştırmıştı. Mîr Mustafa

⁸⁴ BOA, A.MKT.UM, 367/9. Lef. 6, 1860 tarihli belge.

⁸⁵ BOA, A.MKT.MHM, 287/4, 1842 tarihli belge.

⁸⁶ BOA, Y.PRK.DH, 9/26, Lef. 1, 1897 tarihli belge; Ahmet Özer, *Doğu'da Aşiret Düzeni ve Brukanlar*, Elips Kitap, Ankara, 2003, s. 43.

⁸⁷ Nurdan Şarman, “Beytüşşebap'ta Sosyal Yapı (Aşiretler) ve Giyim Kültürü”, *Beytüşşebap ve Molla Hüseyin Baleyi Sempozyum Bildiriler Kitabı*, (20-21 Eylül 2014), Ed. İbrahim Baz, Şırnak Üniversitesi Yayınları, Şırnak, 2014, s. 251-255.

⁸⁸ BOA, C. DH, 52/2563, 1742 tarihli belge.

Bey ise emirliğin sağ bloğundaki Pinyanişîlere sığınmıştı. Fakat Nasrihan 1825 yılında vefat etmiş, Mustafa Bey tekrar Hakkâri Emirliği'nin başına geçmişti⁸⁹.

Dönemin eski Hakkâri Valisi İsmail Paşa'nın "tavâif-i erbaa/aşâir-i erbaa" olarak adlandırdığı grubun içinde Nasturi aşiretlerinden; Tiyarî ile Tuhubîlerin yanı sıra Pinyanişî ve Ertuşî aşireti/konfederasyonları da bulunmaktaydı. Etno-dinsel bir yapı arz eden bu oluşum sosyal ve ekonomik çıkarlar üzerine kuruluydu⁹⁰. Adı geçen aşiretler/konfederasyonlar hem kendi aralarında hem de Hakkâri mîriyle dahi karşı karşıya gelebilmekte ve taraflar İran'a sığınıp, İran'dan destek alabilmekteydiler. Mîr Mustafa ile Ertuşî Beyi Osman Ağa ile aralarında husumetten dolayı Mîr Mustafa İran'daki Hoy Bey'inden yardım talep etmişti. Ertuşî Beyi Osman Ağa ise Van Valisini desteğini alarak Mîr Mustafa Bey'in destek aldığı Hoy Hanı'nın askerlerini mağlup etmişti⁹¹.

Aynı şekilde, Bedirhan Bey'in 1843 yılında Nasturilere karşı giriştiği harekatta emirliğin sağ bloğunu oluşturan Pinyanişîler, Musul Valisi Mehmet Paşa ile temas halindeyken Tatar Bey'in başında bulunduğu Ertuşîler ise Bedirhan Bey'in kurduğu ittifak içerisindeydi. Hatta Bedirhan Bey'in, Erzurum Valisi'ne gönderdiği mektupta "bagy ü şekavet" içerisinde belirttiği Nasturilerin dışında (emirliğin sağ bloğundaki) Pinyanişîleri de eşkıya olarak tanımlamıştı⁹².

⁸⁹ Muhammed Tayyar tarafından yazılan "Muhtasar Ahvalü'l-Ümera" adlı Farsça eserde; Hakkâri halkının, Mustafa Bey ile oğlu Nasri Han arasına "fitne/fesat" yaydığını, bu nedenle Nasri Han'ın babasına karşı isyan ettiğini belirtmektedir. Ayrıca eserde "Hakkârililer fesat tohumu ektiler" denilmektedir. Muhammed Tayyar'ın "Hakkârililer" olarak belirttiği gurup Ertuşîlerin olabilir; çünkü aşiret konfederasyonları Pinyanişî ve Ertuşîlerin mîr seçiminde/değişiminde etkili olabiliyorlardı. Nasrihan, babası Mustafa Bey'e karşı isyana giriştiğinde Mustafa Bey Pinyanişîlerden Hırvata aşiretlerinde ait bir köye sığınmıştı. Bkz: Muhammed Mirza ve Muhammed Tayyar, Muhtasar Ahvalü'l-Ümera, s. 62. Aktaran: İhsan Akın, Hakkâri Beyliği (1130-1849), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2019, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 138; Deniz, s. 86.

⁹⁰ Deniz, s. 258.

⁹¹ BOA, HAT, 800/37069, 1818 tarihli, hat.

⁹² "...Hakkâri Sancağı derûnunda (içinde) vâki Çâl (Çukurca) ve Pinyaniş aşâyiriyle Tiyarî Nasrânîleri mine'l-kadîm tavâif-i usâtta olup zuhûra gelen bazı mertebe bagy ü şekavet ve Hakkâri Beyi Nurullah Bey'in zîr-i idâresinde bulunan kazalara bazı mertebe îsâl-i rahne ve hasâret etmiş olduklarına ve zikr olunan aşâyir ve Tiyarî milletinin kesret-i cem'iyetlerine mebnî hod-be-hod haklarından gelmekliğe BOA, İ.MSM, 48/1229, 1844 tarihli belge; Austen Henry

Ertuşîler, Bedirhan Bey'in ikinci Nasturi harekâtına destek vermişlerdi. Bedirhan Bey'e destek verenlerin uzun bir listesini aktaran Ahmet Kardam, listede Nurullah Bey'den sonra Ertuşî Beylerinden ve nüfuz sahibi Ömer Ağa'yı zikretmiştir⁹³.

Hakkârî Mîri Nurullah Bey'in sürgüne gönderilmesinin ardından bölgedeki aşiretler arası çatışmalar devam etmiştir. Özellikle Pinyanişîler ile Ertuşîler olmak üzere aşiretler arası çatışma/ihtilaf alevlenmiş, aşağıda da detaylı bir şekilde irdelenecek olan; Yezîdî ve Nasturi aşiretler de bu çatışmalara dâhil olmuştur. Osmanlı Devleti, 1850 yılında bölgede idârî bir değişikliğe giderek aşiret liderlerini itaat altına almak ve çatışmaları durdurmak için aşiretlerin ileri gelenlerine “müdürlük” payesi vermişti⁹⁴; fakat aşiretler arası çatışmalar devam etmişti.

3.3.3. Tiyarîler

Nasturilerin büyük ve güçlü aşiretlerinden Tiyarîler, yaşadıkları yer ile aynı isimle anılan Tiyarî bölgesinde; Sufla (aşağı) Tiyarîler ve Ulya (yukarı) Tiyarîler olmak üzere iki kola ayrılmışlardı. Diyarbekir Müşiri İsmail Paşa, Bedirhan Bey'in Nasturilere karşı adam topladığını bildiren 1843 tarihli tahriratında, Nasturilerin geniş bir alana yayıldıklarını ve Nasturilerin tümü için “Tiyarî keferesi” ifadesini kullanmıştı. Ayrıca Tiyarîlerin itaat altında olmadıklarını bildiren İsmail Paşa;

Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, Çev. Zafer Avşar, Avesta Yayınları, İstanbul, 2000, s. 173-174; BOA, İ, MSM, 48/1228, Lef. 9, 1844 tarihli belge.

⁹³ Bedirhan Bey'in yanında yer alan aşiret ve konfederasyon listesinde; “*Müküs: Han Mahmud ve kardeşleri Han Abdal, Abdürrezak Bey, Derviş Bey, Şeyho Bey ve Seyfeddin Bey, Hakkârî: Nurullah Bey, Hertoşi (Ertuşî) aşireti: Ömer Ağa, Van: Timurzade, Topçubaşızade ve Hamişçizade aileleri. Kisan; Halid Bey. Malazgirt/Hasnanlı aşireti: Rızvan Ağa. Muş: Şerif Bey, Ahlat: Mustafa Bey. - Bervvari: Abdülsamed Bey. Mardin: Hacı Es'ad Bey. Midyat (?); Osman Hasan. Siirt (?); Ali Ramo. Şirvan (?); Haco Keleş. Garzan: Derviş Bey. Behdinan: Amediyeli İsmail Bey (Paşa) ve Zeynel Bey. Soran: Revanduzlu Resûl Bey. Baban: Süleymaniyeî Ahmed Bey (Paşa).*” bulunmaktadır.

⁹⁴ Pinyanişîlerden Hasan Ağa'ya ve Ertuşîlerden Abdurrahman Ağa'ya müdürlük payesi verilmişti. BOA, İ.MVL, 138/3806, 1849 tarihli, belge.

Tiyarîlerin, Bedirhan Bey'in kontrolü altındaki bazı Kürt köyleri ele geçirdiklerini ve köylerde taşkınlık yaptıklarını aktarmıştı⁹⁵.

Van Vali yardımcılığı yapan Süleyman Sabri Paşa; Tiyarî, Tuhubî ve Ertuşîlerin amca çocukları olduğunu “nüfuz-i riyaset davasıyla bu iki kabilenin birbirine zıt harekâtda bulundukları ve bu yüzden dinlerinin de ayrıldığını”⁹⁶ iddia etmektedir. Fakat kaynaklar irdelendiğinde Kürt ve Nasturilerin ortak atadan geldiklerine dair bir bilgiye ulaşılmadı. Ayrıca Süleyman Sabri Paşa'nın aksine, Nasturi ve aynı zamanda Hakkârili Surma Hanım olarak bilinen Nasturi Surma d Bayt Mar Samcun Nasturilerin (özellikle Tiyarîlerin) Asurluların devamı olduğunu iddia etmiştir⁹⁷.

İngiliz jeolog, doktor ve aynı zamanda seyyah, William Francis Ainsworth'un 19. yüzyılın ortalarına doğru Hakkârî ve çevresinde yaptığı gezi notlarında Hristiyan Nasturi aşiretlerin isim listesini belirtirken Hristiyan Nasturi aşiretlerle Müslüman Kürt aşiretlerinden Pinyanişî ve Ertuşîlerin de bir arada yaşadığını birçok ortak özelliklerinin olduğunu aktarmıştır⁹⁸. Ayrıca Ainsworth'a göre; Büyük Zap Nehri'nin batı yakasında bulunan ve engebeli bir yapıya sahip Tiyarî bölgesinde Tiyarîlere ait yirmi dört köy, dört yüz seksen hane bulunmaktaydı⁹⁹.

⁹⁵ “... Süleymaniye ve Muş ve Van ve Revanduz meyanlarında bir ucu Acem ve bir tarafı marr-uz zıkr Bohtan kazası hududuna müntehi mahalde mütemekkin taht-i itaatinde olmayarak serbest üzere bulunan Tiyarî keferesi mir-i mumailiyh (Mîr Bedirhan) zir- iradesinde kain bazı karyelerde dahi tecavüz birle (tecavüz ederek) tasallutları vuku'na...”. Bkz: BOA, İ.MSM, 82/2351, 1843, Lef: 3, tarihli belge.

⁹⁶ Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürtler*, Çev. Süleyman Büyükkarcı, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2015, s. 66.

⁹⁷ “Birçok kişi benden, büyük savaş öncesinde Mezopotamya’da yaşamış olan Asur kardeşlerimizin dinlerinde ya da günlük yaşamlarında sürdürdükleri bazı geleneklerinden kısaca söz etmemi istemişti. İzninizle, öncelikle şunu belirtmek istiyorum; biz eski Ninovalı Asurluların soyundan geldiğimize inanıyoruz. Bu, dağlarımızda yaşayan insanların ve özellikle Tiyyari (Tiyarî) kabilesi halkının yüz yapılarıyla İngiliz Müzesi British Museum’da yer alan figürlerdeki krallar ve diğer Asurların yüzleri arasında yapılacak bir karşılaştırma ile kanıtlanabilir.” Bkz: Surma Hanım, *Ninova’nın Yakarışı Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Mar Şamun’un Katli*, Çev. Meral Barış, Avesta Yayınları, İstanbul, 1996, s. 13

⁹⁸ Ainsworth, s. 285.

⁹⁹ William Francis Ainsworth, *Travels and Research in Asia Minor, Mesopotamya, Chaldea, and Armenia*, Vol. II, London, 1892, s. 285-286.

Tiyarîlerin yoğun olarak bulunduğu Aşıta ve çevresi¹⁰⁰ bazen Kürt beylerine, bazen de Erzurum valileri bazen Musul valilerine bağlıydı. Osmanlı arşiv belgelerinde; “Tiyarî sancağı zaman-ı kadîmden beri Kürd beylerinden başka bir kimsenin zîr-i hükmünde olmayıp ancak bazı def’a Erzurum vâlileri ve bazen Musul vâlileri kendü hükûmetlerine mülhak”¹⁰¹ olarak geçmektedir; fakat Tiyarî bölgesi hiçbir zaman sancak statüsü almamıştır. Muhtemelen belgeyi yazan kâtip Tiyarî nahiyesi veya bölgesi demek istemiştir.

Nasturi Tiyarî aşireti/konfederasyonu Hakkâri Emirliği’nin ordusunda önemli bir yere sahiptiler ve taht kavgalarında oldukça etkiliydiler¹⁰². Nitekim Tiyarîler, Nurullah Bey ile kuzeni Süleyman Bey arasındaki taht mücadelesinde etkili olmuş, Nurullah Bey’in Başkale’ye çekilmesine neden olmuşlardı¹⁰³. Bölgede bulunan Papalık görevlisi Peder M. Guiseppe Campanile, Tiyarîlerin kalabalık, güçlü ve her zaman isyan halinde bir aşiret olduğunu, tabi oldukları beylerin onları boyunduruğu altına alma girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlandığını belirtmektedir. Campanile, savaş durumlarında Hakkâri beylerinin Tiyarîlerden adeta “yalvararak” asker istediğini iddia etmiş; fakat hem Osmanlı kaynaklarında hem de seyyah ve misyoner kayıtlarında böyle bir bilgiye rastlanmamıştır¹⁰⁴. American Board of Commissioners for Foreign (ABCFM) misyoner teşkilatının Nasturiler için üs kurma amacıyla görevlendirdiği Asahel Grant, Tiyarî bölgesi için “Nasturi ülkesi” tanımı

¹⁰⁰ Günümüzde Hakkâri’nin Çukurca ilçesine bağlı Çıgılı Köy ve çevresi.

¹⁰¹ BOA, İ.MSM, 49/1238, Lef. 3, 1846 tarihli belge.

¹⁰² George Percy Badger, *The Nestorians and Their Rituals with the Narrative of a Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844*, Vol. 1, London, 1852, s. 258.

¹⁰³ Asahel Grant, *Nasturiler ya da Kayıp Kabileler*, Çev. Hikmet İlhan, Avesta Yayınları, İstanbul, 2015, s. 78.

¹⁰⁴ “...on beş köyden oluşan, Tiyarî adında pek kalabalık bir aşiret bulunur. Bu aşiret öyle güçlüdür ki, mirine karşı isyan halindedir ve kendi kendini yönetir. Bey bu aşireti ne zaman dize getirmeye kalktıysa, kendini daha da kötü bir durumda bulmuştur. Böylelikle bu girişiminden uzun yıllar önce vazgeçmiştir. Bey, bazı komşularıyla savaşması gerektiğinde, asker göndermeleri için Tiyarîlere yalvarmak zorunda kalır. Onlar da ganimet arzusu ve beyin vaatleriyle iştahları kabarak, ona yardım etmek için kolayca birleşirler...” Campanile, *Kürdistan Tarihi*, s. 20.

yapmıştı. Tiyarî’de bulunan demir madenlerinin Kürtlerin kontrolü altındaki çıkarıldığını, Nasturiler tarafından işlendiğinden bahsetmişti¹⁰⁵.

19. yüzyılın başlarında hâkimiyet alanını genişleten Revanduzlu (Kör) Mîr Muhammed, kısa bir sürede Revanduz’dan Nusaybin’e kadar geniş bir coğrafyayı kontrolü altına almıştı. Mîr Muhammed Paşa ile baş edemeyeceğini anlayan Bağdat Valisi, Mir Muhammed’e “paşa” unvanı vermişti. Paşa unvanı almasına rağmen hakimiyet alanını genişletmek isteyen Mîr Muhammed, Nizip taraflarına doğru ilerlemiş ve birçok yeri ele geçirmişti. Mîr Muhammed ile Mısırlı İbrahim Paşa’nın bağlantılı olduğu haberi Babiali’ye ulamış ve Mustafa Reşit Paşa, Muhammed Paşa’ya karşı görevlendirilmişti. Mîr Muhammed Paşa, Osmanlı ile anlaşmak zorunda kalmış ve İstanbul’a gönderilmişti. Dönemin Osmanlı Sultanı (II. Mahmud) ile görüşen Muhammed Paşa, Revanduz’a dönerken esrarengiz bir şekilde ortadan kaybolmuştu¹⁰⁶. Mîr Muhammed’in ortadan kaybolmasının ardından Amerikalı ve Avrupalı misyonerler bölgede daha çok faaliyet göstermeye başlamıştı. Yine aynı dönemde Soran ve Bahdinan emirlikleri Musul valiliğinin kontrolüne verilmiş ve misyonerlerin bölgede daha rahat bir şekilde faaliyet göstermesinin yolunu açmıştı¹⁰⁷. Özellikle Tiyarîler, misyonerlere ve onların; “Uyanın artık. Devir değişti. Tanzimat geldi. Padişah ferman verdi. Kürt beyleri artık sizin kılınıza bile dokunamaz. Sizden vergi de alamaz, haraç da alamaz.”¹⁰⁸ gibi propagandalarına güvenerek vergi vermemeye başlamışlardı. Ayrıca Tiyarîler, Bedirhan Bey’in emirlerine uymamış, Bedirhan Bey’in birkaç adamını kılıçtan geçirmiş ve seyyidlere ait bir köyü basarak birkaç seyyidi öldürmüşlerdi. Musul Valisi Mehmet Paşa da Babiali’ye gönderdiği raporda; Hakkâri aşiretlerinden Tiyarî olarak adlandırılan kabilenin yüz elli yıldır bölgede bulunan Hakkâri hükûmetine dâhil olmadığını, civar bölgede fitne ve fesada yol açtığını, nedensiz bir şekilde on altı kişiyi öldürdüklerini

¹⁰⁵ Grant, s. 50-51.

¹⁰⁶ Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 270; Ateş, s. 104.

¹⁰⁷ Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 343.

¹⁰⁸ Bilâl N. Şimşir, *Kürtçülük (1787-1923)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2007, s. 94.

bildirmişti. Tiyarîlerin bu tavırlarının devam etmesi durumunda İmadiye sancağında fesadın eksik olmayacağını aktarmıştı¹⁰⁹.

Bedirhan Bey, bütün olumsuzluklara rağmen Mar Şem'un'a elçi göndermiş; fakat Mar Şem'un, misyoner George Percy Badger'in "İngilizlere güvenmesi gerektiği ve Kürtlerle görüşmesine gerek olmadığı" tavsiyesine güvenerek görüşmeyi kabul etmemişti¹¹⁰. Bedirhan Bey, 1843 yılında başta Tiyarîlerin merkezî Aşita ve Diz (Dêz) olmak üzere Nasturilerin yoğun bulunduğu bölgelere saldırmış ve birçok Nasturi'yi öldürmüştü. Bedirhan Bey'in Nasturilere karşı giriştiği bu ilk harekatta Tiyarîlerin önde gelen şeflerinden Malik/Melik İsmail de öldürülmüştü¹¹¹. Bedirhan Bey'in karargâhına davet edilen ve Nasturilere yapılacak hareketten haberdar olan Misyoner Asahel Grant, Nasturilere haber vermemişti. Kendisini "tarafsız bir aracı" olarak gören Grant; muhtemelen misyonerlere ait binalara zarar verilmeyeceği sözünü alması karşılığında Nasturilere haber vermemişti. Tiyarîlere yapılan harekattan sonra Patrik Mar Şem'un önce Amediye'ye daha sonra Musul'da bulunan İngiltere konsolosuna sığınmıştı¹¹².

Bedirhan Bey'in Nasturilere karşı giriştiği birinci harekât neticesinde Tiyarî, Tuhubî ve Diz bölgeleri tamamen Bedirhan Bey'in kontrolüne geçmişti. Adı geçen bölgelerin Bedirhan Bey'in kontrolüne geçmesi Fransa konsolosunun da kayıtlarına geçmişti. Kayıтта, Bedirhan Bey hareketının temel nedeninin Nasturilerden talep ettiği verginin yüksek miktarda olduğunu; ancak Nasturilerin bu vergiyi ödeyecek güçte olmadıklarını belirtilmişti. Bu nedenle Bedirhan Bey'in Nasturileri uyarıp tehdit etmişti. Kaydın devamında Bedirhan Bey'in önünün kesilmesi gerektiği vurgulanmıştı.

¹⁰⁹ BOA, İ.MSM., 48/1229, 1846 tarihli belge.

¹¹⁰ Suat Parlar, *Türkler ve Kürtler Ortadoğu'da İktidar ve İsyan Gelenekleri*, Bağdat Yayınları, İstanbul, 2005. s. 410.

¹¹¹ BOA, İ.MSM., 48/1229, 1846 tarihli belge; Hacer Yıldırım Foggo, *Kırmızı Püskül, 1843-1846 Nesturi Katliamı*, 1st. 2002, Çivi Yazıları, Yayınları, s. 56.

¹¹² Gabriele Yonan, *Asur Soykırımı, Unutulan bir Holocaust*, Çev. Erol Sever, Pencere Yayınları, İstanbul, 1999, s. 42.

“...Bedirhan Bey’in istediği mebâlig-i külliyei Nasturiler vermeye muktedir olamadıklarından üzerlerine yürümeye niyet eyleyip mersûmlara tehdidât-ı azîmesi vâki olmuştur ve dediğinden kalmayacağı dahi ma’lûmdur... Musul’da mukîm bulunan asâkir-i kalîle ile vâlinin bir iş görebilmesi ve ihbârât-ı müteallime derûnunda Nasturilerin imdâdına yetişip cellâdları elinde bırakmaması mümkün olamaz işbu mesele insâf ve insâniyet mâddelerine aid olağla saltanat-ı seniyyenin bu bâbda tedâbir-i serîa ve kâfiyeye ibtidâr ile daha vakti iken mes’ûliyeti üzerine düşecek bu hûnrizliği men’e bezl-i maktûr eylemesi elzemdir...”¹¹³.

Nasturilere karşı girişilen harekattan sonra Meclis-i Vâlâ kararıyla daha önce İran’da görev yapan ve Farsça bilen Kemal Efendi görevlendirilmişti¹¹⁴. Kemal Efendi’nin raporuna göre; İmadiye ve Revanduz vâdilerinin kuzey tarafı ile Van gölü ve Urmiye gölü arasında bulunan dağlarda eskiden beri serbest bir şekilde hareket eden Hristiyan Tuhubî, Baz, Diz, Cilo ve Tiyarî isimli kabileler bulunmaktaydı. Bu adı geçen kabilelerin en muteber olanın da Tiyarîler olduğu belirtilmişti. Tiyarî aşireti olmak üzere bütün Nasturi aşiretleri ne Osmanlı’ya ne de İran’a “harâc-güzâr” (haraç vermekle mükellef) değillerdi¹¹⁵. Kemal Efendi’ye göre; Nasturilerin vergi vermediklerini ve bu nedenle Bedirhan Bey, Nurullah Bey, Revanduz Beyi ve Erzurum Paşası (Vali Halil Kamîlî Paşa) ittifak kurmuşlardı. Harekattan sonra da Nasturi kadın ve çocuklar Cizre’ye götürülüp köle olarak satılmışlardı¹¹⁶. Ayrıca Şam Valisi Ali Rıza Paşa, “Tiyarî kefereleri” olarak adlandırdığı Tiyarîlerin Bedirhan Bey tarafından tedip edildiği ve Nasturilere ait kiliseler tahrip edildiğini Babîali’ye rapor etmişti¹¹⁷. Bedirhan Bey de Erzurum Valisi Halil Kamîlî Paşa’ya gönderdiği yazıda; Tiyarî ve Tuhubîlerin Hakkârî beylerine vergi vermedikleri gibi, Musul Eyaleti’ne bağlı İmadiye sancağında Cizye ve diğer vergileri vermediklerini, bazı köylere saldırdıklarını, hayvan çaldıklarını, bunu üzerine Nurullah Bey’in yardım talebine cevap verdiğini yazarak Nasturilere karşı sefer düzenlediğini belirtmişti¹¹⁸.

¹¹³ BOA, İ.MSM, 49/1238, 1846 tarihli belge.

¹¹⁴ BOA, İ.MSM, 48/1229, Lef. 21, 1844 tarihli belge.

¹¹⁵ BOA, İ.MSM, 48/1229, 1844 tarihli belge.

¹¹⁶ BOA, İ.MSM, 48/1229, Lef. 3, 1844 tarihli belge.

¹¹⁷ BOA, İ.MSM, 48/1229, Lef. 16, 1844 tarihli belge.

¹¹⁸ “...dedikleri mahal Hakkârî kazalarından Musul Eyâletine muzâfe İmâdiye Sancağı’na on beş saat olup içinde bulunan Nasrani dedikleri âdetâ devlet-i aliyye reâyâsından olarak Hakkârî

Tiyarîlere karşı hareketin bir başka nedeni de Tiyarî yoğun olarak bulunduğu Aşîta'daki American Board of Commissioners for Foreign Missions tarafından yapılan misyoner okuluydu. Misyoner okulunun olması gerekenden büyük olması ilerde askeri üs olarak kullanılma endişesi doğurmuştu¹¹⁹. Nitekim Mar Şem'un'un misyoner Frederick G. Coan ile yaptığı görüşmede Bedirhan Bey'in Nasturi hareketinin temel nedeninin bu misyoner okulu olduğunu belirtmişti¹²⁰. Bedirhan Bey'in Tiyarî bölgesinde hakimiyeti sağlamasının ardından bir kısım Tiyarîli vergi vermeyi kabul etmiş ve aralarında Mar Şem'un'un da bulunduğu bir kısım Tiyarîli de Musul'a sığınmıştı¹²¹.

1844 yılında Cizre'de Bedirhan Bey ile görüşen Kemal Efendi, kendisinden; Tiyarîler başta olmak üzere Nasturilere saldırmaması, esirlerin serbest bırakılması ve Nasturilerden ganimet olarak alınan malları geri verme sözü almıştı. Yaklaşık üç yüz elli esir serbest bırakılmış¹²², Diyarbekir ve Cizre'de bulunan esirler de kısa sürede serbest bırakılacaktı. Ayrıca Hakkâri Emirliği'nden tahsil edilmeyen yedi kese akçenin verilmesi kararlaştırılmıştı¹²³. Fakat Bedirhan Bey, 1843 yılında Tiyarîlere karşı giriştiği ilk harekattan üç yıl sonra da Nasturilerin büyük aşiretlerinden Tuhubî aşiretine karşı saldırı başlatmıştı.

3.3.4. Tuhubîler

Nasturi Tiyarîlerden sonra bilinen en büyük Tuhubî aşireti, Hakkâri Emirliği'nin sağ bloğunu teşkil eden Pinyanişî konfederasyonu içinde yer

beylerine öteden beri Cizye ve sâire cihetle vergüleri var iken on beş seneden beri vergü-yi kadîmlerini edâda muhâlefet etmiş ve ırz ve edebleriyle dahi durmayarak Hakkâri Sancağı'nın sâir kazaları kurâsının bazılarını garet etmek ve emvâl ve hayvânâtını urup götürmek misillü harekât-ı gayr-i lâîyıkaya cür'et ettiklerinden..." BOA, İ.MSM, 48/1228, Lef. 8, 1844 tarihli belge.

¹¹⁹ BOA, İ.MSM, 48/1228, Lef. 5-6, 1844 tarihli belge.

¹²⁰ The Missionary Herald, Vol. XLIX, Boston, 1833, s. 112.

¹²¹ BOA, İ.MSM, 48/1228, Lef. 8, 1844 tarihli belge.

¹²² Esir alınanlar arasında Nasturilerin yanı sıra Yakubi ve Yezîdî taifesinden esirler de bulunmaktaydı. İsyandan sonra esir alınan kadın ve erkeklerden Müslüman olup evlenenler haricindekilerin yerleştirildikleri mahallerden çıkarılması (serbest bırakılması) kararı alınmıştı. BOA, A. MKT. MHM, 6/63, 1848 tarihli belge.

¹²³ BOA, C. DH, 31/1536, 1848 tarihli belge.

almaktaydı¹²⁴. Bölge adı olmasının yanı sıra aşiret adını da taşıyan Tuhubî(ler); kuzeyden Tiyaîler, batıdan Bervari, doğudan Pinyanişî ve Baz Aşiretler ile komşuydular¹²⁵. Çâl (Çukurca)'da yoğun olarak bulunan Tuhubî, Cilo ve Baz Aşiretleri Bedirhan Bey'in 1843 yılındaki birinci Nasturi harekâtında Bedirhan Bey ile anlaşarak tarafsız kalmışlardı¹²⁶. İngiltere ve Fransa konsoloslarının raporlarına göre Bedirhan Bey'in ikinci Nasturi harekâtının nedeni; Tuhubîlerin vergi vermemesi ve Müslüman köylere saldırımlarıydı. Ayrıca Nasturiler, Musul'a bağlı Bervari Bâlâ Aşireti'ne saldırmış sekiz-on kişiyi öldürmüşlerdi. Hem Bedirhan Bey hem de Hakkâri Mîri Nurullah Bey, Tuhubîlere haber göndererek; Müslüman köylülerden aldıkları malları geri vermelerini ve vergilerin düzenli bir şekilde ödemelerini istemişti. Misyoner, konsolos ve bazı Avrupa ülkelerine güvenen Nasturiler vergi vermeyi reddetmişlerdi¹²⁷.

Tuhubîlerden olumlu cevap alamayan Bedirhan Bey, Tuhubîlerin üzerine yürüyeceği haberini duyurmuştu¹²⁸. O dönemde bölgede bulunan arkeolog Austen Henry Layard, bir yandan arkeolojik kazılar yapmakta bir yandan Bedirhan Bey'in bölgeye yaptığı birinci harekâtın ayrıntıları için bilgi toplamaktaydı. Bedirhan Bey'in Tuhubîler karşı saldırı haberini Tiyaî bölgesinden alan Layard, Tuhubî bölgesine

¹²⁴ "...Pinyanişî gürhunun dahi mar'ül beyan Tuhubî cemiyetine lühuk (yaklaşmak) ve iane etmek üzere tarafeyneden (iki taraftan) hareket olunduğu..." BOA, A.MKT.UM, 367/9. Lef. 1, 1860 tarihli belge.

¹²⁵ Mehmet Sabri Deniz, *XIX. Yüzyıl Hakkâri ve Çevresinde Kürt-Nasturi İlişkileri*, Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 104.

¹²⁶ Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, s. 144-155; Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 366.

¹²⁷ Sabri Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri, Bir Sınır Yapmak*, Küre Yayınları, İstanbul 2020, s. 114.

¹²⁸ "Erzurum Eyaleti dâhilinde kâin Hakkâri Sancağına tâbi Nasturi reâyâsından Tuhubî ve Tiyaî aşireti geçen sene Musul Eyaleti dâhilinde bulunan Pervari-i Bâlâ Aşiretiyle muharebe ederek Pervari-i Bâlâ ahâlisinden sekiz on nüfûs İslâm katl etmiş ve yine yerlerine çekilmiş ve keenehu mezkûr Tuhubî aşireti Hakkâri ahali-i İslâmı kurâsına dahi bazı mertebe itâle-i dest-i taaddi eylemiş olduklarından bu makûle harekât-ı nâ-marziyede vaz geçmeleri ve ahâli-i İslâm'dan gasb u nehb olunan eşyâ ve emvâli istirdâd eylemeleri hususu aşiret-i mezkûre tarafına Hakkâri Beyi Nurullah Bey tarafından ve gerek Cizre Mütessellimi Bedirhan Bey cânibinden yazılmış ise de ısgâ olunmadığı ..." BOA, İ.MSM, 49/1238, Lef. 5, 1846 tarihli belge.

geçmiş ve Tuhubîlerin savaş hazırlıklarına başladığını belirtmişti¹²⁹. 1846 yılında harekete geçen Bedirhan Bey hem Tuhubîlere hem de Tiyarîlere ait bölgelere saldırmış ve birçok Nasturi öldürülmüştü¹³⁰. İstanbul’da bulunan Fransa ve İngiltere Konsoloslarının Musul Konsolosundan aldığı haberler üzerine Tiyarî bölgesine yapılan saldırıyı sert bir dille kınamış ve “...saltanat-ı seniyyenin bu bâbda tedâbir-i serîa ve kâfiyeye ibtidâr ile daha vakti iken mes’ûliyeti üzerine düşecek bu hûnrîzliği men’e bezl-i makdûr eylemesi elzemdir...” diyerek Osmanlı’dan Bedirhan Bey’in tasfiyesi için gerekli adımları atmasını istemişti¹³¹. Osmanlı’nın sefer hazırlıklarına başladığını haber alan Bedirhan Bey, İngiltere’nin Musul’daki konsolos yardımcısı C. S. Rassam’a, Şeyh Yusuf Efendi aracılığıyla mektup göndererek Osmanlı Devleti’nin her türlü şartını kabul edeceğini bildirmişti. Bu şartların başında; Tuhubî ve Tiyarîler başta olmak üzere Nasturilere dokunulmayacak ve esir Nasturiler serbest bırakılacaktı¹³². Bedirhan Bey’in Nasturi aşiretlere dokunmayacağı söz vermesi özellikle Batılı devletlerin desteğini alarak kendisine yapılacak seferin önüne geçmektir. Bedirhan Bey’in Nasturileri korumayı bir “kalkan” olarak kullandığını değerlendiren Osmanlı yetkilileri Nurullah Bey’in şartlarını kabul etmemişti. Meclis-i Hass-ı Vükela’nın; Musul, Erzurum ve Sivas valilerinden alınan raporlardan sonra Bedirhan Bey üzerine sefere çıkılmış ve ona destek veren bazı Kürt beyleri Trabzon üzerinden İstanbul’a gönderilmişlerdi¹³³. Bedirhan Bey ve diğer Kürt mîrlerinin sürgüne gönderilmesine rağmen Tuhubîler itaatsizliğe ve vergilerini vermemeye devam etmişlerdi. Thubîlere bağlı; Cilo, Baz ve Diz Aşiretleri kolay bir şekilde itaat altına alınırken Tiyarîler ve Tuhubîler yabancı konsoloslara ve Avrupa ülkelerine güvenerek Osmanlı otoritesini tanımayıp itaatsiz tavırlarını sürdürmüşlerdi¹³⁴.

¹²⁹ Austen Henry Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, Çev. Zafer Avşar, Avesta Yayınları, İstanbul 2000, s.144-154.

¹³⁰ The Missionary Herald, Vol. 42, s. 378-383; Laurie, *Dr. Grant and the Mountain Nestorians*, s. 359-360.

¹³¹ BOA, İ.MSM, 49/1238. Lef. 10, 1846 tarihli belge.

¹³² BOA, İ.MSM, 50/1258, 1847 tarihli belge.

¹³³ BOA, İ.MSM, 51/1293. Lef. 9, 1847 tarihli belge.

¹³⁴ “...(Nasturi) Aşiretleri senevî bir vergi ile mükellef ve bu tekâlifin melikler vasıtâsıyla tahsil-i usûl-u müttehizeden ise de fakat on iki seneden beri beş para bile hazîne-i celîleye

Nasturi; “...Tiyarî ve Tuhubî taifeleri meyanında olan bürudet-i kadime üzerine bu kere yaylak münazaasından dolayı...” gerekse de diğer nedenlerden çatışma içerisinde olabiliyorlardı. Çünkü Tuhubîlerin yoğun olarak yaşadığı bölgeler genel olarak sarp, engebeli ve tarıma elverişli değildi. Ayrıca hayvancılıkla uğraşan Tuhubîler mera ve otlaklık alanların yetersizliğinden yaz mevsiminde Çölemerik ve Bervari taraflarına göz etmek zorunda kalıyorlardı¹³⁵. Bu nedenle aşiretlere arası çatışmalar yaşanabiliyordu.

3.2.3. Bağımsız Aşiretler

Yukarıda da değinildiği gibi emirlikleri oluşturan aşiretlerin birlikteliği, rızadan ziyade bir zorunluluktan ileri gelmekteydi. Fakat Hakkârî’de Pinyanişîler ve Ertuşîler dışında herhangi bir konfederasyona bağlılığı bulunmayan “bağımsız aşiretler” de mevcuttu. Yukarı adı geçen; Oramari, Dırı, Gerdi, Heriki Aşiretleri her ne kadar Pinyanişî konfederasyonu içinde zikredilse bile bağımsız aşiretler arasında olduğu da iddia edilmektedir. Oramari, Dırı, Gerdi, Heriki Aşiretlerinin dışında; Dostki, Sati, Begzade, Bayi, Zertzayi Aşiretleri de bağımsız aşiretler arasında sayılmıştır¹³⁶. Şikaki Aşireti de 19. yüzyıla Hakkârî Sancağı tabi aşiretler arasında görülmektedir.

Hakkârî’deki büyük ve bağımsız aşiretlerden “Oramar(î)” Aşireti, adını “Oramar”¹³⁷ Köyü’nden almıştır. Goyan Aşireti’nden ayrılıp Hakkârî’ye yerleşen Haydar adlı şahsın oğulları; Lemdini ve Mefî kardeşler tarafından kurulduğu iddia edilmiştir. Prestijli aşiretlerinden sayılan Oramar aşireti, Yüksekova ve çevresine

girememiştir...” BOA, Y.PRK.DH, 9/26, Lef. 1, 1897 tarihli belge; DH. EUM. 4. ŞB, 23/113, 1921 tarihli belge.

¹³⁵ BOA, A.MKT.MHM, 166/92, 1860 tarihli belge.

¹³⁶ Engin Korkmaz, *1914-1924 Yılları Arasında Hakkârî’deki Nasturi Olaylarının Sosyo-Politik Analizi*, Hasan Kalyoncu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Doktora Programı, Gaziantep, 2021, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 72.

¹³⁷ Hakkârî’nin (Gever) Yüksekova İlçesine bağlı köy.

yayılmışlardır¹³⁸. Osmanlı arşiv belgelerinde; “Hakkâri Sancağı’na tabi Oramar Aşireti’nin gasp-ı emval ve katl-ı nüfus gibi harekât-ı bağıyaneleri” Hakkâri kaymakamına şikâyet edilmiş ve kaymamdan Oramar aşiretinin bu kanunsuz hareketlerine son verilip “taht-ı inkıyat” ettirilmesi istenmişti. Kısa bir sürede harekete geçen Kaymakam Mehmed Nazım Paşa, Oramar aşiretini kısa süreliğine de olsa itaat altına almış ve Babıali tarafından tebrik edilmişti¹³⁹. Oramar aşireti günümüzde de varlıklarını devam ettirmektedirler.

3.3. Cemaatler

İstanbul’un Fatih Sultan Mehmet tarafından fethedilmesiyle Doğu Roma İmparatorluğu dönemi son ermiş, Ortodoks Hristiyan Patrikhanesi bağımsız ve serbest kalmıştı. Patrikhane, Fatih zamanında; dil, din, eğitim ve kültür alanlarında gelişerek yeni kimlikler üretmişti. Bu yeni kimliklerin üretilmesiyle beraber Millet sisteminin kurucusu Fatih Sultan Mehmet, kanunnameler çıkararak Osmanlı Devleti’ni yeni bir imparatorluğa çevirmişti. Fatih Sultan Mehmet, Orta Asya’daki “Han”, Roma’daki “kral/kaiser” (Sultan-Padişah) gibi unvanları kullanarak “Nizam-ı Alem”in kurucusu olduğunu ilan etmiş ve Doğu Roma’nın uyguladığı din devlet ilişkisini canlandırarak hakimiyet sağlamaya çalışmıştı¹⁴⁰.

Ulus devletten ziyade “cemaatler” üzerine kurulan Osmanlı Devleti, hâkimiyet altına aldığı unsurları/toplumlari “din ya da mezhep” kategorizasyonuna tabi tutarak “millet sistemi”ne dâhil ediyordu¹⁴¹. Osmanlı Devleti’nin klasik döneminde itibaren mevcut olan millet sistemi ve bu sisteme dâhil edilen gayrimüslim unsurlar etnik bir kimlikten ziyade din temelinde “zimmi” statüsüne tabi

¹³⁸ Yaşar Kaplan, “Aşireti Ortaya Çıkaran Temel Etmenler”, *Türkiye’de Aşiret Tartışmaları*, Haz. Suvat Parin, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 292-293.

¹³⁹ BOA, A. MKT. UM, 526/28, 1862 tarihli belge.

¹⁴⁰ Kemal H. Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Ortadoğu’da Millet, Milliyet ve Milliyetçilik*, Çeviren: Recep Boztemur, Timaş Yayınları. İstanbul, 2011, s. 22.

¹⁴¹ Şerif Mardin, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 236.

tutuluyorlardı¹⁴². İslam hukukunda, “zimme(t)” kökünden türetilen ve yorumlanan “kendisine güvence verilen, koruma altına alınan” anlamlarına gelen “zimmî”, İslam ülkelerinde koruma altına alınan kişiler için kullanılmaktaydı. Antlaşmalarla; can, mal ve ibadet hakları korunan zimmîler, Osmanlı Devleti tarafından oluşturulan kurallara tabiydiler¹⁴³.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde kendi hukuk sistemlerine tabii olan zimmîlere ait eski kanunlar lağvedilmiş, yerine İslam hukuku ve örfî hukuk uygulanmıştı¹⁴⁴. O dönemde, gayrimüslimler için zimmî tabirinin yanında; “gayrimüslim tebaa”, “reaya” kavramları da kullanılmaktaydı. Osmanlı Devleti’nde yaşayan her Müslim-gayrimüslim herkes için kullanılan reaya kavramı daha sonra yalnızca gayrimüslimler için kullanılmaya başlanmıştı. Zimmî tebaa, zekât ve mecburi askerlikten muaftılar; ayrıca aile ve miras hukuku gibi davalarda ise kısmi bir özerkliğe sahiptiler. Hukuki işlerinde şer’î hukuk uygulanmıyordu ve kendi zimmîlerin mevcut kanunlarına göre yürütüyorlardı. İslam hukukunda müstakil birer topluluk olan zimmî tebaanın can ve mal güvenliği Müslüman tebaa gibi devletin sorumluluğundaydı ve zimmîler için de gerektiği takdirde savaş dahi yapabilecekti.

¹⁴² Zimmî; “Osmanlı Devleti’nde de klasik dönemden itibaren dinî zümreleri ifade etmek için kullanılmıştır. XVI-XVIII. yüzyıllarda belgelerde “papanın milleti, millet-i Ermeniyân, milel-i selâse” tabirleri geçer. XIX. yüzyıldan önce millet sözünün dinî bir topluluk için kullanıldığı, hatta sadece Osmanlı Devleti içindekiler değil dârülharp sayılan toplumlara da bu şekilde hitap edildiği bilinmektedir.” Bkz: İlber Ortaylı, “Osmanlılarda Millet Sistemi”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt. 30, İstanbul, 2005, s. 66-67; İbrahim Özcoşar, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Hukuki Durumu ve Millet Sistemi”, *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* Yıl 2003 Sayı 7, s. 128-129.

¹⁴³ Mustafa Fayda, “Zimmî”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, Yayınları, Cilt. 44, İstanbul, 2013, s. 428.

¹⁴⁴ “Şimdiden sonra despot kanunu demekle mârûf olan âyîn-i bâtıl dahi ref’olunup her hususta sancak beyi ve vilâyet kadıları muktezâ-yı şer’-i kavîm ve müsted’â-yı kânûn-ı kadîm üzere görüp fasl-ı husûmât-ı şer’iyye ve kat’-ı deâvî-i örfiyye eyleyeler”. Bkz: Macit Kenanoğlu, “Zimmî” *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt. 44, İstanbul, 2013, s. 438. M. Macit Kenanoğlu, “Zimmî” *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt. 44, İstanbul, 2013, s. 438.

Millet sistemindeki zimmîler, devletin yüksek derecedeki mevkiler dışında devlet hizmetinde görev alabiliyorlardı¹⁴⁵.

15. yüzyıldan itibaren Musevi Cemaati'nin de millet sistemine dâhil edilmesiyle birlikte millet sistemi genişlemiş ve mevcut dinsel cemaatlerin resmi statüleri artmıştı. Bu durum Osmanlı'nın devletten imparatorluğa dönüştüğünün işareti olarak kabul edilmişti. 19. yüzyılda “eşit vatandaşlık” esasının kabul edilmesiyle “millet” kavramının yerini “etnik” kavramı almıştı. Özellikle Sırp isyanıyla birlikte etnik/milliyetçi tehditlerle karşılaşmasının ardından, 1821 ile 1829 yılları arasında bağımsız ve milli bir kilisenin açılması ve sonrasında Yunanistan'ın bağımsızlığına kavuşması millet sisteminin birleştirici etkisini kaybettiğini göstermiştir¹⁴⁶. Milliyetçi hareketlerin baş göstermesine bağlı olarak millet sisteminin etkisini kaybetmesi ve merkezî otoritenin de zayıflamasıyla beraber Osmanlı'nın eski gücünün kalmadığı ortaya çıkmış ve devlete olan güven zedelenmişti.

Millet sistemiyle ilgili teorilerini eleştiren Benjamin Braude, uzun bir dönem boyunca gayrimüslim ve azınlıklarla arasındaki ilişkilerin Millet sistemi üzerinde yürütülmediğini ve bu kavramın 20. yüzyıla ait olduğunu iddia etmektedir. Braude, Osmanlı devlet bürokrasisi ile gayrimüslim ilişkilerini düzenleyen bir sistemin olmadığını iki açıdan değerlendirmiştir. Birincisi devlet ile gayrimüslim ilişkilerini düzenleyen “sistemli bir kurum” yoktu ve gayrimüslimlerden söz edilirken “azınlık” kavramı hatalı kullanılmıştı. İkincisi ise Osmanlı Devleti'nin güçlenmeye başladığı ilk yüzyılda gayrimüslim nüfusun Müslümanların nüfusundan fazlaydı¹⁴⁷.

¹⁴⁵ Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Basın Yayınları, İstanbul 1996, s. 17-23.

¹⁴⁶ Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet ve Milliyetçilik*, Çeviren: Recep Boztemur, Timaş Yayınları. İstanbul, 2011, s. 22-28-103. Mümtazer Türköne, *Türk Modernleşmesi*, Lotus Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 189.

¹⁴⁷ Benjamin Braude, “Millet Sisteminin İlginç Tarihi”, *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt. 4, Ankara, 1999, s. 245.

Osmanlı arşiv belgelerinde gayrimüslim cemaatler; “tebaa-i gayrimüslime”, “cemaat-i muhtelif”, “milel-i saire” ve “milel-i muhtelif”¹⁴⁸ gibi çeşitli terimlerle adlandırılmış ve dinlerine göre; Hristiyanlar, Museviler ve Sabiiler olarak üç ana gruba ayrılmışlardı¹⁴⁹. Nasturiler ise millet sistemi içerisinde bulunan Katolik, Protestan, Ortodoks ve Rum cemaatlerin dışında tutulmuştu. “...İmâdiye ve Van ve Hakkâri aralarında sarp dağlarda iskân etmiş ve cemî‘zamanda harbî...”¹⁵⁰ olarak başlı başına¹⁵¹ yaşayan Nasturiler, “Kendilerine mahsus lisan ve kitap üzerine amel”¹⁵² ettiklerinden farklı bir kategoride sınıflandırmaya tabi tutulmuşlardı.

3.3.1. Nasturiler

İnsan hayatının önemli unsurlarından din, ilk insandan günümüze değin insanlığın odak noktalarından biri olmuştur. Bu ilgi ve dine bakış açısı, insandan insana değiştiği gibi milletlere göre de değişmektedir. Geçmişten günümüze birçok din ve dinlere bağlı birçok mezhep ortaya çıkmıştır. Nasturi mezhebinin kurucusu ve aynı zamanda İstanbul Patriği Nestorius, 5. yüzyılda, Hz. İsa ve annesi Hz. Meryem ile ilgili teolojik görüşler öne sürerek ortaya çıkmıştı. Nestorius’un düşünceleri kilise tarafından tenkit edilmiş, nihayetinde 431 yılında toplanan Birinci Efes Konsili tarafından Nestorius aforoz edilmişti¹⁵³. “Sapkın/kafir” ilan edilen Nestorius, önce Antakya’ya daha sonra 434 yılında Mısır’a sürülmüş ve 451 yılında Panapolis’te ölmüştü. Sürgün bir hayat yaşayan Nestorius’un ölmesinden kısa bir süre önce

¹⁴⁸ Bilal Eryılmaz; “Osmanlı Devleti’nde Farklılıklara ve Hoşgörüyü Kavramsal Bir Yaklaşım”, *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, s. 448.

¹⁴⁹ Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara, 1989, s. 11.

¹⁵⁰ “Osmanlı devleti ile harb halinde bulunan, daha doğrusu henüz ahit (muahede) yapmamış olan devletlerin tebası hakkında hakkında kullanılır bir tabirdir... Zimmi üzerine cizye vacipti, bu sebeple harbiliği muhafaza ettikleri müddetçe müste’menlerden cizye alınmaz, fakat harbilik sıfatı halkınca, diğer Hıristiyan tebaa gibi cizye alınırdı.” Pakalın, s. 738.

¹⁵¹ BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229, 1846 tarihli belge.

¹⁵² BOA, HR.SYS, 2819/7, 1875 tarihli belge.

¹⁵³ Austen Henry Layard, *Ninova ve Kalıntıları Kürdistan’ın Keldani Hristiyanları, Yezîdiler ya da Şeytana Tapanların Ülkesine Bir Gezi, Eski Asur’un Töre ve Sanatlarının Araştırılması*, Çev. Zafer Avşar, Avesta Basın Yayın, İstanbul 2000, s. 185-186.

Hristiyanlar; “Doğu-Batı, Süryani-Yunan, Semitik-Bizans, Diofizit-Monofizit ve Ortodoks-Nasturi” şeklinde kutuplara ayrılmışlardı¹⁵⁴.

Nestorius’un görüşleri; Hatay, Urfa, Nusaybin, İran, Türkistan ve Çin’e kadar geniş bir coğrafyaya yayılmıştı¹⁵⁵. 5. yüzyıldan sonra dönemin büyük devletlerinden İran’da (dönemin başkenti Medain’de) Nestorius’un “kristolojik” düşünceleri üzerinden şekillenen “Nasturi Kilisesi” kurulmuştu¹⁵⁶. Nestorius’un takipçilerine Nasturi, Nasturilerin dini liderleri/patrikleri için ise “Saygıdeğer ve Onurlu Babaların Babası, Büyük Çoban, Doğunun Patriği ve Katogikosu” denilmekteydi. Nasturi patrikler; “aziz, hazret, efendi” anlamlarına gelen, “Mar Şem’un” unvanını kullanırlardı¹⁵⁷.

İslam’ın yayılması ve Timur’un saldırıları sonucunda Nasturilik önemli ölçüde zayıflamış ve Patriklik de 782 yılında Bağdat’a, 831 yılında ise Musul’a taşınmıştı¹⁵⁸. Timur’un hakimiyetinin ardından Akkoyunluların egemenliğine giren Nasturiler ve Nasturi patrikleri, 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı hakimiyeti altına girmişlerdi¹⁵⁹. Kilise sinodunun seçimiyle göreve başlayan patrikler, 12. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra Mar Şem’un VI Timothy (1318-1332?) döneminden itibaren onun ailesine mensup kişiler patrik olmaya başlamışlardı. Fakat patrikler evlenemediği için patriklik babadan-oğula değil de amcadan-yeğene geçmekteydi. Genellikle ailenin en büyük erkek çocuğu patrik seçilirken bazı dönemlerde küçük kardeş de patrik seçilebiliyordu. Patriklerin bu şekilde verasetle belirlenmesine yani önceden veliaht tayin edilmelerine “Natar kursı” denilmekteydi. Ancak ilk defa Mar Şem’un

¹⁵⁴ Aziz S. Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, Çev. Nurettin Hiçyılmaz, Doz Yayınları, İstanbul, 2005, s. 22. (Doğu Hristiyanlığının yayılışını gösteren harita); Albayrak, s. 75.

¹⁵⁵ Kadir Albayrak, *Keldaniler ve Nasturiler*, Vadi Yayınları, Konya, 1997, s. 11; 75.

¹⁵⁶ Yaşar Kaplan, “Hakkârî’de Nestûrî Patrikliğinin Son Dönemi (1876-1915)”, *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt. 17, S. 2, 2020, s. 254-255.

¹⁵⁷ BOA, Y. PRK. DH, 9/26, 1897 tarihli belge; Atiya, s. 319.

¹⁵⁸ Albayrak, s. 77-78.

¹⁵⁹ İbrahim Özcoşar, *Bir Yüzyıl Bir Sancak Bir Cemaat 19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2008, s. 24.

IV Basidi'den (1437–1497) sonra veraset yoluyla patrik belirlenmesi kanun haline gelmiştir¹⁶⁰.

Uzun bir süre Musul'da faaliyetlerine devam patriklik 1600 yılında Hakkâri'de bulunan Kodşanis/Koçanis'e taşınmıştı¹⁶¹. Nasturilerin yayıldıkları alanlar, Zap Suyu çevresi ve Hakkâri'nin yüksek dağlık kesimleriydi¹⁶². 17. yüzyılın başlarında bölgeyi ziyaret eden İtalyan seyyah Pietro Della Valle, Hakkâri'de çadırlarda yaşayan çok sayıda Nasturilen yanı sıra çok sayıda Yakubi olduğunu, Nasturi ve Yakubilerin, güçlü, bağımsız Kürt emirliğinin ordusunda önemli bir bölümü teşkil ettiğini belirtmektedir¹⁶³.

19. yüzyıl Osmanlı arşiv belgelerinde; “Nasturi taifesi”¹⁶⁴, “Nasturi reayası”¹⁶⁵, “Nasturi Milleti”¹⁶⁶, “Nasturi mezhebi”¹⁶⁷ gibi kavramlarla tanımlanan Nasturiler Kürtlerle beraber aynı coğrafyada yaşamlarını sürdürüyorlardı¹⁶⁸. Bu birlikte yaşam “Nasturilerle aramızda bir saç teli kadar fark vardır” deyimini söyleyecek kadar ileri derecedeydi; fakat (Müslüman) Kürtler, Nasturilerle istisnalar dışında evlenmezler ve Nasturiler de Kürtlere kız vermezlerdi¹⁶⁹. Nasturi ve

¹⁶⁰ Yaşar Kaplan, “*Hakkâri'de Nestûrî Patrikliğinin Son Dönemi...*”, s. 254-255; Talha Fortacı, *Doğuşundan Günümüze Nestûrî Kilisesi*, Eskiye Yayınları, Ankara, 2018, s. 71.

¹⁶¹ Ramazan Turgut, “Koçanis: Üç Asırlık Nesturi Patrikhane Merkezi (1600-1915)”, *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyum Bildirileri (14-14-15 Kasım 2014 Hakkâri)*, Editörler; Yaşar Kaplan, Murat Adıyaman, M. Xalid Sadînî, Cilt. I, Ankara, 2016, s. 23.

¹⁶² “...*Nastûrî aşiretleri Hakkâri sancağında ve Zap suyunun ğâyetle sarp ve sa'bul murûr mümenteni'ul iktimâm olan mecrâsı boyunca ve bunun bazı tevâbi'-i civarlarında sâkin olup bunlar da: Tiyyârî, Aliyâ ve Suflâ, Tohûp, Bâz, Vehr ve Cilo'dur. Van vilâyetindeki Nastûrî nüfusu yetmiş-seksan bin raddesindedir...*” BOA, Y. PRK. DH, 9/26, Lef: 1, 1897 tarihli belge; Atiya, s. 306.

¹⁶³ John Pinkerton, *A General Collection of the Best and Most Interesting Voyages and Travels in all Parts of the World*, Vol. 9, London, 1811, s. 13.

¹⁶⁴ BOA, A.MKT.UM, 79/57, 1851 tarihli belge.

¹⁶⁵ BOA, A.MKT. 55/9, 1846 tarihli belge.

¹⁶⁶ BOA, HR.SYS, 2819/7, 1875 tarihli belge.

¹⁶⁷ BOA, HR. TO, 214/28, 1850 tarihli belge.

¹⁶⁸ Bazı yazarlar, Kürtlerin ve Nasturilerin aynı coğrafyada yaşamlarını sürdürdüklerinden ötürü Nasturiler için; “*Dağlı Hristiyanlar, Hristiyan Kürtler*” kavramını da kullanmışlardır. Bkz: Muzaffer İlhan Erdost, *Şemdinli Raporu*, Onur Yayınları, Ankara, 1993, s. 60.

¹⁶⁹ E. W. Charles Noel, *Kürdistan 1919 Binbaşı Noel'in Günlüğü*, Çev. Bülent Birer, Avesta Yayınları, İstanbul, 2014, s. 144.

Kürtlerin birbirlerine yakınlığı Osmanlı arşiv belgelerine yansımış ve Nasturilerden bahseden Erzurum Valisi Halil Kâmili Paşa, Nasturiler için “Ekrâd-ı Nasara taifesinden Nasturiyan”¹⁷⁰ olarak belirtmişti. 19. yüzyılda bölgeye gelen seyyah ve gezginler de Nasturiler için “Hıristiyan Kürtler” tabirini kullanmışlardı¹⁷¹.

Kürtlerle benzer özellikleri yanı sıra farklı özelliklere de sahip Nasturilerin kendilerine has gelenekleri de bulunmaktaydı. Nasturilerin büyük din adamları patrikler ve keşişleri evlenemez ve et yemezlerdi¹⁷². Özellikle patrik adayları için yasaklar henüz anne karnında başlamaktaydı ve hamile olan patrik adayının annesi hamileliğinin ilk gününden itibaren et yasağına uyarak et tüketemezdi¹⁷³.

Kendine özgü özelliklere sahip Nasturi Kilisenin hiyerarşik yapısı sekiz sınıftan oluşmaktaydı¹⁷⁴. En üst mertebeye geçebilmek için sınıfları tek tek geçmek gerekmektedir¹⁷⁵. Kilisenin başında “katogikos/reis/rahip prens” adı verilen patrik bulunmaktaydı. Dünyevi işlerden ziyade uhrevi yetkilerle donatılmış patrik; evlenme, boşanma ve diğer konularda yetkili kişiydi. Nasturi aşiret reislerinden seçilen melikler, dünyevi işlerinden sorumluydu ve her melik kendi bölgesindeki aşiretler üzerinde söz sahibiydi¹⁷⁶.

Bedirhan Bey’in 1846 yılında Nasturilere karşı giriştiği birinci harekatta Mar Şem’un İran’a kaçmış, bir süre sonra geri dönmüştü. Mar Şem’un’un geri

¹⁷⁰ BOA, İ.MSM, 48/1228. Lef. 4, 1844 tarihli belge.

¹⁷¹ Giuseppe Campanile, *Kürdistan Tarihi*, Çev. Heval Bucak, Avesta Yayınları, İstanbul, 2009, s. 113-114; Basıl Nikitine, “Nestûriler”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt. 9, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir, 1997, s. 209.

¹⁷² Albayrak, s. 83; Yaşar Kaplan, *Nesturi Kilisesi’nin Temel İnanç ve Uygulamalarının Teşekkül Süreci (VI-XIII. Yüzyıllar)* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2021, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 416.

¹⁷³ Kadir Albayrak, “Nestûrilik”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt. 33, İstanbul, 2007, s. 16. ...15-17.

¹⁷⁴ Nasturi hiyerarşisi başta Patrik olmak üzere; Metropolit, Piskopos, Başdiyakon, Papaz, Diyakonlar, Diyakon Çömezi, Papaz Çırağı olmak üzere sekiz sınıftan oluşmaktaydı. Fortacı, s. 66.

¹⁷⁵ “Patrik, Metropolit, Piskopos, Baş Diyakon, Papaz, Diyakonlar, Diyakon Çömezi, Papaz Çırağı” Bkz: Albayrak, s. 82.

¹⁷⁶ Atiya, s. 319.

dönmesinin ardından kendisine üç yüz kuruş maaş tahsis edilmişti¹⁷⁷. Hakkâri Valisi Mehmet Reşit Paşa Mar Şem'un'a maaş tahsis edildiği gibi meliklerin de “saltanat-ı seniyye muadeletine ısıdırılması” için Meclis-i Vâlâ'dan onlara maaş tahsis edilmesini ve vergiden muaf olmaları için talepte bulunmuştu¹⁷⁸.

Hakkâri Emirliği'nin ordusunun önemli bir bölümünü oluşturan Nasturiler, savaş durumlarında mîrin yanında yer alırlardı¹⁷⁹ ve buna karşılık vergiden muaf tutuluyorlardı¹⁸⁰. Savaş dönemi dışında vergiden muaf olmayan Nasturiler Hakkâri mîrlere vergilerini vermekteydiler; fakat yukarıda da belirtildiği gibi misyonerlerin Hakkâri'deki faaliyetlerinden sonra Nasturiler vergilerini aksatmaya başlamışlardı. Bu durum, Nasturiler ile Kürt mîrleri (Bedirhan Bey ve Nurullah Bey) arasında kırılmalara neden olmuştu. Nasturilerin vergilerini aksatmadaki başka bir etken de klasik ve yeni tarihçilerin Nasturi üçgeni olarak adlandırdıkları bölgenin coğrafik yapısından kaynaklanan olumsuzluklardı. Van Gölü'nün güneyinden, Urmiye Gölü'nün güneybatısından ve Musul'un kuzey taraflarına kadar olan bölgenin dağlarla kaplı olması, tarımsal üretim yapılamaması, toprakların azlığı ve verimsizliği gibi nedenler Nasturilerin gelirlerini önemli ölçüde etkiliyordu¹⁸¹. Gelirlerin az olması da Nasturilerin vergilerini zamanında verememelerine ve borçlanmalarına yol açıyordu. Vital Cuinet'in aktardığına göre 19. yüzyılda Nasturilerin borcu 16.000 bin lirayı geçmişti. Rus General Mayewski'ye göre ise Nasturi aşiretlerinden; Tiyarîlerin 500, Tuhubîlerin 150, Cilo Aşireti ise 70 liralık vergi ödemekteydi¹⁸².

¹⁷⁷ BOA, İ.MVL, 148/4190, 1849 tarihli belge.

¹⁷⁸ BOA, MVL, Dosya 242/53, 1846 tarihli belge; BOA, İ. DH, 599/41779, 1870 tarihli belge.

¹⁷⁹ Mirella Galletti, *Kürdistan Hristiyanları*, Çev. Heval Bucak, Avesta Yayınları, İstanbul, 2016, s. 81.Celil, s. 89.

¹⁸⁰ John Pinkerton, *A General Collection of the Best and Most Interesting Voyages and Travels in all Parts of the World*, Vol. 9, London, 1811, s. 13; Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 258.

¹⁸¹ Hirmis Aboona, *Assyrians Kurds and Ottomans*, Cambria Press, New York, 2008, s. 2-3.

¹⁸² Cihangir İleri, “Osmanlı Devleti'ndeki Nasturilerin Genel Durumu ve Nasturi İsyanları”, *Süryaniler ve Süryanilik I*, Hazırlayanlar: Ahmet Taşgın-Eyüp Tanrıverdi- Canan Seyfeli, Orient Yayınlar, 2005, s. 117.

1840 yılında, Hakkâri’de bulunan İngiliz Misyoner William Ainsworth, Hakkâri’de bulunan; Tiyarî, Jello (Cilo), Çölemerik (Hakkâri merkez), Berrawi (Hakkâri ile Amediye arası), Tobi (Tuhubî), Baz, Dez ve Nasturi aşiretlerinin tahmini toplam sayısının 15.220 olduğunu aktarmaktadır. Ayrıca Ainsworth, Bahdınan ile Amediye’deki Nasturi sayısının 1.920, bölgede toplam 27.840 Nasturi sayısının ise olduğunu belirtmektedir¹⁸³. Bilâl N. Şimşir’in Kürdistan Konsolosu John George Taylor’un 19 Mart 1869 tarihli rapordan aldığı bilgilere göre; Aşiretli Nasturi sayısı, 76.500, aşiretsiz/reaya Nasturi sayısını ise 111.010’di; fakat Şimşir’in aşiret listesindeki, Pinyanişî, Gevar, Oramarî Aşiretleri¹⁸⁴ Kürt ve Müslüman aşiretlerdir. Erkan-ı Harbiye kolağalarından Mehmet Ali Efendi’nin 1896 yılında Nasturilerle ilgili layihasında “Van vilayetindeki nesturilerle memalik-i canib-i mulûkane haricinde bulunan bu taifenin miktar-ı nüfusu on milyondan ziyade” olduğunu aktarmıştır¹⁸⁵. Mehmet Ali Efendi’nin verdiği Nasturi sayısı dünyadaki Hristiyan nüfus olabilir; çünkü o dönemde Nasturi nüfusunun en çok olduğu devlet Osmanlı Devleti’ydi. Kemal Karpat’ın verdiği bilgilere göre 20. yüzyılın başlarında Osmanlı’daki Nasturi sayısı 8.091’di¹⁸⁶.

19. yüzyılın başlarından itibaren Katolik, Protestan ve Ortodoks misyonerlerin Hakkâri ve çevresindeki faaliyetlerinin ardından hem Nasturilerin kendi aralarındaki ilişkileri hem de Nasturi-Kürt ilişkileri bozulmaya başlamıştı. Uzun bir dönem Nasturi Patrikliğinin başında bulunan Mar Şem’un döneminde misyonerlik faaliyetleri daha da artmıştı¹⁸⁷. 20. yüzyıla doğru Nasturilerle ilgili birtakım düzenlemelere gidilmişti. Nasturilerin yoğun olduğu bazı yerler kaza yapılmış ve Nasturilerden memurlar atanmaya başlanmıştı. Bu çerçevede

¹⁸³ Ainsworth, *Travels and Research in Asia Minor, Mesopotamya, Chaldea, and Armenia*, Vol. II, s. 286.

¹⁸⁴ Bilâl N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856–1880)*, Bilgi Yayınları, Çev. Şinasi Orel, Ankara, 1986, s. 87-88.

¹⁸⁵ BOA, Y.PRK.DH, 9/26, 1897 tarihli belge.

¹⁸⁶ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, Timaş Yayınları, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul, 2010, s. 399.

¹⁸⁷ Yaşar Kaplan, “Hakkâri’de Nestûri Patrikliğinin Son Dönemi (1876-1915)”, *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt. 17, S. 2, 2020, s. 276-277.

Nasturilerin yoğun olarak meskûn olduğu Tiyarî bölgesi önce nahiye daha sonra da kaza şeklinde teşkilatlandırılmıştı.

Mar Şem'un'un yeğeni Davut Efendi kaymakamlığa, Hakkârili Ahmet Bey kaymakam yardımcılığına ve mahkeme reisliğine de Mar Şem'un'un amcazadesi Nemrut Efendi getirilmişti¹⁸⁸. Fakat düzenlemeler Nasturi-Kürt çatışmalarını önleyememişti. Şikak Aşireti Ağası Simko İsmail, 1918 yılında bir yemek esnasında Mar Şem'un'u ve birçok Nasturi'yi öldürmesinin ardından Kürtler ile Nasturiler arasında çatışmalar şiddetlenmiş ve Nasturilerin büyük bir kısmı İran'a gitmek zorunda kalmışlardı¹⁸⁹.

3.3.2. Ermeniler

Farklı inanç ve kimlikleri barındıran Hakkârî'de gayrimüslim taifeden Nasturilerin yanı sıra az da olsa Ermeniler de bulunmaktaydı. Müslüman ve Nasturilerden sonra en fazla nüfusa Ermeniler sahipti. Osmanlı Hristiyan tebaası içerisindeki Ermeniler, İstanbul'un fethinden sonra farklı bir cemaat olarak tanınmış ve belirli haklardan yararlanmışlardı. Ermenilerin ilk dini merkezî olma özelliğini taşıyan Erivan yakınlarındaki Eçmiyazin Katoğikosluğu¹⁹⁰, Tatarların Eçmiyazin ve çevresini istila etmelerinin ardından ruhani özelliğini kaybetmişti. Tatarların Eçmiyazin'i ele geçirmelerinden sonra Ermeni ruhani reisleri katoğikoslar göçe zorlanmış ve üç gruba ayrılmışlardı. Birinci grup Tatarların hakimiyetinin ardından

¹⁸⁸ BOA, Y.EE, 136/26, 1896 tarihli belge; Bayram Kodaman, Sultan II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, T.K.A.E. Yayınları, Ankara, 1987, s. 102.

¹⁸⁹ Yonca Anzerlioğlu, *Nasturiler ve 1924 Ayaklanması*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlk ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1996, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) s. 87.

¹⁹⁰ "...Ermenilerin ilk ruhani lideri Krikor'un oğlu ve halefi ARISTAK, İmparator Büyük Konstantin'in emri ile, 325 yılında iznik'de toplanan ilk Konsil'de Arsaklıların temsilcisi idi. Bunlar kendilerine Katogikos (Katolikos- Milletin Mümessili) unvanını vermişlerdi. Dini liderler olmakla beraber siyasi işlerde de büyük rolleri olmuştur. Merkezlerini Muştan Eçmiyazin'e naklettiler. Daha sonra bu merkez Tovîn'e nakledilmişse de VII. yüzyıldan sonra (Allah'ın yegâne mevludunun indiği yer) manasına gelen Eçmiyazin yine önem kazanmıştır. Bugün de Ermenilerin çoğunluğunun tabi olduğu, Ermeni Apostolik (Ortodoks) Kilisesinin en yüksek makamı EÇMİYAZİN'dedir..." Bkz: Sadi Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Altınok Matbaası, Ankara, 1967, s. 50.

toparlanıp tekrar Eçmiyazin Katoğikosluğu’nu, ikinci grup Sis’e (Adana/Kozan’a), gidip Katoğikosluğu’nu, üçüncü grup ise Ahtamar Katoğikosluğu’nu kurmuştu¹⁹¹.

İstanbul’un fethedilmesinin ardından Fatih Sultan Mehmet tarafından İstanbul’da Ermeni Patrikliği ihdas edilmişti. Eçmiyazin, Sis ve Ahtamar Kiliseleri eski ve ruhani katoğikosluk olmalarına rağmen İstanbul Ermeni Patrikliği Osmanlı Devleti nezdinde daha üst bir konumdaydı¹⁹². Van ve çevresindeki (Hakkârili) Ermeniler de Ahtamar Katoğikosluğu’nu ruhani merkez olarak kabul etmişlerdi¹⁹³. Fakat Fatih tarafından kurulan Ortodoksluğun dışında Yahudiler de dâhil olmak üzere bütün gayrimüslimler muhtemelen; sadece kâğıt üstünde İstanbul Patrikhanesi’ne tabi olmuşlardı¹⁹⁴.

Osmanlı arşiv belgelerinde, tez konumuzun zaman sınırlaması olan 1800-1850 yılları arasında Hakkâri Ermenileri ile veriler oldukça sınırlıdır. Hakkâri Ermenileri ile ilgili verileri bölgede faaliyet gösteren; misyoner, seyyah ve arkeologlardan almaktayız. Eski Düyûn’ı Umûmiyye Sekreteri¹⁹⁵, coğrafyacı ve oryantalist Vital C. Cuinet, **La Turquie D’Asie Gêographie Administrative Statisique Descriptive et Raisonné De Chaque Province De L’Asie-Mineure** adlı eserinde Hakkâri’de bulunan aşiretler ve gayrimüslimler hakkında önemli bilgiler vermektedir. Cuinet’e göre Hakkâri’deki Ermeniler; Elbak (Başkale), Gever (Yüksekova) ve Çölemerik’te yoğun olarak bulunaktaydılar. Ermenilerin

¹⁹¹ Eryılmaz, s. 56-57.

¹⁹² Ali Arslan, “Ermeni Kilisesi’nin Ermenilerin Hayat ve İdeallerindeki Yeri ve Büyük Güçlerin Ermeni Kilisesine Nüfuzu”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler: Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı Kilise ve Milliyetçilik*, 2014, Cilt: IX, s. 13-37.

¹⁹³ “...Erivan yöresinin Ermenileri (Rusya’dakiler dahil) Eçmiyazin’i, Van bölgesinin Ermenileri Ahtamar’ı, Kozan, Maraş ve Halep civarının Ermenileri ise Sis’i ruhani merkez olarak kabul etmişlerdir...” Bkz: Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti’nde Gayri Müslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul 1990, s. 55-56; Mehmed Hurşid Paşa, s. 235.

¹⁹⁴ Levon Panos Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 4. Baskı, İstanbul, 2005, s. 72; Gürün, Ermeni Dosyası, s. 55; Ortaylı, “Osmanlılar’da Millet Sistemi”, s. 72.

¹⁹⁵ Türkmen Törelî, “Düyûn-u Umumiye Genel Sekreteri Vital Cuinet’in 1891’de Malatya Sancağı Üzerine Tespitleri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt. 22, Sayı: 2, Yıl: 2020, s. 763.

Hakkâri'deki sayısı 15.000 civarındaydı¹⁹⁶. Cuinet'ten önce Hakkâri'de bulunan Binbaşı İsmail Ağa Hakkâri'deki Ermeni sayısını 4.343 olduğunu bildirmektedir¹⁹⁷.

Osmanlı tebaasının içinde bulunan Ermeniler, 19. yüzyılın ilk yarısına kadar ilişkiler genel olarak (istisnalar dışında) iyi bir durumdaydı¹⁹⁸. Hakkâri'de bulunan Ermenileri ile Kürtler arasındaki ilişkiler iyi olmakla beraber zaman zaman iki etnik grup arasında çatışma yaşanabiliyordu. Özellikle Bedirhan Bey isyanından sonra Ermeni-Kürt ilişkilerinde sarpmlar görölmeye başlanmıştı. Bedirhan Bey isyanında Bedirhan Bey'i destekleyen Ermeniler olmasına rağmen¹⁹⁹ isyan sonrasında Bedirhan Bey'in yenilgisini kutlayan ve kiliselerde Sultan Abdülmecid'e dua eden Ermeniler de bulunmaktaydı²⁰⁰.

Yukarıda da değinildiği gibi 19. yüzyılın ilk yarısına kadar geçen dönemde Hakkâri Ermenilerle ilgili arşiv kayıtları pek fazla bulunmamaktadır. Ulaşılan arşiv belgeleri Hakkâri Ermenilerden ziyade Van Ermenileriyle ilgili kilise ve vergi konuları olmuştur.

3.3.3. Yezîdîler

Birçok inanç sistemini içerisinde barındıran²⁰¹ ve “etno-dinsel” özellik taşıyan Yezîdîlik inancının kimin tarafından, ne zaman kurulduğu

¹⁹⁶ Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée De Chaque Province De L'Asie-Mineure*, Vol. 2, Paris, 1891, s. 654.

¹⁹⁷ Gencer, *Merkezîyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, s. 260.

¹⁹⁸ Muhammed Emin Zeki Beg, s. 236.

¹⁹⁹ Kardam, s. 217.

²⁰⁰ “...İman dolu olan sizler, bütün dünya uluslarının gözünd e eşsiz niteliklere sahip, mukayese kabul etmez ve Ermeni Ulusu için ifti har teşkil edip, yüzyıllardan bu yana vahşi Kürtlerin insafsız ve zalim despotluklarının elinde bugün bir harabe ve çöl vaziyetine girmiş ve sessizce ağlayıp figan eden Ermenistanımız ve bir şanssızlık eseri insanlıktan yoksun Kürtlerin yırtıcı pençelerine bir av gibi düşmüş sevgili evlatlarımız ve öksüz Ermeni Ulusumuz! Nasıl İsrail Mısırlıların eli altından kurtulduysa, lütfedici Allah kendi halkı olan Ermenileri de bu çekilmesi imkânsız esaretten kurtarır... Yaşasın insaflı, muzaffer, iyiliksever ve dayanağa muhtaç olmayan İmparatorumuz ve Kralımız Sultan Abdul Mecid Han! ...” Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri*, Çev. Bedros Zartaryan, Memo Yetkin, Med Yayınları, İstanbul 1992, s. 84-85.

²⁰¹ “...Zerdüştlük, Sâbiilik, Maniheizm, Mitraizm, Hristiyanlık, Mistisizm gibi pek çok din ve dinî alt gruplardan kimi fikirleri alıp bünyesinde yeniden şekillendirdiği için de kökeni hususunda farklı

bilinmemektedir²⁰². Yezîdîlik üzerine çalışma yapanlar farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Araştırmacılar; Yezîdîliğin İslam dininden önce var olduğunu, İslam dininin bölgeye gelmesinin ardından Müslümanlardan bazı unsurları aldığını aktarmışlardır. Yezîdîliğin kutsal kitabı “Mushaf-a Reş” (Kara Kitap)’ta Yezîdîlerin, Hristiyanlık inancından önce putperest bir inanca sahip oldukları yazılmaktadır²⁰³. Klasik İslam tarihi kaynaklarında, Sünni ve zahid bir şeyh olarak anılan Yezîdîlik inancının kurucusu olduğu iddia edilen Adi. b. Müsafır²⁰⁴ (Şeyh Hadi), dönemin ulemaları ve mutasavvıfları ile tanışmış, eğitimini bitirdikten sonra uzlet için Hakkâri’nin güney kesimlerinde bulunan Laleş’te bir tarikat/zaviye kurmuştu. Müsafır’ın 1160 yılında vefat etmesinin ardından Müsafır’ın takipçileri tarafından kurulan “Adeviyye Tarikatı”nın zamanla İslam inancından saparak yeni bir dini sonraki dönemde ise siyasi bir yapılanmaya evrilmişti²⁰⁵.

Adeviyye Tarikatı’nın zamanla taraftar bularak genişlemesi ve siyasi bir kimlik kazanması Musul Mîri Bedreddin Lu’lu’nun dikkatini çekmişti. Bedreddin Lu’lu, dönemin önde alimlerinden İmam Ebu Hamid Muhammed b. Yunus’tan fetva alarak Adeviyye Tarikatı’nın mensuplarını ortadan kaldırmak istemişti. Çünkü Adeviler, Şam, Musul, Cizre, Hakkâri ve daha sonra Şam’a kadar geniş bir

yaklaşımlar söz konusu olmuştur...” Metin Bozan, “Şeyh Adî’siz Yezîdîlik: Yezîdîlerin Adî b. Müsafır Algısında Yaşanan Farklılaşmalar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* S. 53, Cilt. 2, Ankara, 2012, s.

²⁰² Ekrem Akman, “İtaat, İtikat ve Askerlik Üçgeninde Osmanlı’da Devlet-Yezidi İlişkileri”, *Hitit İlahiyat Dergisi*, S. 20. Cilt. 1. Çorum, 2021, s. 112.

²⁰³ “...Mesih’in (İsa’nın) bu dünyaya gelişinden önce dinimiz putperestlik olarak adlandırılmış ve Yahudiler, Hristiyanlar, Müslümanlar dinimize karşı çıkmışlardır. Nitekim Perslerde (İranlılarda) aynı şeyi yapmışlardır...” Mehmet Aydın, “Yezidiler ve İnanç Esasları”, *Belleten*, Ankara, 1988, Cilt: LII, S.202, s. 63.

²⁰⁴ “...Bize bıraktığı yazılarda görüldüğü kadarıyla Adi’nin öğretisi, büyük yenilikler sunmamaktadır. İslamın ilkelerinden hiçbir şekilde uzaklaşmamakta ve Yezidi öğretisinin doğuşu üzerine herhangi bir etkide bulunduğunu düşündürecek hiçbir özellik taşımamaktadır...” Bkz: Roger Lescot, *Yezidiler; Din, Tarih ve Toplumsal Hayat*. Cebeli Sincar ve Suriye Yezidileri, Çev. Ayşe Meral, Avesta Yayınları, İstanbul, 2009, s. 25.

²⁰⁵ Theodor Menzel, “Yezidiler”, *İslam Ansiklopedisi, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları*, Cilt. 13, Ankara, 1997, s. 415; Lescot, s. 18; Metin Bozan. “XVI. Asırda Yezidiler (Ezidiler)’in Dinî Statüsü Hakkındaki Tartışmalara Dair İki Belge: Mevlânâ Sâlih El-Kürdî’nin Bir Fetvası ile Mevlânâ Muhammed Berkalî’nin Ta’liki”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Cilt. 12, S. 2, Nisan 2020, s. 225.

coğrafyaya yayılarak büyük bir taraftar kitlesi toplamışlardı. 1240-1254 yılları arasında Musul beyi ile Adeviler arasında devam eden çatışmalar bir sonuç vermeyince m Bedreddin Lu'lu, Adevilerin başındaki Müsafır'ın yeğeninin torunu Şeyh Hasan'ı Musul'a çağırması ve Musul'da boğdurmuştu. Şeyh Hasan'ın öldürülmesinden sonra taraflar arasındaki çatışmalar daha da şiddetlenmiş ve Bedreddin Lu'lu, Şeyh Adi'nin ailesinin Laleş'te kalmasını yasaklamıştı. Bu olaylardan sonra Adeviler Şam ve civar bölgelere göç etmek zorunda kalmışlardı. Şeyh Hasan, İslam öncesi inanç ve gelenekleri canlandırarak; komşuları Nasturi Hristiyanlardan, Harranlı Şemsilerden, İranlı Mecusilerden ve Yahudilerden etkilenerek yeni bir inanç sistemi kurmaya başlamıştı. Eski inançlardan etkilenmenin yanı sıra, Müsafır'ın Yezid b. Muaviye hakkındaki aşırı görüşleri nedeniyle vefatından yüz elli sonra onun takipçilerin Yezîdî denilmeye başlanmıştı²⁰⁶. 13. yüzyıldan 15. yüzyılın başlarına kadar devam eden “merkezî otorite boşluğu”ndan yararlanan Yezîdîler inançlarını yayma fırsatı yakalamışlardı. Yezîdî inancı Musul, Hakkâri, Van, İmadiye (Amediye), Cizre, Mardin ve Diyarbekir'e kadar yayılmıştı²⁰⁷.

16. yüzyılın ortalarına doğru Diyarbekir, Musul, Hakkâri ve çevresinin Osmanlı hakimiyetine dâhil olan olmasıyla beraber Osmanlı-Yezîdî ilişkileri başlamış oluyordu. Osmanlı Devleti'nin bölgeye hâkim olduğu dönemde; büyük Yezîdî aşiretlerinden; Dunbeli, Mahmudi, Dasni ve Halti Yezîdî Aşiretlerinin bir kısmı İran'a tabiydiler²⁰⁸. Yirmi dört aşiretten oluşan Heverkan Konfederasyonu içerisinde de Yezîdî aşiretler bulunmaktaydı²⁰⁹.

²⁰⁶ Metin Bozan, *Şeyh Adî Bin Müsafır*, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2012 s. 64-68; Yaşar Kaplan, *Günümüz Yezidiliği*, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2013, s. 66.

²⁰⁷ İbrahim Özcoşar, *Bir Yüzyıl Bir Sancak...*, s. 257.

²⁰⁸ 16. Yüzyılda Yezîdîlerin yoğun olduğu bölge İran'ın elinde bulunmaktaydı. Çaldıran Savaşı ve Kanuni Sultan Süleyman'ın İrakeyn Seferi sonucunda Yezîdîlerin büyük bir kısmı Osmanlı egemenliği altına girmişti. Celil, s. 18.

²⁰⁹ Heverkan konfederasyonu, Bedirhan Bey isyanından sonra dağılma sürecine girdiler. Bkz: Bruinessen, s. 163.

Evliya Çelebi bu aşiretlerin dışında; Çekvânî, Bapirî, Celovî, Temânî, Beddî, Tâtekî, Gevarî, Gevaşî, Bezikî, Modikî ve Kanahî Aşiretlerini zikretmiştir. Ayrıca Çelebi, Yezîdî kavimlerin (aşiretlerin) 20.000'nin "tüfeng atıcı" (silahlı), 40.000 "çıplak atlı iyi biniciler" olmak 60.000 olduğunu aktarmaktadır²¹⁰.

1535 yılında Kanuni Sultan Süleyman tarafından Van'ın hakimiyet altına alınmasıyla beraber Yezîdî Mahmudiler de Osmanlıya tabi olmuşlardı; fakat Mahmudilerin İran ile ilişkileri devam etmekteydi. 1550 yılında tamamen Osmanlı hakimiyetini kabul eden Mahmudilerin büyük bir kısmı Müslüman olmuşlardı. Mahmudi beylerinden Hasan Bey bin İvaz Bey bin Mîr Hamid, Yezîdîlik bid'atini kaldırmış; oruç, namaz, zekat gibi İslam emirlerini Sünni mezhebe göre uygulamıştı²¹¹. Dunbeliler ise Osmanlı ile İran arasında denge kurmaya çalışmıştı; fakat bu durum İran Şah'ı Şah Tahmasb'ı rahatsız etmiş ve Şah Tahmasb, Dunbelilerin lideri Ehmed (Ahmet) Bey'le beraber dört yüz kişiyi öldürmüştü. Bu olaydan sonra Dunbeliler Osmanlıya tabi olmayı kabul etmişti²¹².

Yezîdî Dasni Aşireti ise Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlıya tabi olmuşlardı. Dasni Aşireti'nin tabiiyetine karşılık Erbil ve çevresinin kontrolü Dasni Aşireti'nden Hasan Bey'e verilmişti. Bölgenin Yezîdî bir beye verilmesini istemeyen Erbil Valisi Müslüman Mîr Seyfettin İran tarafına geçmiş; fakat İstanbul'a çağrılan Mîr Seyfettin Sultan Selim'in emriyle öldürülmüştü²¹³. Erbil ve çevresinin Yezîdî Dasnilere verilmesine rağmen Dasnililer eşkıyalık faaliyetlerine devam etmiş, Musul-Bağdat yolu üzerindeki köylülere ve oradan geçem kervanlara zarar

²¹⁰ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu Dizini, Yapı Kredi Yayınları. Haz: Seyyid Ali Kahraman, Y. Dağlı., Cilt 4, 1. Kitap, İstanbul 2010, s. 296.

²¹¹ Şerefhan, s. 231.

²¹² Roger Lescot, *Yezidiler; Din, Tarih ve Toplumsal Hayat. Cebeli Sincar ve Suriye Yezidileri*, Çev. Ayşe Meral, Avesta Yayınları, İstanbul, 2009, s. 104-106.

²¹³ Ahmet Turan, "Yezidiliğin Aslı, Kurucusu ve Tarihçesi", *Ondokuzmayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun, 1989, S. 3, s. 66.

vermişlerdi²¹⁴. Yezîdîlerin bir diğer büyük aşireti de Halti aşiretidir. Haltiler Osmanlı arşivlerine hırsızlık yaparak suç işleyen Yezîdî aşireti geçmektedir²¹⁵.

Halidiyan da olarak bilinen Haltiler; büyük bir nüfusa ve geniş arazilere sahiptiler ve Halti Yezîdîleri; Muş, Siirt, Diyarbakir, Genç, Derik (Mardin), Sason ve Batman'a kadar geniş bir coğrafyaya yayılmışlardı²¹⁶. Yezîdîler, ehli kitap olarak nitelenen; Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerden farklı bir inanca sahip olmaları nedeniyle “zimmi” statüsünde yer alan gayrimüslimlerden farklı konuma sahiptiler. Osmanlı toplumu içerisinde en alt basamağa yerleştirilen Yezîdîler, devlet ve yerel yönetim karşısında hukuki bir statüye sahip değillerdi²¹⁷. Ayrıca Yezîdîler, dönemin ulemasından Ebu Suud tarafından “kafir” olarak tanımlanmıştı. Çünkü Yezîdîler; Allah'a, insanların sahip olduğu özellikler isnat ediyor, isyanda haddi aşp, yol kesiyorlardı²¹⁸. Şerefhan da Yezîdîlerin; namaz, oruç gibi ibadetleri yerine getirmediğini “...onların namaz ve orucunu yerine getirmeyi kendi üzerine almış ve kendilerini bu yükümlülükten kurtarmış; namaz ve orucu bırakmakla işledikleri günah karşılığında bir hesap vermeden ve ceza görmeden cennete gireceklerine...” inandıklarını belirtmektedir. Ayrıca Şerefhan; Yezîdîlerin, İslam alimlerine düşman olduklarını ve onlara karşı kin ve nefret beslediğini söylemektedir²¹⁹.

²¹⁴ “...Kürt aşiretleri 1581 yılında Bağdat ile Musul arasındaki yolların güvenliğini tehdit eder olmuşlardı. Bu aşiretlerden Dasni Kürtleri nehir boyunda bir hisarı ele geçirdi; yolcuların ve köylülerin canına kastetmekteydiler. 1590'lı yıllar yasa tanımazlığın arttığı yıllar oldu. Eşkıyalar, neredeyse Musul'un eşiğinde, Bağdat'tan Halep'e gitmekte olan kervanlara saldırmaktan çekinmiyorlardı. Kervanlara saldıranlar kimi zaman süvarilerin başındaki Kürt önderler (sipahiler ve zaimler) arasından çıkıyordu...” Dina Rizk Khoury, Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu Musul 1540-1834, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999. s. 45.

²¹⁵ John S. Guest, *Yezidilerin Tarihi*, Avesta Yayınları, Çev. İbrahim Bingöl, İstanbul, 2007, s. 109.

²¹⁶ Faik Bulut, *Ortadoğu'nun Solan Renkleri*, Berfin Yayınları, İstanbul, 2002, s. 271; Yurdaer ABCA, *Yezidilik ve Osmanlı Yönetiminde Yezidiler*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2006, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 53.

²¹⁷ Nelida Fuccaro, *Öteki Kürtler*, bgst Yayınları, Çev. Şerif Derince Günay, Ayşe Günaydın vd, İstanbul, 2010, s. 65.

²¹⁸ Ahmet Turan, “Yezidiliğin Aslı, Kurucusu ve Tarihçesi”, *Ondokuzmayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun, 1989, S. 3, s. 64-67.

²¹⁹ Şerefhan, s. 21.

Rafîzî²²⁰, sapkın olarak da tanımlanan Yezîdîler, Osmanlı'ya itaat ettikleri dönemlerde dirlik verilerek reayadan sayılmış; fakat itaatten çıkıp çevresinde bulunan aşiretlere zarar verdikleri dönemlerde ağır bir şekilde cezalandırılmışlardı²²¹. Osmanlı reayasından olmasına rağmen 1828-1829 yılında Osmanlı ile Rusya arasında meydana gelen savaşta Yezîdî Hasan Ağa kuvvetleriyle beraber Rusya saflarında yer almıştı²²². Osmanlı-Rus savaşına katılan Rus yazar ve şair Aleksander Sergeyeviç Puşkin, Yezîdîlerin Rus egemenliğini tanıdıklarını ve Rus ordusunda bir müfreze asker bulundurduklarını aktarmıştı. Yezîdîlerin inanç, kültür ve aşiret yapısıyla ilgili önemli bilgiler veren Puşkin, Ağrı Dağı eteklerinde 300'e yakın Yezîdî ailenin olduğunu bunların şeytana tapmadıklarını; fakat şeytana değer verdiklerini belirtmektedir²²³.

Osmanlı idârî sınırları/yapısı içerisinde Yezîdîlerin, “ne İslam ne gayrimüslimler gibi...” muamele gördüklerini belirten Ortaylı, 19. yüzyılın başlarına kadar Yezîdîlerden” “cizye-i şer'iyye” alındığına dair bir arşiv kaydı da bulunmadığını belirtmiştir²²⁴. Diğer topluluklardan vergi istendiği gibi Yezîdîlerden de vergi talep edilmişti; fakat Yezîdîler talep edilen vergiyi vermemelerinin yanı sıra yolları kesip kendi bölgelerine yakın aşiretlerle çatışıyorlardı. Yezîdîlerin vergilerini vermemeleri üzerine 1836 yılında Hafız Paşa komutasındaki Osmanlı birlikleri; Sincar, Garzan ve Telafer üzerine sefere çıkmıştı. Yezîdîler yoğun bir şekilde

²²⁰ “Başlangıçta Zeyd b. Ali'den ayrılan ilk İmâmîler'e, daha sonra bütün Şîî fırkaları ile Şîî unsurları taşıyan bazı bâtinî gruplarına verilen isim.” Mustafa Öz, “Râfîzîler”, *İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, Cilt. XXIV, İstanbul, 2007, s. 396.

²²¹ Akman, s. 112.

²²² P. İ. Averyanov, *Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler*, Çev. İbrahim Kale, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010, s. 67.

²²³ “...Yezidilerin mezhepleri hakkında gerçeği öğrenmeye çalıştım. Soruma verdiği karşılıkta: Yezidilerin şeytana taptıkları söylentisinin boş bir masal olduğunu, tek bir tanrıya inandıklarını söyledi. Onların inancına göre şeytana lanet okumak gerçekten de yakışıksız, bayağı bir şeydir, çünkü o (şeytan) şimdi zavallıdır, ama zamanla bağışlanabilir, Allah'ın merhametine sınır konmaz. Bu açıklama beni yatıştırdı. Yezidilerin şeytana tapmadıklarına çok memnun olmuştum; sapıncıları bana artık çok daha bağışlanabilir geliyordu...” Aleksander Sergeyeviç Puşkin, *Erzurum Yolculuğu*, Yaba Yayınları, Çev. Z. Baştınar, Ankara, 1993, s. 51-52.

²²⁴ Ortaylı, İlber, “19. Yüzyıl'da Heterodoks Dinî Gruplar ve Osmanlı İdaresi”, *İLAM Araştırma Dergisi*, 1996, Cilt: I, Sayı: 1, s. 64.

direnmelerine rağmen Hafız Paşa'nın gayretleri sonucu teslim olan Yezîdîler vergi vermeyi kabul etmişlerdi²²⁵. Yezîdîler; sadece Kürt Aşiretlere zarar vermiyor, aynı zaman kendi aşiretlerinden olmayan Yezîdîlere de zarar veriyorlardı. Sincar Bölgesinde bulunan Mühürkan ve Bekran Köylerinde ikamet eden Yezîdîler, civar köydeki Yezîdîlere ve kendi bölgelerinden geçen yolculara da saldırmaktaydılar²²⁶.

Hakkâri'de bulunan Yezîdîlerin bir kısmı Kürt aşiretlerinin himayesi altındaydılar. Bu aşiretler; Reşi, Baravi, Mendeki ve Belekürti Aşiretleriydi²²⁷. Yezîdî Aşiretleri, Kürt aşiretlerinin himayesinde olmalarına rağmen zaman zaman Yezîdîler Kürt karşı karşıya gelebiliyorlardı. Ertuşîler, Yezîdî Heveri Aşireti'ne ait hayvanları gasp etmişti²²⁸. Ertuşîlerin Yezîdîlere ait hayvanları gasp etmesi üzerine Yezîdîler, Bohtan Aşiretinden (muhtemelen Cizre'de bulunan Yezîdîlerinden) destek istemişti. Bohtan Aşireti'nin Heverilere destek vermesi üzerine Ertuşî aşireti de Nasturi aşiretlerinden Tiyarî ve Tuhubî aşiretlerinden destek istemiş ve hazırlık yapmaya başlamışlardı. Ertuşî aşiret lideri Şaban Ağa da adam toplamaya başlamıştı. Azayı Meclis-i Kebir Derviş Paşa ve Miralay süvariye orduyu hümayundan Mehmet Salih Bey gasp edilen hayvanları aldığını ve “fesad-ı cesimenin önü kestirilmiş”²²⁹ti.

Yezîdîler, bölgede bulunan seyyah, misyoner ve konsoloslarla iyi ilişkiler içindeydiler. Nasturi Tiyarî aşiretini ziyaret ettikten sonra Musul'a dönen misyoner ve diplomat Layard, “şeytan'a tapanlar” olarak tanımladığı Yezîdîler, onu ve İngiliz Konsolos Yardımcısı Rassam'ı özel bir şölene davet etmişlerdi²³⁰. 1849 yılında Osmanlı Devleti'nde bulunan diğer milletler gibi Yezîdîler de askere alınmak

²²⁵ BOA, HAT, 1264/48950-G, 1237 tarihli belge; ayrıca 1853 tarihinde, Hakkâri valisi ve Musul mutasarrıfına gönderilen belgede; Sincar Kazasında bulunan Yezîdîlerin bakaya kalan vergilerinin tahsil edilmesi istenmişti. BOA, A. MKT.UM, 143/65, 1853 tarihli belge.

²²⁶ Kerem Soylu, *Mesail-i Mühimme-i Kürdistan*, Diyarbakır Kürt Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2010, BOA, İ.MSM, 48/1229, Lef. 19, 1846 tarihli belge.

²²⁷ Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürtler*, Çev. Süleyman Büyükkarcı, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2015, s. 64.

²²⁸ A. MKT, MHM, 278/78-1, 1863 tarihli belge.

²²⁹ A. MKT, MHM, 278/78-5, 1863 tarihli belge.

²³⁰ Layard, s. 193.

istenmiş; fakat İngiliz Konsolos Stratford'un girişimleri sonucu Yezîdîler askerlikten muaf tutulmuşlardı²³¹.

Campanile'ye göre köle olarak görülen Hristiyan, Yahudi ve Yezîdîlerin bir "efendileri", (ileri gelenleri) bulunmaktaydı. Vali, bir Müslüman aileye hediye vermek istediğinde Yezîdî ailenin tümünü veya birkaç kişiyi verebilir, istediği zaman geri çağırabilirdi. Müslüman aile, hediye aldığı bu köleleri başkasına verebilir ya da satabilirdi²³². Günümüzde de varlıklarını devam ettiren Yezîdîler başta Irak olmak üzere; Türkiye, Ermenistan, Gürcistan, Rusya ve Avrupa'nın değişik ülkelerinde varlıklarını sürdürmektedirler.

3.3.4. Yahudiler

Osmanlı sınırları içerisinde yer alan Yahudilere ait ilk kayıtlara Orhan Bey döneminden itibaren rastlanmaktadır. Yahudilerin baş hahamlar kontrolünde bir cemaat olarak (Osmanlı için) vergi topladıkları ve kendi hukuki işlerini kendileri aralarında yürüttükleri görülmektedir. 14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren fetihlerin artmasıyla Osmanlı'daki Yahudi nüfusu artmıştı²³³. Yahudiler; Diyarbekir/Çermik, Şanlıurfa, Mardin, Siverek, Cizre, Başkale/Van, Hakkâri ve çevresinde bulunuyorlardı²³⁴.

16. yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı hakimiyetine giren Hakkâri ve çevresinde az sayıda Yahudi bulunmaktaydı. Hakkâri ve çevresindeki Yahudilerinin kendilerine ait yazılı kaynakların sınırlı olmasının yanı sıra Osmanlı arşiv belgelerinde de Hakkâri Yahudilerine ait veriler yok denecek kadar azdır²³⁵.

²³¹ Ekrem Akman, "İtaat, İtikat ve Askerlik Üçgeninde Osmanlı'da Devlet-Yezidi İlişkileri", *Hitit İlahiyat Dergisi*, S. 20. Cilt. 1. Çorum, 2021, s. 112.

²³² Giuseppe Campanile, *Kürdistan Tarihi*, Çev. Heval Bucak, Avesta Yayınları, İstanbul, 2009, s. 14.

²³³ M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2004, s. 130-131.

²³⁴ Süleyman Şanlı, *Jews of Turkey, Migration, Culture and Memory*, Newyork, 2019, s. 7.

²³⁵ Hakkâri Yahudilerle ilgili belgeler tezin aralığını oluşturan 1800-1850 yılları arasından sonra olduğu görülmektedir. Belgelerde; Hakkâri'nin Başkale kazası ahalisinden Yahudi milletinden Minas'ın katili Hasan adlı birinin sorgulanmasıyla ilgili belge, BOA, MVL, 659/16, 1863 tarihli

Bölgedeki Yahudilere ait verilere; seyyah, misyoner ve diplomatların eser ve gezi notlarından ulaşılmaktadır.

Fransız oryantalist ve coğrafyacı Cuinet'e göre Hakkâri'de bulunan Yahudilerinin toplam nüfusu 4.000 civarındaydı ve Hakkârili Yahudiler; Şemdinli, Elbak (Başkale) ve Gever'de (Yüksekova) Kürtler arasında yaşamaktaydılar²³⁶. Hakkâri ve çevresindeki Nasturiler için üs kurma amacıyla bölgeye gelen Grant ise buradaki Nasturilerin de Yahudi olduğunu iddia etmişti. Grant'a göre; Hakkâri'deki Nasturiler, Filistin'den Asur ve Med şehirlerine sürülen (kayıp on kabile olan) Yahudilerdi ve Nasturiler arasında yaşayan Yahudiler de bu ilişkiyi kabul etmekteydiler.

“...Asur kralları tarafından esir alınıp sürülen on kabilenin bir parçası oldukları söylenen ve Nasturiler ülkesinin her tarafına dağılıp onları her yönden çevreleyen birkaç bin Yahudi hâlâ Yahudiliğe inanıyor. Bunlar (Hakkârili Yahudiler) şimdi ayakta kalan tanıklardır. Bazen istemeden de olsa, kendilerinin ve Nasturilerin aynı kayanın cemaati olduklarını ve kendilerinin ve Nasturilerin ortak bir İsrail yurdundan, ortak bir kökenden geldiklerine şahitlik ediyorlar...”²³⁷.

İngiliz avukat ve tarihçi Edwin Pears, **Turkey And Its People** adlı çalışmasında; Hakkâri'de üç Yahudi köyü olduğunu; fakat Yahudilerin veya Yahudiliğin bölgeye ne zaman geldiği hakkında bir bilgiye sahip olmadığını belirtmektedir. Pears ayrıca Yahudilerin, Müslümanlarla bir arada yaşadıklarını, Kürtlerin konuştukları dili (Kürtçeyi) bildiklerini ve bölgedeki yerel kıyafetler kullandıklarını aktarmaktadır²³⁸. Rus oryantalist ve yazar Basil Nikitin de Yahudilerin giyim tarzlarının Kürtlerden pek farklı olmadığını belirtmiştir²³⁹. İngiliz

belge; Hakkâri Yahudi Milleti Hahambaşı Bünyamin Efendi'ye nişan verilmesi, BOA, İ.DH, 811/65521, 1879 tarihli belge; Hakkâri'de önce Müslüman olduğu halde sonra dinden dönen ve Yahudi kocasına dönen kadın hakkında ahkam-ı şeriiyenin tatbikinin mahzurlu olduğu ve halkın galeyana gelmesi söz konusu ise gerekli tedbirlerin alınmasıyla ilgili belge, BOA, DH.İD, 116/45, 1911 tarihli belge.

²³⁶ Cuinet, s. 719.

²³⁷ Asahel Grant, *Nasturiler ya da Kayıp Kabileler*, Çev. Hikmet İlhan, Avesta Yayınları, İstanbul, 2015, s. 102-102.

²³⁸ Sir Edwin Pears, *Turkey and Its People*, Methuen & Co. Ltd, London, 1911, s. 156.

²³⁹ Basil Nikitin, *Kürtler, Sosyolojik ve Tarihi İnceleme*, Çev. Hüseyin Demirhan ve Cemal Süreyya, Deng Yayınları, Cilt I-II, İstanbul, 1991, s. 392

Subay Cecil. J. Edmonds, Kürdistan'daki Yahudilerin genel olarak; boyacılık, deri tabaklamak (dabaklamak) ve alkollü içecekleri damıtmak gibi “nahoş işler”le meşgul olduklarını aktarmaktadır²⁴⁰.

3.4. Seyyidler

İslam tarihi boyunca (İslam peygamberi) Hz. Muhammed'in yakın akrabalarına ve onun soyunu devam ettirenlere önem verilmiş ve onlara saygı duyulmuştur. Peygamberin torunlarından Hz. Hasan'ın soyundan gelenlere “şerif”, Hz. Hüseyin'in soyundan gelenlere de “seyyid” denilmiştir. Sözlükte; “efendi, ağa, bek (bey), ileri gelen” anlamlarında kullanılan seyyid, terim olarak; “şerefli, asil soylu, onurlu, kutsal, mübarek, ileri gelen” anlamlarında kullanılmıştır²⁴¹. Seyyidler farklı dönemlerde bütün İslam topraklarına dağılmıştı. 13. yüzyılın başlarında Seyyid Ali Natta'nın Bursa'ya gelmesiyle seyyidlerin Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetleri başlamıştı. Dinsel itibar bağlamında Peygamberin torunlarından Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in soyundan gelen şerif ve seyyidlere ait işlerin takibi, seyyid ve şeriflerin kayıtlarının tutulması gibi amaçlarla Yıldırım Bayezid döneminde “Nakîbü'l-Eşrâf” makamı ihdas edilmişti²⁴². Ayrıca Osmanlı Devleti'nde “beyn-en nas” (insanlar arasında tanınmış) seyyidlere maaş bağlanmıştı²⁴³. Şeyh olarak da tanımlanan

²⁴⁰ C.J. Edmonds, *Kürtler, Türkler ve Araplar Kuzey-Doğu Irak'ta Siyaset, Seyahat ve İnceleme (1919–1925)*, Çev. Serdar Şengül, Serap Rûken Şengül, Avesta, İstanbul, 2003, s. 120.

²⁴¹ Şemseddin Sami, “Seyyid” *Kâmûs-ı Türki*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 755; Mustafa Sabri Küçükbaşcı, “Seyyid”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt. 37, İstanbul, 2005, s. 40.

²⁴² “Yıldırım Bayezit zamanında 1400'de ilk defa Seyyid Ali Natta'dır. Bu kişi, Bayezid döneminde Bağdat'tan Bursa'ya hicret etmiş ve Nakibü'l-Eşraf tayin edilmiştir. Seyyid ve şeriflerin işlerini yürütmekle görevlendirilmiş olan bu kurumun faaliyetleri Ankara Savaşı'ndan sonra kesintiye uğramıştır. Seyyit Ali Natta Sultan II. Murad zamanında tekrar Nakibü'l-Eşraf nasb edilmiş ise de kurum Fatih döneminde kaldırılmıştır. Fatih döneminde lağv edilmiş olan müessesesi II. Bayezid döneminde yeniden ihdas edilmiştir. II. Bayezid zamanında Seyyid Mahmut 1494'de Nakibü'l-Eşraf ünvanı ile seyyit ve şeriflerin başkanı tayin edilmiş, böylece Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam eden bir teşkilat kurulmuştur...” Bkz: Hacı Yılmaz, “Osmanlıda Nakibü'l-Eşrafılık Kurumu ve Eyâlet-i Rum'da Seyyitler Defteri”, *IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Türk Kültürü Açısından Hacı Bektaş-ı Veli Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları Ankara, 2018, s. 725.

²⁴³ Erol Özbilgen, *Bütün Yönleriyle Osmanlı Âdâb-ı Osmâniyye*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 435.

Seyyidler toplum tarafından saygıyla anılıyor, onlara ayrı bir önem atfediliyordu²⁴⁴. Toplum arasında nüfuz sahibi seyyidlerin görev verme ve ceza verme yetkileri de yoktu; fakat aşiret/kabile meclislerinde şeyhlerle/seyyidlerle istişare edilip şeyhler ve seyyidlerden görüş alınıyordu²⁴⁵. İlk dönemlerden itibaren tasavvufi hareketlerin görüldüğü Hakkâri’de; Seyyid Abdulkadir Geylani’nin oğlu Seyyid Ebubekir, Ali Harîrî, Şeyhülislam Ebu Hasan el-Hakkâri, Adiy b. Müsafir gibi tasavvufi yönü ağır basan kişiler tarafından yayılmıştı. Adiy b. Müsafir’in takipçileri tarafından kurulan Adeviyye Tarîkatı uzun yıllar Hakkâri’de faaliyet göstermişti. Adeviyye’nin yanı sıra Abdulkadir Geylani’nin kurmuş olduğu Kadirî Tarikatı ise Hakkârili Nehrî ailesinin öncülüğünde temsil edilmekteydi²⁴⁶.

Yukarıda da değinildiği gibi seyyidler bütün İslam topraklarına dağılmışlardı. Muhammed Emin Zeki Beg’e göre; Peygamber soyundan gelen ve kökenleri Şeyh Abdulkadir Geylani’ye dayanan Hakkârili Seyyid Nehrî ailesi Moğolların saldırıları sonucunda 1258 yılında Bağdat’tan Hakkâri’ye gelmişlerdi²⁴⁷. Seyyid Nehrî ailesi, 13. yüzyıldan itibaren başta Nehrî (Şemdinli) olmak üzere Hakkâri ve çevresinde dini bir misyon üstlenmişlerdi. Seyyid Taha’nın etkisiyle Kadirî Tarikatı’nın etkili olduğu Hakkâri ve çevresinde Nakşibendilik ön plana çıkmaya başlamıştı. Nakşibendi Tarikatı’nın Halidîye koluna mensup ve aynı zamanda tarikatın halifesi Seyyid Taha, Kürt emirliklerinin varlıklarını devam ettirdikleri dönemlerde Nakşibendî tarikatının Halidî kolunu geniş bir coğrafyaya yaymıştı²⁴⁸.

Dini bir misyondan siyasi bir misyondan evirilen Seyyid Taha’nın faaliyetlerini arşiv belgelerinde de görmek mümkündür. Geniş bir mürit kitlesine

²⁴⁴ İbrahim Baz, “Bir Bölgenin Dinî-Kültürel Değişimi: Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Toplum, Devlet ve Tarikatlar”, *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt. 21, Sayı. 41, 2020, s. 6.

²⁴⁵ Rüya Kılıç, *Osmanlı’da Seyyidler ve Şerifler*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 34.

²⁴⁶ Ferzende İdz, “Tarihi Süreçte Hakkâri’de Faaliyet Göstermiş Olan Başlıca Tarikatlar ve Temsilcileri”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Aralık-2019 Cilt.11 Sayı:3 s. 1265.

²⁴⁷ Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, s. 225.

²⁴⁸ Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, s. 225; Mehmet Saki Çakır, *Seyyid Tâhâ Hakkâri ve Nehrî Dergâhı 19. Yüzyılda Nakşibendî-Hâlidîlik*, Nizamiye Akademi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 28-29; Şefik Korkusuz, “Seyyid Tâhâ Hakkâri (Nehri), *Uluslararası Seyyid Tâhâ-î Hakkâri Sempozyumu Bildirileri*, (24-24-26 Mayıs 2013) 2014, s. 145.

sahip Seyyid Taha, 1826 yılında İran ile Rusya arasındaki savaşta Osmanlı-İran sınırında bulunan Kürt aşiretleri üzerinde önemli etkisi olmuştu. Van Muhafızı İshak Paşa'nın Erzurum Valisi'ne gönderdiği tahriratta; Rusya'nın İran'ın bazı bölgelerini istila etmiş ve daha önce Hakkâri Sancağı dâhilinde bulunan Somay Aşireti'nin İran'a tabi olmuştu. Somay'ın İran tarafından işgal edilmesinin ardından Somay ve Urmiye'de bulunan aşiret ağalarının kendisiyle görüştüğünü belirtmişti. Görüşmede, ağaların Seyyid Taha ile; “uğur-ı din u devlet bezl-i makdur” edeceklerine dair söz vermişlerdi. İshak Paşa, tahriratın devamında Seyyid Taha'nın kendisine bir mektupla beraber müridini gönderdiğini, Rusya'nın olası bir saldırıda “bi'l ittihâd dilîârane say u gayret” edeceğini bildirmişti. İshak Paşa, Seyyid Taha'dan gelen mektubu ve onunla ilgili olumlu görüşlerini dönemin padişahı II. Mahmud'a göndermişti²⁴⁹.

Uzun yıllardan beri Amediye mutasarrıfı olmak isteyen Amediyeli İsmail Paşa, 1836 yılında, Musul Valisi Mehmet Paşa tarafından Amediye Mutasarrıfı olarak atanmıştı. Hakimiyet alanı genişleten İsmail Paşa, 1838 yılında iki defa Zaho'ya saldırmıştı. İsmail Paşa'nın Zaho'ya saldırması üzerine Bağdat valisi, İsmail Paşa'nın üzerine yürümüş, İsmail Paşa da Hakkâri'de bulunan Yezîdi Kalesine sığınmıştı. Daha sonra Amediye Kalesi'ni ele geçiren İsmail Paşa, Kürt mîrlerine ve bölge ileri gelenlerinden tehditle karışık destek mektupları göndererek ittifak çağrısında bulunmuştu. Osmanlı Devleti, İsmail Paşa'nın ittifak arayışlarına karşı Kürt ulemasından ve Nakşi Şeyhlerinden yardım istemişti. Seyyid Taha, İsmail Paşa hakaretine destek veren beylere mektuplar göndermişti²⁵⁰. Seyyid Taha, mektuplarında; “bu kadar fukarânın (olaylarla ilişkileri olmayanların) günâhlarına sebep olunmaması ve bu hamîrin (bu işin) çok su götüreceği” (insanları daha çok uğraştıracağını) gibi kavramlar kullanarak hareketten vazgeçmelerini istemişti²⁵¹.

²⁴⁹ BOA, HAT, 803/37114-C, 1827 tarihli hat.

²⁵⁰ BOA, İ.MVL, 39/729, 1842 tarihli belge; Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri...*, s. 90-146.

²⁵¹ BOA, İ.MVL, 39/729, 1842 tarihli belge.

Osmanlı Devleti'ne karşı isyan hareketine girişen Hakkâri Mîri Nurullah Bey başarısız olunca İran'a sığınmıştı. Fakat "fırar edenlerin yerlerine iadesi hükmü..."²⁵² gereğince Nurullah Bey zorunlu olarak Osmanlı Devleti'ne teslim olma kararı almıştı. Osmanlı askerlerine güvenmediğini, can güvenliğinin olmadığını belirten Nurullah Bey, Seyyid Taha'nın güvencesinde Osmanlıya teslim olacağını bildirmiş ve 1849 yılında Seyyid Taha'nın güvencesinde teslim olmuştu²⁵³. Seyyid Taha'nın "seyyidlik/şeyhlik/tarikat" üzerinden; hem Osmanlı-İran sınırındaki gelişmelerde hem de Osmanlı içerisindeki isyanlarda tarafların yardım talep ettiği; hatta tarafların sığındığı bir şahsiyet olmuştur. Jwaideh; "...eski Kürt beylerinden boşalan iktidar koltuklarına, garip ve bilinmeyen Şeyh figürler" olarak bahsettiği şeyhler (seyyidler), bölgede "garip, bilinmeyen ve yeni" değillerdi ve yıllar boyunca varlıklarını devam ettirmişlerdi. Ayrıca tarikatlar, ulemalar ve medreseler Kürt mîrleri tarafından desteklenmiş ve seyyidlere ve ulemaya saygı duyulmuştu²⁵⁴.

Kürt emirliklerinin kaldırılmasının ardından Osmanlı'nın bölgeye tam olarak hâkim olamamasından kaynaklanan güç/iktidar boşluğu meydana gelmişti. Bu iktidar boşluğu seyyidler tarafından veya devlet tarafından bilinçli bir şekilde seyyidler/tarikatlar aracılığıyla doldurulmaya çalışılmıştı. Nitekim Hakkâri Valisi Dersaadet'e, Seyyid Taha'nın bir cami yapılmasını istediğini bildirmişti. Bölge halkını bir araya getirme ve halkı toparlama özelliği bulunan Seyyid Taha'nın bu isteğinin yerine getirilmesi istenmişti. Fakat Hakkâri Valisi Seyyid Taha'nın isteğinin yerine getirilmesi halinde, halkın ona karşı teveccühünün artacağı belirtilmişti. Ayrıca Seyyid Taha'nın geniş bir mürit kitlesi bulunması, İran Şahı'nın Seyyid Taha'ya hediye göndermesi ve askerlik yapmak istemeyenlerin ona sığınması Dersaadet'e bildirilmiş ve Dersaadet'te Seyyid Taha'ya karşı soru işaretlerinin oluşmasına neden olmuştu. Çünkü Nurullah Bey isyanı daha yeni bastırılmış ve

²⁵² BOA, HR.MKT, 18/28, 1847 tarihli belge.

²⁵³ Şefik Korkusuz, "Seyyid Tâhâ Hakkâri (Nehri), *Uluslararası Seyyid Tâhâ-i Hakkâri Sempozyumu Bildirileri*, (24-24-26 Mayıs 2013) 2014, s. 145.

²⁵⁴ Metin Atmaca, "Şeyh, Şah ve Sultan: Kürtlerde Tarikat ve Devlet İlişkileri", *Uluslararası Seyyid Tâhâ-i Hakkâri Sempozyumu Bildirileri*, (24-24-26 Mayıs 2013) 2014, s. 233.

Seyyid Taha'nın Nurullah Bey gibi bir tehlike haline gelmesinden endişe edilmişti. Bütün bunlar göz önünde bulundurulmuş ve Seyyid Taha'nın bölgeden uzaklaştırılmasına karar verilmişti²⁵⁵.

İran Şahı tarafından Seyyid Taha'ya bazı hediyeler ve İran'da bulunan birkaç köyün geliri gönderilmişti. Musul Mutasarrıfı Hilmi Paşa özellikle İran Şahı tarafından Seyyid Taha'ya gönderilen hediyelerin ne amaçla geldiğinin araştırılması için gizli bir tahkikat emri vermiş ve acil bir şekilde rapor istemişti; fakat rapora göre hediyelerin hangi amaçla gönderildiği öğrenilememişti. Ama daha sonra Seyyid Taha ile mektuplaşan Hilmi Paşa, İran Şahı'nın gönderdiği hediyelerin mîrlerin sürgün edilmesinden önce (1847 yılında) hediye edildiğini belirtmişti²⁵⁶. 1852 yılında vefat eden Seyyid Taha'nın oğlu Seyyid Ubeydullah Nehrî ailesinin varisi olarak temsilcisi olmuştu²⁵⁷.

3.5. Değerlendirme: Kimlik, Din ve Toplum

Bu bölümde Hakkârili kimlikler ve kimlikler-arası ilişkilere değinildi. Uzun bir dönem, geniş bir coğrafyada varlığını devam ettiren Osmanlı Devleti, çeşitli din, kültür ve kimliklerle etkileşim halinde olmuştur. Van Gölü kıyılarından Musul'un kuzeyine, Urmiye Gölü'nden Cizre'nin doğusuna kadar geniş bir coğrafyaya yayılan Hakkârî'de birçok "kimlik/aşiret" bulunmaktaydı. Bu kimlikler arasında Kürtler kahir ekseriyetini oluşturmakla birlikte Nasturi, Ermeni, Yahudi ve Yezîdiler de etnik/dini mevcudiyetini koruyan topluluklardı. Konfederasyon şeklinde örgütlenen aşiretler, Hakkârî Emirliği'nin hem idârî hem de askeri gücünü oluşturmaktaydılar.

İki bloğa ayrılan Hakkârî Emirliği'nin sağ bloğunda Pinyanişî konfederasyonu, sol bloğunda ise Ertuşî konfederasyonu bulunmaktaydı. Çoğunlukla Kürtlerden oluşan bu iki konfederasyonun dışında; Tiyarî, Tuhubî ve birkaç küçük

²⁵⁵ Sinan Hakan, "Dini Bir Otoriteden Siyasi Bir Hüviyete; Seyyid Taha-yı Nehrî, *Uluslararası Seyyid Tâhâ-i Hakkârî Sempozyumu Bildirileri*, (24-24-26 Mayıs 2013) 2014, s. 97. ...91-105; Sabri Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri, Bir Sınır Yapmak*, Küre Yayınları, İstanbul 2020, s. 120.

²⁵⁶ BOA, İ. HR, 92/4493, 1853 tarihi belge.

²⁵⁷ Hakan, "Dini Bir Otoriteden Siyasi Bir Hüviyete...", s. 105.

Nasturi aşiret de Hakkâri Emirliği'nin içerisindeydi. Tuhubî aşireti emirliğin sağ bloğundaki Pinyanişilerin yanında, Tiyaşiler ise sol bloğu teşkil eden Ertoşilerin yanında yer almaktaydılar. Zaman zaman karşı karşıya gelen bu aşiret ve konfederasyonlar, emirliğe veya kendi konfederasyonlarına karşı tehdidin olduğu dönemlerde “bir saç teli kadar” bir araya gelebiliyorlardı. Göçebe, yarı göçebe ve yerleşik bu kimlikler; yaz aylarında serin ve yüksek yaylalara çıkmaktaydılar. Kış aylarında ise yaz aylarına göre daha sıcak; dağ eteklerinde, ovalarda yaşamlarını devam ettirmekteydiler.

Giddens'in de belirttiği gibi akrabalık bağına dayalı “gelenek ve akrabalık eksenini” üzerine inşa edilen aşiretler Hakkârili kimlikleri oluşturan unsurların başında gelmekteydi. Aşiretler arası ilişkiler genel olarak kan bağına dayalıydı; fakat ekonomik ve toplumsal çıkarlar kan bağını yok sayıp aşiretleri karşı karşıya getirmekte ve çatışmaya neden olabiliyordu. Aşiretler arası çatışmalar genellikle “kadime üzerine... yaylak münazaasından dolayı” ve hayvan/sürü çalma olaylarından meydana gelmekteydi. Bu çatışmalarda konfederasyon içindeki iki aşiretin çatışması durumunda büyük aşiretler (Pinyanişî, Ertuşî gibi) çatışmaya dâhil olmaz; fakat farklı bir konfederasyon veya farklı konfederasyona bağlı bir aşiret kendi aşiretlerine saldırdıkları taktirde çatışmaya dâhil oluyorlardı.

Hakkâri Emirliği'nin bileşenlerinden Pinyanişiler, Bedirhan Bey ve Nurullah Beylerin Nasturilere karşı girdiği harekatta emirlik ve diğer aşiret/konfederasyonla ortak bir hareket etmemiş ve tarafsız kalmışlardı. Ayrıca Bedirhan Bey ve Nurullah Beylerin ilk Nasturi harekâtı Nasturilere karşı olmasına rağmen aynı dine tabi Tuhubî, Cilo ve Baz Aşiretleri de tarafız bir tutum sergilemişlerdi.

Hakkârili kimlikler arasında az sayıda Ermeni, Yezîdi ve Yahudi de bulunmaktaydı. Sosyal ve siyasi arenada pek fazla bulunmayan bu kimlikler 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra İslam dinine girenler dışına Hakkâri dışına çıkmışlardı. Hakkâri ve çevresinde bulunan bir diğer kimlik de seyyidlerdi. Hz. Muhammed'in soyundan gelen seyyidler ve şeyhler Kürt mîrler tarafından korunmuş ve varlıklarını mîrlerin “gölgesinde” devam ettirmişlerdi. Seyyidlerin tutum ve tutum

ve davranışları hem Hakkâri toplumu üzerinde hem de Osmanlı yöneticileri arasında etkili bir güç olmuştur. Kürt mîrlerin 19. İlk yarısından itibaren tasfiye edilmesinin ardından seyyidler, şeyhler ön plana çıkmış, mîrlerden boşalan yeri doldurmaya başlamışlardı. Fakat iddia edildiği gibi seyyidler, şeyhler bölgeye sonradan getirilmedi ve eklemlenmedi. Seyyidler ve şeyhler erken dönemden beri varlıklarını bölgede sürdürüyorlardı. İki aşiret çatışmasında veya Osmanlı'ya karşı isyana girişimlerinde seyyidler, şeyhler ilk başvuru mercii olmuştur.

SONUÇ

Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nin doğu sınırında bulunan Hakkâri'nin 19. yüzyıldaki ilk yarısını incelemeye odaklanmıştır. Mevcut dönemin daha iyi kavranması -Osmanlı öncesi- Hakkâri'deki mevcut idârî yapının anlaşılmasıyla mümkündür. Osmanlı-İran sınır boyunda bulunan Hakkâri Emirliği'nin idâresi uzun bir dönem yerel dinamikleri teşkil eden güç unsurlarının kontrolünde olmuştur. Osmanlı Devleti ile Şîf Safevî Devleti arasında meydana gelen Çaldıran Savaşı'ndan sonra 1548 yılında Van'ın alınmasıyla birlikte Hakkâri Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Van Beylerbeyliğine bağlanan Hakkâri'nin idâresi, klasik yönetim anlayışından farklı olarak yerel güç unsurlarından Şenbu hanedanının tasarrufuna bırakılarak yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklar sistemine dâhil edilmiştir. Osmanlı klasik idârî yapısı dışında ve devletin farklı yerlerinde -özellikle taşrada- tezahür eden yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklar sistemi klasik idârî anlayışından farklılık göstermiştir. Belirli bir ailenin idâresine verilen bu sancaklarda; (yurtluk-ocaklık dışında) tahrir yapılmaz, azl ve nasb kabul edilmez, vergi vermez ve devlete bağlı asker bulunmazdı. Bu sancakların iç işleyişine dokunulmaz; fakat sancaklar tamamen de devletin denetiminden uzak değillerdi. Nitekim 16. yüzyılının ortalarına doğru hükûmet sancaklar sistemine dâhil edilen Hakkâri'de taht kavgaları başlamış ve Osmanlı'nın müdahale etmesiyle aynı hanedandan biri Hakkâri beyi olarak atanmıştı. Osmanlı Devleti ile yerel güç sahipleri arasında karşılıklı antlaşma olarak nitelenebilecek bu tür sancakların en önemli işlevlerinden biri sınır güvenliğini sağlamaları ve savaş zamanlarında devlete asker göndermekti. Osmanlı-İran sınırında bulunan Hakkâri Emirliği, Osmanlı-İran arasında cereyan eden savaşlarda, istisnalar haricinde Osmanlı saflarında yer almış ve bu sayede Osmanlı doğu sınırlarını koruyabilmiştir. Osmanlı'nın Doğu sınırlarını koruması, İran'a karşı yapılacak seferlerde lojistik destek ve asker sağlaması karşılığında geleneksel haklarını devam ettiren Hakkâri Emirliği, bu sayede kendi iç işlerinde serbest kalmıştır. Hakkâri Emirliği, hükûmet sancağı sistemi içerisinde geleneksel haklarını emirliklerin kaldırılıp mîrlerin sürgün edilmesine kadar devam ettirmiştir.

17. yüzyıldan itibaren; idârî, sosyal ve mali alanlarda başlayan krizler 18. yüzyılda da devam etmiş ve Osmanlı Devleti'nin bu krizlere karşı birtakım tedbirler almasını ve reformlar yapmasını zorunlu kılmıştı. Bu bağlamda yapılan reformlar, krizlere cevap verememiş, sadece merkezî otoriteye güç kazandırma çabalarıyla sonuçlanmıştır. II. Mahmud'la beraber reformların kapsamı genişlemiş ve yeniliklerin ağırlık noktasını askeri reformlardan ziyade merkezîleşme politikaları almıştı. Devletin her kademesinde -özellikle taşrada- yeniden örgütlenme yoluna giden II. Mahmud, bu çerçevede yerel güç unsurlarını etkisizleştirmeye/ortadan kaldırmaya yönelik bir siyaset izlemişti. Bu bağlamda taşranın yeniden inşa edilmesi çerçevesinde birçok emirlik kaldırılmıştı. Çalışmanın hedeflerinden bir de Hakkâri Emirliği'nin kaldırılmasına yönelik Osmanlı merkezînin aldığı kararlar ve kararlara karşı mîrlerin tepkileri ve isyanları irdelemek olmuştur.

Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinden kısa bir süre önce valilere geniş yetkiler verilerek yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklarda merkezîyetçi bir yönetim tesis edilmeye çalışılmıştı. Sivas, Van, Cizre ve Sincar'da kontrol sağlanmasına rağmen kısa bir süre emirler hakimiyetlerini yeniden tesis etmeyi başarmışlardı. Hakkâri ve çevresi, 1839 yılında ilan edilen Tanzimat'a dâhil edilmek istenmişse de yerel güçlerin tepki göstermesi nedeniyle bir süreliğine ertelenmişti. Osmanlı yöneticileri Tanzimat ilkelerinin uygulanması ile birlikte yüzlerce yıldır devam etmekte olan geleneklerin adeta sihirli bir değnek değmiş gibi sona ereceği ve bu yeni değerlerin tüm unsurlar tarafından kolaylıkla benimseneceğini umut etmişlerdi. Merkezîleşme stratejileri Osmanlı coğrafyasının bazı bölgelerinde olumlu sonuçlar doğururken, Hakkâri ve çevresinde bulunan yerel güç unsurları yüzlerce yıldır kontrollerinde bulundurdıkları toprakların ve iktidarlarının ellerinden alınacağı düşüncesiyle isyan hareketlerine girişmişlerdi. Yüzyıllardan beri süre gelen bir sistemin kısa bir sürede değiştirilmesi mümkün değildi ve bölgenin Tanzimat'a dâhil edilebilmesi için gerekli kadronun ve alt yapının sağlanması gerekiyordu.

Bölgenin Tanzimat uygulamalarına hazır olmamasının yanı sıra Hakkâri, hem Osmanlı-İran arasındaki gerginliklerin hem Müslim-Gayrimüslim unsurların hem de

yerel beylerin kendi aralarında uzun zamandan beri çatıştıkları bir bölgeydi. Mîrilerin ve aşiret reislerinin çıkarlarına göre saf değiştirip kimi zaman İran tarafına kim zaman da Osmanlı safına geçmeleri bölgenin direkt ve kolay bir şekilde Tanzimat'a dâhil edilememesinin başında gelen engelleri teşkil etmekteydi. Osmanlı memurlarının bölgede bulunmayışı, Hakkâri beylerine serbest harekete imkânı sağlarken İran'ın etki alanını genişletme olanağı sağlamıştı. Nitekim Osmanlı-İran sınır bölgesinde bazı yerlerin aşiret reisleri tarafından İran'a satılması, bölgede tam hakimiyet kurulamadığının belirtisi olmuştu. Bunların yanı sıra Rusya bölgede etkili olmaya başlamış, Hakkâri Emirliği de daha önce Osmanlı-Rus Savaşı'nda tarafsız kalmıştı. Bunların tümü Osmanlı yetkililerinin Hakkâri'de merkezîyetçiliği sağlama çabalarını zorunlu kılmıştır.

Hakkâri Mîri Nurullah Bey dışındaki bütün yerel beyler sürgüne gönderilmiş, yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklar sistemi kaldırılmıştı. Merkezîleşme politikaları çerçevesinde Hakkâri'nin de içinde bulunduğu geniş coğrafyada 1847 yılında Kürdistan Eyaleti kurulmuştu. Kürdistan tabiri daha önce kullanılmasına rağmen eyaletin kurulmasıyla birlikte "Kürdistan" ilk kez Osmanlı resmi kayıtlarında sınırları belli bir coğrafyanın adı olmuştur. Ayrıca Kürdistan Eyaleti'nin teşkil edilmesiyle Sultan Abdulmecid'e "Kürdistan Fatihî" unvanının verilmesi bölgenin yeniden fethi kadar önemli olduğu da göstermiştir. Eyaletin kurulmasından itibaren bölge tamamen Tanzimat'a dâhil edilmiş ve güç dengeleri değişmişti. Vali ve kaymakamlar başta olmak üzere olmak üzere bölgeyi iyi derecede bilen tecrübeli memurlar atanmaya başlanmasıyla bölgenin idârî yapısında ciddi değişiklikler olmuştu. Hakkâri Mîri Nurullah Bey'e önce Dergâh-ı Ali Kapıcıbaşılığı unvanı daha sonra da Hakkâri müdürü payesi verilmişti; fakat Nurullah Bey başına buyruk hareketlerine ve özellikle İran ile ilişkileri devam etmiştir. Bölgede bulunan yöneticilerle de sorunlar yaşayan Nurullah Bey, Hakkâri'den uzaklaştırılacağı haberini aldıktan sonra İran'a sığınmıştı. Seyyid Taha'nın aracılığıyla Osmanlı askerlerine teslim olan Nurullah Bey'in sürgüne gönderilmesiyle yerel güçler/mîrler tamamen ortadan kaldırılmıştı. Son Kürt mîri Nurullah Bey'in bölgeden uzaklaştırılmasının ardından Osmanlı merkez idâresi ile rekabet edecek unsurlar

kalmamış ve yeni idârî düzenlemelere gidilmişti. Hakkâri, Kürdistan Eyaleti'nden ayrılarak Hakkâri Eyaleti teşkil edilmiş ve yeni atamalar yapılmıştı. Bölgenin kontrolü tamamen Osmanlı Devleti'ne geçmesine rağmen kapsamlı bir şekilde idârî kontrol ve hakimiyet tam olarak sağlanamamış ve aşiretler ile seyyidler ön plana çıkmaya başlamıştı. Osmanlı arşiv belgelerine yansıyan bu durumu misyoner ve seyyahlar da notlarına/raporlarına not olarak düşürmüşlerdi. Misyoner ve seyyahlar da Kürt toplumunun bileşenlerinden emirliklerin kaldırılmasının ardından güvenliğinin ciddi bir şekilde azaldığını, kan davalarının çoğaldığını ve Osmanlı'nın bölgede tam olarak hakimiyet kuramadığını aktarmaktadırlar.

Merkezîleşme politikalarından doğrudan etkilenen unsurlardan biri de hiç şüphesiz Hakkâri'nin etnik ve dini kimliğini oluşturan Müslim ve Gayrimüslim aşiretler olmuştur. Aşiret üstü bir yapılanma olan emirliklerin lağvedilmesinin ardından bölgenin hakimiyeti için çatışmalar başlamıştı. Bölgeye hâkim olmanın yanı sıra göçebe aşiretlerin temel geçim kaynağı hayvancılık için yaylak arayışları çatışmaları alevlendirirken bazı aşiretleri de İran'dan destek arayışlarına itmişti. İran ise aşiretler üzerinden sınırda bulunan bazı yerlerin İran'a ait olduğunu iddia etmişti. Sonu gelmeyen sınır ihtilafları ve çözüm arayışları Batılı devletlerin arabulucu olarak araya girmesi sınır sorununa uluslararası boyut kazandırmıştı.

Hakkâri ve çevresinde yaşanan bir diğer uluslararası sorun da Hakkâri ve çevresinde bulunan Nasturilerin zamanla dini bir cemaatten çıkıp politik bir kimliğe evrilmesi olmuştur. Nasturiler, 19. yüzyıldan itibaren Hakkâri ve çevresine gelmeye başlayan Misyoner ve özellikle İngiliz diplomatlardan aldıkları destek sayesinde tabi oldukları Hakkâri Emirliği'ne vergi vermemeye başlamışlardı. Bedirhan Bey ve Nurullah Beylerin Nasturilere karşı giriştiği harekât neticesinde Nasturi reisi Mar Şem'un'un önce İran'a daha sonra Musul'a sığınmasına neden olmuştu. Mar Şem'un Musul'da bulunan İngiltere konsolosuyla görüşmüş ve uluslararası boyut kazanmıştı.

Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabaları çerçevesinde - özellikle- Tanzimat Fermanı'ndan itibaren girişilen merkezîleşme politikası, uzun yıllardır kendi başlarına hareket eden yerel beyleri rahatsız etmiş, Hakkâri ve çevresinde isyanların çıkmasına neden olmuştur. İsyanlar neticesinde beyler/mîrler

bölgeden uzaklaştırılmış ve Tanzimat Fermanı uygulanmaya başlanarak bölgede merkezî otorite güçlendirilmeye çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

A. ANA KAYNAKLAR

Âmedî Kalemi Belgeleri

BOA, A.AMD. Dosya No: 6 Gömlek No: 9.

BOA, A.MD, Dosya No: 42, Gömlek No: 24.

BOA, A.AMD, Dosya No: 3, G mlek No: 43.

BOA, A.AMD. Dosya No: 85, G mlek No: 63.

B b-ı  l  Evrak Odası Ayniyat Defterleri

BOA, BEO.AYN.d, Defter No: 609, s. 31.

Bab-ı  saf  Divan-ı H mayun Sicilleri Mühimme Defterleri

BOA, DVNSMHM.d., Dosya No: 63, G mlek No: 52.

Bab-ı Asaf  Ruus Kalemi

BOA, A.RSK, Dosya No: 1572, s. 31.

BOA, A.RSK, Dosya No: 1551, s. 48.

Cevdet D hiliye

BOA, C.DH, Dosya No: 61, G mlek No: 3046.

BOA, C.DH, Dosya No: 31, G mlek No: 1536.

BOA, C.DH, Dosya No: 51, G mlek No: 2540.

BOA, C.DH, Dosya No: 52, G mlek No: 2563.

BOA, C.DH, Dosya No: 265, G mlek No: 13221.

BOA, C.DH, Dosya No: 235, G mlek No: 11743.

BOA, C.DH, Dosya No: 287, G mlek No: 14313.

BOA, C.DH. Dosya No: 291, G mlek No: 14507.

BOA, C.DH, Dosya No: 235, G mlek No: 11702.

BOA, C.DH, Dosya No: 239, Gömlek No: 11907.

BOA, C.DH, Dosya No: 283, Gömlek No: 14116.

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti

BOA, DH. EUM, Dosya No: 4.ŞB, 23, Gömlek No: 113.

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi

BOA, HR.MKT, Dosya No: 544, Gömlek No: 30.

BOA, HR.MKT. Dosya No: 18, Gömlek No: 28.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası

BOA, HR.TO, Dosya No: 214, Gömlek No: 28.

Hatt-ı Hümayûn

BOA, HAT, Dosya No: 801, Gömlek No: 37091-G.

BOA, HAT, Dosya No: 1264, Gömlek No: 48950-G.

BOA, HAT, Dosya No: 452801, Gömlek No: 22383,

BOA, HAT, Dosya No: 48801, Gömlek No: 1224.

BOA, HAT, Dosya No: 448801, Gömlek No: 22316-A.

BOA, HAT, Dosya No: 1040801, Gömlek No: 43065.

BOA, HAT, Dosya No: 714801, Gömlek No: 34100.

BOA, HAT, Dosya No: 44, Gömlek No: 3684022316/A.

BOA, HAT, Dosya No: 794801, Gömlek No: 36840-C-2.

BOA, HAT, Dosya No: 825801, Gömlek No: 37404-Z.

BOA, HAT, Dosya No: 794801, Gömlek No: 36840.

BOA, HAT, Dosya No: 76801, Gömlek No: 36159.

BOA, HAT, Dosya No: 810801, Gömlek No: 37204/N.

BOA, HAT, Dosya No: 1227801, Gömlek No: 47922.

BOA, HAT, Dosya No: 448801, Gömlek No: 22316-A.
BOA, HAT, Dosya No: 452801, Gömlek No: 22393-A.
BOA, HAT, Dosya No: 452801, Gömlek No: 22393-B.
BOA, HAT, Dosya No: 468801, Gömlek No: 22871.
BOA, HAT, Dosya No: 671801, Gömlek No: 32853.
BOA, HAT, Dosya No: 770801, Gömlek No: 36176,
BOA, HAT, Dosya No: 772801, Gömlek No: 36215.
BOA, HAT, Dosya No: 794801, Gömlek No: 36840-C.
BOA, HAT, Dosya No: 800801, Gömlek No: 37069.
BOA, HAT, Dosya No: 801801, Gömlek No: 37091.
BOA, HAT, Dosya No: 803801, Gömlek No: 371/14-C.
BOA, HAT, Dosya No: 807801, Gömlek No: 37193.
BOA, HAT, Dosya No: 810801, Gömlek No: 37204.
BOA, HAT, Dosya No: 810801, Gömlek No: 37204-A.
BOA, HAT, Dosya No: 810801, Gömlek No: 37204-G.
BOA, HAT, Dosya No: 810801, Gömlek No: 37204-I.
BOA, HAT, Dosya No: 810801, Gömlek No: 37204-M.
BOA, HAT, Dosya No: 817, Gömlek No: 37302-Z.
BOA, HAT, Dosya No: 825, Gömlek No: 37404-E.
BOA, HAT, Dosya No: 825, Gömlek No: 37404-Z.
BOA, HAT, Dosya No: 810, Gömlek No: 37204-H.

İrade Dâhiliye

BOA, İ.DH, Dosya No: 93, Gömlek No: 10897.
BOA, İ.DH, Dosya No: 202, Gömlek No: 11612.

BOA, İ.DH, Dosya No: 252, Gömlek No: 15458.

BOA, İ.DH, Dosya No: 599, Gömlek No: 41779.

BOA, İ.DH, Dosya No: 227, Gömlek No: 13629.

BOA, İ.DH, Dosya No: 193, Gömlek No: 10876-8.

İrade Meclis-i Vâlâ

BOA, İ.MVL, Dosya No: 39, Gömlek No: 729.

BOA, İ.MVL, Dosya No: 148, Gömlek No: 4190.

BOA, İ.MVL, Dosya No: 138, Gömlek No: 3806.

BOA, İ.MVL, Dosya No: 151, Gömlek No: 4305-1.

BOA, İ.MVL, Dosya No: 151, Gömlek No: 4305-2.

BOA, İ.MVL, Dosya No: 202, Gömlek No: 6420-1.

BOA, İ.MVL, Dosya No: 202, Gömlek No: 6420-3.

BOA, İ.MVL, Dosya No: 148, Gömlek No: 4190, Lef. 6.

İrade Mesail-i Mühimme

BOA, İ.MSM, Dosya No: 13, Gömlek No: 1344.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229, Lef: 3.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228, Lef: 4.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228, Lef: 5.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228, Lef: 6.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1225, Lef: 7.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228, Lef: 8.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228, Lef: 9.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228, Lef: 12.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229, Lef: 14.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229, Lef: 13.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229, Lef: 16.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229, Lef: 19.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229, Lef: 20.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229, Lef: 21.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1225, Lef: 28.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1227.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228, Lef: 8.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 224.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1231, Lef: 2/1.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1235, Lef: 13.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1235, Lef: 1.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1235, Lef: 14.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1235, Lef: 2.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1235, Lef: 4.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1235-7.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238, Lef: 3.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238, Lef: 5,

BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238, Lef: 2.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238. Lef: 10.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238, Lef: 4.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1252, Lef: 3.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1244, Lef: 1.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1236.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 50, Gömlek No: 1258.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 50, Gömlek No: 1265-1, 3.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 50, Gömlek No: 1268, Lef: 4.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 50, Gömlek No: 1269, Lef: 13.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 50, Gömlek No: 1269, Lef: 8, 9, 13.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 50, Gömlek No: 1270, Lef: 1.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 50, Gömlek No: 1274.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 50, Gömlek No: 1275; Lef: 2.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 50, Gömlek No: 1281, Lef: 5.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 50, Gömlek No: 1285.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 51, Gömlek No: 1293. Lef: 1, 9.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 51, Gömlek No: 1297.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 51, Gömlek No: 1310, Lef: 5-6.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 51, Gömlek No: 1310.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 52, Gömlek No: 1336.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 52, Gömlek No: 1346, Lef: 3-5.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 52, Gömlek No: 1350.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 52, Gömlek No: 1351, Lef: 7.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 52, Gömlek No: 1355.

BOA, İ.MSM, Dosya No: 82, Gömlek No: 2351., Lef: 3.

Meclis-i Vâlâ

BOA, MVL, Dosya No: 227, Gömlek No: 4.

BOA, MVL, Dosya No: 327, Gömlek No: 6.

BOA, MVL, Dosya No: 242, Gömlek No: 53.

BOA, MVL, Dosya No: 259, Gömlek No: 67.

BOA, MVL, Dosya No: 233, Gömlek No: 84.

BOA, MVL, Dosya No: 240, Gömlek No: 8597-1.

BOA, MVL, Dosya No: 202, Gömlek No: 6420-1.

BOA, MVL, Dosya No: 200, Gömlek No: 6308, Lef: 1.

Sadaret Divan-ı Hümayûn Kalemî Evrakı

BOA, A.DVN, Dosya No: 86, Gömlek No: 94.

Sadaret Mektubî Kalemî Evrakı

BOA, A.MKT, Dosya No: 55, Gömlek No: 9.

BOA, A.MKT, Dosya No: 24, Gömlek No: 57.

BOA, A.MKT, Dosya No: 206, Gömlek No: 9.

BOA, A.MKT, Dosya No: 230, Gömlek No: 26.

BOA, A.MKT, Dosya No: 103, Gömlek No: 64.

BOA, A.MKT, Dosya No: 196, Gömlek No: 78.

BOA, A.MKT, Dosya No: 195, Gömlek No: 39.

BOA, A.MKT, Dosya No: 190, Gömlek No: 47.

BOA, A.MKT, Dosya No: 196, Gömlek No: 12, Lef 1.

BOA, A.MKT, Dosya No: 114, Gömlek No: 82, Lef: 1.

Sadaret Mektubî Meclis-i Vâlâ Evrakı

BOA, A.MKT.MVL, Dosya No: 49, Gömlek No: 21.

BOA, A.MKT.MVL, Dosya No: 44, Gömlek No: 25.
BOA, A.MKT.MVL, Dosya No: 23, Gömlek No: 71.
BOA, A.MKT.MVL, Dosya No: 17, Gömlek No: 99.
BOA, A.MKT.MVL, Dosya No: 38, Gömlek No: 86.
BOA, A.MKT.MVL, Dosya No: 127, Gömlek No: 10.
BOA, A.MKT.MVL, Dosya No: 250, Gömlek No: 9155.
BOA, A.MKT.MVL, Dosya No: 159, Gömlek No: 4608.

Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı

BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 166, Gömlek No: 92, Lef. 1.
BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 287, Gömlek No: 4.
BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 13, Gömlek No: 14.
BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 2, Gömlek No: 103, Lef. 14.
BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 2, Gömlek No: 70.
BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 12, Gömlek No: 82, Lef: 1.
BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 12, Gömlek No: 45.
BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 2, Gömlek No: 103.
BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 387, Gömlek No: 5.
BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 756, Gömlek No:16, Lef: 11.
BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 2, Gömlek No: 103, Lef: 7.
BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 6, Gömlek No: 80.
BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 278, Gömlek No: 78, Lef: 1.
BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 278, Gömlek No: 78, Lef: 5.
BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 6, Gömlek No: 80.
BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 235, Gömlek No: 37.

BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 1, G mlek No: 75.

BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 6, G mlek No: 63.

Sadaret Mektub  Nezaret Devair Evrakı

BOA, A.MKT.NZD, Dosya No: 61, G mlek No: 65.

BOA, A.MKT.NZD, Dosya No: 34, G mlek No: 47.

BOA, A.MKT.NZD, Dosya No: 33, G mlek No: 66.

BOA, A.MKT.NZD, Dosya No: 13, G mlek No: 84.

BOA, A.MKT.NZD, Dosya No: 126, G mlek No: 70.

BOA, A.MKT.NZD, Dosya No: 105, G mlek No: 31.

Sadaret Mektub  Umum Vilayat Evrakı

BOA, A.MKT.UM, Dosya No:11, G mlek No: 73.

BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 79, G mlek No: 57.

BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 66, G mlek No: 46.

BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 526, G mlek No: 28, Lef: 1.

BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 478, G mlek No: 90, Lef: 2.

BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 478, G mlek No: 90, Lef: 1.

BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 367, G mlek No: 9. Lef. 6.

BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 367, G mlek No: 9. Lef. 1.

BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 232, G mlek No: 91.

BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 137, G mlek No: 92.

BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 136, G mlek No: 19.

BOA, A.MKT.UM, Dosya No: 143, G mlek No: 65

BOA, A.MKT.UM, Dosya No:102, G mlek No: 12.

Yıldız Esas Evrak

BOA, Y.EE, Dosya No: 132, G mlek No: 26.

Yıldız M tenevvi Maruzat

BOA, Y.MTV, Dosya No: 22, G mlek No: 79.

Yıldız Perakende D hiliye Nezareti Maruzatı

BOA, Y.PRK.DH, Dosya No: 9, G mlek No: 26, Lef. 1.

Vilayet Saln meleri

Saln me-i Vilayet-i Erzurum, Def'a: 8, 1293.

Mühimme Defterleri

BOA, 10 Numaralı Mühimme Defteri, H k m No: 422.

BOA, 21 Numaralı Mühimme Defteri, H k m No: 23.

BOA, 29 Numaralı Mühimme Defteri, H k m No: 21, 36, 211.

BOA, 12 Numaralı Mühimme Defteri, H k m No: 71.

BOA, 7 Numaralı Mühimme Defteri, H k m No: 99.

BOA, 69 Numaralı Mühimme Defteri, H k m No: 241

BOA, 3 Numaralı Mühimme Defteri, H k m No: 396.

BOA, 80 Numaralı Mühimme, H k m No: 509.

BOA, 32 Numaralı Mühimme Defteri, H k m No: 657.

BOA, 52 Numaralı Mühimme Defteri, H k m No: 852, 853, 854.

 rade Mesail-i Mühimme

BOA,  .MMS, Dosya No: 7, G mlek No: 296.

BOA,  .MMS, Dosya No: 51, G mlek No: 1310.

BOA,  .MMS, Dosya No: 51, G mlek No: 1316.

 rade Meclis-i V l 

BOA,  .MVL, Dosya No: 138, G mlek No: 3806.

BOA, İ.MVL, Dosya No: 147, Gömlek No: 4134, Lef: 2.

BOA, İ.MVL, Dosya No: 39, Gömlek No: 729, Lef: 8.

BOA, İ.MVL, Dosya No: 202, Gömlek No: 6420.

Teşrifat Kalemi

BOA, A. TŞF. Dosya No: 8, Gömlek No: 59.

BOA, A. TŞF, Dosya No:17, Gömlek No: 24.

Cevdet Maliye

BOA, C.ML, Dosya No: 542, Gömlek No: 22274, Lef: 5.

Sadaret Mektubî Kalemi

BOA, MKT, Dosya No:55, Gömlek No: 9.

BOA, MKT, Dosya No: 220, Gömlek No: 9.

BOA, MKT, Dosya No:194, Gömlek No: 88.

BOA, MKT, Dosya No:103, Gömlek No: 64.

Mabeyn-İrâde

BOA, MB.İ, 14-07-1264 Tarihli Belge.

Sadâret Müteferrik

BOA. A.M, Dosya No: 4, Gömlek No: 40.

Mühimme Kalemi

BOA, A.DVN. MHM, Dosya No: 7, Gömlek No: 40.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, Def'a 3, Sene 1265 ve Def'a 22, Sene 1284 arasındaki salnameler.

Takvim-i Vekâyi

Takvim-î Vekâyi, Def'a 360, 5 Muharrem 1264.

Takvim-i Vekayi defa 576, 15 Cemaziyyel Evvel 1276.

İngiliz Arşivi

Musul'dan gönderilen 31.10.1843 tarihli rapor. FO, 195/228.

B. KİTAPLAR, MAKALELER, TEZLER VE ANSİKLOPEDİ MADDELERİ

ABCA, Yurdaer; *Yezidilik ve Osmanlı Yönetiminde Yezidiler*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2006, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Abdurrahman Saygılı, "Modern Devletin Çıplak Sureti," *Anakara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt. 59, s. 61-97.

Aboona, Hirmis; *Assyrians Kurds and Ottomans*, Cambria Press, New York, 2008.

Abou El-Haj, *Rıfa'at Ali, Modern Devletin Doğası*, Çev. Oktay Özel-Canay Şahin, İmge yayınları, Ankara, 2000.

Abu'l-Farac; Bar Hebraeus Gregory, *Abu'l-Farac Tarihi*, Cilt. II, Çev. Ömer Rıza Doğrul, 3. Baskı Ankara, 1999.

Afyoncu, Erhan; *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007.

Ágoston, Gábor; *Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç*, Çev. M. Fatih Çalışır, Timaş Yayınları, İstanbul, 2005.

Ahmed bin Yahya bin Cabir el-Belâzurî, *Futuhu'l Buldan*, Daru'l Fikr, Beyrut, s.209; Kâtip Çelebi, *Cihânumâ*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2010.

Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Hikmet Neşriyat, Cilt. VI, İstanbul, (Basım Tarihi Yok), s. 2822.

Ahmet Lütü Efendi, *Ahmet Lütü Efendi Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, Cilt. VIII, İstanbul, 1999.

Ainsworth, William Francis; *Travels and Research in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*, Vol. II, London, 1892.

Akdağ, Mustafa; *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi*, Tekin Yayınevi, Ankara, 1979.

Akgündüz, Ahmet; *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, Cilt. III, Yavuz Sultan Selim Kanunnameleri, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992.

Akın, İhsan; *Hakkâri Beyliği (1130-1849)*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2019, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Akman, Ekrem; “İtaat, İtikat ve Askerlik Üçgeninde Osmanlı’da Devlet-Yezidi İlişkileri”, *Hitit İlahiyat Dergisi*,” Çorum, 2021, Sayı. 20, Cilt. 1, s. 109-138.

Albayrak, Kadir; “Nestûrîlik”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt. 33, İstanbul, 2007, s. 15-17.

Albayrak, Kadir; *Keldanîler ve Nasturîler*, Vadi Yayınları, Konya, 1997.

Alexander Khachatrian, “The Kurdish Principality of Hakkâriya (14th-15th Centuries)”, *Iran & the Caucasus*, Vol. 7, No. ½, 2003, s. 51-58.

Ali kılıç, Dünder; *Abbasi Devleti’nden Hakkâri Beyliği’ne İrisan Beyleri*, İstanbul, 2006.

_____; *Hakkâri*, Hakkâri Valiliği Yayınları, Ed. Mehmet Top, No: 6, Van 2015, s. 55-78.

Ali Yayıcıoğlu, *Partners of the Empire The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*, Stanford University Press Stanford, California 2016.

Allouche, Adel; *Osmanlı-Safevî İlişkileri*, Anka Yayınları, İstanbul, 2001.

Alver Köksal; *Kent Sosyolojisi*, Editör: Köksal Alver, Hece Yayınları, İstanbul, 2012.

Anthony D. Smith, *Millî Kimlik*, Çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

Antony Giddens, *Toplumun Kuruluşu*, Çev. Hüseyin Özel, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999.

Anzerlioğlu, Yonca; *Nasturiler ve 1924 Ayaklanması*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlk ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1996, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Arslan, Ali; “Ermeni Kilisesi’nin Ermenilerin Hayat ve İdeallerindeki Yeri ve Büyük Güçlerin Ermeni Kilisesine Nüfuzu”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler: Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı Kilise ve Milliyetçilik*, 2014, Cilt: IX, s. 13-37.

Aslanoğlu, Rana A.; *Kent, Kimlik ve Küreselleşme*, Asa Kitapevi, Bursa, 1998.

Ateş, Sabri, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri*, Bir Sınır Yapmak, Küre Yayınları, İstanbul, 2020.

Atiya, Aziz S.; *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, Çev. Nurettin Hiçyılmaz, Doz Yayınları, İstanbul, 2005.

Atmaca, Metin; “Şeyh, Şah ve Sultan: Kürtlerde Tarikat ve Devlet İlişkileri”, *Uluslararası Seyyid Tâhâ-i Hakkâri Sempozyumu Bildirileri*, (24-24-26 Mayıs 2013) 2014, s. 231-238.

_____; *Politics of Alliance and Rivalry on the Ottoman-Iranian Frontier: The Babans (1500-1851)*, Faculty of Philosophy Albert Ludwig University of Freiburg, PhD diss., 2013.

Avcı, Yasemin; *Bir Osmanlı Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentsel Dönüşüm: Denizli (1839-1908)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2010.

_____; *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2004.

_____; *Osmanlı Hükûmet Konakları Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devleti Erki ve Temsili*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016.

Averyanov, P. İ.; *Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler*, 19. Yüzyıl. Türkiye, İran ve Rus Kürtlerinin Çağdaş Politik Durumu, Bir Tarih Denemesi, Çev. İbrahim Kale, İstanbul, Avesta Yayınları, 2010.

Ay, Tuncay; *Tanzimat'ın Hakkâri'de Uygulanması*, Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Bitlis, 2015, (Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi).

Aydın, Mehmet; “Yezidiler ve İnanç Esasları”, *Belleten*, Ankara, 1988, Cilt: LII, Sayı. 202, s. 33-74.

Ayla Efe, “Tanzimat'ın Eyalet Reformları 1840-64: Silistre Örneği”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Cilt. 6, Sayı. 22, Yaz 2009, s. 87-113.

Ayn-ı Ali Efendi, *Kavanin-i Al-i Osman Der Hülasa-i Mezzamin-i Defter-i Divan*, Sene 1018.

Azîz Efendi, *Kanûn-nâme-i Sultânî Li Aziz Efendi*, Editörler; Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin, İngilizce Çevirisiyle ile Birlikte Hazırlayan; Rhoads Murphey, Harvard Üniversitesi Basımevi, 1985.

Babinger, Franz; *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çev. Coşkun Üçok, Ankara, 1992.

Badger, George Percy; *The Nestorians and Their Rituals with the Narrative of a Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844*, Vol. 1, London, 1852.

Baki Tezcan, “Tarih Üzerinden Siyaset: Erken Modern Osmanlı Tarihyazımı”, *Erken Modern Osmanlı Tarihyazımı İmparatorluğun Yeniden Yazımı*, Ed. Vırgına H. Aksan-Daniel Goffman Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

Baluken, Yusuf; “Kuruluşundan Osmanlı Hakimiyetine Kadar Şenbû Beyliği”, *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyum Bildirileri, (14-15 Kasım 2014 Hakkâri)*, Editörler; Yaşar Kaplan, Murat Adıyaman, M. Xalid Sadînî, Cilt. I, Ankara, 2016, s. 123-138.

Barkan, Ömer Lütfi; *Türkiye’de Toprak Meselesi*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980.

Barkey, Karen; *Eşkiyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezîleşmesi*, Çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016.

Barth, Fredrik; *Kürdistan’da Toplumsal Örgütlenmenin İlkeleri*, Çev. Serap Rûken Şengül-Hişyar Özsoy, Avesta Yayınları, İstanbul, 2001.

Baykara, Tuncer; *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul, 2015.

Bayraktar, Mehmet; *Kutlu Müderris İdris- i Bitlisî*, Biyografi Net Yayınları, İstanbul, 2006.

Baz, İbrahim; “Bir Bölgenin Dinî-Kültürel Değişimi: Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Toplum, Devlet ve Tarikatlar”, *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt. 21, Sayı. 41, 2020, s. 1-31.

Belazuri, Futuhü’l- Buldan, Mektebet’ul- Hilal, Beyrut 1983.

Belli, Oktay, “Van Gölü’nün Güneydoğusu ile Hakkâri Bölgesi’nde Bulunan Tarih Öncesi Döneme Ait Kayaüstü Resimleri, III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (6- 8 Haziran 2007), Ankara, 2008, s. 2-9.

Besim Darkot, “Çölemerik”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt. III, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1977.

Bezer, Gülay Ögün; “Zengiler”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt. XLIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013.

Bozan, Metin; “Şeyh Adî’siz Yezîdîlik: Yezîdîlerin Adî b. Musâfir Algısında Yaşanan Farklılaşmalar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı. 53, Cilt. 2, Ankara, 2012, s. 23-41.

_____; “XVI. Asırda Yezidiler (Êzîdîler)’in Dinî Statüsü Hakkındaki Tartışmalara Dair İki Belge: Mevlânâ Sâlih El-Kürdî’nin Bir Fetvası ile Mevlânâ Muhammed Berkal’î’nin Ta’liki”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Cilt. 12, Sayı. 2, Nisan, 2020, s. 224-253.

_____; *Şeyh Adî Bin Müsafir*, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2012.

Bozkurt, Gülnihal; *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara, 1989.

Brant, James; *1838 Yazında Kürdistan*, Çev. A. Celil Kaya, Rupel Yayınları, İstanbul, 2014.

Braude, Benjamin; “Millet Sisteminin İlginç Tarihi”, *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt. 4, Ankara, 1999, s. 245-254.

Bruinessen, Martin van; *Ağa, Şeyh, Devlet*, Çev. Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

_____; *Kürdistan Üzerine Yazılar*, İletişim Yayınları, Çev. Nevzat Kırac, 8. Baskı, İstanbul, 2013.

Budak Münşi Kazvini, *Cevahir’ul- Ahbar*, Tah: Muhsin Behram Nejad, Miras Mektub, Tahran 1378.

Bulut, Faik; *Ortadoğu’nun Solan Renkleri*, Berfin Yayınları, İstanbul, 2002.

Campanile, Giuseppe; *Kürdistan Tarihi*, Çev. Heval Bucak, Avesta Yayınları, İstanbul, 2009.

Cansever, Turgut; *Osmanlı Şehri*, Timaş Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 1999.

Catering Zeno, *Travels of a Merchant in Persia*, Ed. Charles Grey, Printed For The Hakluyt Society, London, 1873.

Celil, Celile; *Dar Üçgende Üç İsyan*, Bedirhan Bey Ayaklanması, 3. Baskı, Evrensel Yayın, İstanbul, 2009.

_____; *XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda Kürtler*, Özge Yayınları, Çev. Mehmet Demir, Ankara, 1992.

Charles Noel, E. W.; *Kürdistan 1919 Binbaşı Noel'in Günlüğü*, Çev. Bülent Birir, Avesta Yayınları, İstanbul, 2014.

Cuinet, Vital; *La Turquie D'Asie Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée De Chaque Province De L'Asie-Mineure*, Vol. 2, Paris, 1891.

Çadircı, Musa; *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara, 1997.

_____; *Anadolu'da Redif Askeri Teşkilatının Kuruluşu, Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik*, Der. Tülay Ercoşkun, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2008.

_____; *Türkiye'de Kaza Yönetimi (1840-1876)*, Belleten Dergisi, Cilt. LIII, 1988, s. 237-258.

Çağlayan, Ercan; *Zazalar, Tarih, Kültür, Kimlik*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016.

Çakır, Mehmet Saki; *Seyyid Tâhâ Hakkârî ve Nehrî Dergâhı 19. Yüzyılda Nakşibendî-Hâlidîlik*, Nizamiye Akademi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 28-29; Şefik Korkusuz, "Seyyid Tâhâ Hakkârî (Nehri), Uluslararası Seyyid Tâhâ-î Hakkârî Sempozyumu Bildirileri (24-24-26 Mayıs 2013), 2014, s. 143-166.

Çay, Abdulhaluk; *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Turan Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 321.

Çelenk, Mehmet; "Safeviler Döneminin Şîî-Sünnî İlişkileri Üzerindeki Etkisi", *Ortadoğu'nun Geleceği Açısından Şîî-Sünnî İlişkileri Sempozyumu Bildiriler, (27-29 Eylül Çorum)* Ed. Mesut Okumuş-Cemil Hakyemez, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum, 2013, s. 63-85.

Çetinsaya, Gökhan; *II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi*, Küre Yayınları, İstanbul, 2020.

Dabağyan, Levon Panos; *Türkiye Ermenileri Tarihi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 4. Baskı, İstanbul, 2005.

Danişmend, İsmail Hami; *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt. III, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1972,

Darkot, Besim; "Çölemerik", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, Cilt. III, İstanbul, 1977.

Davison, Roderic H.; *Osmanlı İmparatorluğunda Reform, 1856-1876*, Çev. Osman Akinhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005.

Demir, Ömer; Acar, Mustafa; “Patrimonyalizm” *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara, 2005.

Deniz, Mehmet Sabri; *XIX. Yüzyıl Hakkâri ve Çevresinde Kürt-Nasturi İlişkileri*, Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 100.

Deringil, Selim; *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Çev: Gül Çağalı Güven, Yapı kredi Yayınları, İstanbul, 2002.

Dinç, Fasih; Osmanlı-İran Ara Coğrafyasında Din İktidar İlişkileri Cizre Hükûmeti Örneği (16-19. YY), Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri, (14–16 Mayıs 2010 Şırnak), ed. Nesim doru, Şırnak Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2010, s. 515-526.

Doğan, Cabir; “II. Mahmut Dönemi Osmanlı Merkezîleşme Politikasının Doğu Vilayetlerinde Uygulanması”, *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/4 Fall 2011, s. 505-521.

_____; “Tanzimat’ın Van’da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı”, *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/4 Fall 2011, Turkey, s. 147-162.

_____; *Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey, (1802 – 1869)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mart 2010.

Doktor Friç, *Kürdler Tarihi ve İçtimai Tedkikat*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.

Doru, M. Nesim; “Osmanlı-Kürt İlişkileri Bağlamında Kürt Medrese ve Tekkelerinde İlmî Faaliyetler”, *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, Ed: İbrahim Özcoşar, Shahab Vali, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017.

Doski, Tahsin İbrahim; *Muxtasar Ehwalı Umera*, Duhok Üniversitesi Yayınları, Duhok, 2010.

Düstur, I. tertip, Cilt. I, s. 4-7.

Ebü’l Fida, *Takvimü’l Buldan*, Çev. Ramazan Şeşen, Yedi Tepe Yayınları, İstanbul, 2017, s. 232.

Edmonds, C.J.; *Kürtler, Türkler ve Araplar Kuzey-Doğu Irak'ta Siyaset, Seyahat ve İnceleme (1919–1925)*, Çev. Serdar Şengül, Serap Rüken Şengül, Avesta, İstanbul, 2003.

Efe; Ayla; “Tanzimat Devleti, İmar-ı Mülk ve Tebaa Politikaları ve Bir Sancak”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Ağustos 2016, Sayı: 38, 1-13.

el- Ömerî, Fadlullah, *Mesalik’ul-Ebsar fi Memalik’il-Emsar*, Tah: Kamil Salman el- Cuburi), Dar’ul- Kutub’il- İlmiyye, Cilt. 3. Beyrut 201.

_____; *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, Timaş Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2014.

Emecen, Feridun M.; *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

_____; “Osmanlılar’da Yerleşik Hayat Şehirliler ve Köylüler”, *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt. 4, Ankara, 1999, s. 91-97.

Emiroğlu, Kudret; *Kısa Osmanlı-Türkiye Tarihi, Padişahlık Kültürü ve Demokrasi Kültürü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Enver Ziya Karal, “Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi”, *Belleten*, Cilt. XXVIII, S. 12, Ekim, 1964.

Epiözdemir, Şekip; *1514 Amasya anlaşması, Kürt-Osmanlı İttifakı ve Mevlâna*, İdris-i Bitlisi, Pêrî Yayınları, İstanbul, 2005.

Ercan Gümüş, “Siirt ve Çevresinde Aşiretler”, *Uluslararası Siirt Sempozyumu Bildiri Kitabı (19-21 Eylül 2006)*, Ed. Mehmet Bilen, Ahmet Erkol, Abdurrahman Adak, Veysel Gürhan Diyaeddin Temiz, Birleşik Matbaa, İzmir, 2007, s. 712-725.

Erdost, Muzaffer İlhan; *Şemdinli Raporu*, Onur Yayınları, Ankara, 1993, s. 60.

Ergenç, Özer; “Osmanlı Klasik Düzeni ve Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar”, *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt. 4, Ankara, 1999, s. 32-39.

_____; “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler”, *VIII. Türk Tarih Kongresi (11-15 Ekim 1976)*, Ankara, 1981, s. 1265-1281.

_____; “Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler”, *Belleten*, Cilt. 52. Sayı. 203, 1988, s. 667-684.

Ertaş, Mehmet Yaşar; “Tanzimat Döneminde Mardin ve Çevresinde Devlet Aşiret İlişkileri”, *Makalelerle Mardin*, Cilt. I, İstanbul, 2007, s. 497-528.

Eryılmaz, Bilal; “Osmanlı Devleti’nde Farklılıklara ve Hoşgörüyü Kavramsal Bir Yaklaşım”, *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, s. 236-448.

Eryılmaz, Bilal; Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, Risale Basın Yayınları, İstanbul, 1996.

_____; *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2017.

Erzen, Arif; *Doğu Anadolu ve Urartular*, TTK Yayınları, Ankara, 1992.

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu Dizini, Yapı Kredi Yayınları. Haz: Seyyid Ali Kahraman, Y. Dağlı.; Cilt 4, 1. Kitap, İstanbul, 2010,

Fadlullah el-Ömeri, *et- Ta’rifu bi- Mustalih’iş- Şerif*, Daru’l Kitabu’l ‘İlmiye Yayınları, Beyrut 1988.

Faroqhi, Suraiya; “Kentlerde Sosyal Yaşam”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Ed. Halil İnalcık, Doanld Quarter, Çev. Ayşe Berktaş, Süphan Andıç, Serdar Alper, Eren Yayıncılık, Cilt. II, İstanbul, 2000, s. 699-729.

_____; “Merkezî Devletle Başetmek Yerel Güçlerler Başetmek 16. Yüzyıldan 19. Yüzyılın Başlarına Osmanlı Bölgeleri ve Ayanlar”, *Osmanlı ve Balkanlar Bir Tarihyazımının Tartışması*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 403-436.

Fayda, Mustafa; “Zimmî”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, Yayınları, Cilt. 44, İstanbul, 2013, s. 428-434.

Ferhat Tekin, *Hakkâri Örneğinde Aşiret, Cemaat ve Akrabalık Örüntülerinin Modernleşme ve Kırsal Çözülme Sürecindeki Siyasal ve Toplumsal Sonuçları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, Konya, 2005, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Foggo, Hacer Yıldırım; *Kırmızı Püskül 1843-1846 Nesturi Katliamı*, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul, 2002.

Fortacı, Talha; Doğuşundan Günümüze Nestûrî Kilisesi, Eskiyei Yayınları, Ankara, 2018.

Fuccaro, Nelida; *Öteki Kürtler*, bgst Yayınları, Çev. Şerif derince Günay, Ayşâ Günaydın vd, İstanbul, 2010.

Gábor Ágoston, “A Flexible Empire: Authority and its Limits on the Ottoman Frontiers”, *International Journal of Turkish Studies*, 9.1-2 (2003), s15-31.

Galletti, Mirella; *Kürdistan Hristiyanları*, Çev. Heval Bucak, Avesta Yayınları, İstanbul, 2016.

Gencer, Fatih; “19. Yüzyılın Başlarında Hakkâri Sancağına Dair Bazı Tespitler”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Eylül, 2015 Yıl 8, Sayı. XXIII, s. 409-431.

_____ ; “19. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin Dersim’de Merkezî Otoriteyi Kurma Çabaları”, *Ankara, Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 55, 2015, s. 217-242,

_____ ; “Merkezîleşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.30, Ankara, 2011, 75-96.

_____ ; *İngiltere Konsolos James Brant’ın Gözüyle Doğuda Değişim Yılları*, Gece Akademi Yayınları, Ankara, 2018.

_____ ; *Merkezîyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

_____ ; *Tahdîd-İ Hudûd-ı İraniyeye Me’mur Derviş Paşa Lahîyası*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2016.

Genç, Mehmet; *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010.

Genç, Vural; *Acem’den Rum’a Bir Bürokrat ve Tarihçi İdris-İ Bidlîsî (1457-1520)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019.

Giddens, Antony; *Toplumun Kuruluşu*, Çev. Hüseyin Özel, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999.

_____ ; *Ulus, Devlet ve Şiddet*, Çev: Cumhur Atay, Devrin Yayınları, İstanbul, 2005.

Gökalp, Ziya; *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, Haz. Yalçın Toker, Toker Yayınları, İstanbul, 2013.

Gökbilgin, Tayyib; *Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 2272, İstanbul, 1977.

Göyünç Nejat; “XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır”, *BTTD*, S. 7.

_____; “Hane Deyimi Hakkında”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, Sayı 1, s. 331-348.

_____; “Osmanlı Devleti’nde Taşra Teşkilatı (Tanzimat’a Kadar)”, *Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı I: Siyaset ve Teşkilat*, 31, Ankara, 2000, s. 79. 77-110.

_____; *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

_____; Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1991, s. 267-277.

Grant, Asahel; *Nasturiler ya da Kayıp Kabileler*, Çev. Hikmet İlhan, Avesta Yayınları, İstanbul, 2015.

Grousset, Rêne; *Başlangıcından 1071’e Kadar Ermenilerin Tarihi*, Çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.136-205.

Guest, John S.; *Yezidilerin Tarihi*, Avesta Yayınları, Çev. İbrahim Bingöl, İstanbul, 2007.

Guli, Nizar Eyup; “Hakkâri Beyliğinin Şeceresi”, *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyum Bildirileri*, (14-14-15 Kasım 2014 Hakkâri), Editörler; Yaşar Kaplan, Murat Adıyaman, M. Xalid Sadînî, Cilt. I, Ankara, 2016, s. 267-281.

Gül, Muammer; “Tarihi ve Coğrafi Bakış Açısından Kürdistan kavramının Ortadoğu’daki Yeri (Orta çağlardan Osmanlı Hâkimiyetine kadar), Birinci Ortadoğu Semineri (Kavramlar, kaynaklar ve Metodoloji)”, *Elâzığ*, 29-31 Mayıs 2003, *Fırat Üniversitesi, Orta-Doğu Araştırmaları Merkezî Yayınları*, No: 5, Elâzığ 2004, s. 87-97.

Gülay Kahveci, *29 Numaralı Mühimme Defteri, (984/1576), (Tahlil-Özet-Transkripsiyon)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul, 1998, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Gündüz, Tufan; *Son Kızılbaş Şah İsmail*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010.

Günel, Kamil; *Coğrafyanın Siyasal Gücü*, Çantay Kitabevi, İstanbul, 1997.

Güneş, Hüseyin; “Beytüşşebap Tarihi Üzerine Bazı Notlar”, *Beytüşşebap ve Molla Hüseyin Baleyi Sempozyum Bildiriler Kitabı*, (20-21 Eylül 2014), Ed. İbrahim Baz, Şırnak Üniversitesi Yayınları, Şırnak, 2014, s. 29-39.

H. Aksan, Virginia; Goffman, Daniel; “Erken Modern Osmanlı Dünyasının Resmini Çizmek”, *Erken Modern Osmanlılar*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.

Hakan, Sinan; “Dini Bir Otoriteden Siyasi Bir Hüviyete; Seyyid Taha-yı Nehrî”, *Uluslararası Seyyid Tâhâ-î Hakkâri Sempozyumu Bildirileri*, (24-26 Mayıs 2013), 2014, s. 91-105.

Hakan, Sinan; *Müküs Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmud*, Peri Yayınları, İstanbul, 2002.

Hakan, Sinan; *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, Doz Yayınları, İstanbul, 2007.

Halaçoğlu, Yusuf; “Aşiret”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt. 4, İstanbul, 1991, s. 1-9.

Hamdullah Mustavf-î, *Nuzhetu'l Kulub*, Ed. G. Le Strange. M. A, The University Press, Cambridge, London 1915.

Heckmann, Lale Yalçın; *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Hirori, Derviş Yusuf; “Hakkâri Beyliğinin Kuruluşu”, *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyum Bildirileri (14-14-15 Kasım 2014 Hakkâri)*, Editörler; Yaşar Kaplan, Murat Adıyaman, M. Xalid Sadîni, Cilt. I, Ankara, 2016, s.479-525; Sevgen, s. 140.

Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, Haz: İsmet Parmaksızoğlu, Cilt. IV, İstanbul, 1979.

Hut, Davut; *Musul Vilayeti'nin İdarî, İktisadî ve Sosyal Yapısı (1864-1909)*; Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Haziran 2006, (Yayınlanmamış Doktora Tezi)

Hüseyin, Derviş Yusuf; *Hirorî Bilâd-ı Hakkâri (945-1336)*, Dar Spirez, Duhok, 2005.

Kalantari, Yahya; Feth Ali Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1797-1834), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1976, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Kılıç; Dünder Ali; *İrisân Beyleri*, Tarih Düşünce Kitapları, İstanbul, 2015.

_____; “Hakkâri Beyliği, İrisân Beyliği’nin Yıkılış Etkenleri”, *III. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, 6-7-8 Haziran 2007, s. 311-318.

Izady, Mehrdad R.; *Bir El Kitabı Kürtler*, Çev. Cemal Atila, Doz Yayınları, İstanbul, 2004.

İbn Haldun; *Mukaddime*, Çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005.

İbn Hevkal, *Kitabu’l ‘Arz*, Menşurat Daru Mektebe Malu’l Hayat, Beyrut, 1996.

İbn Kesir, İsmail b. Ömer el- Kuraşi, *el-Bidaye ve’n-Nihaye*, Cilt. X, Mektebetü’l- Mearif, Beyrut, 1981.

İbn’ul Esir, İzzeddin ebu’l Hasan Ali; *el Kâmil fi’t Tarih*, Çev. Abdülkerim Özaydın ve diğerler, Bahar Yayınları, İstanbul, 1985, Cilt. XI.

İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, TTK Yayınları, Ankara, 1995.

İdiz, Ferzende; “Tarihi Süreçte Hakkâri’de Faaliyet Göstermiş Olan Başlıca Tarikatlar ve Temsilcileri”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Aralık-2019 Cilt.11 Sayı:3 (25) / December-2019 Volume:11 Issue:3 (25), s. 1264-1281.

İdrîs-i Bidlisî, *Selim Şah-nâme*, Haz. Hicabi Kırlangıç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

İlber, Ortaylı; “19. Yüzyıl’da Heterodoks Dinî Gruplar ve Osmanlı İdaresi”, *İLAM Araştırma Dergisi*, 1996, Cilt: I, Sayı: 1, s. 63-68

İleri, Cihangir; “Osmanlı Devleti’ndeki Nasturilerin Genel Durumu ve Nasturi İsyanları”, *Süryaniler ve Süryanilik I*, Hazırlayanlar: Ahmet Taşgîn-Eyüp Tanrıverdi- Canan Seyfeli, Orient Yayınlar, 2005, s. 117-132.

İlgürel, Mücteba; “İstimâlet”, İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt. XI, İstanbul, 2001, s. 362-363.

İmadeddin Al-Kâtip El-İsfahanî, *Zübdetü’l Nusra ve Nuhbatu’l Usra*, Çev. Kivameddin Burslan, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943.

İnalcık, Halil; “Eyalet” *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 548-500.

_____; Halil İnalcık, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, *Belleten* XXXVIII/132, s. 623-690.

_____; *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İSAM Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2017.

_____; “İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi”, *Ankara Üniversitesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, Sayı.1, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul, 1959, s. 29-46.

_____; *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.

_____; *Osmanlılar*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

_____; *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1992.

İpşirli, Mehmet; “Beylerbeyi”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İstanbul, 1992, s. 67-74.

_____; “Kapı Halkı” *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt. 24, İstanbul, 2001, s. 343-344.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt. II, TTK Yayınları, Ankara, 1998.

İzbırak, Reşat; *Cilo Dağı ve Hakkâri ile Van Gölü Çevresinde Coğrafya Araştırmaları*, Anıl Matbaası, İstanbul, 1951.

Jean-Louis Hout; Jean Paul Thalmann; Dominique Valbelle, *Kentlerin Doğuşu*, İmge Yayınları, Ankara, 2000.

Jwaideh, Wadie; *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, Çev. İsmail Çekem ve Alper Duman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Kadir Albayrak, *Keldaniler ve Nasturiler*, Vadi Yayınları, Konya, 1997.

Kafadar, Cemal; *İki Cihan Âresinde Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu*, Çev. Tunç Şen, Metis Yayınları, İstanbul, 2018.

Kalaycıoğlu, Sibel; “Toplumsal Yapı, Toplumsal Kurumlar, Gruplar ve Toplumsal Değişme”, *Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı*, Ed. Memet Zencirkıran, Nova Yayınları, Ankara, 2006, s. 6-11.

Kaplan, Yaşar; “Aşireti Ortaya Çıkaran Temel Etmenler”, *Türkiye’de Aşiret Tartışmaları*, Haz. Suvat Parin, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 277-296.

_____; “Çukurca ve Çukurcalı İlim Adamları”, *I. Uluslararası Zap Havzası Uleması Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ed. Yaşar Kaplan, Murat Adıyaman, Emin Yıldırım, Hakkâri Üniversitesi Yayınları, Hakkâri, 2018, s. 767-785.

_____; “Hakkâri Tarihi”, *Hakkâri* 2015, Hakkâri Valiliği Yayınları No: 6, Van, 2015, s. 19-39

_____; “Hakkâri’de Nestûrî Patrikliğinin Son Dönemi (1876-1915)”, *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt. 17, Sayı. 2, s. 254-255.

_____; “Pınyanış Hükûmeti”, *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyum Bildirileri, (14-15 Kasım 2014 Hakkâri)*, Editörler; Yaşar Kaplan, Murat Adıyaman, M. Xalid Sadînî, Cilt. I, Ankara, 2016, s. 479-495.

_____; “Tarihte Hakkâri, Şemdinani Bahdınan ve Nehri”, *Uluslararası Seyyid Tâhâ-î Hakkâri Sempozyumu Bildirileri, (24-24-26 Mayıs 2013)* 2014, s. 109.

_____; *Günümüz Yezidiliği*, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2013.

_____; *Nesturi Kilisesi’nin Temel İnanç ve Uygulamalarının Teşekkül Süreci (VI-XIII. Yüzyıllar)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2021, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Karademir, Nihat; *Osmanlı’nın Son Yüzyılında Kürtler, Modernleşme Merkezileşme ve İsyan*, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2017.

Karal, Enver Ziya; “Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi”, *Belleten*, Cilt. XXVIII, Sayı. 12, Ekim, 1964, s. 581-601.

Karal, Enver Ziya; *Osmanlı Tarihi*, Cilt. V-VII, TTK Yayınları, Ankara, 1999.

Karataş, Mehmet; “18-19. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Bazı Müsadere Uygulamaları”, *OTAM*, Sayı. 19, 2006, s. 219-237.

Kardam, Ahmet; *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan Direniş ve İsyan Yılları*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2011.

Karpat, Kemal H.; *Osmanlı Devleti’nin Kısa Sosyal Tarihi Aynalar Bürokrasi Demografi ve Modernleşme*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019.

_____; *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019.

_____; *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, Çev. Ş. Akile Zorlu Durukan ve Kaan Durukan, İmge Yayınları, Ankara, 2008.

_____; *Osmanlı Nüfusu*, Timaş Yayınları, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul, 2010, s. 385.

_____; *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, Çev. Güneş Ayas, Timaş Yayınları. İstanbul, 2009.

_____; *Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet ve Milliyetçilik*, Çeviren: Recep Boztemur, Timaş Yayınları. İstanbul, 2011.

_____; *Osmanlı Modernleşmesi, Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*. Çev. Ceren Elitez, Timaş yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014.

Kasaba, Reşat; *Bir Konargöçer İmparatorluk Osmanlı'da Göçebeler, Göçmenler ve Sığınmacılar*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012.

Kâtip Çelebi; *Cihânnümâ*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2010.

Kaya, Adnan Menderes; *Tarihi Konuşan Bir Kent Hakkâri*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2010.

Kenanoğlu, M. Macit; “Zimmî” *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt. 44, İstanbul, 2013, s. 438-440.

_____; *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2004.

Kerevan Amêdî, *el- Kurd fî Kitabat'il- Muerrihi ibn-i Esir el- Cezeri*, Sîpîrêz Yayınları, Duhok 2006.

Khoury, Dina Rizk; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu Musul 1540-1834*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

Kılıç, Orhan; “Klasik Dönem Osmanlı İdarî Sisteminde Hükûmet Sancaklar: Hakkâri Hükûmeti Örneği”, *XIV. Türk Tarih Kongresi*, Cilt. II, Ankara, 2002 I. Kısım, s. 703-719.

_____; “Ocaklık”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt. 33, İstanbul, 2007, s. 317-318.

_____; Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler, Elâzığ, OTAM, 1997, s. 119.137.

_____; “Klasik Dönem Osmanlı İdari Sisteminde Hükûmet Sancaklar: Hakkâri Hükûmeti Örneği”, *XIV. Türk Tarih Kongresi (9-13 Eylül 2002), Kongreye Sunulan Bildiriler*, II. Cilt. I. Kısım, Ankara, 2005, s. 703-719.

_____; *XVI ve XVII yüzyıllarda Van (1548- 1648)*, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, Van, 1997.

Kılıç, Remzi; *Kanunî Devrinde Osmanlı İran Münasebetleri*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2006.

_____; *XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasi Anlaşmaları*, Tez Yayınları, İstanbul, 2001.

Kılıç, Rüya; *Osmanlı'da Seyyidler ve Şerifler*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012.

Kılıçbay, Mehmet Ali; “Osmanlı Kimliği Sorununa Kişisel Bir Yaklaşım”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı:11, 1990, 46-56.

Kırmızı, Abdülhamit; *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2008.

Koçaş, Sadi; *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Altınok Matbaası, Ankara, 1967.

Kodaman, “Bayram; Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı, I, Samsun 1986, s. 3-20.

_____; *Sultan II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, T.K.A.E. Yayınları, Ankara, 1987.

Komisyon “Hakkâri” *Yurt Ansiklopedisi*, Anadolu Yayınları, İstanbul, 1982, Cilt. V, s. 3305-3306.

Korkmaz Engin; *1914-1924 Yılları Arasında Hakkâri'deki Nasturi Olaylarının Sosyo-Politik Analizi*, Hasan Kalyoncu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Doktora Programı, Gaziantep, 2021, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Korkusuz, Şefik; “Seyyid Tâhâ Hakkâri (Nehri)”, *Uluslararası Seyyid Tâhâ-i Hakkâri Sempozyumu Bildirileri*, (24-24-26 Mayıs 2013), 2014, s. 143-166.

Koyuncu, Aşkın; “Osmanlı Kimliği Üzerine Bazı Düşünceler,” *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, Sayı 1, s. 201.

Köprülü, Mehmet Fuad; *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1981.

Kuban, Doğan; “Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziksel Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, *Vakıflar Dergisi*, Cilt. 7, 1968, s. 55-73.

Kunt, İ. Metin; *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1978.

Kutlay, Naci; *Kürt Kimliğinin Oluşum Süreci*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2012.

Küçükbaşcı, Mustafa Sabri; “Seyyid”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt. 37, İstanbul, 2005, s. 40-43.

Kütükoğlu, Bekir; *Osmanlı-İran Münasebetleri*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1993.

Lattimore, Owen; *Studies in Frontier History*, Oxford University Press, London, 1962.

Layard, Austen Henry; *Ninova ve Kalıntıları Kürdistan'ın Keldani Hristiyanları, Yezidiler ya da Şeytana Tapanların Ülkesine Bir Gezi, Eski Asur'un Töre ve Sanatlarının Araştırılması*, Çev. Zafer Avşar, Avesta Basın Yayın, İstanbul, 2000, s. 185-186.

Leach, Edmund Ronald; *Rewanduz Kürtleri Toplumsal ve İktisadi Örgütlenme*, Çev. Sinan Birwan-Hişyar Özsoy-Serap Ruken Şengül, Aram Yayıncılık, İstanbul, 2001.

Lefebvre, Henri; *Mekânın Üretimi*, Sel Yayıncılık, 4. Baskı, İstanbul, 2016.

Lescot, Roger; *Yezidiler, Din, Tarih ve Toplumsal Hayat Cebeli Sincar ve Suriye Yezidileri*, Çev. Ayşe Meral, Avesta Yayınları, İstanbul, 2009.

Lewis, Bernard; *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK Yayınları, Çev. Metin Kırıatlı, 5. Baskı, Ankara, 1993.

Longgrigg, Stephen Hemsley; *Four Centuries of Modern Iraq*, Garnet Publishing, 2002.

M. Cerasi, Maurice; *Osmanlı Kenti, Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, Çev: Aslı Ataöv, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.

M.S. Lazarev; Ş.X. Mihoyan, *Kürdistan Tarihi* Çev. İbrahim Kale, 3. Baskı, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010.

Marcus, Abraham; *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, Küre Yayınları, İstanbul, 2013.

Mardin, Şerif; *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

McDowall, David; *Modern Kürt Tarihi*, Çev. Neşenur Domaniç, Doruk Yayınları İstanbul, 2004.

Mehmed Cemaleddin, *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri -Ayine-i Zurefa-*, Haz. Mehmet Aslan, Kitabevi, İstanbul, 2003.

Mehmed Hurşid Paşa; *Seyâhnâme-i Hudûd*, Çevrimyazı Alaattin Eser, Simurg Yayınları, İstanbul, 1997.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Yayına Hazırlayanlar: Ali Aktan Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Keskin), I, İstanbul, 1995.

Menteşavili, A. M.; *Dünden Bugüne Kürtler*, Çev. Ayşe Hacıhasanoğlu, İstanbul, 2004, Evrensel Basım Yayın.

Menzel, Theodor; “Yezidiler”, *İslam Ansiklopedisi*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Cilt. 13, Ankara, 1997, s. 415- 423.

Mer'i, Ferset; *Kürdistan fi'l- Karni Sabii Miladi, Dar'uz- Zaman*, Dimeşk, 2011.

Merry E. Wiesner-Hanks, *Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789*, Çev. Hamit Çalışkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.

Michael Eppel, “The Demise of the Kurdish Emirates: The Impact of Ottoman Reforms and International Relations on Kurdistan during the First Half of the Nineteenth Century”, *Middle Eastern Studies*, Sayı. 44, Cilt. 2, Mart 2008, s. 238-258.

Millingen, M. F.; *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, Çev. N. Mestçi, İstanbul, Doz Yayınları, İstanbul, 1998.

Moltke, Helmuth von; *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969.

Muhammed Emin Zeki Beg; *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Çev. Vahdettin İnce vd., Nûbihar Yayınları, 11. Baskı, İstanbul, 2018.

Muhammedoğlu, Aliyev Salih; “İran”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Cilt. XXII, İstanbul, 2001, s. 405-407.

Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, Cilt I, Haz. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1979.

Mümtazer Türköne, *Türk Modernleşmesi*, Lotus Yayınevi, İstanbul, 2003.

Münir Aktepe, *Osmanlı-İran Münasebetleri ve Silahşör Kemani Mustafa Ağanın Revan Fetihnamesi*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları İstanbul, 1970.

Nasiri, Mohammad Reza; *Nasireddin Şah Zamanında Osmanlı -İran Münasebetleri (1848 -1896)*, Institute For The Study Of Languages and Cultures Asia and Africa, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Tokyo 1991.

Nejat, Abdulla; *İmparatorluk Sınır ve Aşiret Kürdistan ve 1843-1932 Türk Fars Sınır Çatışması*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010.

Nikitin, Bazil; *Kürtler*, Çev. Hüseyin Demirhan-Cemal Süreyya, Deng Yayınları, İstanbul, 1991.

Nurdañ Şarman, “Beytüşşebap’ta Sosyal Yapı (Aşiretler) ve Giyim Kültürü”, *Beytüşşebap ve Molla Hüseyin Baleyi Sempozyum Bildiriler Kitabı, (20-21 Eylül 2014)*, Ed. İbrahim Baz, Şırnak Üniversitesi Yayınları, Şırnak, 2014, s. 245-263.

Ocak, Ahmet Yaşar; *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013.

Orhonlu, Cengiz; *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1987.

Ortaylı, İlber; “Osmanlı Kimliği”, *Cogito Osmanlılar Özel Sayısı*, Yapı Kredi Yayınları, Sayı 19, İstanbul, 1999, s. 77-85.

_____; “Osmanlılarda Millet Sistemi”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt. 30, İstanbul, 2005, s. 66-70.

_____; *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, 33. Baskı, İstanbul, 2011.

_____; *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK Yayınları, Ankara, 2000.

_____; *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 5. Baskı, Cedit Neşriyat Yayınları, Ankara, 2016.

Ozankaya, Özer; “Sosyal Yapı”, *Temel Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1975, s. 103.

Örs, Orhan; *Aşiretçilik, Milliyetçilik ve İslamcılık Kavşağında Osmanlı'nın Kürt Siyaseti (1876-1909)*, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2020.

Öz, Mehmet; *Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015.

Öz, Mustafa; “Râfizîler”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt. XXIV, İstanbul, 2007, s. 396-397.

Özbilgen, Erol; *Bütün Yönleriyle Osmanlı Âdâb-ı Osmâniyye*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2014.

Özcoşar, İbrahim; “İslam Osmanlı Şehir Bağlamında Modern Şehir Teorilerinin Çöküşü”, *Şehir Tarihi Yazarları Çok Dilli Çok Kültürlü Şehirler*, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Ed. Ömer Bozkurt, Mehmet Tuğrul, Yahya Aydın, Mardin, 2021, s. 1-9.

_____; “Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Durumu ve Millet Sistemi”, *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2003 Sayı 7, s. 124-139.

_____; “Osmanlı Merkezîleşmesi ve Kürt Emirlikleri (Bedirhan Bey İsyanı)”, *Uluslararası Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Bildirileri, (14-15 Nisan-Cizre)*, MAÜ Yayınları, İstanbul, 2012, s. 99-111.

_____; “Sultan ve Mir: Osmanlı Kürt İlişkilerine Giriş”, *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, Ed. İbrahim Özcoşar ve Shahab Vali, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 11-17.

_____; “Şehir ve Kimlik: Mardinli Kimliklerin Tarihi Arka Planı”, *Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 1, Cilt 1, s. 1-21.

_____; “Yerel Güç Dengeleri Arasında Bir Osmanlı Şehri Mardin”, *Uluslararası Osmanlı Medeniyetinde Şehir Sempozyumu, (25-27 Kasım 2011)*, Ed. Salih Karşlıoğlu, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum, 2012, s.113-122.

_____; *Bir Yüzyıl Bir Sancak Bir Cemaat 19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2008, s. 24.

_____; *Merkezîleşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin (1800-1900)*, Şarkiyat Enstitüsü Hazırlık Yayınları 1, Mardin 2009.

Özdinç, Rıdvan; *Osmanlı Modernleşmesi ve Hersekli Arif Hikmet Mecelle'nin Bazı Mevâddına Dair İntikadnâme*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2012.

Özen, Şükrü; "Kādilkudât", İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, Yayınları, Cilt 24, İstanbul, 2001, s. 77-82.

Özer, Ahmet; *Doğu'da Aşiret Düzeni ve Brukanlar*, Elips Kitap, Ankara, 2003.

Özkaya, Yücel; *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık*, Doçentlik Tezi, Ankara Üniversitesi, DTCF Yayınları, Ankara, 1977.

Özoğlu, Hakan; *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, Çev. Nilay Özok (Gündoğan) ve Azat Zana Gündoğan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

Pakalın, M. Zeki; "Yurtluk ve Ocaklık" *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt. III, İstanbul, 1983.

Pamuk, Akif; *Kimlik ve Tarih, Kimliğin İnşasında Tarih Kullanımı*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2019.

Parlar, Suat; *Türkler ve Kürtler Ortadoğu'da İktidar ve İsyan Gelenekleri*, Bağdat Yayınları, İstanbul, 2005.

Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Cilt. 1, Ankara, 1981.

Pinkerton, John; *A General Collection of the Best and Most Interesting Voyages and Travels in all Parts of the World*, Vol. 9, London, 1811.

Puşkin, Aleksander Sergeyeviç; *Erzurum Yolculuğu*, Yaba Yayınları, Çev. Z. Baştımar, Ankara, 1993.

Quataert, Donald; "Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Çev. Fatma Acun, Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Yayınları, 5. Baskı, Ankara, 2006, s. 711-729.

_____; *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Raymond, André; *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Çev. Ali Berktaş, İstanbul, 1995.

Rondot, Pierre; “Les Tribus Montagnardes de l’Asie Antérieure Quelques Aspects Sociaux des Populations Kurdes et Assyriennes”, *Bulletin d’Etudes Orientales*, S. 7, 1936, s. 1-50.

Rumlu Hasan; *Ahsen ’üt- Tevarih*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara, 2006.

Sami Şemseddin; “Seyyid” *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2005.

_____; “Aşiret” *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2005.

Sarıkcıoğlu, Melike; *Osmanlı-İran Hudut Anlaşmazlıkları (1847–1913), ve 1913 İstanbul Protokolü*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyol Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2009, (Basılmamış Doktora Tezi).

Sasuni, Garo; *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri*, Çev. Bedros Zartaryan, Memo Yetkin, Med Yayınları, İstanbul, 1992.

Saydam, Abdullah; “Reformlar ve Engeller: Tanzimat Döneminde Aşiretlerin Yol Açtıkları Asayiş Problemleri”, *Yeni Türkiye Yayınları Osmanlı Ansiklopedisi*, Ed: Eren, Güler, Cilt. IV, Ankara, 1999, s. 180-189.

Sel Turhan, Fatma; *Eski Düzen Adına, Osmanlı Bosna’sında İsyan (1826-1836)*, Küre Yayınları, İstanbul, 2013.

Serdar, M. Törehân; *Mevlâna Hakîmuddin İdris-i Bitlisî*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008.

Sevgen, Nazmi; *Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, Haz: Şükrü Kaya Seferoğlu-Halil Kemal Türközü, Ankara, 1982.

Sevin, Veli; “Doğu Anadolu’da Orta ve Son Tunç Çağı”, *Arkeo Atlas Dergisi*, İstanbul, 2004, S.3, s.122-129

_____; *Hakkâri Taşları Çıplak Savaşçılarının Gizemi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

_____; *Hakkâri Taşları II Gizemin Peşinde*, TTK Yayınları, Ankara, 2015.

Sır Edwin Pears, *Turkey and Its People*, Methuen & Co. Ltd, London, 1911.

Sıtkı Uluerler, *Osmanlı-İran Sınır ve Aşiret*, Sonçağ Yayıncılık, Ankara, 2015.

Sinclair, Thomas A; *Eastern Turkey an Architectural and Archaeolgal Survey*, Cilt. I, The Pinder Press, London, 1987.

Sofyalı Ali Çavuş; *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Tasarruf Sistemi'nin Hukuki ve Mâli Müeyyede ve Mükellefiyetleri, Haz. Midhat Sertoğlu, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1992.

Soylu, Kerem; *Mesail-i Mühimme-i Kürdistan*, Diyarbakır Kürt Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2010.

Spuler, Bertold; *İran Moğolları*, Çev: Cemal Köprülü, TTK, Ankara, 1957.

Surma Hanım, *Ninova'nın Yakarışı Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Mar Şamun'un Katli*, Çev. Meral Barış, Avesta Yayınları, İstanbul, 1996.

Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürtler*, Çev. Süleyman Büyükkarcı, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2015.

Süleyman Uludağ, *Mukaddime* (giriş bölümü), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005.

Sümer, Faruk; *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Güven Matbaası, Ankara, 1976.

Süreyya, Mehmed; *Sicill-i Osmanî*, Haz: Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Cilt 2, İstanbul, 1996.

Sykes, Mark, *The Caliphs Last Heritage: A Short History of the Turkish Empire*, Macmillan And Co., London 1915.

Şanizade Mehmed 'Ataullah Efendi, *Şânî-zâde Tarihi (Osmanlı Tarihi 1808-1821)*, Cilt, II, Haz. Ziya Yılmaz, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2008.

Şanlı, Süleyman; *Jews of Turkey, Migration, Culture and Memory*, Newyork, 2019.

Şentürk, Recep; Avcı, Casim; "Kabile", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt. 24, İstanbul, 2001, s. 30-32.

Şimsir, Bilal N.; *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*, Bilgi Yayınları, Çev. Şinasi Orel, Ankara, 1986.

_____; *Kürtçülük (1787-1923)*, Bilgi Yayınevi. Ankara, 2007.

Tabakoğlu, Ahmet; “Osmanlı İctimai Yapısının Ana Hatları”, *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt. 4, Ankara, 1999, s. 1-17.

Tan, Hasan; *Hakkâri Beyleri'nin Tarihi (Muhtasar Ahval'ül Umera: Van Vilâyeti Dâhilinde ve Hakkâri Merkez ve Kazalarındaki Beylerin Tarihi- Metin ve Tahlil)*, Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin, 2017, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Tapper, Richard; *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler*, Çev. F. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, İstanbul, 2004.

Tavernier, Jean-Baptiste; *Tavernier Seyahatnamesi*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006.

Tekin, Ferhat; *Hakkâri Örneğinde Aşiret, Cemaat ve Akrabalık Örüntülerinin Modernleşme ve Kırsal Çözülme Sürecindeki Siyasal ve Toplumsal Sonuçları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, Konya, 2005, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

_____; *Sınırın Sosyolojisi, Ulus, Devlet ve Sınır İnsanları*, Açılım Kitap, İstanbul, 2014.

Tekin, Zekin; “Hakkâri Hâkimi Zeynel Bey ve Ailesi”, *Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 2007, Cilt. X/2, s. 119-133.

Tekindağ, M.C. Şahabettin; “Yeni Belgeler Işığında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Cilt. XVII, Sayı. 22, 1967-68, s. 49-78.

Timur, Taner; *Osmanlı Kimliği*, Hil Yayınları, İstanbul, 1986.

Törel, Türkmen; “Düyun-u Umumiye Genel Sekreteri Vital Cuinet'in 1891'de Malatya Sancağı Üzerine Tespitleri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt. 22, Sayı: 2, Yıl: 2020, s. 763-774

Tuncel, Metin; “Hakkâri”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt. 15, İstanbul, 1997, s. 205-207.

Turan, Ahmet; “Yezidiliğin Ashı, Kurucusu ve Tarihçesi”, *Ondokuzmayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun, 1989, S. 3, s. 64-67.

Turan, Şerafettin; “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdarî Taksimatı”, *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*, Ankara, 1963, s. 210-227.

Turgut, Ramazan; “Koçanis: Üç Asırlık Nesturi Patrikhane Merkezi (1600-1915)”, *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyum Bildirileri (14-14-15 Kasım*

2014 Hakkâri), Editörler; Yaşar Kaplan, Murat Adıyaman, M. Xalid Sadînî, Cilt. I, Ankara, 2016, s. 19-33.

Uzun, Ahmet; *Tanzimat ve Sosyal Direnişler*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2002.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.

Ülgener, Sabri F.; *Zihniyet, Aydınlar ve İzmler*, Mayaş Yayınları, Ankara, 1983.

Ünal, Mehmet Ali; "XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu'da Tımar Tevcihleri-Mîr-i Aşiret ve Cebelü Tımarları." *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul, 2006, s. 281-299.

_____; *Osmanlı Devleti Üzerine Makaleler-Araştırmalar*, Kardelen Kitabevi, Isparta, 1999.

V. Minorsky, "Kürtler", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, Cilt. VI, 1106.

Varlık, Mustafa Çetin; "Çaldıran Savaşı, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt. 8, İstanbul, 1993, s.193-195.

Vital Cuinet, *La Turquie D'asie: Géographie Administrative Statistique Descriptive Et Raisonnée De Chaque Province De L'asie-Mineure*, Ed. Ernest Leroux, Paris, 1891, s. 717.

Westermann, William Linn; *Kurdish Independence and Russian Expansion*, Foreign Affairs, 24 (4), s. 675-686

Yakut el-Hemavî, *Mu'cemu'l Buldan*, Daru Sadr Yayınları, Cilt. III, Beyrut, 1977,

Yaşar Baş, "Osmanlı Toplum Yapısı", *Osmanlı Tarihi I Siyasi Tarih-Kültür ve Medeniyet (1299-1774)*, Ed. Selim Hilmi Özkan, İdeal Kültür yayıncılık, İstanbul, 2019.

Yaşaroğlu, Abid; *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi koğuşlar 888 Numaralı Mühimme Defteri 1a-260a. Tahlil ve Transkripsiyon*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1995, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Yeğen, Mesut; *Devlet söyleminde Kürt Sorunu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Yeşilmen, Halit; *Mahallemler ve Ebruli Kültürün Ağırbaşlılığı Değişim, Kimlik Din*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2017.

Yıldırım, Nermin; *Kara Çelebizade Abdülaziz Efendi Adlı Eseri Tahlil ve Metin*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

Yıldız, Hakkı Dursun; “Abbassiler” *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt. I, İstanbul, 1998, s.38.

Yıldız, Hatip; “Bedirhan Bey ve Nasturiler”, *Süryaniler ve Süryanilik I*, Orient Yayınları, Ankara, 2005.

Yıldız, Mehmet Zeydin; “XIX. Yüzyılda Hakkâri’nin İdari Yapısı”, *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyum Bildirileri (14-15 Kasım 2014 Hakkâri)*, Editörler; Yaşar Kaplan, Murat Adıyaman, M. Xalid Sadîni, Cilt. II, Ankara, 2016, s. 183-207.

Yılmaz, Hacı; “Osmanlıda Nakîbü’l-Eşraflık Kurumu ve Eyâlet-i Rum’da Seyyitler Defteri”, *IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Türk Kültürü Açısından Hacı Bektaş-ı Velî Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezî Yayınları Ankara, 2018, s. 725-737.

Yılmazçelik, İbrahim; “Diyarbakır Eyaletinin Yeniden Teşkilatlandırılması (1848-1864)”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt. VI, Ankara, 1999, s. 221-237.

_____; “Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt. 10, Sayı.1, s. 217-232.

Yonan, Gabriele; *Asur Soykırımı*, Çev. Erol Sever, Pencere Yayınları, İstanbul, 1999.

Yuvalı, Abdulkadir; “Hülâgû”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt. XVIII, İstanbul, 1998, s. 473-475.

_____; “İlhanlılar”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt. XXII, İstanbul, s. 202-205.

Yücel, Yaşar; “Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Ademi Merkezîyet) Dair Genel Gözlemler”, *Belleten*, Cilt. 38, s. 657-708.

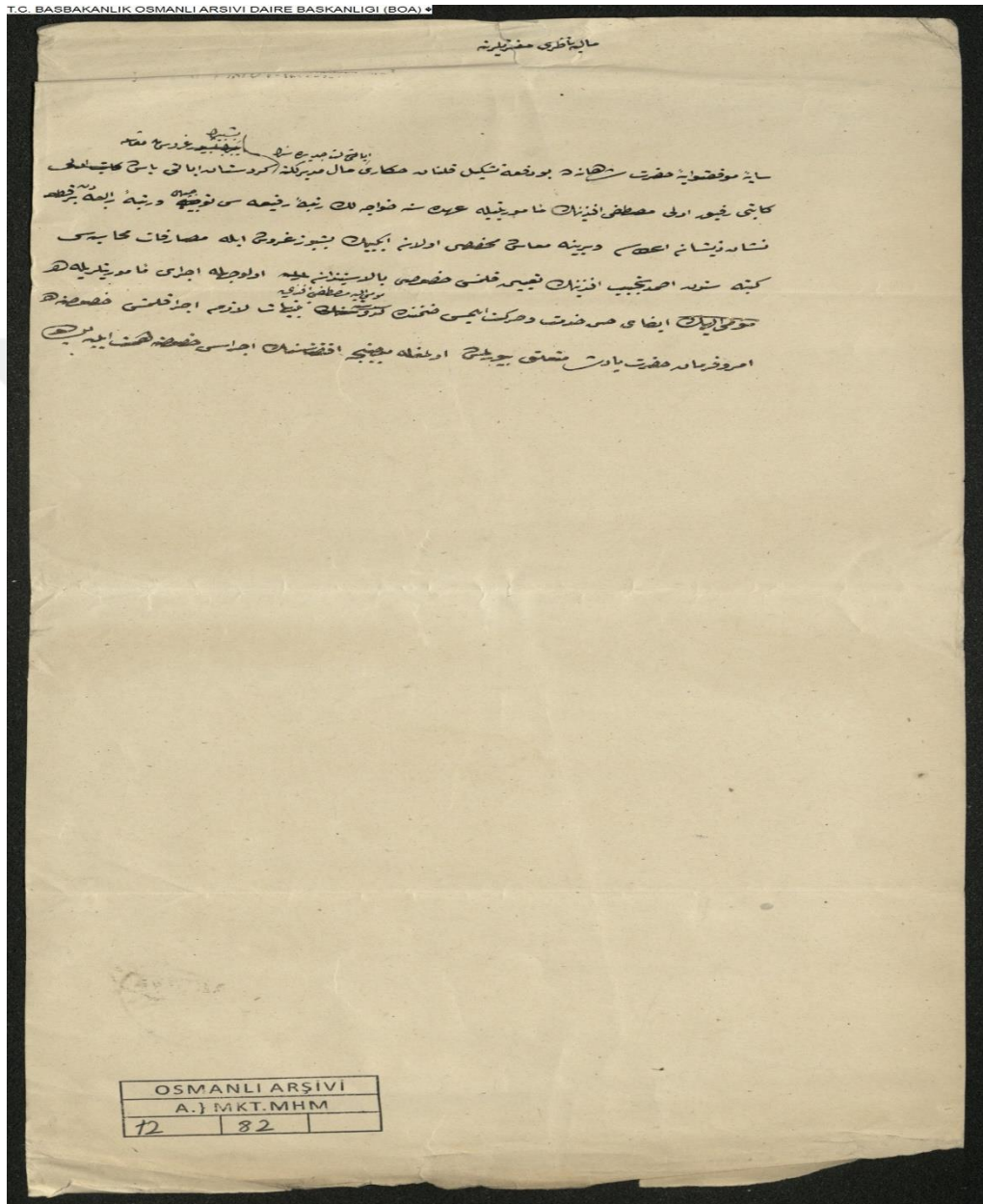
_____; Sevim, Ali; *Türkiye Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt. 2, Ankara, 1990

Zırar Sadıq Tawfiq, “İzzeddin Şêr Hakkâri”, *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyum Bildirileri (14-14-15 Kasım 2014 Hakkâri)*, Editörler; Yaşar Kaplan, Murat Adıyaman, M. Xalid Sadînî, Cilt. I, Ankara, 2016, s.112-119.

EKLER

Ek: 1

1849 yılında kurulan Hakkâri Eyaleti ve kazalarının olduğu mektûbî kalemi defterinden bir bölüm. (BOA, AMK.MHM, 12/82-1)

EK: 2

[illegible]

i. MNL 138 / 3806

3

i.MVL.00138

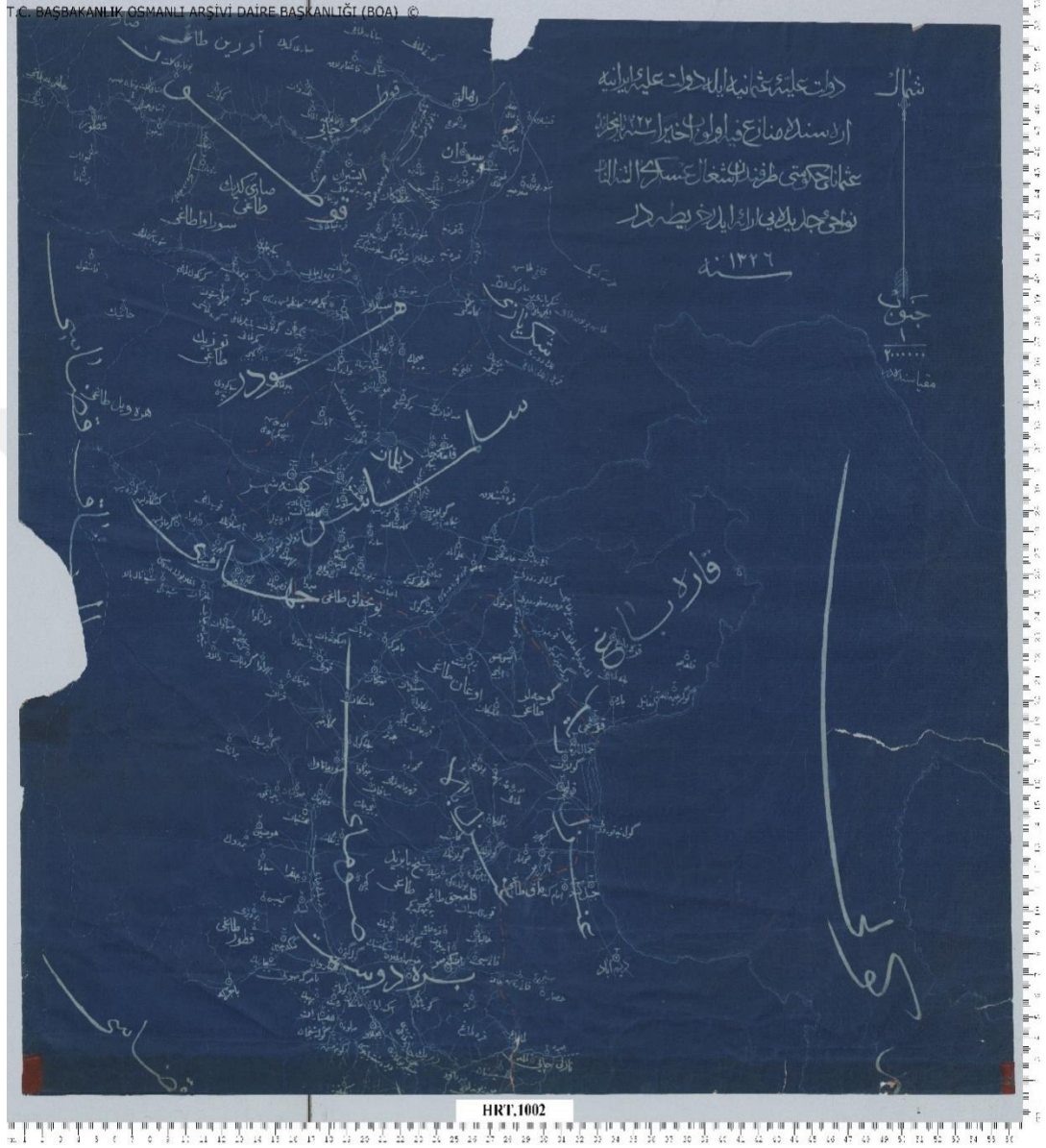
1850 yılına ait Hakkârî sancağının idârî taksimatını gösteren cetvel. (BOA. İ. MVL, 138/3)

Ek: 3

Osmanlı-İran arasında sınır sorunlarını görüşmek üzere komisyonda bulunan ve Osmanlı Devleti'nin önemli kademelerinde görev alan Mehmed Hurşîd Paşa'nın dönemlere göre çizdirdiği Osmanlı-İran sınırı. (BOA, HRT. H, 443/1)

Ek: 4

19. Yüzyılın ilk yarısına kadar Osmanlı hakimiyetindeki Selmas. (BOA. H, 1002/1)

Ek: 5

Osmanlı Devleti İran Devleti arasında imzalanan Erzurum Antlaşmaları gereğince İran'a bırakılan Kotur, Lahican, Bulakbaşı ve Kazlıgöl bölgeleri.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Ad, Soyad:

Cemal ÜLKE

Uyruğu:

T.C

EĞİTİM BİLGİLERİ

Derece

Eğitim Birimi

Mezuniyet Tarihi

Doktora:

Mardin Artuklu Üniversitesi

2022

Yüksek Lisans:

Mardin Artuklu Üniversitesi

2014

Lisans:

Dicle Üniversitesi

2009

Lise:

Fatih Lisesi

1999

YABANCI DİLİ

İngilizce

YAYINLAR

Sempozyum Bildirisi:

1. Cemal Ülke; “Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürdistan Eyaleti ve Kürdistan Eyaleti’nin Kuruluşu”, Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı’dan Günümüze Kürtler Uluslararası Sempozyumu, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2013.

2. Cemal Ülke; “Osmanlı İdaresinin Hakkâri’de Tesisi”, 1.Uluslararası Zap Havzası Uleması Sempozyumu, Hakkâri Üniversitesi Yayınları, Hakkâri, 2018.

Kitap Bölümü

1. Cemal Ülke; “Diyarbakır ve Çevresinde Tanzimat’a Karşı Tepkiler”, Tanzimat’tan Günümüze Diyarbakır, Manas Yayınları, Ankara 2019.

2. Cemal Ülke; Devlet ve Yerel İktidar Örneğinde Hakkâri Hükûmeti, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2022.